

El jaciment de Sant Antoni de Calaceit i el poblament ibèric de les comarques del Matarranya i la Terra Alta

Rafel Jornet i Niella

MONOGRAFIES 15

Museu d'Arqueologia de Catalunya **Barcelona**

MONOGRAFIES 15
Museu d'Arqueologia de Catalunya **Barcelona**

El jaciment de Sant Antoni de Calaceit i el poblament ibèric de les comarques del Matarranya i la Terra Alta

Barcelona
Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

BIBLIOTECA DE CATALUNYA. DADES CIP:

Jornet i Niella, Rafel, autor

El Jaciment de Sant Antoni de Calaceit i el poblament ibèric de les comarques del Matarranya i la Terra Alta. – (Monografies ; 15)

Bibliografia

ISBN 9788439396314

I. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona II. Títol III.

Col·lecció: Monografies (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona) ; 15

1. Ibers – Aragó – Matarranya 2. Ibers – Catalunya – Terra Alta 3.

Excavacions arqueològiques – Aragó – Matarranya 4. Excavacions

arqueològiques – Catalunya – Terra Alta 5. Sant Antoni de Calaceit

(Calaceit, Aragó : Jaciment arqueològic) 6. Matarranya (Aragó) –

Arqueologia 7. Terra Alta (Catalunya) – Arqueologia

903(=342.2)(460.226)

903(=342.2)(460.23 Te)

© De l'edició: Museu d'Arqueologia de Catalunya

© De la fotografia i el text: Rafel Jornet i Niella

COORDINACIÓ EDITORIAL: Núria Molist Capella

DISSENY GRÀFIC: Josep M. Mir

MAQUETACIÓ I PRODUCCIÓ: Gràfiques TREMA
Arbúcies (Girona)
www.trema.cat

CORRESPONDÈNCIA
I INTERCANVIS
Museu d'Arqueologia de Catalunya
Biblioteca - Intercanvis
Passeig de Santa Madrona, 39-41
08038 BARCELONA
Tel. +34 93 423 56 01
Fax + 34 93 325 00 33
www.mac.cat

ISBN: 978-84-393-9631-4

Dipòsit legal: B 29269-2017

El jaciment de Sant Antoni de Calaceit i el poblament ibèric de les comarques del Matarranya i la Terra Alta

Barcelona, 2017

Rafel Jornet i Niella

A Eva i Anna

break in the line here
...on the crystal frontier

Calexico, 2001
Tucson, AZ

PRESENTACIÓ

La presentació de la Monografia núm. 15 del Museu d'Arqueologia, dins la sèrie de Monografies de la seu de Barcelona, és una molt bona notícia, perquè recuperem la periodicitat després de 5 anys sense haver sortit al carrer. Amb aquesta publicació, el MAC es consolida com entitat de recerca, havent signat convenis amb la Fundació CERCA, l'ICAC, l'IPHES i la UAB i en un moment que s'està treballant en la Fundació Catalana per la Recerca. Precisament, un dels fonaments del MAC ha estat tradicionalment la recerca, des de l'època de Pere Bosch Gimpera, el seu fundador i primer director. L'any 2015, es va crear la Unitat de Recerca, que va aprovar el Consell d'Administració de l'Agència Catalana de Patrimoni Cultural, des de llavors hem intentat donar solidesa a la nostra recerca; la biblioteca catalogada i en xarxa, les edicions de monografies de les seus, les revistes *Cypsela* i *Empúries*, són imprescindibles, així com la direcció de projectes de recerca propis i la participació en d'altres *partenaires*.

Per tant aquest número consolida la nostra aposta i apostem per la recerca, perquè creiem en la socialització del coneixement, d'un coneixement rigorós encara que s'ha de difondre de manera vulgaritzadora i assequible per a tothom i també, com és el present cas, de manera professional i científica. De fet un Museu, té com a missió bàsica fer accessible el coneixement a tothom, a tots els segments de la nostra societat.

Tanmateix, aquesta no és la única raó per celebrar la publicació d'aquest número. Pel MAC és una satisfacció recuperar la sèrie de monografies del MAC-Barcelona amb la Monografia del poblat ibèric de Sant Antoni de Calaceit, al Matarranya. Un jaciment que va excavar Joan Cabré, entre els anys 1902-1903. Però en el què Pere Bosch Gimpera, ja com a director del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans (creat al 1915), excavaria de manera professional (entre el 1915 i el 1923) aplicant els coneixements que havia adquirit a Alemanya, concretament a la Universitat de Berlín, com a becari a començaments de la dècada de 1910.

La publicació té el seu origen en la tesi de Rafel Jornet, dirigida pel Dr. Joan Sanmartí, catedràtic de la Universitat de Barcelona, que va suposar una veritable revisió i actualització del poblat de Sant Antoni de Calaceit. En definitiva, una recuperació contemporània per la recerca arqueològica. Sant Antoni és un jaciment fonamental per entendre la ocupació ibèrica del tram baix de l'Ebre. En Rafel Jornet revisa fases cronològiques d'ocupació, funcionalitat d'edificis i reflexiona sobre l'existència de diferents estaments socials d'aquesta societat en el Matarranya i la Terra Alta.

Un jaciment que històricament ha estat transcendental per la recerca d'aquest període en aquest territori i que en Jornet ha demostrat que encara tenia més a dir i més a aportar al coneixement de la nostra proto-història.

Josep Manuel Rueda
Director del Museu d'Arqueologia de Catalunya

PRESENTACIÓ

Juntament amb les excavacions a Empúries, els treballs realitzats per l'Institut d'Estudis Catalans a la comarca del Matarranya en el segon decenni del segle XX constitueixen, sense cap mena de dubte, el primer gran projecte de recerca de l'arqueologia catalana, amb un programa de treballs sistemàtic, metodològicament molt correcte (amb els criteris de l'època) i de gran abast, no solament pel nombre de jaciments que en van ser objecte, sinó per l'ambició de reconstrucció històrica que hi havia al darrere. És evident que ja en aquells moments, en el cap de P. Bosch Gimpera, aquesta recerca havia de proporcionar peces importants per a completar, ni que fos a un nivell preliminar, l'enorme trencaclosques de la paleontologia de la península Ibèrica. Això es pot comprovar en diversos treballs del fundador de l'arqueologia científica catalana, com ara el seu "L'estat actual de la investigació de la cultura ibèrica", publicat el 1923 a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, i, per descomptat, en la seva gran obra de maduresa, l'Etnologia de la Península Ibèrica, que va veure la llum el 1932.

Malgrat la importància dels treballs realitzats al Matarranya i el volum tan notable de materials recuperats, i també malgrat l'existència d'alguns estudis parcials de gran importància (com el de F. Pallarès sobre Sant Antoni de Calaceit o el d'E. Sanmartí Grego sobre els materials d'importació), ha calgut esperar tot un segle abans de veure'n una publicació raonablement completa, gràcies als treballs de L. Fatás (La Edad del Hierro en el valle del Matarraña, Saragossa, 2016) i al volum que el lector té a les mans. No és un cas especial. Com la majoria dels lectors d'aquestes ratlles segurament saben, els nostres museus contenen encara grans fons de materials arqueològics recuperats en excavacions antigues, i no tan antigues (o, per dir la veritat, ben recents), que es troben pendents d'estudi. En el cas del Matarranya, tal vegada la ràpida integració dels resultats obtinguts en les grans síntesis històriques n'és, en part, la causa, però no en pot ser l'única, atès que, com hem dit, aquesta és una situació habitual i amb una clara tendència a empitjorar en els darrers decennis, sense que, de moment, s'albiri cap mena de solució realment efectiva per al problema.

Cal celebrar, doncs, l'aparició d'aquest llibre, que repara un deute centenari de la nostra arqueologia. Però cal fer-ho encara més particularment perquè es tracta d'un treball molt ben fet, que s'endinsa en els problemes, molt més complicats, de l'organització social de les comunitats protohistòriques. L'autor, en efecte, no s'ha limitat a inventariar, dibuixar i classificar els materials, acreditant una gran competència en tots aquests aspectes de la recerca, sinó que els ha estudiat, en el sentit més ple de la paraula, a partir de l'anàlisi dels seus contextos espacials, sempre que ha estat possible reconstituir-los, per a la qual cosa ha estat essencial la revisió sistemàtica dels diaris d'excavació de Bosch Gimpera i de Cabré. I això, inevitablement, l'ha portat de les peces al jaciment, i encara més concretament, a l'estructura del jaciment —que mai no havia estat analitzada a fons— i, finalment, d'aquesta a les formes d'organització social que la poden explicar en cadascuna de les dues fases principals que hi ha pogut distingir. D'aquesta manera, el que durant decennis havia estat un conjunt inarticulat de "cambres" o "departaments", una mera aglomeració d'espais unicel·lulars, o quasi, ha esdevingut un conjunt estructurat de barris i de cases, amb una dimensió humana reconeixible, i en el qual és possible constatar l'evolució des d'una estructura aldeana amb habitatges simples, de dimensions relativament reduïdes, a les grans cases complexes del segle III aC, agrupades en blocs espacialment diferenciats i que versemblantment responen a unes formes d'organització social jerarquitzada. No cal dir que això ha estat possible gràcies, també, al treball sistemàtic sobre el

terreny, i a la recuperació i anàlisi de les planimetries originals de Bosch Gimpera, que sovint li han permès reconèixer estructures actualment emmascarades per treballs de consolidació poc acurats.

Amb tot això el treball de Rafel Jornet ja s'hauria pogut considerar com a acabat, ja que el que hem dit als paràgrafs anteriors demostra sobradament la seva preparació com a investigador i la seva capacitat per fer aportacions importants al coneixement, que són els requisits que es demana a una tesi doctoral. L'autor, emperò, ha volgut portar més enllà la seva recerca i analitzar el paper de l'assentament de Sant Antoni i dels seus pobladors en el marc microregional. També en aquest aspecte la seva anàlisi és ponderada i rigorosa, de la mateixa manera que creiem molt encertades les seves conclusions sobre l'existència en aquesta zona d'una societat estratificada però amb formes d'organització poc centralitzades, que suggereixen un poder més repartit entre diferents grups i faccions; això és, exactament, el significat de la noció d'"heterarquia" que l'autor utilitza per a descriure aquest tipus de situacions.

12

En definitiva, aquest és un treball destacat en el panorama actual dels estudis sobre la protohistòria del nord-est de la península Ibèrica. L'autor, demostrant una formació teòrica i metodològica sòlida, una evident fusta d'investigador i un amor incondicional a l'ofici d'arqueòleg, ha estat capaç d'analitzar amb rigor tots i cadascun dels aspectes de la documentació disponible, i n'ha sabut elaborar un treball amb un elevat contingut històric i sociològic.

Dr Joan Sanmartí Grego
Catedràtic d'Arqueologia, Universitat de Barcelona
Membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans

AGRAÏMENTS

Aquest treball, objecte de la meua tesi doctoral, ha estat el resultat d'un procés d'investigació realitzat al llarg de gairebé 10 anys. Un període on, a causa de les circumstàncies professionals, hi ha hagut moments de més o menys dedicació. El temps on aparcava la recerca, pel que fa la meua tesi doctoral, l'he ocupat en el marc de l'arqueologia professional, participant en diferents projectes de recerca i en els darrers anys a la docència universitària. Aquesta diversitat, lluny d'oblidar la tesi, a enriquit molts dels plantejaments i objectius fixats en el seu inici. A més, la meua feina m'ha permès conèixer un munt de persones a les quals no vull deixar d'agrair tot el que han fet per a contribuir a que, finalment, aquest treball hagi vist la llum.

Voldria començar esmentant al meu director de tesi, el Dr. Joan Sanmartí per haver acceptat dirigir-la; t'agraeixo haver-me fet confiança amb un tema d'arrel tan personal, malgrat saber que seria un camí de llarg recorregut; a tots els companys del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona, que m'han atès durant tant de temps. I són tants el que m'han vist passar per la porta durant 10 anys que no voldria deixar-me a ningú: a Enric Sanmartí-Grego, el meu primer referent al museu i qui va ser el primer a permetre'm l'accés al material de Sant Antoni; l'actual director del Museu d'Arqueologia, Josep Maria Rueda, que m'ha proporcionat totes les facilitats per a dur a terme la meua investigació a les instal·lacions, m'ha permès estudiar tot el material inèdit i ha impulsat la publicació del treball; als anteriors directors Xavier Llobera i Pere Izquierdo, als quals agraeixo les facilitats a l'hora de facilitar-me la investigació dels fons inèdits del Museu i fer d'aquesta institució un espai públic obert a la recerca; però molt especialment a Núria Rafel, en qui, a més, he tingut l'oportunitat de poder tenir una relació professional la qual m'ha permès desenvolupar l'embrió d'aquest treball, i que en tot moment m'ha donat bons consells i m'ha insistit en el valor de que sortís a la llum aquest estudi; a en Jordi Principal, que malgrat un intensa feina sempre ha tingut un moment per interessar-se i xerrar sobre la meua investigació i a qui agraeixo els seus valuosos comentaris.

També voldria agrair a les següents persones per ajudar-me en l'accés a l'estudi del fons del MAC, les quals sempre m'han facilitat enormement les meves estades d'investigació al museu, a més de qualsevol tipus d'informació referents a la meua recerca: especialment a en Ramón Buxó, la Carme Rovira i la Núria Molist; a la Monserrat Manessach i el Jordi Jiménez que hem compartit l'espai de la sala d'investigadors tants de dies; a l'Àngels Casanovas per facilitar-me la documentació de l'Arxiu Documental; a l'Anna Garrido i a l'Isabel Moreno per la seva atenció quan he necessitat quelcom. A tots els companys de recepció: Yolanda, Celia, Xavier, Sofia i Carme, com a tota la resta de treballadors i treballadores del museu.

Als amics (adhuc col·legues) David Asensio i Jordi Morer, que compartim l'aventura en l'arqueologia professional a Món Iber Rocs, pels vostres bons consells, els ànims i per poder disposar del temps que he necessitat per a que aquest projecte personal s'hagi materialitzat; també al Daniel López, que vam iniciar el camí en l'arqueologia i la recerca gairebé de forma paral·lela, seguim endavant; a tots els col·legues de professió que us heu interessat per la meua recerca i que heu cregut en mi, us estic enormement agraït per les vostres apreciacions.

També vull agrair els consells i informacions puntuals que he rebut de diferents especialistes com Carme Belarte, Joan Ramon Torres, Susana Galera, Samuel Sardà Francisco Marco, Luís Fatas, José Antonio Benavente, Jordi Diloli, David Bea, Maite Miró, Enriqueta Pons, J.B. López, Xavier Cela, i molt especialment a l'arqueòleg Ramón Álvarez, amb qui comparteixo la passió pel dibuix arqueològic; a en Francesc Riart, per la sessió de les magnífiques il·lustracions del jaciment de Sant Antoni que trobareu en la monografia i

per compartir aquelles estones de records comuns de Calaceit; també als companys del Grup de Recerca en Arqueologia Clàssica, Protohistòrica i Egípcia de la Universitat de Barcelona així com els inestimables suggeriments dels membres del meu tribunal de tesi: Nuria Rafel, Pierre Moret i Jaume Noguera, que han permès millorar substancialment el treball original.

Finalment, tots aquells familiars i amics que al llarg de tot aquest temps m'han donat ànims i m'han fet notar el seu suport. En primer lloc a la meva parella (adhuc col·lega) Eva Miguel qui ha tingut la virtut de convèncer-me que no havia de tirar la tovallola i que ha estat al meu costat en tot moment. Gràcies Eva. I a la nostra filla Anna Jornet, per qui val la pena lluitar-ho tot; als meus pares Rafel Jornet i Maria Espina Niella, als qui dec qui sóc, els valors i l'orgull de pertinença a la terra que m'ha vist créixer; als meus germans Marc Jornet (adhuc col·lega) i la Maria Jornet, que han estat un reflex de vitalitat i motivació al llarg d'aquests anys; també voldria agrair als familiars i amics de Calaceit, Antonio Gimeno i Ramon Pons, imprescindibles a l'hora de localitzar aquells jaciments perduts en la memòria. No voldria deixar de mencionar a la meva colla de Gandesa, tant necessaris a l'hora de tocar de peus al present.

A més de tots els altres companys que, en un moment o altre, m'hagin pogut donar un cop de mà, ja fos en el procés d'elaboració de la tesi com en el moment de preparar la publicació. O senzillament, per xerrar. Especialment agrair a Georgina Castells, Cristina Garcia, Borja Gil, Jordi Campillo, Víctor Revilla, David Montanero, Pau Olmos, Ariadna Nieto, Marisol Madrid, Paloma Aliende, Iñaki Matias i Sílvia Valenzuela.

Rafel Jornet i Niella

I. INTRODUCCIÓ

1. INTENCIONALITAT I OBJECTIUS.

ANÀLISI I INTERPRETACIÓ DE LES DADES

Es presenta en aquest treball un resum de la tesi doctoral titulada: *Gènesi i evolució del poblament ibèric a les zones del Matarranya i la Terra Alta: el jaciment de Sant Antoni de Calaceit*, llegida i defensada pel sotasignat el dia 11 de febrer de 2016 a la Sala Gran de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona.

En termes generals, els estudis sobre la gènesi i l'evolució del poblament ibèric a l'oest del tram final de l'Ebre han estat nombrosos, però eminentment enfocats al període de formació de la cultura ibèrica tal com s'apuntava a la ponència inaugural del II Congrés Internacional Ibers de l'Ebre (Rafel 2012). Malauradament, per als períodes posteriors, especialment per a l'ibèric ple, no comptem amb excavacions extensives recents que permetin matisar o desenvolupar els postulats plantejats per al territori del Matarranya¹.

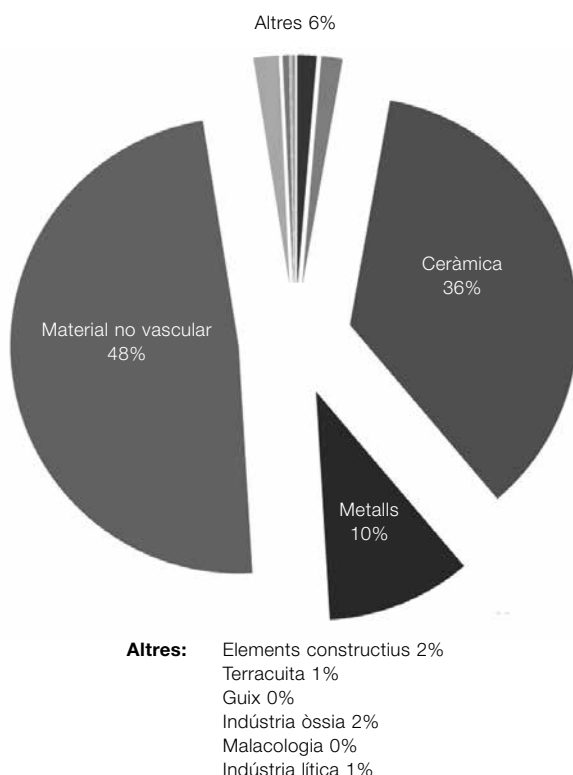
Quan es varen definir els objectius d'aquesta tesi doctoral, es partia de la base que, per a poder fer una contribució significativa, havíem d'aportar noves dades. El fet que gairebé no existeixen estudis de síntesi sobre els jaciments excavats a la

comarca del Matarranya per l'Institut d'Estudis Catalans en el segon decenni del segle XX, que contemplin la revisió exhaustiva dels materials recuperats, fa especialment significativa aquesta publicació sobre Sant Antoni de Calaceit². En efecte, malgrat que la majoria d'investigadors del territori creien aquesta tasca del tot necessària, sempre s'havia abordat de manera parcial, o sense incloure-hi la totalitat dels materials recuperats (Pallarés 1965; Sanmartí-Grego 1975 i Moret *et al.* 2006). Aquest fet ens va convèncer de la necessitat de fer un estudi exhaustiu d'aquest emblemàtic jaciment, tant pel que fa als materials arqueològics com als aspectes arquitectònics i urbanístics. Com a base documental, presentem un extens *corpus* de material arqueològic, que es correlaciona també, en la mesura del possible, amb les restes dels habitatges, per de construir —també fins allà on sigui possible— una interpretació sociològica de l'assentament.

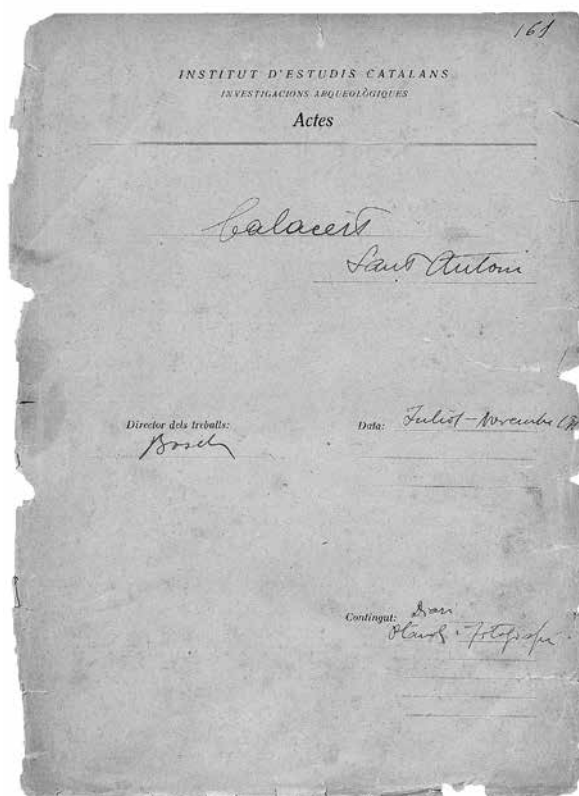
El material arqueològic ha estat revisat, dibuixat i estudiat íntegrament pel sotasignat; tant la representació gràfica com les infografies que se'n deriven

1. En aquest sentit, destaquen els treballs d'E. Sanmartí-Grego (1979) i els més recents de P. Moret, J.A. Benavente i A. Gorgues (2006) i S. Melguizo (2012) sobre l'estructuració del territori al Matarranya. i, per extensió, a la Terra Alta, amb la recent síntesi sobre el poblament ibèric a Catalunya meridional de N. Rafel, D. Garcia i R. Jornet (2015). De fet, l'única excavació en curs, dins l'àrea d'estudi, és la realitzada per la Universitat de Barcelona i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica al Coll del Moro de Gandesa, codirigida pel sotasignat, i engegada el 2015.

2. Hi ha una tesi doctoral llegida per L. Fatás a la Universitat de Saragossa: *La Edad del Hierro en el Matarraña (Teruel). Las investigaciones del Institut d'Estudis Catalans en el Bajo Aragón* (Fatás 2016) publicada en el moment en que aquesta monografia s'ha estat editant, que aporta informació rellevant sobre el poblament a partir de revisions de materials del MAC, però no es contempla Sant Antoni ni els jaciments a l'est de l'Algars (Fatás 2007, 2016) Per altra banda, el 2006 es publica una extensa monografia sobre l'evolució del poblament ibèric a l'interfluvial Algars-Matarranya on es desenvolupa un capítol sobre Sant Antoni amb la incorporació de dades i estudis amb una rellevant aportació d'informació relatives als diaris i escrits de Cabré i Bosch Gimpera (Moret *et al.* 2006), per citar les més recents. Ens hem de remuntar al 1965, data en que apareix la monografia de Sant Antoni escrita per F. Pallarés. Però en aquest treball no es tenen en compte la totalitat dels materials del MAC, tot i que es publiquen parcialment els diaris de Bosch Gimpera.

Fig. 1.1. Percentatge del tipus de material arqueològic de Sant Antoni de Calaceit conservat al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona.

Fig. 1.2. Portada d'un dels diaris d'excavació de Pere Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

18

també són d'elaboració pròpia. Aquests materials arqueològics que s'han revisat es conserven al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona i, en menor quantitat, al Museo Cerralbo de Madrid. En total s'han cercat, revisat, dibuixat i contextualitzat, 494 objectes procedents de les excavacions antigues de Sant Antoni i donacions posteriors (Fig 1.1):

- Indústria ossia: 9 individus
- Indústria lítica: 10 individus
- Ceràmica: 243 individus
- Metalls: 69 individus
- Material no vascular: 146 (126 pondera³ i 20 fusaioles) individus
- Elements de fang i material constructiu: 12 individus
- Objectes de terracota: 3 individus
- Elements de guix: 1 individu
- Malacologia: 1 individu

L'estudi d'aquest material s'ha plantejat amb dues finalitats: cronològica i contextual. La primera cer-

cava d'elaborar una nova periodització per fases del jaciment, tenint en compte tot el material de les excavacions. Fem constar, que en l'estat actual de la recerca d'aquest territori, pel que fa el coneixement de jaciments excavats i els materials arqueològics, existeix un buit important que compren un horitzó cronològic entre el 350 i el 125 aC (Moret *et al.* 2006, 174). El gruix de material estudiat en el nostre treball se situa en aquest període, ja que entorn del 200 aC Sant Antoni pateix una destrucció violenta i s'abandona, generant uns estrats amb abundant ceràmica. La data de l'ocupació més antiga del jaciment també ha estat causa de recent controvèrsia. Majoritàriament fixada al segle V aC (Burillo 1987, Moret *et al.* 2006), hi ha autors que proposen una datació més antiga, de segle VI o inclús VII aC (Sanmartí-Grego 1975, 1979, 1983). Mirarem d'aportar dades rellevants per tal d'enriquir aquest debat i fer la nostra proposta de seriació diacrònica per al jaciment.

3. Es presenten 126 dibuixos d'un total de 433 pondera. La discriminació ha estat per motius de representativitat, ja que són models molt repetitius. Les decoracions, tan característiques en aquestes peces, també es dibuixen i presenten totes. Malgrat aquesta selecció, tots els individus han estat descrits, mesurats i pesats. Adjuntem els resultats en una taula.

Fig. 1.3. Portada del quadern de dibuix arqueològic de Joan Cabré datat del 1907. Facsímil publicat per la Universidad Autónoma de Madrid.

Un altre nivell d'anàlisi, pel que fa el material, és la correlació sistemàtica amb els recintes excavats. Aquesta tasca s'ha fet a través de la revisió de tota la documentació conservada. Es tracta fonamentalment dels diaris d'excavació i planells topogràfics de Bosch Gimpera (Bosch Gimpera 1915a, 1915b i 1919) conservats al MAC (Fig 1.2), de les actes de donació de material arqueològic al MAC realitzades per col·laboradors, del quadern de dibuix de Joan Cabré (Cabré 1907) (Fig. 1.3) i les descripcions de les excavacions que se'n van publicar, exposades més detingudament al Catálogo artístico-monumental de la província de Teruel (Cabré 1910) (Fig. 1.4).

Aquesta tasca de contextualització ens permetrà afegir dades de cara a la lectura social de l'arquitectura i urbanisme de l'assentament. Un tipus d'anàlisi inèdita al jaciment i que serà el segon eix conductor de la nostra discussió. En aquest sentit, hem elaborat una nova proposta sobre l'estructura de l'assentament, passant de l'anàlisi tradicional per "cambres" a la definició hipotètica dels edificis dels quals formen part. Aquesta nova nomenclatura respon a la necessitat de desenvolupar un estudi de caire social a partir de les unitats domèstiques. Es plantejaran, per tant, a partir de les característiques d'aquestes construccions, algunes discussions sobre l'estructura familiar i sobre les possibles diferències de rang entre la mateixa comunitat. D'aquesta manera, l'existència de grans cases que compten amb arquitectura de qualitat, espais més amplis i materials mobles destacats pot reflectir

Fig. 1.4. Portada del Catálogo artístico-monumental de la provincia de Teruel (Cabré 1910).

l'existència de grups dirigents de la societat. Es traslladen d'aquesta manera les interpretacions sobre l'estructura jerarquitzada de la societat a l'àmbit de les residències i espais domèstics (Belarte, Bonet, Sala 2009, 117-119). Evidentment, això implica el càlcul de les dimensions dels edificis, l'anàlisi de la circulació interior i de la xarxa viària, la diferenciació entre espais públics i privats, i l'estudi dels sistemes defensius. Tot això, sumat a l'estudi i la contextualització dels materials mobles, han permès plantejar noves hipòtesis de caràcter sociopolític, econòmic i cultural sobre l'assentament de Sant Antoni.

El debat sobre l'existència d'un territori feblement jerarquitzat o d'un territori polític al Matarranya i la Terra Alta centrarà l'últim gran eix del treball. És clar que un millor coneixement del jaciment de Sant Antoni permet enriquir la discussió i ajustar l'anàlisi macroespacial del territori. En aquest sentit, mirarem de contribuir amb les noves dades presentades a un plantejament teòric sobre la gènesi i l'evolució del poblament ibèric al Matarranya i la Terra Alta.

2. MARC TEÒRIC

EL FACTOR DEL CREIXEMENT DEMOGRÀFIC

La recerca desenvolupada en aquesta tesi centra el seu interès en la comprensió dels processos de canvi sociocultural, partint d'un model hipotètic que combina diferents fonts teòriques que desglossem breument en les properes línies.

La inspiració principal ve del materialisme cultural (Harris 1977), on s'insisteix en els processos que provoquen el canvi sociocultural, en particular el creixement demogràfic i la conseqüent escassetat dels recursos de subsistència quan la població assoleix els límits de la capacitat de càrrega del territori i s'entra en una situació de rendiments decreixents. Aquesta situació comporta la necessitat de regular l'accés i distribució dels recursos de subsistència, la qual cosa suposa necessàriament l'aparició de noves institucions, de noves normes i de noves formes d'organització, així com la necessitat de fer-les complir. Aquesta necessitat, precisament, proporciona oportunitats a determinats individus per controlar el poder i, en última instància, per convertir-lo en hereditari. En definitiva, la relació entre població i recursos és el motor dels processos d'institucionalització i jerarquització de les societats humanes.

Aquest model ha estat durament criticat des del marxisme estructuralista, sota l'acusació de "funcionalista" i de, suposadament, ignorar el conflicte social com a motor fonamental del canvi sociocultural (Friedman 1974; Godelier 1973) (la clàssica oposició entre "teoria del consens" i "teoria del conflicte"). Tanmateix, A.W. Johnson i T. Earle han mostrat clarament que l'estructura social no pot determinar per si sola el procés econòmic, i que cal analitzar conjuntament la biologia i la cultura, i com totes dues s'interrelacionen en cada cas concret, per poder comprendre tant les causes del canvi sociocultural com la direcció que eventualment

adopta (Johnson i Earle 1987). De fet, el treball d'aquests autors combina clarament els dos aspectes i proposa a la vegada un model de canvi sociocultural i una trajectòria evolutiva que han servit, i segueixen servint, de guia per als nostres treballs de recerca (Sanmartí 2004; Sanmartí 2009; Sanmartí 2010).

De fet, alguns treballs emblemàtics fets des d'altres corrents de pensament marxista (Bate 1998) proposen models de canvi sociocultural que no són essencialment diferents dels que postulen Johnson i Earle. Fins i tot, es pot argumentar que el treball de Jonathan Friedman sobre els Kachin —on demostra encertadament el pes crucial de les relacions socials de producció en el desenvolupament dels processos de canvi sociocultural (Friedman 1975)— no acaba de deixar clar les raons per les quals una societat pot acceptar el pas a la desigualtat institucionalitzada, si no és forçada per imperatius de caire biològic, a la vegada que posa clarament de manifest els límits que la capacitat de càrrega dels territoris imposa al procés de canvi sociocultural. Inversament, certes formulacions marxistes que no atorguen cap mena de paper als factors biològics —entesos com les situacions d'escassetat provocades per una població situada en els límits de la capacitat de càrrega dels territoris— estan mancades d'una explicació convincent sobre les causes —no sobre el procés— del canvi (Castro *et al.* 2006; Ruiz 1998).

CONSIDERACIONS SOBRE EL CANVI TECNOLÒGIC

Una qüestió directament relacionada amb l'evolució sociopolítica de les societats és la del canvi tecnològic, atès que la tecnologia té una relació directa amb la capacitat de càrrega dels territoris. En el

nostre model seguim les posicions de Johnson i Earle, però també d'autors netament marxistes, com Jangsuk Kim (2001), en considerar que la innovació tecnològica es produeix generalment en funció dels interessos de les elits, que l'utilitzen a la vegada per solucionar els problemes de subsistència i per afavorir els seus propis interessos. En definitiva, la innovació tecnològica no ens sembla l'element causal primer dels processos de canvi sociocultural que plantejem en aquest treball, tot i que el seu paper hi és molt rellevant. Les dades disponibles i el casos concrets que desenvoluparem a continuació al territori de ponent del curs inferior de l'Ebre per al primer mil·lenni aC semblen coherents amb aquesta idea.

EL FENÒMENS D'INTERACCIÓ COLONIAL

Quin paper deixa tot això per als contactes entre societats i les migracions com a factors de canvi sociocultural abans de la conquesta romana? Aquesta és, naturalment, una qüestió important, en un context històric en què està ben documentada la presència a la zona estudiada, o prop d'aquesta, d'altres pobles —grecs i púnics— originaris de la Mediterrània oriental i que formen part de sistemes culturals i econòmics diferents dels de les societats indígenes de la península Ibèrica. La nostra posició al respecte coincideix amb algunes de les reflexions pròpies de l'anomenada “teoria postcolonial”, en la mesura que valorem la necessitat de calibrar adequadament el paper actiu -i, a parer nostre, sovint determinant- de les societats indígenes (o, per ser més precisos, de les seves elits) en els processos d'interacció amb els pobles “colonitzadors”. En aquest sentit, hem valorat els factors interns de desenvolupament —en particular, com s'ha dit, el creixement demogràfic— a l'hora d'explicar els processos de canvi sociocultural i de desenvolupament de la desigualtat institucionalitzada, en contrast amb les visions tradicionals que feien dependre aquests processos de l'acció voluntària i planificada dels pobles colonitzadors, en particular dels grecs, que haurien mantingut les societats autòctones en situacions de dependència econòmica (Domínguez 2002; Maluquer de Motes 1966, 1982). La nostra proposta parteix, per una part, de l'evidència que no va existir cap forma de domini polític de les societats colonials sobre les poblacions autòctones, i que tampoc hi ha elements que permetin suposar altres formes de control basades en alguna forma de dependència tecnològica o econòmica. Per una altra part, creiem que cal interpretar les relacions amb grecs, fenicis i púnics en un marc de desenvolupament intern autònom de les societats indíge-

nes, tal com s'ha explicat més amunt, la qual cosa porta a investigar com les elits d'aquestes darreres van controlar i manipular els contactes amb les societats “colonials” per tal de construir, consolidar i reproduir el sistema de desigualtat hereditària que caracteritza el món ibèric. En aquest sentit, ens ha estat possible construir un model on es mostra que els patrons qualitius, quantitatius i de procedència de les importacions fenícies, gregues i púniques a la Ibèria septentrional poden ser interpretats coherentment com a resultat dels interessos canviants de les elits locals (Sanmartí *et al.* 2009; Sanmartí, Asensio 2005; Sanmartí 2009).

En definitiva, ha estat possible construir un model hipotètic general que, amb les dades actuals, permet una interpretació coherent de les dades disponibles per a la formació i desenvolupament de les societats preromanes de la Ibèria septentrional. Som conscients, tanmateix, que aquesta construcció ha de ser verificada amb un volum de dades molt més elevat, especialment per a aquelles zones i franges cronològiques per a les quals es disposa d'una informació més migrada. És possible —desitjable, de fet— que aquesta construcció s'hagi de matisar, modificar o fins i tot substituir en un termini relativament breu. Entretant, però, té un valor heurístic important en orientar la nostra recerca vers els aspectes crucials que permeten comprendre el canvi sociocultural, en particular la demografia, el canvi tecnològic i les estructures socials.

LECTURES SOBRE L'ARQUITECTURA SOCIAL

Pel que fa l'anàlisi social de l'espai domèstic, considerem que les estructures domèstiques que conformen els assentaments ibèrics evolucionen condicionades per les tradicions locals i les influències de cultures veïnes, sota el prisma de la transferència cultural. En aquest sentit, creiem tal com indiquen Guérin (2003, 272-275) i Sala i Abad (2006, 38-40) que hem de cercar les modificacions de les residències ibèriques dins un context supra regional; i d'aquesta manera entenen aquests autors la possible adopció de models presents en el Mediterrani Antic. En el marc del propi assentament coincidim amb els investigadors (Belarte, Bonet, Sala 2009, 117-119) quan plantegen que es pot estudiar la diferenciació social a partir del propi hàbitat plantejant aspectes sobre la estructura familiar, la composició d'habitants i el rang de les famílies en funció de les estructures d'hàbitat. D'aquesta manera l'existència de grans cases que contenen amb elements arquitectònics singulars, evidències materials destacades o espais més amplis pertanyerien a grups dirigents de la societat. És en aquesta línia

quan introduïm els conceptes de jerarquia social dins els espais domèstics. En aquest sentit Grau (Grau 2013, 57-58) planteja que l'espai arquitectònic es concep no solament dins els paràmetres funcionals si no també en termes socials. Segons aquest autor les construccions domèstiques estaran organitzades a mode de producte social on es

plasmarien esquemes d'organització social i serien, reflex i a la vegada generadors de pautes de comportament social. En aquest sentit, l'arquitectura domèstica i l'entorn edificat s'ha d'entendre com el context on es donen les relacions entre individus i grups. Un espai de comunicació simbòlic (Eco 1968; Rapoport 1978).

3. CONSIDERACIONS METODOLÒGIQUES

LÍNIES D'ACTUACIÓ

Com no pot ser altrament en un procés de recerca científica, el procés a seguir per assolir les finalitats i objectius proposats en l'apartat anterior és la verificació empírica de les hipòtesis de treballs formulades a partir de les dades actualment disponibles i del model hipotètic amb què s'intenta donar sentit sociològic i històric al registre arqueològic. Aquestes hipòtesis, o teoremes, ja han estat descrites a l'apartat anterior. En aquest ens limitem a esmentar les actuacions precises que s'han realitzat en el cas de Sant Antoni de Calaceit.

1. En relació a les hipòtesis derivades de l'axioma referent al creixement demogràfic durant el primer mil·lenni aC, i concretament en el trànsit del segle VI al segle V aC, ha estat de necessària revisió el jaciment de Sant Antoni a fi i efecte de documentar la seva evolució en el temps (pel que fa a la grandària), documentar i si fos possible datar els sistemes defensius, si n'hi ha, obtenir dades sobre la tecnologia de producció i els sistemes d'emmagatzematge, elements, tots ells susceptibles de reflectir els processos de creixement demogràfic.

2. En relació a les hipòtesis derivades de l'axioma referent al creixement de l'economia política, institucionalització i estratificació, hem cregut convenient incrementar el nombre de dades relatives a la variabilitat de l'arquitectura domèstica i la distribució dels materials mobles dins les cases, la qual cosa implica la revisió exhaustiva i individualitzada de cadascun dels recintes, ja que també és necessari caracteritzar la diversitat funcional dels diferents hàbitats, i documentar l'existència de centres d'emmagatzematge i/o edificis diferenciats, si n'hi ha.

3. La contextualització dels materials que apareix en aquest treball també pot proporcionar dades rellevants sobre la possible existència de grups

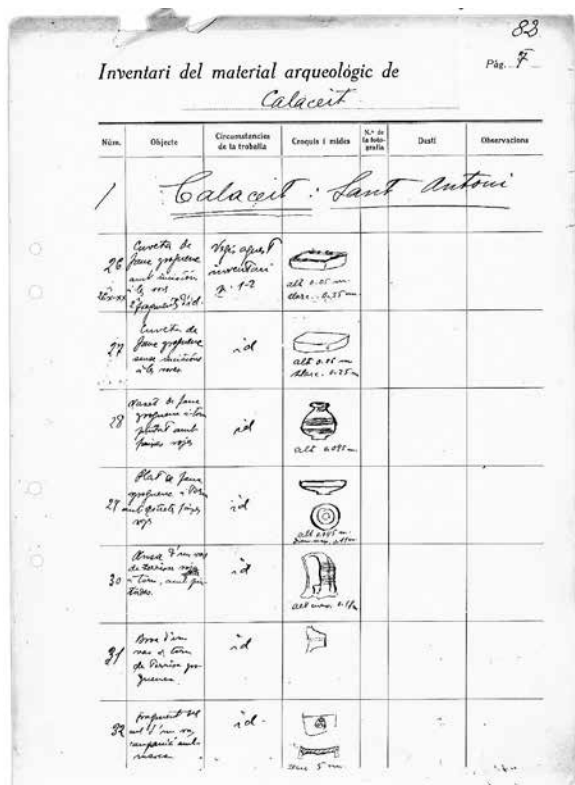
socials que es troben en situació de controlar i manipular en favor seu les relacions comercials amb l'exterior.

Pel que fa a l'estudi de la ideologia, que és una condició inherent a la complexitat social i l'estratificació, l'estratègia fonamental és la comparació i contrastació dels diferents aspectes del registre material.

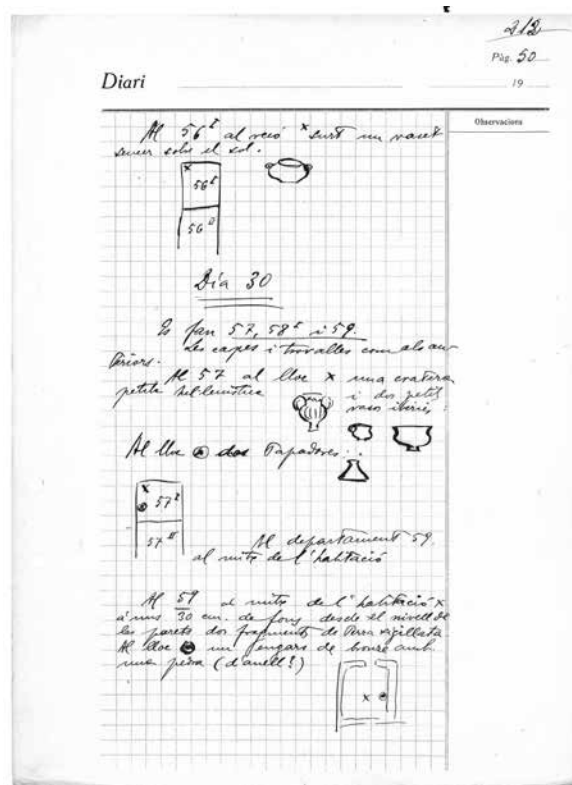
Ara bé, l'estudi i la revisió d'un jaciment excavat en els primers decennis del segle XX, i, a més, tant conegut com Sant Antoni de Calaceit, està molt condicionat per l'estat de conservació dels materials, la localització física d'aquests i de la documentació que ha arribat fins a nosaltres. Així, els inventaris, la descripció i fins i tot l'enfocament de l'estudi dels seus materials, estratigrafies o estructures, no han pogut ser abordats com ho fariem amb un jaciment excavat per nosaltres mateixos. Tot i tractar-se d'unes excavacions exemplars per seva època, la documentació escrita i el registre arqueològic no permeten plantejar l'estudi del jaciment amb tota l'amplitud d'un enfocament metodològic actual, com seria desitjable, i hem d'optar per una presentació clàssica dels materials i el seu estudi. A més de l'extensa bibliografia existent sobre aquest jaciment i els seus materials, al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona es conserva documentació bàsica, com són els diaris d'excavacions, els inventaris, planimetries i fotografies.

DIARIS D'EXCAVACIONS

Es conserven al MAC-Barcelona quatre volums referents a les campanyes efectuades els anys 1915, 1916, 1919 i 1920-22, així com restes d'un valuós plànol original amb cotes relatives. Cal afegir a tota aquesta documentació les actes de donació d'una part dels materials excavats per Cabré, efec-

Fig. 3.1. Exemple d'inventari arqueològic extret d'una part dels materials excavats per Cabré al Museu d'Arqueologia de Catalunya, efectuades per Santiago Vidiella i Luis Ejerique (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 3.2. Exemple de croquis d'alguna de les peces exhumades durant les excavacions de Sant Antoni (Arxiu MAC-Barcelona).

tuades per Santiago Vidiella i Luis Ejerique, i que permet certificar la procedència d'alguns dels materials estudiats (Fig. 3.1).

Els diaris d'excavació de Bosch Gimpera ja han estat transliterats per F. Pallarés (Pallarés 1965), però, tal com apuntava P. Moret (Moret 2006, 155), sense publicar els necessaris crònquis de plantes ni seccions, aportació que fem nosaltres puntualment en aquesta publicació, en la mesura que ens ha estat possible.

És òbvia la rellevància de la documentació que disposem, no només per la gran quantitat de dades, croquis i dibuixos que en ells es recullen, sinó també perquè són el fidel reflex del rigor metodològic d'un període allunyat i d'uns protagonistes que han esdevingut a dia d'avui referents pel que respecta la conformació de la metodologia arqueològica actual i que, a més, van plantar l'embrió del que coneixem com a Cultura Ibèrica.

Aquests diaris gairebé compten amb dibuixos d'objectes, en algun cas disposem d'algun croquis (Fig. 3.2) sense gaire cura entre les línies del diari indicant el lloc de la troballa. Aspecte, aquest últim, que en el millor dels casos ens ha permès adscriure la peça revisada dins el seu context.

**L'INVENTARI DELS MATERIALS
ARQUEOLÒGICS, REFLEX D'UNA INTENSA
ACTIVITAT INVESTIGADORA.**

En alguns dels casos els inventaris clouen amb una fitxa del material arqueològic d'alguns dels materials recuperats en l'excavació. La relació consta d'aquests camps: número d'inventari; objecte; circumstàncies de la troballa; croquis i mides; número de fotografia; destí; i observacions. Aquest sistema de registre és extensible en d'altres intervencions efectuades per l'IEC al Baix Aragó (Fig. 3.3). La col·lecció del Baix Aragó del MAC també es nodreix de material recuperat en excursions realitzades a jaciments entre el 1907 i 1924 i donacions de col·laboradors de la zona. En efecte, les fitxes són un reflex de la intensa activitat arqueològica desenvolupada en aquest moment.

La procedència d'aquest fons a través del contingent d'aquestes fitxes és, pel que fa els jaciments aragonesos, a més de Sant Antoni: el Tossal Redó, el Mas Roig, el Mas de Flandi, les Ombries, el Vilallong/ Fossanet dels Moros, el Vilallong, Cap de la Vall d'en Bayo i del Mas de l'Hora al terme de Calaceit; els Castellans (inventariat dins a Calaceit), Calapatà/

144
Pag. 8

Inventari del material arqueològic de
Mas de Labrador, Valljunquera.

Núm.	Objecte	Circumstàncies de la troballa	Grups i mides	N.º de la foto-grafia	Dati	Observacions
17 a.c.	Que fragmente de ceràmica a tres puntes	Fig. 8		1774-1775-1776	Museu	
18 a.c.	dos fragmentes de ceràmica campaniana	id.		1774-1775-1776	id.	
19 a.c.	dos fragmentes de ferra	id.		id.	id.	
20	Fragmente de ceràmica	id.		id.	id.	
Valljunquera o Tirablanco						
21	Perpetador de ferra	Fig. 8		1774-1775-1776	Museu	
22	Perpetador de ferra	id.		1774-1775-1776	id.	
23	Perpetador de ferra	id.		1774-1775-1776	id.	

Fig. 3.3. Exemple d'inventari del material arqueològic utilitzat per Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Roca dels Moros, Mas de Madalenes i Mas de Toribio al terme municipal de Queretes; Sant Cristòfol, el Piuró del Barranc Fondo, l'Horteta, les Escodines Altes, les Escodines Baixes, el despoblat de Leonica, la Punta del Sot, i la Torrassa al terme municipal de Massalió; el Tossal Gort al terme municipal de Maella; el Mirablanc i el Mas de Llauredor al terme municipal de la Valljunquera; la Torre Cremada i el Molí de Vidre al terme municipal de Vall del Tormo; Mas de Pere la Reina al terme municipal de Vall de Roures; la Cova de Devall la Pena i Humbria a Pena-Roja de Tastavins; el Puig al terme municipal de Fórnoles; Santa Flora i Horta de Camaró al terme municipal de Mas de les Mates. Entre d'altres indexats de forma genèrica pel municipi de procedència. Fora de la comarca del Matarranya consta material arqueològic de la Cueva del Subidor, la Cueva de la Caraza, el Cabezo de Cantalobos al terme municipal de Albalate del Arzobispo i el Cabezo de Alcalà de Azaila (comarca del Bajo Martín); el Pilón de San Pablo i el Cabezo de los Canales al terme municipal de las Parras de Castellote les Talaies al terme municipal de la Vall d'Algorfa, el Encinar al terme municipal d'Alcorisa; el Cabezo del Cascarujo, el Cabezo del Cuervo, el Cabezo del Palau i el Cabezo Sellado al terme municipal d'Alcanyis (comarca del Baix Aragó); del jaciment de Palermo I, II i III, la Tallada i Val de las

al Catàleg 1028 Lloc: *Palautordera* Dibuix: *3.3*

N.º de l'inventari *Palautordera* *Port Antoni*

Actes *15* Situació: *Museu*

Objecte: *Punta de Cansa de ferro (de manec tubular)*

Adquisició: *Excavacions del Institut d'Estudis Catalans*

Circumstàncies de la troballa: *Fig. 8*

(8)

Observacions:

Fig. 3.4. Exemple de fitxa de registre de material arqueològic del fons l'Institut d'Estudis Catalans (Arxiu MAC-Barcelona).

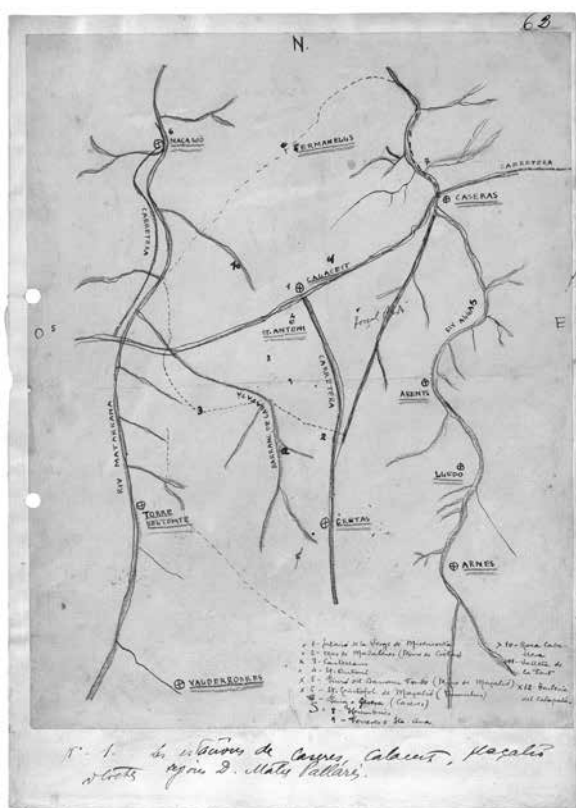
Fuesas al terme municipal de Casp, el Cabezo Torrente i Ermita de Sant Marc al terme municipal de Chiprana (comarca del Baix Aragó-Casp); materials del Cerro Felío i d'El Mortero al terme municipal de Alacón; i de Las Pardinas al terme municipal de Oliete (comarca de Andorra-Sierra de Arcos); i materials de Las Tajadas al municipi de Bezas (comarca de la Sierra de Albarracín) i de Peñalba de Villastar al municipi de Villastar (Comunidad de Teruel). Entre d'altres indexats de forma genèrica pel municipi de procedència.

A Catalunya, les intervencions arqueològiques i excursions no semblen desenvolupar-se en tanta intensitat. Trobem inventariat material de la Gessera, de la Serra Mitjana, el Puig i dels Corralets a al terme municipal de Caseres i material provinent del Coll del Moro de Gandesa (comarca de la Terra Alta); i material d'orfebreria del Castellet de Banyoles de Tivissa (Ribera d'Ebre). Paradoxalment, en aquests inventaris consta material de la Teuleria del Padró a la Garriga i de l'Estació de Montclús a Sant Esteve de Palautordera (Vallès Oriental); i de les Coves de la Vall a Olèrdola (Alt Penedès), entre altres.

A més dels inventaris annexes als diaris d'excavació el fons documental guarda les fitxes de l'Institut d'Estudis Catalans sobre material arqueològic exhumat o incorporat al seu fons. En aquestes fitxes hi consta: el número del catàleg; el número d'inventari (on s'especifica el jaciment i l'any); actes (emplenat per defecte de l'anterior en cas de donacions); el lloc de procedència (municipi i jaciment); situació (dipòsit actual); objecte (descripció); circumstàncies de la troballa (referències a la contextualització); dibuix (generalment fotografies combinades amb mesures); adquisició (excavació i responsable); observacions (altres) (Fig. 3.4).

Fig. 3.5. Planell de Martorell i Carreras (1922) (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 3.6. Mapa de l'àrea de Calaceit dibuixat als Diaris d'Excavació (1915-1922) (Arxiu MAC-Barcelona).

Els apunts i croquis de plantes i seccions de les estructures del poblat han completat la informació sobre l'arquitectura i urbanisme de Sant Antoni, del qual només es coneixia el plànol dels Senyors Martorell i Carreras i completat per l'arquitecte Josep Gudiol⁴. D'aquest plànol se n'han realitzat diverses

versions i és el patró planimètric d'on s'haurien extrapolat diferents estudis posteriors (Fig. 3.5). La importància rau en què és l'únic plànol que existeix amb el pedra a pedra de l'assentament amb cotes, és clar, abans de la consolidació de l'any 1973 (Atrián 1976). Sorprèn que, segons aquest plànol, els accessos als diferents edificis i recintes canvien respecte l'estat actual de les restes arqueològiques, així com la representació d'alguns murs canvien substancialment entre el plànol de Gudiol i l'estat actual del jaciment de Sant Antoni. De cara al mètode de treball, hem donat valor al plànol, des d'on hem partit a l'hora de fer l'estudi arquitectònic, contrastant-lo amb un nou aixecament topogràfic del jaciment.

Tota aquesta documentació es complementa amb l'elaboració de diversos mapes de situació dels jaciments arqueològics. Aquests mapes es troben dividits per àrees on s'hi reflecteixen els accidents geogràfics més destacats (rius, barrancs i, en el millor dels casos, les serres amb corbes de nivell), els municipis actuals, les carreteres actuals i els límits administratius municipals (Fig. 3.6).

ARXIU FOTOGRÀFIC

El fons del Museu compta amb una col·lecció de sèries de fotografies, ja siguin positius o negatius de diferents tipus o suports, testimonien la utilització regular i sistemàtica de les noves tècniques fotogràfiques per a la documentació i estudi dels treballs arqueològics al Baix Aragó a principis del segle XX. En aquest sentit, les sèries baixaragoneses estan constituïdes per negatius de placa seca,

4. D'aquest plànol se n'han realitzat diverses versions i és el patró planimètric d'on s'han extrapolat els diferents estudis posteriors.

Fig. 3.7. Excavació arqueològica de Sant Antoni, (Arxiu MAC-Barcelona, CB732).

Fig. 3.8. Excavació arqueològica del Vilallonc. Al fons, panoràmica del Tossal de les Forques (Arxiu MAC-Barcelona, CM45).

de format 9 x 12 o 13 x 18. La xifra conservada d'aquesta valuosa documentació gràfica arribaria gairebé als 400 negatius. Segons alguns antics il·lustrats, uns 128 negatius pertanyen a diferents jaciments del terme municipal de Calaceit, sobretot de Sant Antoni (Fig. 3.7) i altres jaciments com el Vilallonc (Fig. 3.8), les Ombries, Torre Redona i alguns sepulcres tumulars (Rovira 2005).

Durant totes les campanyes d'excavació es van prendre fotografies de les estructures que es van considerar més interessants (molins, escales, troballes de peces senceres, etc.) i, sobretot, vistes generals de la zona excavada i detalls dels departaments. Aquesta documentació fotogràfica, pionera en el camp de l'arqueologia, ha resultat de gran ajuda per a la identificació d'elements domèstics que no es

Fig. 3.9. Materials arqueològics de Sant Antoni realitzada al Museu d'Arqueologia de Catalunya (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 3.10. Magatzem privat de Joan Cabré amb material provinent de les excavacions a Sant Antoni. (Beltrán, M. 1996, Los íberos en Aragón).

descriuen en els diaris, així com alguns aspectes arquitectònics i urbanístics, com l'alçada dels murs, carrerons, desnivells, etc, o per a la identificació d'algunes peces del MAC (Fig. 3.9).

ESTUDI DELS MATERIALS I LA SEVA PROBLEMÀTICA

El material arqueològic que s'ha considerat per a l'estudi en molts casos no se n'ha pogut contrastar la seva ubicació en cap sector de l'assentament de Sant Antoni, per això s'han hagut de presentar moltes peces com sense context en haver-se extraviat la seva procedència.

Ja hem vist que les excavacions a Sant Antoni van ser efectuades per dos equips ben diferents i quant no més de dos direccions diferents. En les primeres excavacions de Joan Cabré els materials s'emmagatzemaven en una propietat seva (Pijoan 1909, 244; Gracia 2011) i no contem amb cap inventari (Fig. 3.10). Molts dels materials descrits per Cabré en les publicacions dels treballs de les excavacions no estan conservats en cap dels museus que hem consultat i probablement es trobin desapareguts o en possessió de mans privades desconegudes. Una petita part del material de Cabré han estat localitzats al Museo Cerralbo de Madrid i presentats en aquesta publicació (onze dels gairebé cinc-cents materials). Arribats a aquest punt, ens és de gran vàlua el quadern de treball de Cabré (1907), on dibuixava les troballes i reproduïa en croquis i plànols alguns avenços de les seves excavacions⁵. (Fig.3.11).

Aquests dibuixos ens han permès, en alguns casos, identificar i contextualitzar materials del fons del MAC pertinents a Sant Antoni, o a d'altres jaciments excavats durant les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya.

Qualsevol revisió de fons procedents d'excavacions antigues sempre compta amb un gran problema: no saber quins criteris es van seguir en la recollida del material i quin tipus de registre arqueològic es va utilitzar. A Sant Antoni, durant l'excavació probablement ja es va fer una selecció prèvia rebutjant la majoria de ceràmiques sense forma, fragments petits de material constructiu o d'argila, així com fragments de metall en mal estat. Tampoc es recollen, excepte rares excepcions, les restes òssies, malacofauna, carbons, llavors o un altre tipus de mostres. Així ho demostren les quantificacions (nombre mínim d'individus) que em realitzat per edificis. En efecte, són poc concluent degut a al poc nombre de materials de base, fins-i-tot sumant-hi els materials nombrats als diaris d'excavació; i també per la sobre representació d'algunes de les categories.

A l'hora d'utilitzar l'inventari dels materials dipositats en els magatzems del MAC-Barcelona hem de ser conscients que hi ha algunes peces que es troben desaparegudes, és obvi que la mateixa llunyania cronològica que ens separa de les excavacions fa que les peces que hem tingut a les mans hagin patit una sèrie de vicissituds que ni tan sols podem imaginar-ne el rastre. Tot i això, em disposat i aportem un gran *corpus* de material però sabedors que n'hi ha encara de desaparegut.

5. Facsímil publicat per la Universidad Autónoma de Madrid. Agraïm les facilitats.

Fig. 3.11. Detall del quadern de dibuix de Cabré. Facsímil publicat per la Universidad Autónoma de Madrid.

Amb tot això volem indicar que, tot i recollir la màxima documentació possible i haver revisat tots els fons existents, queden llacunes que, de moment, no semblen possible refer-se. Per aquest motiu, consi-

derem inapropiat desenvolupar més del que hem fet els estudis de dispersió o anàlisis espacials dels materials, així com quantificacions de materials, resultats que serien del tot enganyosos.

II. HISTÒRIA I APROXIMACIÓ AL MEDI NATURAL

4. EL TOSSAL DE SANT ANTONI I EL SEU TERRITORI

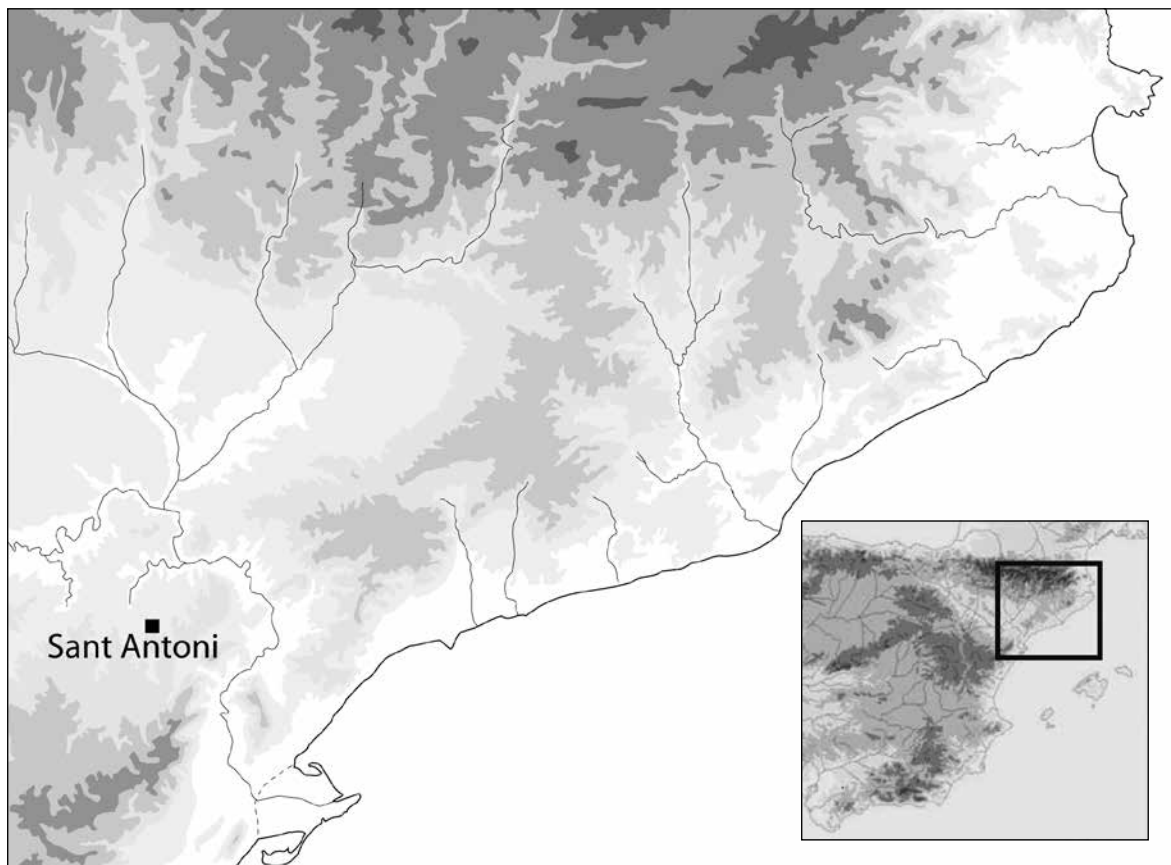
SITUACIÓ GEOGRÀFICA I ACCESSOS

El jaciment de Sant Antoni es troba dins l'administració del terme municipal de Calaceit, comarca del Matarranya, a la província de Terol (Aragó), aproximadament a 1 km del nucli urbà de Calaceit. S'hi arriba prenent la carretera A-1314 direcció Queretes fins a un trencall a la dreta, actualment senyalitzat,

on s'enfila paral·lel a la carretera un camí de terra, pavimentat més amunt, que permet anar a l'ermita de Sant Cristòfol i al jaciment de Sant Antoni (Benavente i Fatás 2009, 124) (Fig.4.1, 4.2, 4.3).

L'assentament es troba situat en un cim de 589 m, el més meridional d'un destacat massís format per tres promontoris: el tossal de Sant Antoni (UTM31N-ETRS89 E263306.5 N4543192.5), el tossal de Sant

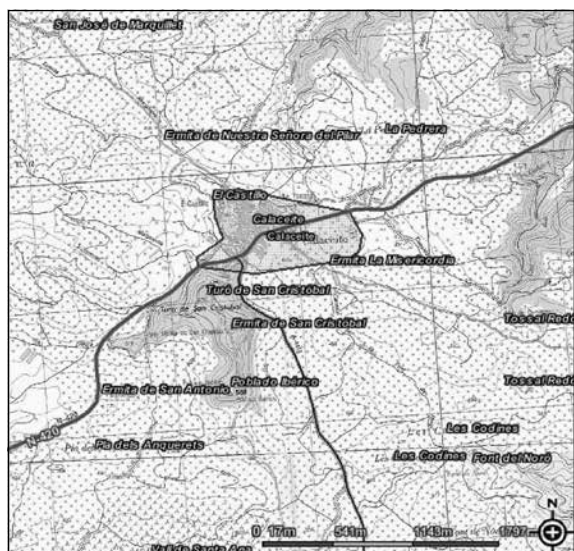
Fig. 4.1. Mapa de situació del tossal de Sant Antoni al curs inferior de l'Ebre.

Cristòfol i el tossal de les Forques, de sud a nord (Fig. 4.4). Aquest massís domina bona part de la comarca; de manera que, el jaciment adquireix una posició estratègica immillorable de control visual del territori entre l'interfluvi dels rius Algars i Matarranya (Fig. 4.5, 4.6, 4.7). Des del seu cim es controla l'ho-

ritzó amb un arc de 360°; cap al costat nord es divisa, més enllà de la depressió de l'Ebre, les serres de Mequinença i els Monegros; per l'est, la Terra Alta, fins les serres del Montsant, Prades i Cardó, i els Ports d'Arnes; al sud, Vall-de-Roures, els ports de Beseit i el pas cap al País Valencià; i a l'oest l'altiplà de Calanda-Alcanyis-Valmuel, per on transcorre el riu Guadalope.

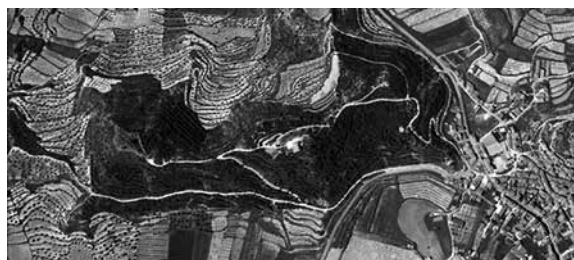
Fig. 4.2. Mapa de situació del jaciment de Sant Antoni en relació al terme municipal de Calaceit (Font: IDEAragón).

Fig. 4.3. Fotografia aèria del tossal de les Forques (Font: GRACPE, Universitat de Barcelona).

Fig. 4.4. Ortofotomapa del tossal de Sant Antoni (Google Earth).

Fig. 4.5. El tossal de Sant Antoni domina tot l'interfluvi, fotografia des del jaciment ibèric de la Gessera (Caseres, Terra Alta).

Fig. 4.6. Tossal de Sant Antoni des del jaciment ibèric de Els Castellans (Queretes, Matarranya).

Fig. 4.7. Tossal de les Forques des del jaciment ibèric del Mas de l'Hora (Calaceit, Matarranya).

EL MEDI FÍSIC I L'ENTORN NATURAL

Des d'aquest punt prenent el barranc del Calapatà s'arriba al riu Matarranya guardat pel jaciment del Piuró del Barranc Fondo al terme de Massalió. El Matarranya, juntament amb l'Algars, és l'últim dels afluents amb importància de la vessant dreta del riu Ebre. Naix als Ports de Beseit, a la zona limítrof de les províncies de Tarragona, Castelló i Terol al nord est del tossal d'Encanader (a 1.396 m d'alçada). El riu pren direcció nord-oest i, després d'abandonar Beseit, fa cap a Vall de Roures on, trobant-se amb materials geològics més tous, eixampla el llit (Fig. 4.7), girant vers el nord, passant per la Torre del Compte i Massalió, fent entrada a la Terra Alta per Maella, des d'on segueix fins Favara de Matarranya i, ja en direcció nord est, Nonasp. Travessa els darrers contraforts de la serralada prelitoral catalana, formant amplis meandres al fons del tall obert a la serra on acaba desguassant a l'Ebre a l'est de Faió. Els afluents més importants són el riu Algars i Ulldemó per la dreta i per l'esquerra el Pena i el Tastavins. Aquests rius són poc cabalosos però presenten avingudes importants en recollint aigua de nombrosos barrancs.

El riu Algars és un riu de caràcter torrencial de 75 km de curs. Neix en els contraforts orientals dels Ports de Tortosa-Beseit, encara que en capçalera s'anomena riu dels Emprius; rep per la dreta el riu Sec dels Estrets amb el barranc dels Corralassos o de Xalamera, i afluïx al Matarranya per la dreta poc abans ho faci la Vall Major, seguint una direcció predominant sud-nord. El riu presenta un recorregut sinuós amb molts meandres i encaixat, respecte els relleus adjacents, en una vall que uneix lledó i Nonasp on fa l'aiguabarreig amb el Matarranya (Fig. 4.8).

La Terra Alta, per on discorre el riu Algars, és una de les comarques de la regió de les Terres de l'Ebre i una de les tres més extenses de l'àrea tarragonina, amb 740,04 km² de superfície, extensió que representa el 2,3% del total de Catalunya i l'11,9% de totes les comarques de Tarragona. Comarca limitada pel riu Ebre i pel massís dels Ports de Tortosa-Beseit, momes és oberta cap a les terres de la vall del Matarranya i l'Aragó. Com indica el seu nom, que li fou posat el 1932, la Terra Alta és formada per un replà elevat que obliga el riu Ebre a rodejar-lo en el seu camí cap al mar.

Des d'un punt de vista geològic, les conques dels rius Matarranya i Algars pertanyen al sector meridional de la Serralada Prelitoral que defineix una alineació muntanyosa de relleus forts i abruptes, conformant el Parc Natural dels Ports d'Horta-Alfara i Beseit. El massís enllaça per l'oest amb el Maestrat i per l'est amb les serres de Cardó, Priorat

Fig. 4.8. Riu Matarranya, a l'alçada de Torre Cremada (Vall de Roures, Matarranya).

Fig. 4.9. Riu Algars, a l'alçada del Tossal del Moro (Pinyeres-Batea, Terra Alta).

37

i La Llena. Està format per muntanyes poc altes, de menys de 1500 m. Els pics més destacats són el Mont Caro 1441 m, el Tossal d'en Canader de 1396 m, el Tossal del Rei de 1350 m, l'Espina de 1182 m, l'Engrilló de 1076 m i les Roques de Benet de 1007 m. Cap a l'oest les serres de Pàndols de 705 m i Cavalls de 600 m amb el Puig Cavaller que s'alça a 709 m. Els Ports són formacions mesozoiques dels períodes triàsic i juràssic. En el triàsic són característics aquestes tres formacions sedimentaries: gresos i materials detrítics de base, calcàries i dolomites al mig i argiles a sobre. Els terrenys triàsics es troben per la zona de Prat de Compte, per la zona de Camposines, etc. El mapa geològic juràssic és més abundant i forma bona part del massís dels Ports, també compost d'argiles i calcàries.

La zona de planúria, on hi ha els materials sense plecs i on les capes gairebé són horitzontals, està representada per les formacions oligocèniques (terciari mitjà) i miocèniques (més tardans). Les formacions oligocèniques són formades per materials detrítics, argiles i evaporites, i es troben en gran part a l'oest de les serralades. La confusió és fàcil amb els materials miocènics, més tendres (margues, lutites i argiles) i modelats per l'erosió. Les

zones més altes del massís, per damunt dels plegaments mesozoics, poden estar formades per conglomerats, malgrat ésser terciaris.

El Quaternari apareix, generalment, a les valls dels rius formant terrasses al·luvials avui ocupades per l'horta. L'erosió del Quaternari a donat lloc a un paisatge de relleus poc accidentats a diferència de la conca alta dels rius. Als lloms dels tossals es poden distingir la dualitat morfològica dels estrats geològics formats per les cornises amb grans blocs de pedra i les vessants amb margues i lutites (Pellicer, Echeverría 1989).

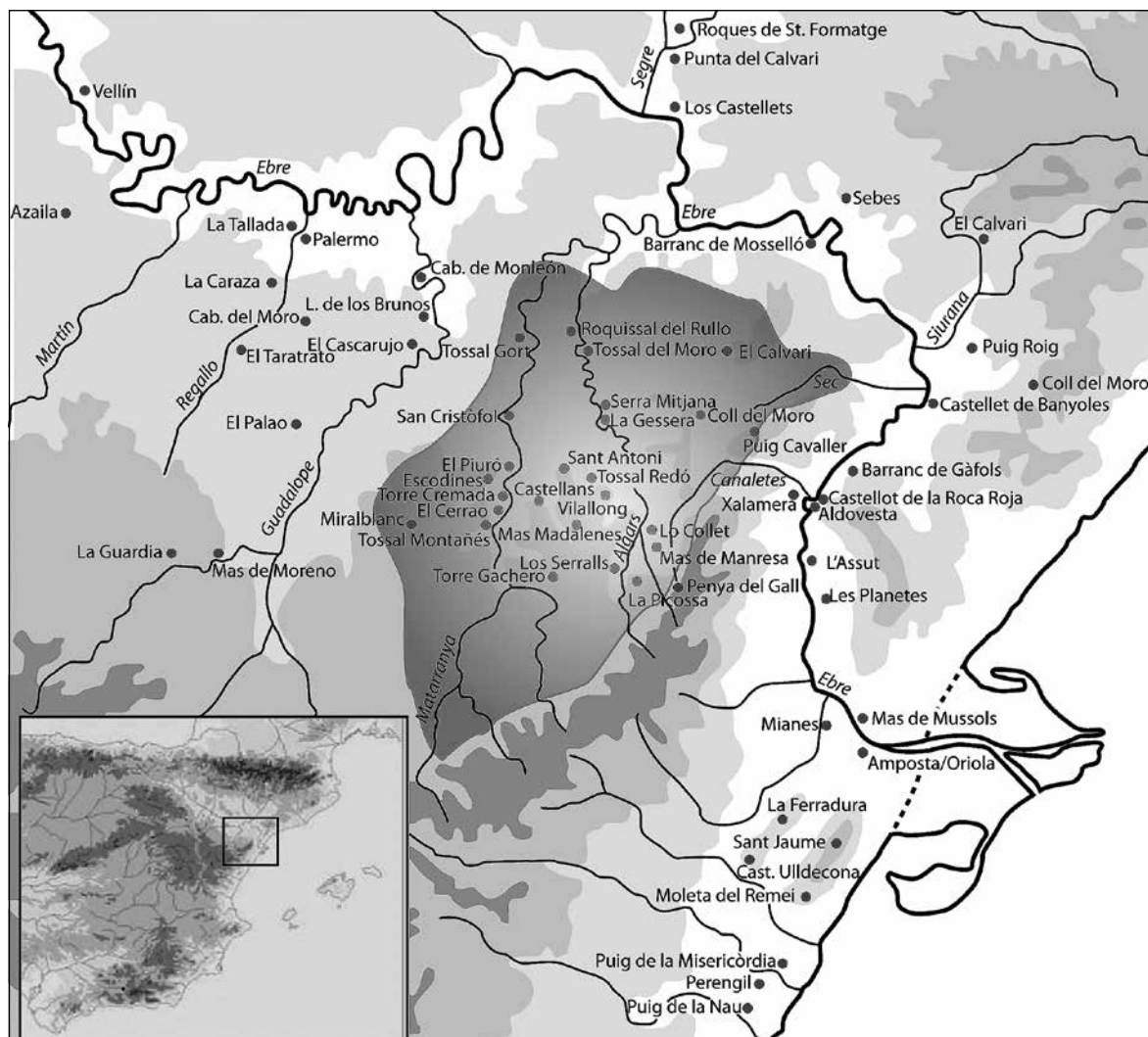
Des d'un punt de vista de l'explotació econòmica, els sòls són un dels recursos de major rellevància en el medi ambient. En general són sòls profunds, llevat de la part sud de la zona que compren els termes municipals d'Horta de Sant Joan, Arnes, Lledó d'Algars, Queretes, Beseit i Vall de Roures, on l'horitzó superficial és d'escàs espessor sobre les

graves o pedregam, freqüent a les zones de Caseres fins a La Vall del Tormo cap al sud.

Les dades relatives al paleoclima de la zona són escasses. Els resultats de les anàlisi pol·líniques i paleocarpològiques indiquen que la vegetació de la zona durant l'edat del ferro era de pi blanc formant boscos oberts de caràcter mediterrani (López García *et al.* 1991; López García, López Sáez 1996).

Contem amb recents estudis carpològics efectuats pel GRACPE, Universitat de Barcelona, en estrats de ple segle III aC del Coll del Moro de Gandesa, que malgrat les especificitats del jaciment permet tenir una primera visió del paleopaisatge de la zona. El nombre d'espècies o tàxons recuperats a Coll del Moro ascendeix a sis, dels quals dos pertanyen al grup dels cereals cultivats, com el blat xeixa/dur i l'ordi vestit; un a les lleguminoses, la guixa/veça; dos als fruiters, el raïm i la figa i un tàxon corresponent a les plantes silvestres, el jull o la zitzània

Fig. 4.10. Mapa de situació dels principals jaciments mencionats en el text i delimitació de l'àrea d'estudi.

Fig. 4.11. Planta general actual de l'assentament ibèric de Sant Antoni de Calaceit (Rafel Jornet, UB, Iñaki Matias, ICAC).

39

(López *et al.* 2015). Aquest estudi ens apropa a un panorama de l'ibèric ple on els fruiters i sobretot el raïm (*Vitis vinifera ssp. vinifera*) es troben al capdavant dels cultius. En un segon terme, apareixen cereals de primer ordre com l'ordi vestit i el blat xeixa/dur i, en menor mesura, altres com les lleguminoses. La preeminència de l'arboricultura i dels fruiters sembla un fenomen propi de l'activitat agrícola i econòmica de les comunitats ibèriques d'aquesta zona. A tenor dels resultats obtinguts i si ho comparem amb dades d'altres jaciments, com el Castellet de Banyoles de Tivissa, el raïm esdevé el producte principal. Malgrat tot, la seva alta representativitat en el registre carpològic del Coll del Moro és probable que s'expliqui més aviat per la singularitat i la funcionalitat dels recintes del celler (Belarte *et al.* 2015; Jornet *et al.* 2016). Els cereals com l'ordi vestit (*Hordeum vulgare*) i el blat xeixa/dur (*Triticum aestivum/durum*), que, per norma general, són els millors representats en els estudis carpològics de jaciments d'època ibèrica, especialment els situats en zones més septentrionals, on és habitual el sistema de camps de sitges ocupa el segon lloc. La identificació de males herbes com el jull/zitzània (*Lolium sp.*; *Lolium cf. temulentum*) corrobora, indirectament, el pes del cultiu i el consum de cereals d'hivern com l'ordi vestit i el blat xeixa/

dur, pilars de l'agricultura i l'alimentació d'època ibèrica. La guixa/veça (*Lathyrus/Vicia*) esdevé l'única espècie del grup de les lleguminoses, ben conegudes a jaciments contemporanis dels entorns com, per exemple, el Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre). Pel que fa la massa forestal, tan sols contem amb les dades antracològiques obtingudes en el jaciment del Tossal del Moro de Pinyeres (Arteaga *et al.* 1990) on es documenten fragments de bigues de sostre corresponents a pi d'Alep (*Pinus halepensis*).

Pel que fa la pluviositat actual, veiem que, a partir de la serralada Prelitoral cap a l'interior de la planúria, es passa d'unes precipitacions bastant importants, 600-700 mm anuals als Ports, fins a una precipitació mitja anual bastant baixa, com mostren les observacions de Gandesa (514,7 mm), Maella (432,1 mm) i Favara (368,9 mm) (Pérez *et al.* 1997). La Terra Alta i el Matarranya són comarques de clima mediterrani matisat per influències continentals. Es tracta d'un àrea d'hivern poc acusat, però amb algun període esporàdic de gelades. La temperatura mitja anual oscil·la entre els 13'6°C de Gandesa, i els 15'4°C de Casp.

Els rius Matarranya i Algars naixen en una zona muntanyosa no massa alta, d'una pluviositat oscil·lant entre els 600 i 800 mm anuals i on la neu no

resta gaire temps. Això fa que tinguin un cabal mes aviat dèbil que depèn sobretot de les pluges estacionals (de la tardor i la primavera); quan les pluges són de gran intensitat, les aigües dels rius poden augmentar de 3 i 4 m sobre el nivell normal. Hi ha un marcat estiatge especialment els mesos de juliol i agost. L'erosió grossa és intensa però intermitent. A la zona de muntanya els cursos d'aigua han excavat veritables canyons. A la part plana han format unes valls bastant amples, amb una sèrie de terrasses fluvials; la més baixa, uns 4-5 m sobre el nivell actual de l'aigua, es aprofitada per l'horta. Els arrossegalls formen grans espais de codolers al llit dels rius, fent variar el curs fluvial segons la posició d'aquells després de les crescudes.

L'excel·lent qualitat de les aigües d'aquests dos rius a causa del seu origen en pous càrstics dels Ports, permeten el manteniment d'una rica vida entorn a l'aigua, el millor referent és la presència de la llúdrig. D'altra banda, la presència humana ha donat lloc a la proliferació de vertebrats com senglars i guineus, cosa que també passa amb determinades aus, com falciots, gralles, bugaderes, rossinyols i fins i tot nocturnes com xots i òlibes.

Les característiques climàtiques, litològiques i l'acció antròpica determinen el tipus de vegetació

dominant. La qualitat de les terres és apropiada pels arbres fruiters d'os i llaor, conreus tradicionals d'ametllers, oliveres i vinyes, i conreus de cereals. La vegetació pròpia de la zona són els pinars de pi d'Alep (*Pinus halepensis*), pi silvestre (*Pinus silvestris*), aquest darrer en els indrets més alts. Cap a l'interior del massís dels Ports, a una alçada d'uns 1200 m, s'observen els faigs (*Fagus silvatica*). També hi ha boscos de pins cap a la zona més baixa i no gaire allunyada del massís (400-600 m), amb més intensitat vora els rius i a les obagues. Els alzinars (*Quercus ilex*) ara no són abundosos, al seu lloc es troben molts coscolls (*Quercus coccifera*). En els vessants més pendents no cultivats dominen la farigola i el romaní. En la llera, la vegetació de ribera és escassa a causa del predomini de roques i graves molt mòbils, no obstant, de forma dispersa es mantenen pollancre naturals i salzes.

La majoria d'assentaments entre els rius Matarranya i Algars s'assenten sobre llomes des d'on es domina bona part del territori més proper. El sector central de la vall del Matarranya és el que domina el jaciment de Sant Antoni, amb un gran nombre de jaciments arqueològics, la majoria documentats i excavats, en els primers decennis del segle XX (Fig. 4.10).

5. HISTÒRIA DE LES INVESTIGACIONS ARQUEOLÒGIQUES A SANT ANTONI I ELS TREBALLS DE RECERCA AL TERRITORI

LES PRIMERES ETAPES DE LA INVESTIGACIÓ A SANT ANTONI

Les primeres notícies escrites sobre l'ocupació pretèrita del tossal de Sant Antoni anomenat també Puch remunta al 1774, on el religiós carmelita Carlos Moix y Serrano observa que ha vist enderrocada prop de la Capella de Sant Antoni Abad una torre o fortificació (probablement la torre circular del barri occidental o T1) que, com fora habitual en aquells temps, s'atribueix al temps dels moros (Vidiella 1908, 204).

Després d'aquests antecedents, el mosén Don Evaristo Colera Soldevila, nascut a Alcanyis el 1772 fou capellà de Fabara i de la Vall-del-Tormo. Colera va visitar una sèrie de jaciments de la regió i va col·leccionar les troballes, així com també escriu algunes referències sobre Sant Antoni a les "Notas manuscritas" el 1837 (Rovira 2005).

Una troballa fortuïta poc abans del 1845 va tornar a despertar l'interès popular d'aquest tossal d'una forma un xic exagerada, i confusa, segons Clemente Marín y Vidal: *"Las inmediaciones de este pueblo (Calaceite) debieron estar habitadas desde los tiempos más remotos; pues en un cerro llamado San Cristóbal situado entre Calaceite y Caseta [Caseres?] (sic) (Tarragona) se han encontrado varias armas de piedra de la época antediluviana"*⁶ (Marín y Vidal 1886, dins Vidiella 1908).

El presbíter D. Serafín García que fou testimoni del succés ho explica d'aquesta altra manera:

*"Inmediato a la hermita de San Antonio, situada en el Puch, ó sitio en donde estaba el fuerte ó torre de este monte, pero fuera del recinto de lo que los vestigios ó cimientos indican, y á algunos 70 ú 80 pasos de distancia, a resultas sin duda de lo que con los siglos habian lamido las lluvias, aparecieron los restos humanos de una o más personas; y se recogieron allí también tres puntas de dardo de pedernal, bien elaboradas, (...); a más una especie de punta de lanza ó pica de medio gemo del mismo material; y una varilla de metal, como una aguja recia, ó de sacos de coser..."*⁷ (Vidiella 1908).

Quan aquests objectes van ser adquirits per D. Manuel Salavera, catedràtic de Tarragona, figuraven en dipòsit al Museu Arqueològic amb aquest (confús) escrit: *"Fué hallada en una colina llamada San Cristóbal, entre Caseras y Calaceite, á orillas del rio Algás, uno de los confluientes del Ebro, en donde se encuentran estas armas de sílice con mucha frecuencia y en grande abundancia. Sospéchase que en aquel sitio debió darse una batalla en los tiempos prehistóricos"*.

LES PRIMERES EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES I EL "GRUPO DEL BOLETÍN" (1902-1909)

Les primeres excavacions sistemàtiques van ser les efectuades per Joan Cabré entre els anys 1902 i 1903 (Fig. 5.1, 5.2). Cabré, que era natural de

6. El topònim Caseta, no existeix en l'actualitat. Segons aquesta descripció, sortint de Calaceit direcció San Cristòfol s'arriba a Queretes/Cretas (Caseta?). Un altre topònim que s'hi assembla és el de Caseres/Caseras, tot i que està allunyat de l'eix Calaceit-Sant Cristòfol.

7. Segons aquestes indicacions les troballes van ser trobades fora de l'assentament ibèric. A partir de la descripció del material moble recuperat semblaria que es tractes d'una punta de sageta i tres puntes de dards de metall —probablement bronze— associada a restes humanes. Les inhumacions podrien significar que es tractés de restes d'algun enterrament del bronze ple o calcolític (2500-1200 aC) o que fossin restes humanes producte d'alguna de les fases de destrucció de les fases ibèriques.

Fig. 5.1. Joan Cabré Aguiló

42

Fig. 5.2. Ombra de Cabré amb la càmera fotogràfica a Sant Antoni (Arxiu MAC-Barcelona, CB734).

Calaceit i en aquells moments es trobava estudiant a la *Real Academia de Bellas Artes de Madrid* va iniciar les excavacions conjuntament amb Santiago Vidiella i Julián Ejerique, membres d'un grup d'estudiosos que publicaven els seus treballs arqueològics al "*Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*" que ells mateixos impulsaven juntament amb Lorenzo Pérez Temprado, Carlos Estevan, Julián Ejerique, Matías Pallarés; a més de la col·laboració de Vicente Bardaviu. Aquest grup de prohoms serà conegut per el "*Grupo del Boletín*" degut

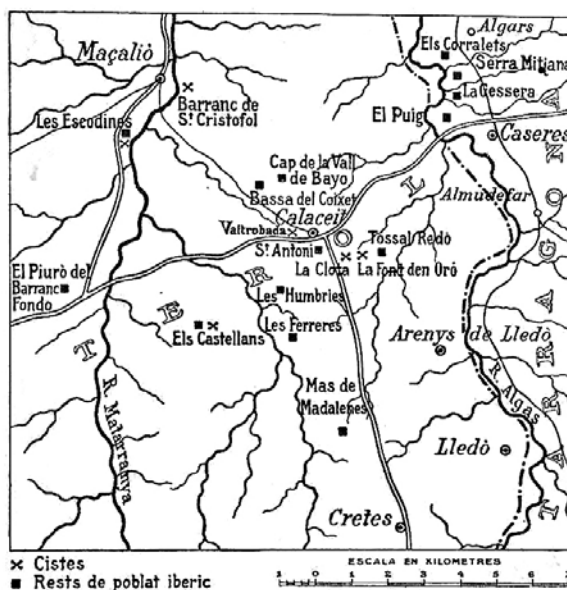

Fig. 5.3. Mapa del poblament ibèric a la zona realitzat el 1915 per Bosch Gimpera.

a la seva prolífica literatura arqueològica que donà cabuda a la publicació dels primers resultats i notícies referents als treballs desenvolupats a Sant Antoni, i per extensió a tota la conca del Matarranya. El *Boletín* va ser publicat entre el 1907 i el 1909, imprès en un primer moment a Saragossa (Imprenta Marianoi Escar) i posteriorment a Tortosa (Imprempta Querol), sota la direcció de Santiago Vidiella i amb l'administració de Llorenç Pérez Temprado. Durant aquest breu període d'edició es publicaran els resultats de múltiples treballs arqueològics que arrenquen, com hem vist, amb l'excavació de Sant Antoni i els descobriments de les pintures rupestres del Barranc de Calapatà (Roca dels Moros i els Gascons, Queretes). Té una especial significació, degut al període que ens ocupa, el número 5 del *Boletín*, publicat entre setembre i octubre de 1908, on apareix l'article "*Estaciones Protohistóricas*", realitzat per Santiago Vidiella. En aquest article es presenten els resultats de diverses prospeccions als termes de Calaceit (la seva ciutat natal), Massalió, Caseres i Gandesa. Es descriuen els "ja coneguts" jaciments de Sant Antoni, Tossal Redó, Vall de Cabrera, Bassa del Coixet, Castellans, Valleta de la Font, Misericordia, Ferreres, camí de Santa Anna i es descobreixen els jaciments de les Ombries i Mas de Madalenes (Queretes); aquest últim amb la troballa d'una estela epigràfica (Vidiella 1908, 207). Menciona als extrems del terme els jaciments del Piuró del Barranc Fondo (Massalió) i el Puch (Caseres), a més dels jaciments de Coll del Moro i les Cendroses (Gandesa) (Fig. 5.3).

En aquest mateix número del *Boletín*, Joan Cabré publica *Hallazgos Arqueológicos*, on corregeix i amplia les notícies arqueològiques publicades al *Boletín de la Real Academia de Buena Letras de Barcelona* (Cabré 1907, 234) referents a les excavacions de Sant Antoni. En aquesta publicació descriu els jaciments de Tossal Redó, les Ombries i les Ferreres (Calaceit); els Castellans i Mas de Madalenes (Queretes); Piuró del Barranc Fondo (Massalió) i el Puch (Caseres).

L'obra on més informació es recull sobre les excavacions dutes a terme per Cabré és el primer volum de 1910 del *Catálogo Monumental y artístico de la provincia de Teruel* de la sèrie Catálogos de España per províncies formada pel Ministeri d'Instrucció Pública, reeditat el 1984 (Burillo 1984).

Ràpidament aquestes troballes van suscitar l'interès dels estudiosos i erudits. És en aquest moment quan el numismàtic Antonio Vives Escudero, membre de la *Real Academia de la Historia*, visita les excavacions empreses pel *Grupo del Boletín*. A més, es van succeir les visites del pare jesuïta Jules Fergus (Furgus 1909) que va realitzar excavacions a les Ombries (Calaceit), la Miraveta (Queretes) i en alguns sepulcres de la comarca, a més de prospeccions al Tossal Redó (Calaceit) i Mas de Madalenes (Queretes).

Malgrat els innegables avenços que la publicació del *Boletín* suposà per als incís de l'arqueologia baixaragonesa, la revista va deixar d'editar-se per falta de solvència econòmica. Amb la desaparició de la publicació, es deixava endarrera un nou model d'investigació que superava la visió més tradicional de l'erudició. En efecte, un grup d'historiadors que

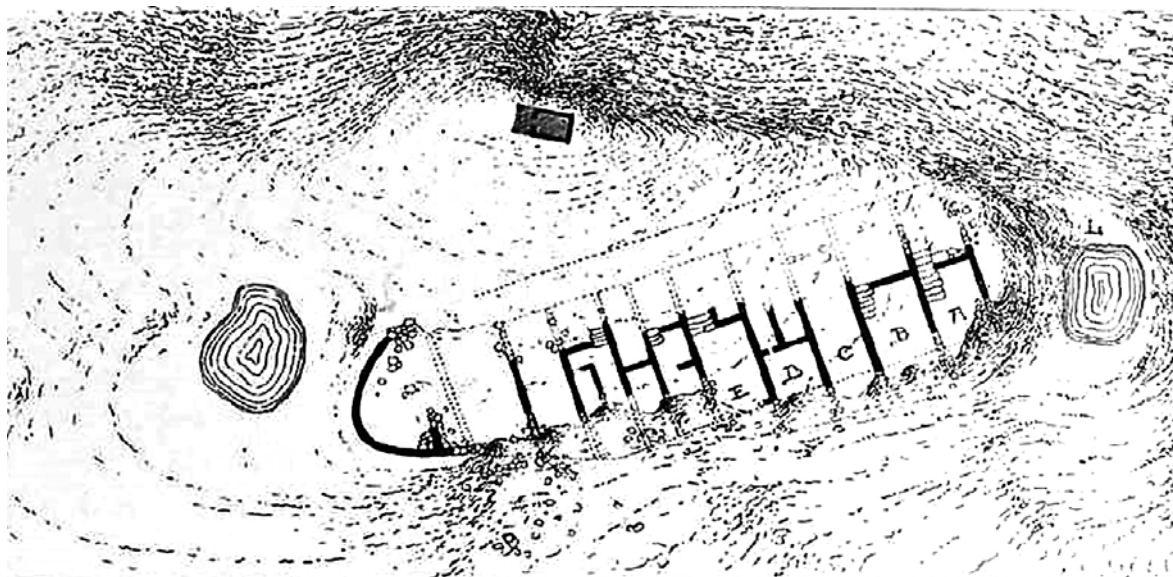
basà la seva recerca en les excavacions arqueològiques i una prospecció intensiva del territori, amb un treball rigorós del material moble degut a l'introducció de la fotografia.

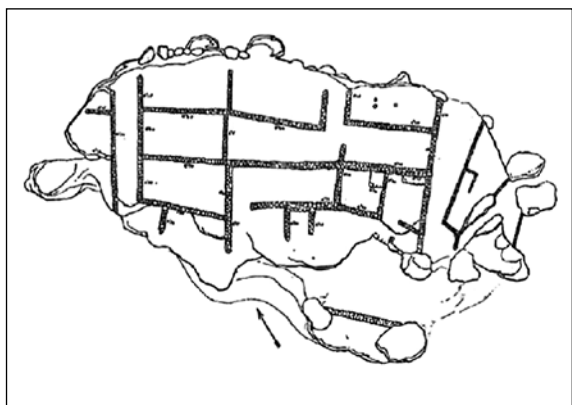
LES CAMPANYES ARQUEOLÒGIQUES DESENVOLUPADES PER L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1907-1924)

Exemple clar de la institucionalització de l'arqueologia, en el marc del Noucentisme, és la creació de l'Institut d'Estudis Catalans per acord de la Diputació de Barcelona (18 de juny de 1907), presidit per E. Prat de la Riba. L'Institut es va concebre com un centre d'investigació científica, on una de les quatre seccions fundacionals fou la d'Arqueologia, unificada el 1911 amb la d'Història, creant la Secció Històrico-Arqueològica. En els primers anys d'existència l'Institut encarregà una sèrie de treballs arqueològics. És en aquest context quan, l'Institut d'Estudis Catalans encarrega, el 1907, a Josep Pijoan visitar el jaciment de Sant Antoni, on feu algunes cales i estudià part del material arqueològic recuperat per Cabré (Fig. 5.4), amb la col·laboració de Lorenzo Pérez Temprado i Matías Pallarés (natural de Pena-Roja de Tastavins però establert a Barcelona i vocal del Centre Excursionista de Catalunya) que tenien connexions amb el recent fundat Institut. Fruit d'aquests treballs es publicà "La ceràmica ibèrica a l'Aragó" (Pijoan 1908). Aquests treballs finalitzen quan Pijoan viatja a Roma per a dirigir l'*Instituto Español de Estudios Históricos*.

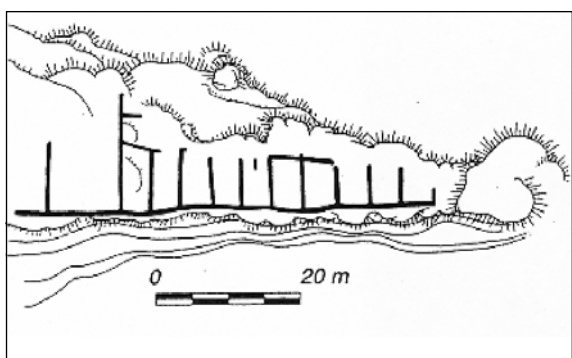
43

Fig. 5.4. Planta de Sant Antoni després de les intervencions de Pijoan 1908.

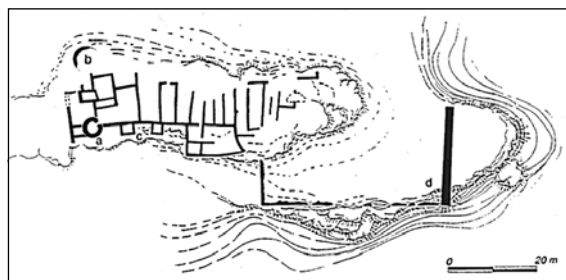

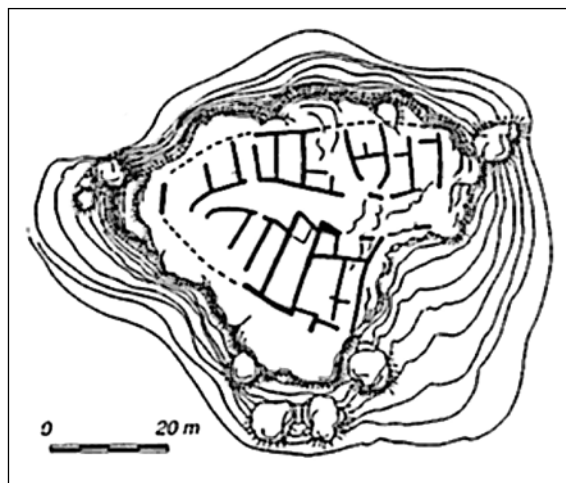
Fig. 5.5. Planta de les Escodines Altes (Maçalió, Matarranya). Bosch Gimpera 1923.

Fig. 5.6. Planta de les Escodines Baixes (Maçalió, Matarranya). Bosch Gimpera 1923.

Fig. 5.7. Planta de Sant Cristòbol (Maçalió, Matarranya). Bosch Gimpera 1923.

Fig. 5.8. Planta del Piuró del Barranc Fondo (Maçalió, Matarranya). Bosch Gimpera 1923.

44

La sortida de Pijioan de l'Institut permetran a un jove Bosch Gimpera —considerat el primer arqueòleg hispànic amb una formació completa teòrica i metodològica, equiparable a la dels professionals europeus, que va adquirir en les seves dues estades com a becari (1912-1913 i 1913-1914) a la Universitat de Berlín— agafar el testimoni de la recerca arqueològica en terres baix-aragoneses. A més de la formació teòrica de Bosch Gimpera, la participació en treballs d'excavació i el treball com a assistent voluntari al Museum für Völkerkunde li van proporcionar un contacte directe amb tècniques del treball de camp, museogràfiques i de laboratori (Sanmartí 2011). Una formació que plasmava amb la seva tesi “El problema de la ceràmica ibèrica” (1913). El model conceptual de l'obra de Bosch Gimpera és l'anomenada *història cultural* (Cortadella 2003), molt popular des de finals del segle XIX al món anglosaxó, i de manera particularment sòlida a Alemanya (Sanmartí 2011). Traslladant aquesta axioma a la recerca arqueològica, es tractaria d'identificar *cultures arqueològiques* caracteritzades per una cultura material pròpia característica, ben diferenciada i, per tant reconeixible en el registre arqueològic.

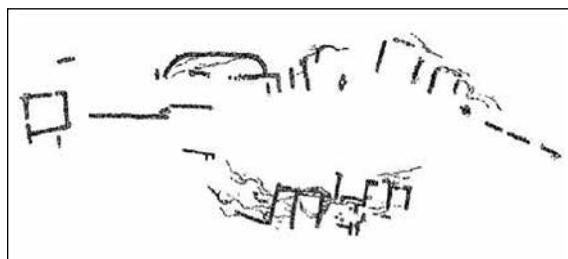
Per desenvolupar la recerca arqueològica Bosch Gimpera, ja com a director del recent creat Servei d'investigacions Arqueològiques (1915), es va rodejar de col·laboradors com Josep Colominas (ajudant tècnic del Servei), Josep de Serra Ràfols, Lluís Pericot i Agustí Duran i Sanpere alumnes seus del Seminari de Prehistòria. A més dels antics membres del “*Grupo del Boletín*” Matías Pallarés i Lorenzo Pérez Temprado, tots dos vinculats amb el Club Montanyenc de Barcelona, i Julian Ejerique. L'extens treball de Lorenzo Pérez Temprado, correspon precisament durant el període de temps entre el 1914 i 1921, on es vincula a l'Institut d'Estudis Catalans. Durant aquest temps excavà els jaciments de les Escodines Altes (Fig. 5.5), Escodines Baixes (Fig. 5.6), Sant Cristòfol (Fig. 5.7) i el Piuró del Barranc Fondo (Fig. 5.8) (Massalió). Amb tot, el 15 de setembre de 1914, Pere Bosch Gimpera va rebre l'encàrrec de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans de realitzar una campanya de prospeccions a la comarca del Baix Aragó. És en aquest context on Bosch Gimpera realitza intervencions en diverses cistes als termes municipals de Calaceit i Massalió, als assentaments ibèrics de Sant Antoni (Calaceit i Sant Cristòfol

Fig. 5.9. Planta de Sant Antoni (Calaceit, Matarranya). Bosch Gimpera 1919.

(Massalió); l'estudi del material arqueològic que formava part de la col·lecció particular de Joan Cabré; l'excavació del poblat ibèric de la Gessera (Caseres); la realització d'una cala arqueològica al poblat de Tossal Redó (Calaceit) i la valoració dels poblats ibèrics de Coll del Moro (Gandesa) i del Castellet de Banyoles (Tivissa) (Gracia 2011). Bosch Gimpera excavà de forma ininterrompuda al Baix Aragó entre el 1915 i 1923, i Sant Antoni de Calaceit l'excavarà en tres campanyes (agost-octubre de 1915, setembre de 1916, setembre de 1919 i completat el 1922 amb l'estudi de les construccions exteriors), un treball que és accessible mitjançant el Diari d'Excavació redactat per ell mateix conservat a l'Arxiu Documental del Museu d'Arqueologia de Catalunya.

A més dels ja esmentats, durant aquest període es van enllestir les excavacions de quinze jaciments arqueològics: a més de Sant Antoni (Fig. 5.9), Les Umbries (Fig. 5.10), el Vilallong (Fig. 5.11), Mas de l'Hora (Fig. 5.12), Vall de Cabrera (Fig. 5.13), Tossal Redó (Fig. 5.14) i poblat petit del Tossal Redó (Fig. 5.15) a Calaceit; els Castellans (Fig. 5.16) a Queretes; parcialment la Torre Cremada a La Vall del Tormo; La Gessera (Fig. 5.17) i la Serra Mitjana a Caseres. Paral·lelament es dugué a terme tasques de reconeixement, valoració i estat de conservació d'altres poblats tot i no excavar-los (Bosch Gimpera

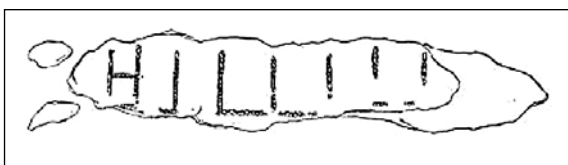

Fig. 5.10. Planta de les Umbries (Calaceit, Matarranya). Bosch Gimpera 1923.

1931). A més s'excavaren nombrosos sepulcres al Salbimec, al Barranc de Sant Cristòfol i les Escodines a Massalió; a la Vinya del Valle, al Mas de Baqué, el Pla de Plan Aigua, el Camí de Calaceit i el Mas de Toribio a Arenys de Lledó; el Fossanet dels Moros i els Castellans a Queretes; el Cementiri a La Torre del Compte; el Mas de Pascual de Jaume, el Vilallong –i prop del Vilallong–, el Mas de Felipet –Vall de la Carrasca–, el Mas del Roig, la Font de n'Oró –Vall de Cabrera–, entre la Vall de Cabrera i Vinyets, la Clota, el Cap de la Vall Trobada, el Camí de Sant Pol, el Cap de les Sendes –Puig–, el Mas de Flandí, la Creu dels Forats, el Cap de la Font de la Figuera, la Massada de la Gasparona i el Cap de la Vall de Bayo a Calaceit (Rafel 2003). A partir d'aquestes excava-

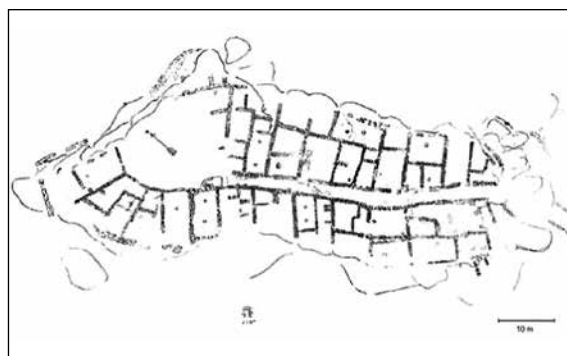
Fig. 5.11. Jaciment del Vilallong (Calaceit, Matarranya) (Arxiu MAC-Barcelona).

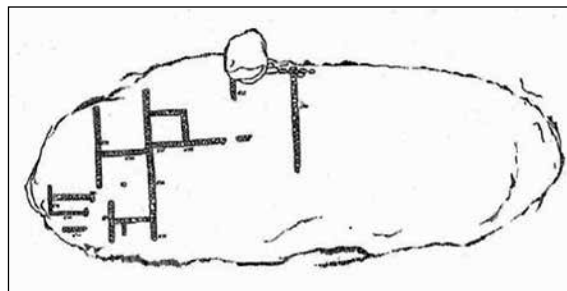
Fig. 5.12. Planta del Mas de l'Hora (Calaceit, Matarranya). Bosch Gimpera 1923.

Fig. 5.13. Poblament de la Vall de Cabrera (Calaceit, Matarranya) (Arxiu MAC-Barcelona, CD278).

Fig. 5.14. Planta del Tossal Redó (Calaceit, Matarranya). Bosch Gimpera 1923.

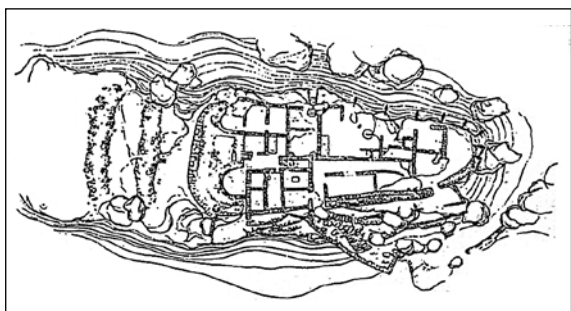

Fig. 5.15. Planta del poblament petit de Tossal Redó (Calaceit, Matarranya). Bosch Gimpera 1923.

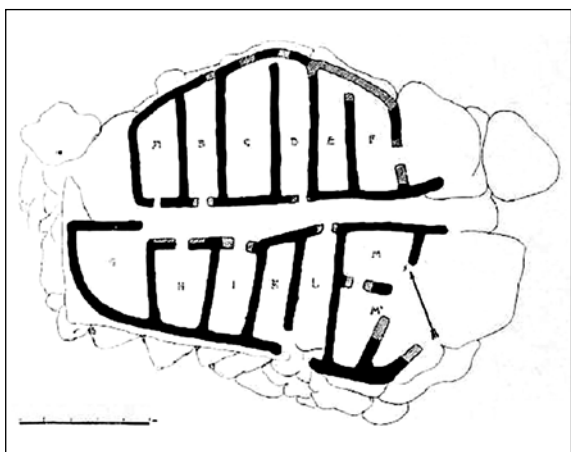
cions Bosch Gimpera sistematitza en períodes el món funerari baixaragonés.

Aquesta intensa activitat arqueològica es va veure troncada per les distensions internes dins el Servei d'Investigacions Arqueològiques essent clau la Dictadura de Primo de Rivera per posar fi a les investigacions de Bosch Gimpera al Baix Aragó (Gracia 2011, 135). Durant la Dictadura el Servei va ser separat de l'Institut i adscrit a la Diputació de Barcelona. Tot i això durant els anys posteriors s'intentarà prosseguir amb les investigacions arqueològiques al Baix Aragó a través de la Junta de Museus. Durant aquest últim període Bosch Gimpera i Colominas excaven Les Ombries (Calaceit), els Castellans (Queretes) i la Torre Cremada (La Vall del Tormo).

Conseqüència d'aquesta intensa activitat arqueològica, el 1923 apareixen publicats diferents treballs on Bosch Gimpera sintetitza les diferents excavacions realitzades i establirà la periodització de la *cultura ibèrica al Baix Aragó*. El 1932 publicarà *Etnologia de la Península Ibèrica*, que significà l'epíleg de la seva obra abans de l'exili a Mèxic, des d'on continuarà el seu interès per la protohistòria peninsular, exemple significatiu és la seva obra *Todavía el problema de la ceràmica ibèrica* (1958), una reelaboració de la seva tesi doctoral.

Fig. 5.16. Planta dels Castellans (Queretes, Matarranya). Bosch Gimpera 1923.

Fig. 5.17. La Gessera (Caseres, Terra Alta).

En aquest període immediatament posterior a Bosch Gimpera va haver-hi un esforç per a continuar les investigacions al Baix Aragó per Lorenzo Pérez Temprado (Fig. 5.20), amb el finançament de la Junta Superior de Investigaciones y Antigüedades. Durant aquest període, el 1925, s'excaven el Roquissal del Rullo a Favara del Matarranya i el Tossal del Moro de Pinyeres. Els resultats de les excavacions de Lorenzo Pérez Temprado restaran inèdits fins que Joan Maluquer s'interessa pel jaciment del Tossal del Moro de Pinyeres i el torna a estudiar juntament amb Enrique Vallespí Pérez (Maluquer 1962); posteriorment els resultats de les excavacions de Pérez Temprado van ser parcialment publicats per Ruiz Zapatero (Ruiz Zapatero 1979). Amb l'adveniment de la II República, s'excaven els sepulcres a la necròpolis de El Cabezo del Cascarujo (Alcanyís); explorada per V. Bardaviu i excavada per A. Bruhl (1931).

Fig. 5.18. Treballadors observant un eclipse de sol durant les excavacions de Sant Antoni (Calaceit, Matarranya amb durant el transcurs d'una visita de Pérez Temprado i el pare Fargús (Arxiu Pérez Temprado, Vallespí 2010, 255, fig. 43).

EL PERÍODE POST-INSTITUT I L'APARICIÓ DE LES PRIMERES REVISIONS

Després del parèntesi forçat de la Guerra Civil, el 1942 es descobreix i s'excava la necròpolis del poblat del Cabezo de Alcalà (Azaila) per Joan Cabré (Cabré 1941 i 1943). Però les intervencions arqueològiques en assentaments del territori no es reprenen fins que, el 1946-1947, Tomás Maigí excava Sant Cristòfol de Massalió i el Cabezo del Cuervo (Alcanyís). Els resultats de les excavacions de Massalió es publicaran parcialment *a posteriori* (Maigí 1959). Fruit d'aquestes intervencions, Maigí escriu la síntesi sobre el món funerari baix-aragonès: *Elementos estables de los túmulos bajoaragoneses de cista excéntrica*. Uns anys més tard d'aquesta publicació, el 1961, s'excavarà a les necròpolis de la Loma de los Brunos (Casp) per A. Beltrán i més recentment el 1980-1981 per J. Eiroa.

El 1953, al Coll del Moro de Gandesa, amb motiu de la construcció d'un monument commemoratiu en el lloc de comandament que durant la batalla de l'Ebre havia tingut el General Franco, el gandesà J. Costa i S. Vilaseca van realitzar una intervenció en el curs de la qual es van excavar 6 túmuls del sector de Calar (Vilaseca 1954)⁸ (Fig. 5.19). No és però fins als anys 1971-1974 quan es reprenen les excavacions, sota la direcció de M. Berges (Museu Arqueològic de Tarragona) i Ferrer, que es centraran, bàsicament, en els sectors de la necròpolis de Calars i Camp Teuler. Els resultats d'aquestes actu-

8. Però la primera referència a materials arqueològics provinents de Coll del Moro és feta per Bosch Gimpera quan s'hi refereix succintament arrel d'una visita a Gandesa realitzada el dia 20 d'octubre de 1914 (Bosch Gimpera 1915). Es tracta de la troballa d'un vas fet a mà, de base globular i coll cilíndric amb decoració de dos cordons digitats i dos petits aplics perforats, que recorda més aviat a un vas neolític. Sorprenentment, en el quadern de dibuix de Cabré datat vuit anys abans, el 1907, ja apareix aquest vas pintat amb aquarel·la (Fig. 5.19). En efecte, el jaciment de Coll del Moro és citat per Santiago Vidiella al *Boletín* (1908).

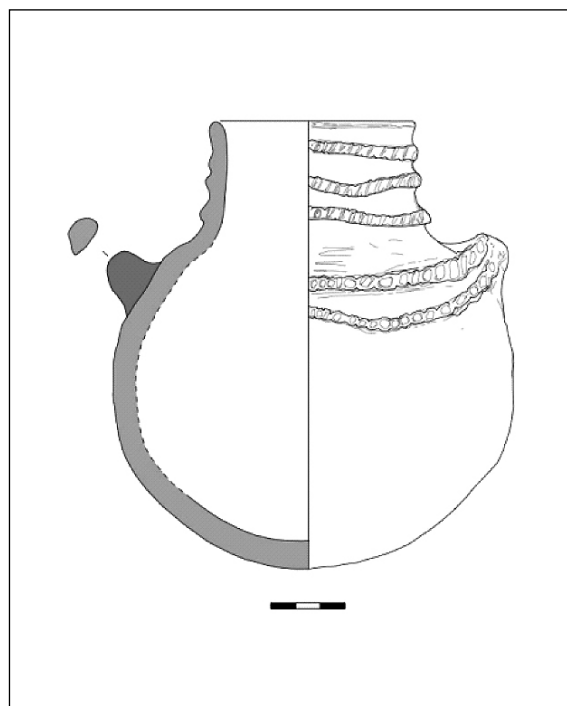
accions no estan publicats, excepte un breu resum (Ferrer 1982) i un article sobre les sepultures de Camp Teuler (Ferrer 1986, 312-323). Però l'estudi exhaustiu d'aquestes estructures i els seus materials va ser objecte d'una tesi doctoral (Rafel, 1989; 1991). El recinte fortificat es va excavar per primera vegada entre els anys 1972 i 1976, sota la direcció de Manuel Berges i Màrius Ferrer (Berges, Ferrer 1976; Ferrer 1982b). En aquestes cinc campanyes es desenrunà la torre i es van fer una sèrie de sondejos en l'àrea situada al sud-est d'aquesta i en la línia fortificada al flanc sud-oest del jaciment. Durant aquest període sorgeixen una sèrie de treballs referits a les investigacions del "Grupo del Boletín" i de l'Institut d'Estudis Catalans. El 1956, Eduard Ripoll, Martín Almagro i Antonio Beltran publiquen una revisió crítica sobre les investigacions desenvolupades al Baix Aragó: *La Prehistoria del Bajo Aragón*. Però destaquen les publicacions de Tomás (1959 i 1960) per la síntesi sobre el món tumular baix-aragonès, que parteix amb l'exàmen directe dels materials inèdits dipositats al MAC-Barcelona. Durant els anys 60, Francesca Pallarés reestudia part dels materials de Sant Antoni de Calaceit conservats al MAC. Fruit d'aquest treball és l'edició d'una monografia de referència: *el poblado ibérico de San Antonio de Calaceite* (Pallarés 1965). Amb la publicació, surten a la llum part dels materials arqueològics inèdits excavats per Bosch Gimpera i s'editen (malauradament sense tots els dibuixos) els

Diaris d'Excavació de Bosch Gimpera. Posteriorment, E. Sanmartí-Grego realitza una revisió més completa de les ceràmiques d'importació de Sant Antoni (Sanmartí-Grego 1975).

ESTAT ACTUAL DE LA RECERCA

A partir de finals dels anys 70 s'inicien una sèrie d'investigacions sistemàtiques al territori, que han estat claus per a la formulació de les propostes interpretatives més recents sobre el poblament protohistòric a la Catalunya meridional i el Baix Aragó. Aquestes han estat els programes d'excavació dels jaciments arqueològics del Tossal del Moro de Pinyeres (Arteaga *et al.* 1990), des del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. El poblat i la necròpolis de Coll del Moro de Gandesa (Rafel i Blasco 1994; Rafel 1989, 1991, 1993), Universitat de Lleida. La Universitat de Barcelona amb els grups de recerca consolidats GRAP i GRACPE que excaven respectivament els jaciments de la Moleta del Remei (Gracia *et al.* 1988) i Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Garcia *et al.* 2008 i 2016) (Alcanar); i els assentaments d'Aldovesta (Mascort *et al.* 1991) i Castellot de la Roca Roja (Benifallet) (Belarte *et al.* 2002) Barranc de Gàfols (Sanmartí *et al.* 2000) i Barranc de Sant Antoni (Ginestar) (Asensio *et al.* 1994-1996), Castellet de Banyoles (Tivissa) (Sanmartí *et al.* 2012) i la necròpoli de Sebes (Flix),

Fig. 5.18. Vas neolític del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta) (dibuix de Joan Cabré 1907 i Rafel Jornet 2016).

Santa Madrona (Riba-Roja d'Ebre) (Belarte, Noguera 2007), les Esquarterades (Ulldecona); (Asensio *et al.* 2001, 283-299), més recentment s'han incorporat el Coll del Moro (Jornet *et al.* 2016). El grup de recerca consolidat GRESEPIA de la Universitat Rovira i Virgili ha excavat els assentaments de L'Assut (Tivenys) (Diloli *et al.* 2009) i el Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs) (Bea *et al.* 2002); i molt recentment ha reexcavat la Gessera (Caseres). A més, recentment s'han publicat els resultats de les campanyes de prospecció desenvolupada entre els principals barrancs que uneixen l'Ebre i la Terra Alta per les serres de Pàndols i Cavalls (Diloli *et al.* 2014) que sumades a les prospeccions arqueològiques ja realitzades a la vall del riu Algars per E. Puch Foncuberta (Puch 1996) i posteriorment pel Patronat Pro-Batea (Pérez *et al.* 2000 i 2001), han permès ampliar el mapa de jaciments coneguts en el territori. La Casa de Velázquez, la Universitat de Tolouse, el Centre National de la Recherche Scientifique i el Taller de Arqueologia de Alcañiz han estat qui ha treballat més directament sobre el terreny que ens ocupa. S'excavà la Torre Cremada (La Vall del Tormo), es georeferencià gran part del jaciments excavats a principis del segle XX i se'n reféu la planimetria, i és realitzaren tasques de prospecció sistemàtica en dos àrees: al sud del municipi de La Vall del Tormo i al sud oest de Calaceit. A més es van practicar diferents sondejos estratigràfics en els jaciments de Tossal Montañés i el Cerrao (La Vall del Tormo) (Moret *et al.* 2006). Aquest mateix equip internacional, amb la Universitat de Saragossa, venen realitzant excavacions a l'*oppidum* del Palao (Alcanyís) des del 2003 (Moret *et al.* 2012), essent una important contribució per al coneixement de l'ibèric ple. Durant el període comprés entre 2010-2014 la "Escuela Taller de Alcanyiz" reexcavà el jaciment del Taratrato (Alcanyís) redescobrint nous sectors de l'assentament i documentant noves fases d'ocupació (López *et al.* 2016).

LA QÜESTIÓ PALEONTOLÒGICA

Part dels estudis de Bosch Gimpera sobre els ibers es van centrar essencialment en qüestions etnogeogràfiques, a través del reconeixement i ubicació de les diferents grups de població que conformen la cultura ibèrica. Per a desenvolupar aquesta tasca es basà en les fonts escrites, la seva comparació amb la cultura material i la pròpia configuració geogràfica dels territoris. Un paper especialment rellevant adquireixen les investigacions arqueològiques promogudes pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans desenvolupades per Bosch Gimpera al Baix Aragó.

Pel que fa la definició ètnica de l'àrea d'estudi s'han

plantejat diferents hipòtesis. Ja des de Bosch Gimpera (1922) en un discurs llegit a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, és definit el territori de la ilercavònia fins els Ports orientals, Gandesa, Faió i la desembocadura del Segre.

Tanmateix no és fins S. Vilaseca (1953) que es planteja el límit occidental de la ilercavònia al Baix Aragó, hipòtesi desenvolupada a partir de les dades arqueològiques existents però amb dubtoses analogies etnològiques i culturals:

"Més enllà de la comarca de Gandesa (Terra Alta) i fins al Baix Aragó (conca del Matarranya), amb els poblats de Massalió, Calaceit, etc ... La unitat arqueològica entre el Baix Aragó i el Baix Priorat, que ressalta de les nostres troballes en aquesta última comarca, i la que hi ha en els costums i indumentària i en el llenguatge (el català occidental), forcen a admetre que el poble que va ocupar les dues marges del riu Ebre ... és el mateix." (Vilaseca 1953)

És en aquest moment quan s'accepta la idea que el riu Matarranya és el límit occidental de la ilercavònia (Pallarés 1965; Fatás 1973; Beltrán 1976) i E. Sanmartí-Grego (1984) afegeix que una sèrie d'assentaments fortificats a la riba dreta del mateix riu són els baluards defensius més occidentals.

Posteriorment es planteja una nova hipòtesi en base als textos clàssics (Tit Livi) que proposa una nova ètnia, els ausetans de l'Ebre (Jacob 1987; Burillo 2001): que s'identifica en els següents textos:

218 aC: *"Surt Escipió del seu campament d'hivern (Empúries) es llança amb tot el seu exèrcit sobre els ilergets, ... D'aquí marxa contra els ausetans, veïns de l'Ebre; aliats aquests també dels cartaginesos, i assetja la seva ciutat; els lacetans van intentar portar auxili de nit als seus veïns .... els romans van tornar a hivernar a Tarragona"*.

210 aC: Neró des de Tarragona: *"Avançant fins a l'Ebre ... es dirigeix de seguida contra l'enemic — Asdrúbal, fill d'Amílcar, estava acampat a Pedres Negres, a la Ausetania, lloc situat entre Illurgis i Mentisa— Neró s'apodera de l'entrada d'aquest congost"*.

205 aC: *"Amb aquestes paraules i altres semblants (l'ilergeta Indíbil) concita no només als seus compatriotes, sinó també als ausetans, nació veïna, i a altres veïns seus i d'aquests, així als pocs dies trenta mil infants i gairebé quatre mil genets es van congregar al territori dels sedetans, lloc assenyalat. També els generals romans L. Lèntul i I. Manli Acidí... reunint els seus exèrcits van travessar el país dels ausetans, ... i van arribar a prop del lloc de reunió dels enemics. Al centre hi havia els ausetans, ocupaven l'ala dreta els ilergetes, a l'esquerra, altres foscots pobles ibèrics"*.

195 aC: Cató procedent de la Turdetania: *“va prendre alguns oppida. Se li van sotmetre els sedetans, ausetans i suesetans”*.

183 aC: *“En aquest mateix any el proconsul A. Terenci, no lluny de l'Ebre, al país dels ausetans, va lluitar amb èxit contra els celtibers i va prendre algunes places que per allí havien fortificat”*.

Tanmateix, creiem que es complicat comprovar arqueològicament aquestes hipòtesis d'arrel filològic. A través d'una sèrie de treballs basats en els límits territorials de certs elements de la cultura material s'ha intentat diferenciar els grups culturals Ilercavònia i Aussetània (Moret 2002). El fet de tenir uns índex baixos de representativitat del total del material excavat a Sant Antoni, fa que l'exercici no sembli metodològicament aplicable al nostre cas d'estudi.

Una qüestió defensada també per altres autors, en suposar que les Esteles Baix aragoneses decorades amb llances (datades de forma genèrica al segle II aC), la llengua ibèrica i les torres curvilínies, com la Torre 1 de Calaceit, les podrien haver introduït a la Vall Mitjana de l'Ebre a través del Matarranya una aristocràcia guerrera al·lòctona, potser ausetana, al

segle III a.C., de manera que la datació d'algunes esteles seria una centúria més antiga (Moret, *et al.*, 2006: 263). Datació que coincideix en la que nosaltres proposem per a l'estela decorada de Sant Antoni que es troba actualment desapareguda.

Una altra interpretació és la proposta que les esteles siguin marcadors territorials (Galán 1994, 94-106). Idea que enllaçaria amb les tesis plantejades per Pallarés (1965), Fatás (1973), Beltrán (1976) i E. Sanmartí-Grego (1984) sobre l'àrea del Matarranya com una zona de baluards defensius entre dues entitats político-ètniques.

En tot cas, el límit oriental de la Ilercavònia, segons Ptolomeu (II, 6, 64), ens indica que aquesta ètnia ocupava la franja costanera entre el riu *Udīva* (Millars?, Castelló), al sud, i la serra del Montsant, al nord. Aquest autor situa els edetans al sud i a l'oest dels ilercavons, en un territori que aniria des de *Salduie* (Saragossa) a *Arse* (Sagunt), de manera que segons aquest text els edetans ocupaven la part superior del riu Ebre. En efecte, no tots els autors coincideixen en la fixació del límit nord i nord-oest de la Edetània.

III. ARQUITECTURA I URBANISME

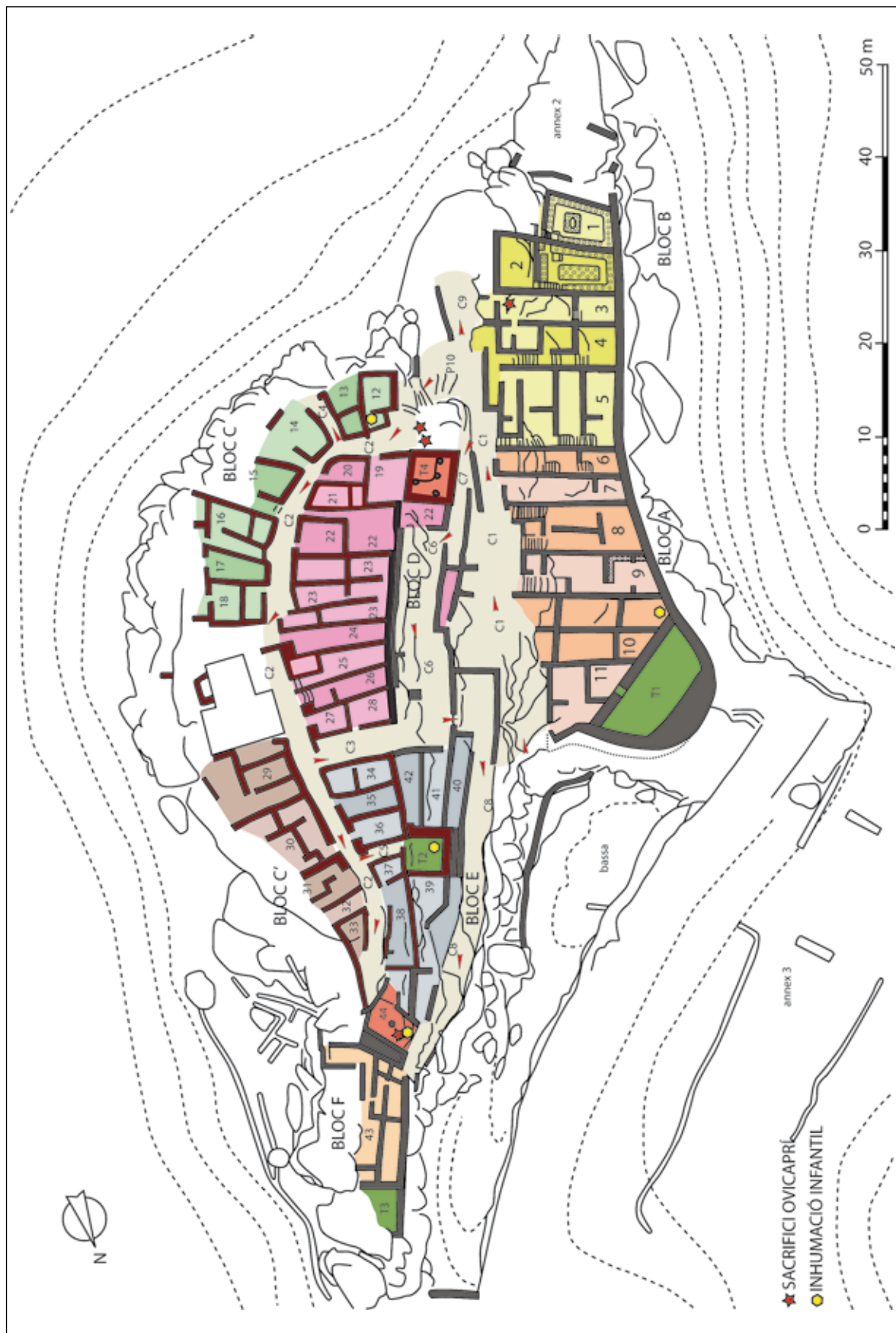
6. CONSIDERACIONS PRÈVIES RELATIVES A L'ORDENACIÓ DE L'ASSENTAMENT

L'assentament de Sant Antoni (UTM31N-ETRS89 E263306.5 N4543192.5), (41° 0' 16.92" N - 0° 11' 7.3" E), (x:263,4; y:4543,3; z: 589 - IGM nº 31-18, Gandesa), corona el tossal del mateix nom a l'extrem meridional de la serra de Sant Cristòfol, ocupant un superfície superior als 3.500 m². L'estudi arquitectònic i urbanístic del poblat de Sant Antoni s'ha afrontat, en la mesura que ha estat possible, a partir de dades pròpies (topografia recent de l'assentament,

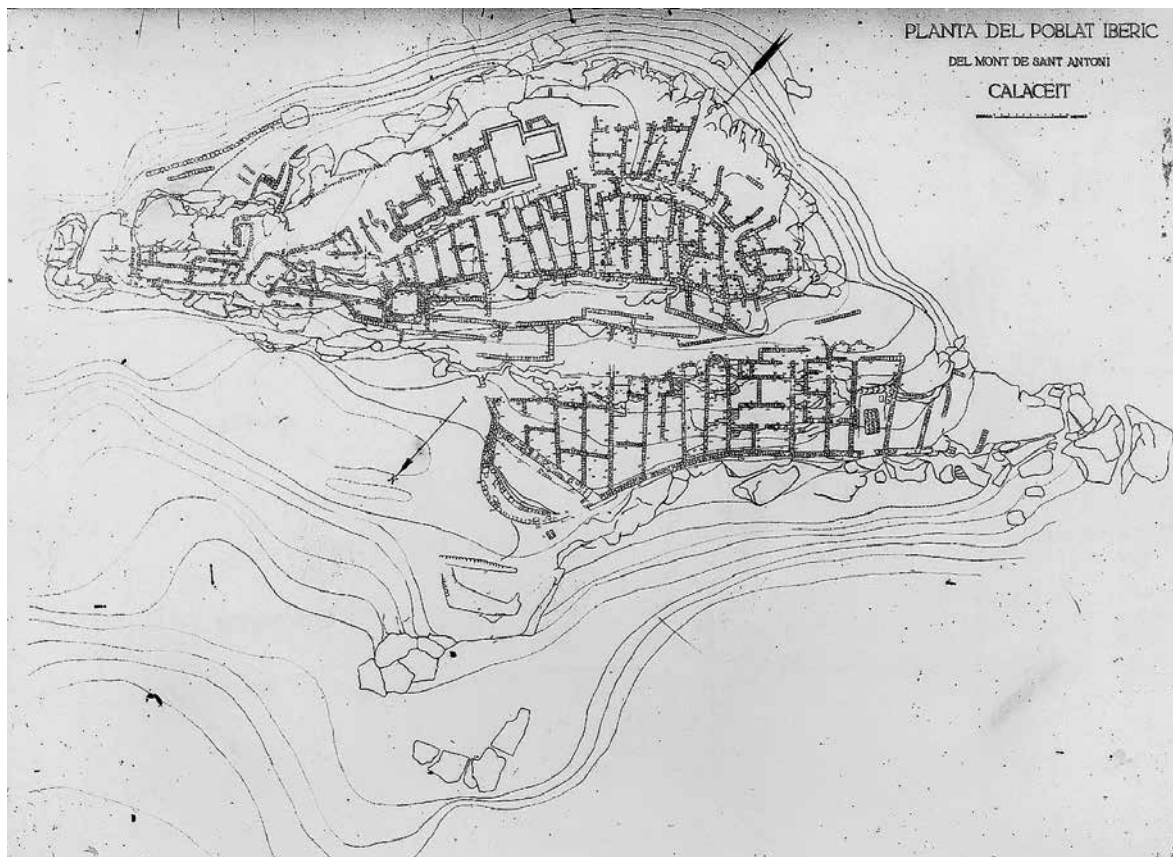
observacions sobre relacions estructurals i mesures preses *in situ* per nosaltres) (Fig. 6.1) i en la documentació original de les excavacions realitzades per Joan Cabré i Pere Bosch Gimpera. Aquests diaris i quaderns d'excavació recullen croquis de plantes i seccions dels departaments, però es troben a faltar, en algun cas, les escales i dimensions de les estructures exhumades. Afortunadament, també existeix un plànol de les estructures subjacents de Sant

Fig. 6.1. Planta general del jaciment de Sant Antoni, Jornet 2016.

Fig. 6.2. Planta general del jaciment de Sant Antoni, adaptada de Moret 2002/2006.

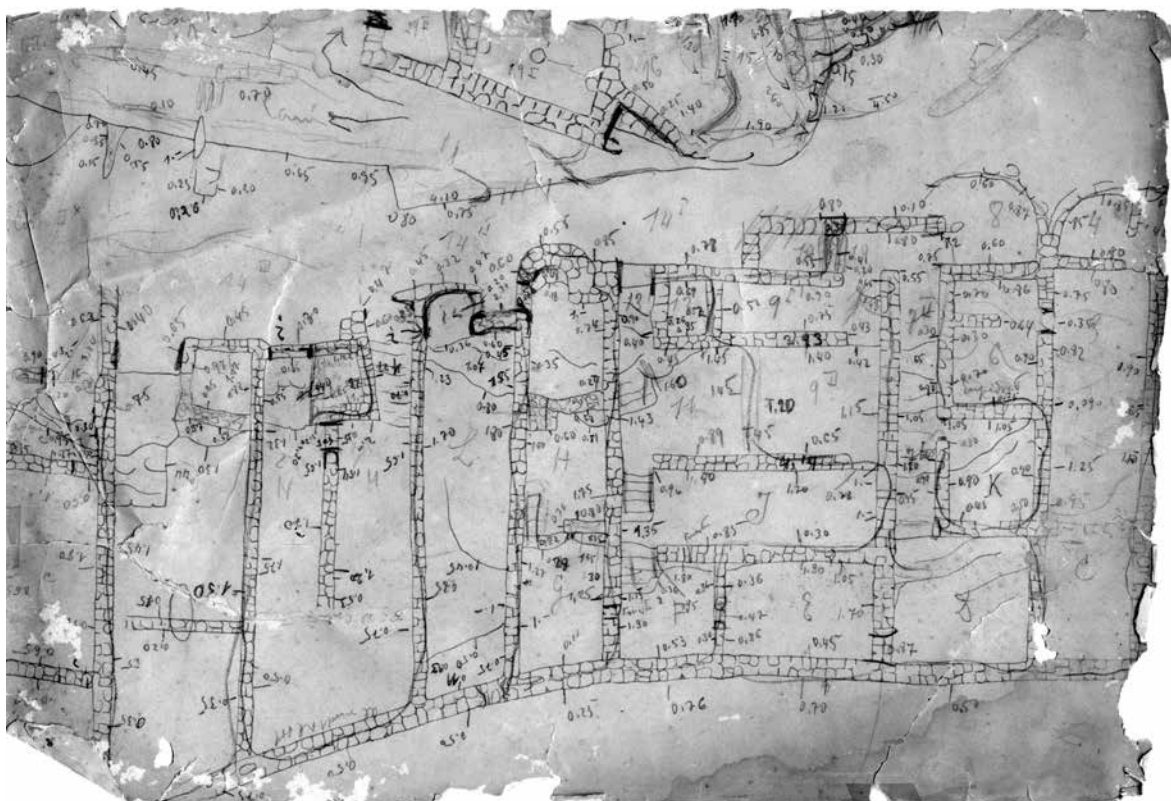
Fig. 6.3. Planta general del jaciment de Sant Antoni, Josep Gudiol i Bosch Gimpera, a Pallarès 1969.

Antoni amb cotes topogràfiques, realitzat després de les excavacions de Bosch Gimpera, inèdit, i una planimetria adaptada per Pierre Moret el 2002 (Fig. 6.2) d'un plànol fet per l'arquitecte Josep Gudiol, i publicat per Bosch Gimpera el 1969 (Bosch Gimpera 1969) (Fig. 6.3) que és útil pel que respecta a la situació topogràfica malgrat que, com indica el mateix autor (Moret *et al.* 2006) presenta algun error. Per altra banda, a l'hora d'estudiar cadascun dels departaments i aprofundir en els detalls sobre els aspectes urbanístics, hem dedicat especial atenció a l'estudi i interpretació del ja esmentat plànol amb cotes, realitzat per Bosch Gimpera i conservat al MAC-Barcelona (Bosch Gimpera 1915) (Fig. 6.4). Aquest plànol reflecteix diversos aspectes que malauradament queden desdibuixats avui en dia per la consolidació realitzada el 1973 (Atrián 1976) (Fig. 6.1).

En aquest apartat, tractarem amb especial atenció una de les mancances en els estudis precedents — que centraven l'anàlisi en els diferents departaments, sense tenir en compte les seves connexions—, i que considerem clau a l'hora d'establir lectures de caràcter d'organització social: la individualització de les diferents unitats funcionals —sovint domèstiques— i l'anàlisi de la seva estructura.

EVOLUCIÓ DE LA TAMA URBANA

A través de l'estudi de paraments dels diversos murs i estructures subjacents que conformen l'assentament, de la relació física que hi ha entre ells i de la comparació amb la documentació de les excavacions arqueològiques hem pogut establir quatre moments ocupacionals que plasmaran diferents conceptes urbanístics sobre el turó de Sant Antoni. En un moment indeterminat entre la primera edat del ferro i l'ibèric Antic trobem els primers testimonis indirectes de l'ocupació al tossal de Sant Antoni. Bosch Gimpera ja advertí que “a la part alta hi havia l'assentament primigeni, amb murs de pedres de mida molt diferent i sense formar filades”. Els murs a que ens referim nosaltres són vestigis de parets molt malmeses que es conserven generalment isolats per algun sector de l'assentament. Aquests murs tenen el típic parament de lloses verticals disposades en doble parament, amb reompliment intern de pedra petita i terra, designats com a murs d'ortostats (Fig. 11.3). Tipus de construcció similar als poblats de Tossal Redó (Calaceit) (Bosch Gimpera 1923, 642, fig. 472), la Gessera (Caseres) (Bosch Gimpera 1916, 3), los Anoguerets (Calaceit) (Moret *et al.* 2006, fig. 145) i los Cremadals (la

Fig. 6.4. Planta-croquis general amb cotes del jaciment de Sant Antoni (excavació Bosch Gimpera, 1916-1919).

56

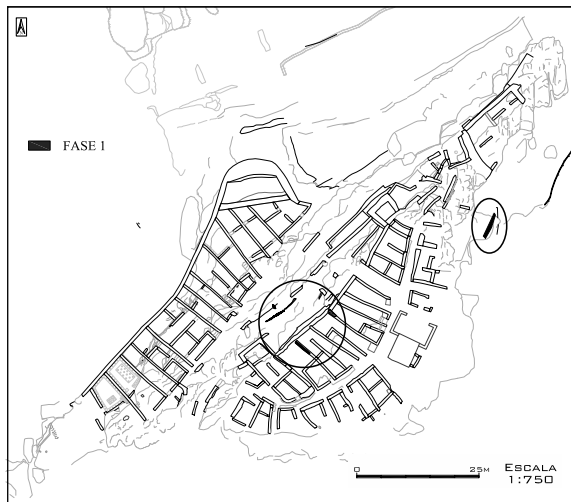

Fig. 6.5. Estat actual del parament d'alguns dels murs del barri 1 del jaciment de Sant Antoni.

Fresneda) (Moret *et al.* 2006, fig. 137), entre altres datats durant els segles VII - VI aC. En efecte, el testimoni de l'ocupació de Sant Antoni en la fase 1 estaria documentada probablement per algunes restes de murs d'ortostats (Fig.6.6). Per als assentaments que utilitzen aquests tipus de parament s'estableix generalment cronologies altes de segles VII i VI aC, no obstant la utilització d'aquest sistema constructiu perdura amb el temps com s'evidencia al jaciment del Cerrao (Queretes) amb murs datats al segle IV aC (Moret *et al.* 2006, 73).

En una següent fase constructiva (fase 2A) l'assentament s'esten sobre la part alta del turó ocupant una superfície d'uns 2000 m². Es tracta del típic assentament de carrer central amb cases adossades a banda i banda, amb un mur de tanca perimetral i amb dues torres defensives que dominen la vessant occidental, més fàcilment accessible que la resta (Fig. 6.7) Aquest tipus d'assentament remunta al segon mil·lenni aC (Burillo 1982), per exemple a Genó (Aitona) (Maya *et al.* 1998), i, amb matisos, perdura més enllà del segle V aC. Creiem, però, que

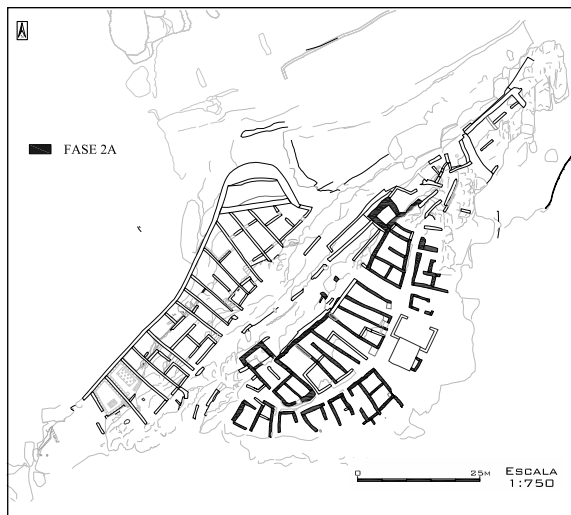

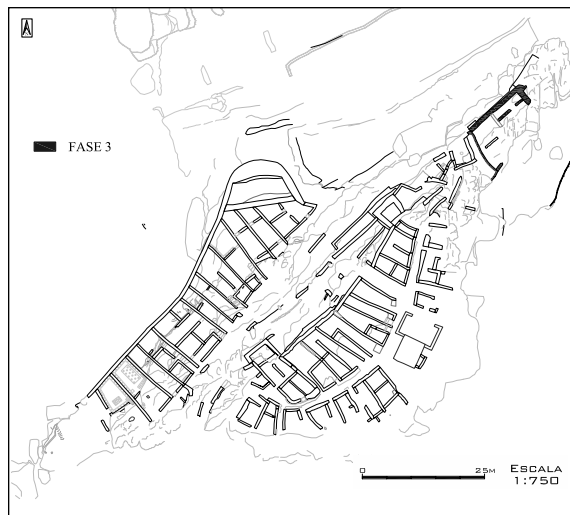
Fig. 6.6. Planta de les estructures de la fase 1 de Sant Antoni.

Fig. 6.8. Planta de les estructures de la fase 2B de Sant Antoni.

Fig. 6.7. Planta de les estructures de la fase 2A de Sant Antoni.

Fig. 6.9. Planta de les estructures de la fase 3 de Sant Antoni.

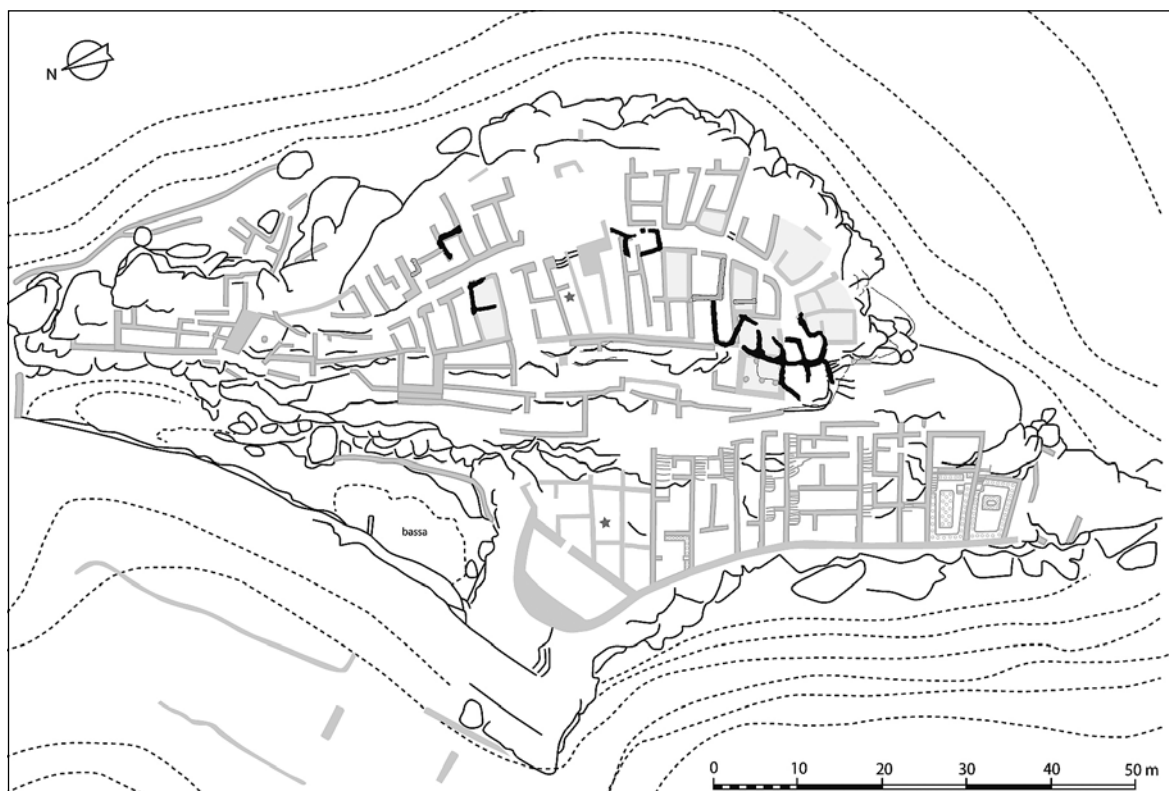
aquesta planta de carrer central hagués pogut apro-
fitar parcialment l'estructura urbana preexistent en la
fase 1.

En un moment indeterminat a caball entre els segles
IV i III aC, la mida de l'assentament augmenta consi-
derablement, passant a ocupar gairebé uns 4000 m²,
degut a la construcció de nous barris de cases a les
terrasses inferiors occidental i oriental (Fase 2B). A
més, es continua ocupant el cim del tossal amb una
reordenació de les unitats domèstiques. Aquest crei-
xement cap a la part baixa a l'oest del tossal va
suposar l'amortització de la part occidental de l'anti-
ga muralla i l'erecció de noves fortificacions, així com
l'excavació de la bassa/fossat que constitueix un
dels elements més característics d'aquest jaciment
(Fig. 6.8). A l'extrem septentrional del tossal, sobre
les construccions de la fase 2B documentem una

petita fortificació sobre la muralla i torre 3 (Fig. 6.9).
Els diaris de Bosch Gimpera parlen d'una sèrie de
petits recintes sobre els estrats d'enderroc, dels
quas només se'n conservava una filada de pedra
(Bosch Gimpera 1915, 43). Aquestes construccions
podrien correspondre a una agrupació de cabanes
(2 x 3 m) d'època tardo antiga o baix medieval a la
part alta del tossal (Fig. 6.10). Actualment es troben
desparegudes i/o parcialment imbricades en els
murs consolidats.

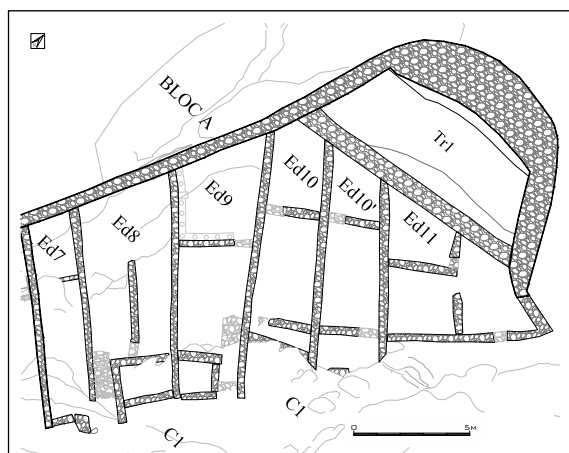
ESTRUCTURES DOMÈSTIQUES I ORGANITZACIÓ DE L'ESPAI

Presentem aquí, el quadre resum de la nostra nova
proposta d'enumeració d'edificis amb la correspo-

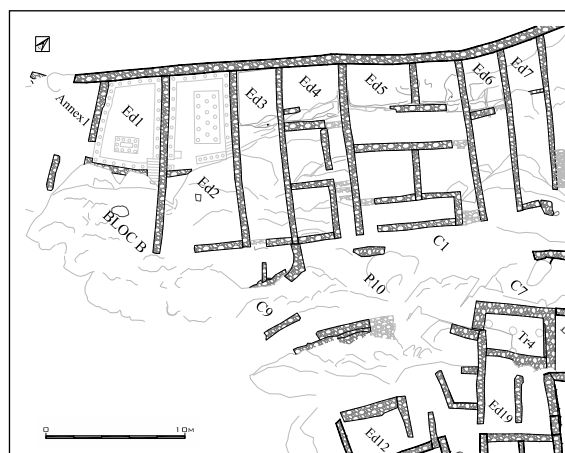

Fig. 6.10. Planta de les estructures de la fase 6 de Sant Antoni.

58

Fig. 6.11. Planta del Bloc d'edificis "A" del Barri 2 de Sant Antoni.

Fig. 6.12. Planta del Bloc d'edificis "B" del Barri 2 de Sant Antoni.

nent relació entre les cambres excavades per Joan Cabré i Pere Bosch Gimpera. A més d'una nova ordenació presentada per blocs d'edificis i barris.

BARRI 1

Conjunt d'edificis que s'extenen per la vessant occidental del tossal.

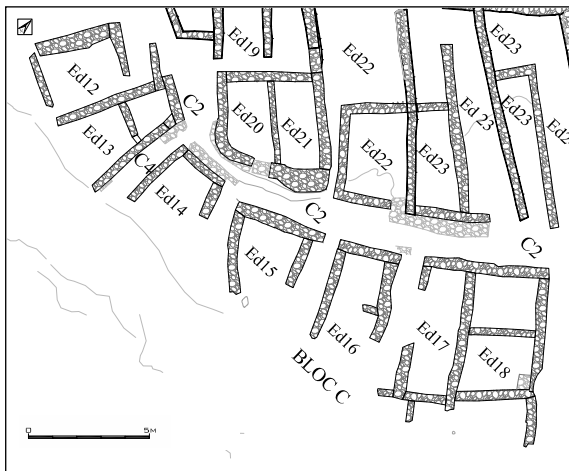
Bloc A

Torre 1 i edifici 11 (cambres eⁱ, eⁱⁱ i eⁱⁱⁱ), edifici 10

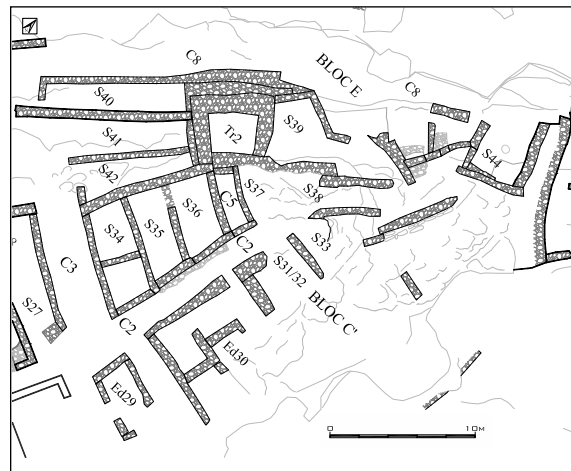
(cambres a, b, c, c^{an}, d, d^{an}), edifici 9 (cambres O, 9), edifici 8 (cambres N, M, 8), edifici 7 (cambres L, 7) i edifici 6 (cambres H, I, 6) (Fig. 6.5).

Bloc B

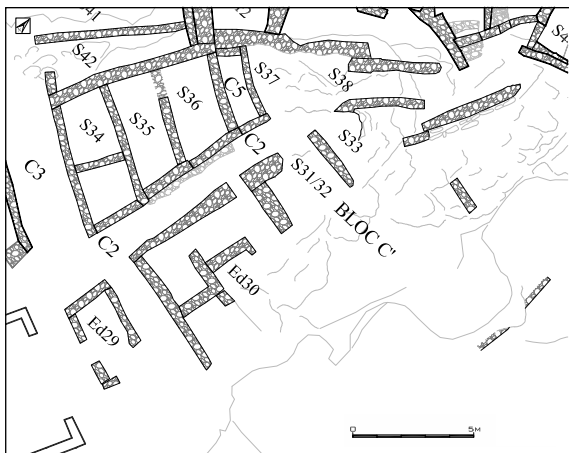
Edifici 5 (cambres E, F, J, 5, 9, 11, 12, 13, 8, 10), edifici 4 (cambres D, K, 6, 7, 8), edifici 3 (cambres C, G, 3, 4, 6), edifici 2 (cambres B, 2, 1) i edifici 1 (cambres A, 1); annexes meridionals (Aⁱ, Aⁱⁱ, Aⁱⁱⁱ) (Fig. 6.6).

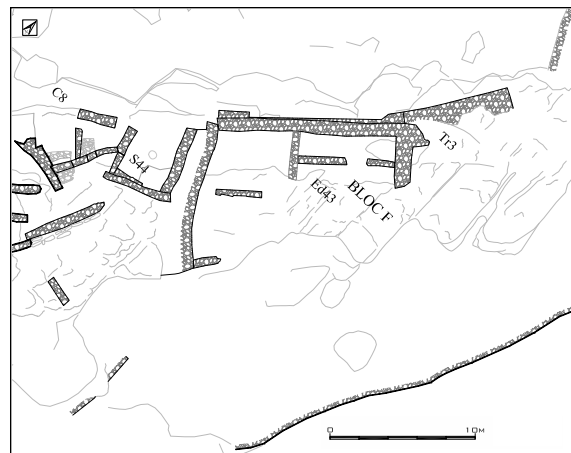
Fig. 6.13. Planta del Bloc d'edificis "C" del Barri 1 de Sant Antoni.

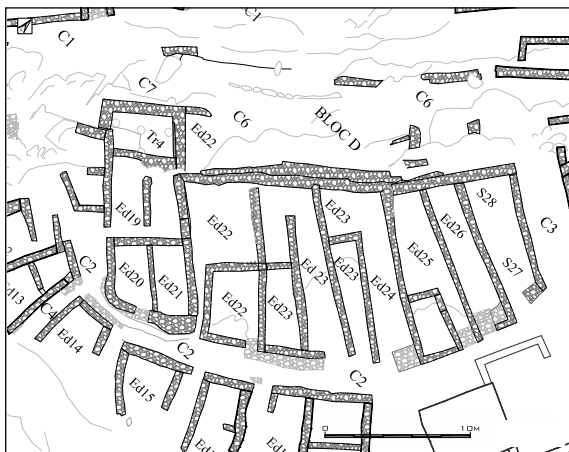
Fig. 6.16. Planta del Bloc d'edificis "E" del Barri 1 de Sant Antoni.

Fig. 6.14. Planta del Bloc d'edificis "C" del Barri 1 de Sant Antoni.

Fig. 6.17. Planta del Bloc d'edificis "F" del Barri 1 de Sant Antoni.

Fig. 6.15. Planta del Bloc d'edificis "D" del Barri 1 de Sant Antoni.

BARRI 2

Conjunt d'edificis que s'extenen per la part més alta del tossal.

Bloc C

Molt erosionat pel costat est i central (on es construeix l'ermita de Sant Antoni); està format per l'edifici 12 (cambres 19, 20), edifici 13 (cambres 23, 24), 14 (cambres 26, 37), 15 (cambres 43, 44), 16 (45, 46', 46''), 17 (cambra 47) i 18 (cambres 48', 48'') (Fig. 6.7).

Bloc C'

El constitueixen l'edifici 29 (cambres 62', 62'', 63', 63''), l'edifici 30 (cambres 64', 64'', 65', 65''), l'edifici 31 (cambres 67, 68), l'edifici 32 (cambra 69) i l'edifici 33 (cambra 71) (Fig. 6.8).

Bloc D

El formen l'edifici 19 (cambres 30', 30'', 30'''), l'edifici 20 (cambra 28), l'edifici 21 (cambres 32, 33), l'edifici 22 (cambres 34, 35, 36, 37, 29''), l'edifici 23 (cambres 38, 39, 40, 41, 49II, 49), l'edifici 24 (cambra 50), l'edifici 25 (cambra 51), l'edifici 26 (cambra 52', 52''), l'edifici 27 (cambra 55) i l'edifici 28 (cambra 56) i la torre 3 (cambra 29) (Fig. 6.9).

Bloc E

Format per l'edifici 34 (cambres 57', 57''), l'edifici 35 (cambra 58), l'edifici 36 (cambra 59), l'edifici 37 (cambra 61), l'edifici 38 (cambra 72, 73'), l'edifici 39 (cambra 74), la torre 2 (cambra 81) i els edificis 40 (cambra 82), 41 (cambra 83) i 42 (cambra 83); també s'hi inclouen els sectors de la muralla exterior (MEII^a, MEII^b, MEII^c). Cal afegir-hi l'edifici 44 (cambra 74) (Fig. 6.10).

Bloc F

A causa de l'erosió, sobretot a la vessant est, és difícil reconèixer els recintes que el formaven. Distingim un possible gran edifici, el 43 (cambres 75, 75', 76, 76', 77', 77'', 77'''), i restes d'una possible torre, la 3 (cambra 80) (Fig. 6.11).

Del jaciment, queda per delimitar la vessant nord oriental del tossal d'uns 300 m² (clarament amb estructures, fins i tot s'hi pot observar el pany de muralla oriental, del mateix aparell que l'occidental) i la plataforma occidental extramurs, d'uns 1000 m² (Pallarès 1965, làm 1; Moret 2002, 122, fig. 4; Melguizo 2011, 205, fig. 4) on també hi afloren restes arqueològiques, però de funcionalitat incerta. Tenint present aquesta dispersió de materials i d'estructures antigues es pot calcular una superfície total d'uns 4.000 m². En efecte l'assentament s'estén per tot el cim del tossal i per les vessants oest i nord-oriental, amb restes de muralla i fortificacions defensives. No oblidem que a uns 300 m al sud-est del tossal s'hi localitzà el jaciment, avui en dia desaparegut, del Cap de la Vall d'en Baio. És una construcció rectangular considerada com a "lloc de sentinella" per Bosch Gimpera, que la va documentar i excavar (Moret 2006, 154). A més a més, a uns 500 m a l'oest de Sant Antoni, a una petita elevació de roca, s'hi documenten restes de murs i dispersió de ceràmica, entre la qual un fragment de Campaniana A (Moret *et al.* 2006, 151). Per la proximitat d'aquests recintes, creiem que s'hauria de considerar com a part d'una concentració d'edificis al voltant de l'assentament, seguint un model d'ocupació periurbana, ben documentat a tot el món ibèric (Belarte, Plana 2009). De vegades aquest tipus d'ocupació periurbana té un caràcter econòmic o funerari, segons models plantejats a l'àrea contestana (Sala 2012), o religiosos, com sovint s'esdevé a la Bastetània (Adroher 2005); en

el nostre cas, tenim motius per creure que les pràctiques culturals s'exerciren a l'interior de l'assentament (veure *supra*), i que aquesta ocupació a l'exterior del recinte emmurallat respondria a causes econòmiques i socials. En tot cas, restem a l'espera d'excavacions en aquests límits de l'assentament, que permetin calibrar-ne la grandària amb més exactitud. A més, creiem del tot necessari aportar noves dades i contextos recents al discurs plantejat aquí per superar el marc hipotètic derivat de les excavacions antigues.

Ens ha semblat convenient complementar la nomenclatura clàssica de "part alta" i "part baixa" del poblat amb una de més tècnica, basada no solament en la topografia, sinó també en el traçat dels eixos viaris i en la distribució de les unitats domèstiques que és possible distingir. No obstant això, mantenim la subdivisió clàssica en dos aglomeracions que coincideixen amb la part alta i baixa del tossal, atès que aquests sectors reflecteixen l'evolució cronològica de l'assentament.

D'aquesta manera, anomenarem barri 2 la part alta (on incloem els blocs C/C', D, E, F), i barri 1 la part baixa (on incloem els blocs A, B) i hem afegit el barri 3 per a definir tot l'espai que delimita l'extrem nord i nord-oest situat extramurs del barri 1. Dins cada bloc individualitzem els edificis, que es designen amb xifres correlatives de l'1 al ∞, independentment del bloc on es troben, per no repetir edificis. La xarxa viària de circulació rep també una numeració; d'aquesta manera, quan ens referim de manera genèrica als espais oberts amb carrers, no apel·larem a la vella compartimentació en cambres, tot i que la mantindrem en l'inventari per a una correcta ordenació dels materials que s'hi han recuperat. Les estructures defensives/torres s'han designat amb xifres àrabs precedides d'una "T". Hem començat a numerar els edificis per l'extrem sud-oest, mantenint en la mesura del possible el nom que figura en la documentació de les excavacions de Cabré (departaments de l'1 al 9) (1908, 219-226). A la resta d'estructures domèstiques, excavades per Bosch Gimpera, no hi ha problemes de duplicitat, ja que es va numerar per recintes, i el que hem fet es continuar a partir del número 10. La nostra proposta és d'un total de 45 edificis, més 3 torres quadrades, 1 torre circular, 5 carrers, 4 carrerons i una plaça.

7. ELS SISTEMES DEFENSIUS: CARACTERÍSTIQUES I EVOLUCIÓ

L'edifici més destacat de Sant Antoni és la imponent torre semicircular (torre 1) que flanqueja l'entrada per l'extrem nord del barri 2, protegint l'accés per la vessant occidental de l'assentament. Es tracta d'una gran torre de 13,6 m de longitud i un radi de 8,25 m. El mur exterior es va engruixint fins assolir 3,24 m al centre. Els paraments externs estan formats per blocs aproximadament paral·lelepípedes, a diferència del parament de pedruscall irregular de l'interior de la torre (Fig. 7.1). Des del punt de vista poliorcètic, sobre la gran torre 1 de Sant Antoni no podríem afegir res de nou al que ha estat escrit els darrers anys per Moret (1996, 424-425; Moret 2006, 157) i Romeo (2002, 179-180). Aquests estudis no s'han centrat només en l'anàlisi de la pròpia torre, sinó que s'han plantejat l'existència d'un model regional sobre les fortificacions ibèriques, específicament curvilínies, característic del territori que ens ocupa (Melguizo 2011; Moret 2012, 196). Els paral·lels més propers, segons la tècnica constructiva, són els Castellans (Queretes) (Bosch Gimpera 1931, 79 fig 145) i Torre de Foios (Llucena, Castelló) (Gil-Masarell 1997, 307).

Al costat nord de la torre 1 es troba una bassa de recollida d'aigües, parcialment folrada amb murs, sobretot al costat sud-oest. Està construïda a l'interior d'una depressió que s'estén de nord a sud per tota la paret escarpada a l'oest del barri 1 (Fig. 7.2). Es tracta probablement de les restes d'un fossat parcialment escarpat. Aquesta bassa no va passar desapercebuda per Bosch Gimpera (1920, 17; 1931, 77), que ja la considerava com a part d'un complex defensiu (torre i bassa). Pallarés apunta l'existència d'una petita font, que no hem trobat, situada a l'exterior del mur de tanca de la bassa (Pallarés 1965, 57). Aquest tipus de binomi entre una torre i un dipòsit d'aigua no és estrany al territori; ja en cronologies antigues, del segle VII aC, trobem un complex similar al Coll del Moro (Gandesa) (Rafel, 1994; Rafel *et al.* 2014, 7); a Záforas (Pellicer 1959, 141-150 i fig. 2) i Cabezo de Monleón (Beltrán 1980, 54-55), tots dos a Casp; i en cronologies més recents, el complex de Palermo I (Casp, Saragossa) (Melguizo 2011) i el Palao (Alcanyís) en època iberoromana (Marco 2003). Hi ha molts altres exemples a la plana occidental catalana que han estat recollits per Ignasi Garcés (2012, 31-47).

61

Fig. 7.1. Estat actual de la torre circular occidental o torre 1.

Fig. 7.2. Estat actual de la bassa/fossat defensiu de l'assentament.

Fig. 7.3. Mur de blocs de pedra calcària de grans dimensions, sense treballar perinents amb tota probabilitat a la muralla de la Fase 1.

Els recintes e^l, eⁿ i e^m de l'edifici 11, i l'edifici 19; tots dos situats a l'est de les respectives torres 1 i 4, a les quals donen accés, podrien ser espais per facilitar el trànsit cap a les estructures de defensa. El mateix podria passar entre la torre 3 i l'edifici 43, tot i la mala conservació de les estructures i els dubtes cronològics que planteja l'edifici respecte la torre. Aquest sistema de "plaça d'armes", que proposem, almenys de manera clara, per a l'edifici 19 i la torre 4, es dona entre la torre YZ i la plaça AA d'Alorda Park (Calafell) (Sanmartí, Santacana 1992; Asensio *et al.* 2001), entre d'altres.

Des del mateix mur exterior de la torre, en direcció nord-sud, s'estén la muralla, d'uns 0,80 m de gruix i una longitud de gairebé 50 m. Se li adossen tots els edificis del barri. Desapareix més enllà de l'edifici A, tot i que probablement arribi fins a l'espadat de la punta més meridional del tossal. En efecte, retallades a la roca mare encara són visibles restes molt malmeses de la presència de més recintes retallats a l'escarpa del penya segat, a continuació de l'Annex II, i també de les escales que hi donaven accés.

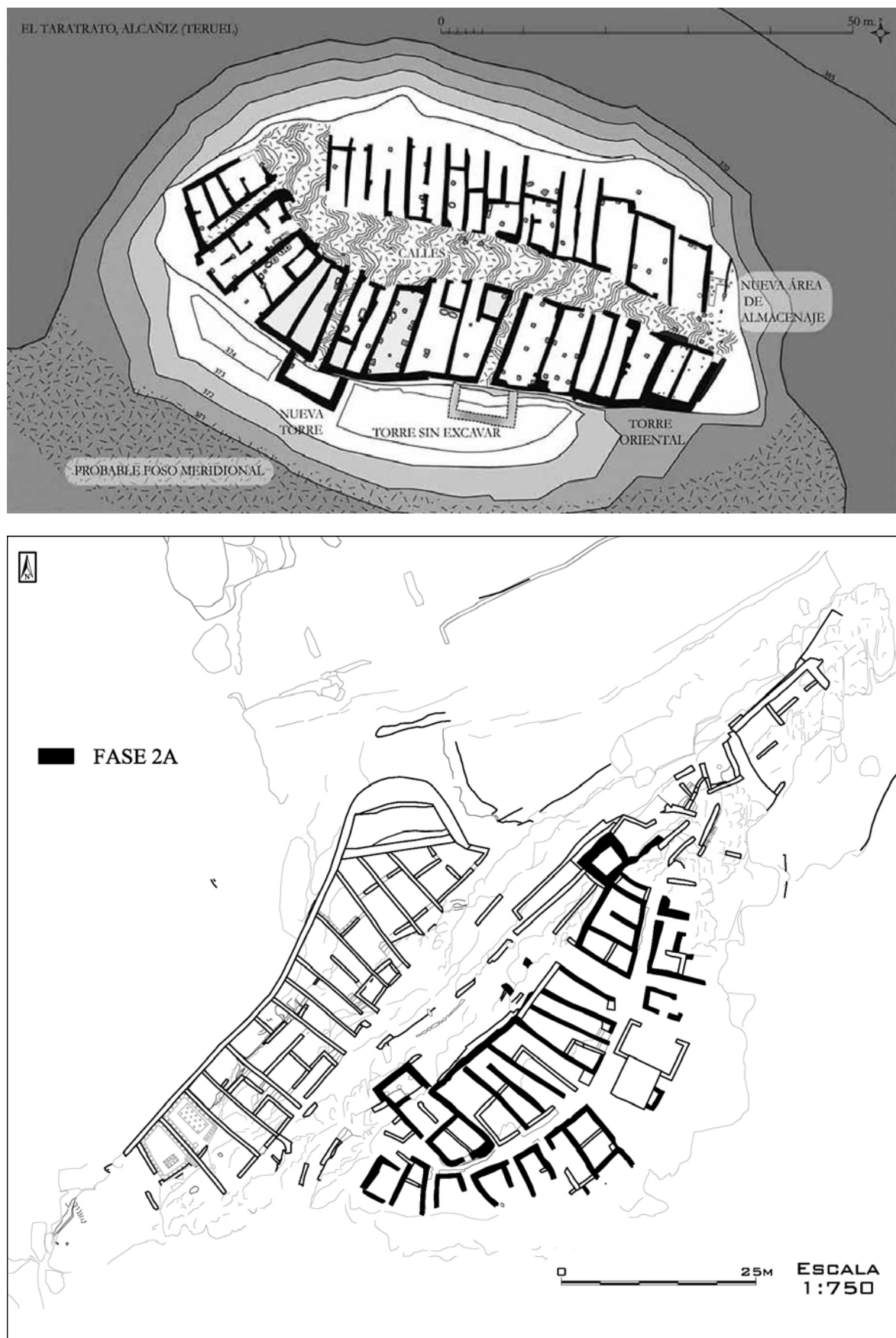
Alguns autors han volgut veure una torre, o punt de guaita a l'extrem meridional del barri 2 (Pallarés 1965, làm II), tot i que, malgrat el punt de control és immillorable, no hi ha indicis de cap estructura, degut a la forta erosió que ha patit la plataforma de roca en aquest lloc. Només es poden observar restes de retalls, que assimilem més aviat a possibles habitacions subterrànies, similars a les dels edificis

més al nord, que no pas a una construcció turriforme.

A la part alta (barri 1) de l'assentament (recordem que és l'ocupació més antiga del tossal) hi distingim clarament una muralla, o mur de tanca corregut, situada entre dos estructures defensives (la torre 4, situada al sud, i la torre 2, més al nord). Aquest llenç de muralla s'interromp, en una fase posterior, pel pas del carrer 3. En aquest mur de tanca encara s'hi pot distingir dos tipus de parament constructiu que interpretem com a juxtaposició de dues fases. A una cota superior, un parament fet de carreus de mitjanes dimensions, que combina la pedra sorrenca i calcària més o menys treballada, es fonamenta sobre l'altre parament. Aquest darrer està format per un mur de blocs de pedra calcària de grans dimensions, sense treballar (Fig. 7.3). Aquest mur té una extensió, de nord a sud, des de l'edifici 34 fins a l'edifici 19 i el departament 17. L'aparell d'aquest primer mur de tanca o muralla és molt similar al mur de tanca del jaciment veí del Taratrato (Alcanyis)¹⁰ (Fig. 7.4.2) que remunta a la primera meitat del segle V aC.

En aquest pany de muralla s'identifiquen dues torres de planta quadrangular. La torre 2 (Fig. 7.5) i la torre 4 (Fig. 7.4.1) tot i que hi ha autors que identifiquen i reconeixen, malgrat pertanyin a moments diferents, 7 estructures defensives o punts de guaita (Pallarés 1965, 48, làm. II) i (Martin-Bueno 1982, 126). D'aquests punts, 5 es troben en el barri 1: la cambra 80 (torre 3) (Fig. 7.6), cambra 81 (torre 2) (Fig. 7.5), costa III (Fig. 7.7) edifici 29 (torre 4) i la cambra 21 de l'edifici 12 (fig. 7.8) i la resta en el barri 2: torre 1 i annex II. Entre aquestes 7 estructures defensives senyalaven que una d'elles, la torre 2, és de la fase antiga del poblat. Nosaltres coincidim amb Moret en l'idea d'afegir la torre 4 com a element defensiu construït també durant la fase 2A (Moret *et al.* 1996, 157), i en dubtes les restes dels murs de la costa III. En aquest sentit, en el moment ocupacional de la fase 2, tenim un assentament emmurallat típic de carrer central, amb almenys dos torres defensives conservades a cada extrem de les cases i encarades a l'oest, on el pendent del tossal és més suau. L'erosió que pateix el tossal pel costat est fa que no sigui possible identificar el mur de tanca oriental ni més torres. En la fase posterior 2B, l'ampliació de l'assentament per la vessant occi-

10. Trobem altres similituds entre el jaciment del Taratrato i Sant Antoni pel que respecta al plantejament urbanístic i l'aparell constructiu utilitzat. Pel que fa el sistema constructiu, a més del mur de tanca, trobem també juxtaposició de diferents fases als murs dels edificis del barri 1. Els murs que es troben a una cota inferior, fonamentats directament sobre roca (o, en algun cas, sobre murs d'ortostats) són d'un aparell irregular i d'una major amplada que els murs que munten a una cota superior, fets amb un aparell de carreus. Aquests tipus de carreu més regular és utilitzat durant la construcció del barri 2.

Fig. 7.4. Planta comparada de (superior) El Tartrato (Alcaniz) i (inferior) Sant Antoni 2A (Calaceit).

Fig. 7.5. Parament extern de la torre quadrangular 2.

Fig. 7.7. Restes de murs a la costa III, possibles restes d'una altra torre quadrangular de la Fase 2A.

Fig. 7.6. Restes de murs que conformarien la torre quadrangular 3.

Fig. 7.8. Cambra 21 de l'edifici 12.

64

dental engolleix la torre 4 i el recinte deixa de tenir un caràcter defensiu. En canvi, s'erigeix la ja esmentada torre monumental semicircular o torre 1 (Fig. 7.1).

Els altres punts de guaita que han suggerit Pallarès i Martín-Bueno (*op. cit*) no els considerem com a vàlids; tot i que la visibilitat i el control del territori són òptims des d'aquests llocs, el mateix s'esdevé en qualsevol altre punt del tossal. Des del punt de vista arquitectònic només podria tenir sentit una torre al recinte 21 de l'edifici 12, però ni les dimensions són equiparables a les de les altres torres, ni l'amplada dels murs difereix de les d'altres unitats constructives de tipus clarament domèstic.

En aquest sentit, creiem que entre tots els punts de guaita, només el recinte 80 podria complir una clara funció de torre defensiva; en primer lloc, per la situació que ocupa al punt més septentrional del tossal; i en segon lloc, pel fet de tenir una planta quadrangular que, malgrat els estralls causats per l'erosió,

suposem d'uns 5 m², semblant a la de les altres torres quadrangulars)¹¹. Advertim, però, que la torre 3 no es construeix durant la fase 2a, sinó que probablement fou erigida durant les reformes del segle III aC (fase 2b), en endavant (Fig. 7.9).

L'estratègic Bloc F, representat sovint com un gran complex defensiu, presenta una forta complexitat a l'hora d'interpretar el conjunt d'estructures que hi ha. En primer lloc, les restes han quedat molt malmeses degut a l'extracció de pedra que en un moment indeterminat, després de l'ocupació ibèrica, ha sofert aquesta part septentrional del tossal (Fig. 7.10). En segon lloc, la superposició d'estructures en fa difícil la interpretació. Tot i això, podem aportar dos dades significatives. En referència al mur occidental del Bloc F, veiem clarament com es juxtaposa al mur de tanca de la fase 2b, i també al recinte 80. A més, els murs dels recintes 75 i 76, el més meridionals de l'edifici 43, s'adossen clarament al mur septentrional de l'edifici 44 (Fig. 7.11). Proba-

11. Mesurant des del parament extern ocupen una superfície de gairebé 5 m². Tot i que la superfície útil de la torre 4 (meridional) és de 4 m per 3 m, i de la torre 2 (septentrional) és de 4 m per 3,70 m.

Fig. 7.9. Planta del complex defensiu nord occidental.

blement l'edifici 43 és construïx després de l'ampliació de la fase 2b, modificant l'aparença d'aquest bloc septentrional en un moment proper a la destrucció, o posteriorment (fase 3).

Per últim, al barri 3, sobre el retall occidental de la bassa, es poden distingir restes d'un possible avant-mur, semblant a l'existent en el veí jaciment de Palermo I (Casp) (Melguizo 2011, 205). Creiem que són necessaris treballs de recuperació de les estructures subjacents excavades per confirmar aquesta hipòtesi (Fig. 7.12). La seva realització permetria aclarir l'entramat poliorcètic d'aquesta zona occidental de l'assentament; per altra banda, també

permetria confirmar l'existència en aquesta zona d'una aglomeració d'edificis, a mode de barri extra-murs, i aportar informació sobre aspectes tan rellevants i poc coneguts en aquest territori com ara les possibles estructures periurbanes. Pel que es desprèn per les fotografies de l'excavació aquesta àrea havia estat una extensa zona plana, de planta rectangular orientada d'est a oest, que s'estenia a una terrassa inferior de la bassa on s'observen diverses roques amb senyals d'haver estat tallades. Aquest plataforma amb estructures muràries subjacents visibles tindria uns 1500 m². Segons el planell de Bosch Gimpera al nord hi havia diversos murs llargs

Fig. 7.10. Marques d'extracció de blocs a l'extrem septentrional de l'assentament. Possible cantera posterior a l'ocupació i ibèrica del tossal.

Fig. 7.12. Barri 3 (Arxiu MAC-Barcelona 520a).

Fig. 7.11. Detall de la juxtaposició de murs pertinents a diferents períodes de la muralla defensiva nord occidental al Bloc F, planta fase 2a.

delimitant un recinte en el qual es va comprovar l'existència d'un paviment empedrat formant possiblement una entrada amb límit meridional a la paret exterior del terraplè de la bassa. Per tot això Bosch va pensar en una funcionalitat defensiva i / o de tancat de bestiar. En l'actualitat està tot cobert per una espessa massa forestal que dificulta la visibilitat d'aquestes estructures.

Per tant, entenem que la delimitació en extensió i excavació arqueològica de l'assentament pel sector oest ha de ser una tasca prioritària de la recerca arqueològica en els propers anys. En efecte, les tasques de prospecció arqueològica desenvolupades pels voltants de l'assentament del Cerrao (La Vall del Tormo) ha tret a la llum estructures properes en un radi de 300 m interpretat com a hàbitat secundari (Moret 2002). El mateix podem dir de la vessant nord-est del tossal, on es localitza una terrassa amb la muralla de la fase 2b amb estratigrafia¹².

12. Aquesta part de la muralla, que es trobava parcialment enderrocada, ha estat recentment consolidada per una intervenció preventiva promoguda per la Diputación General de Aragón.

8. LA TRAMA URBANA I LES ÀREES DE CIRCULACIÓ

LA XARXA VIÀRIA

La xarxa viària, just abans de la destrucció de finals del segle III aC, que proposem per a Sant Antoni està constituïda per uns eixos de circulació principals (Fig. 8.1). El carrer 1 (cambres e^{an}, 14I, 14II, 14III) és l'eix nord-sud que permet la circulació pel barri 2, des de la porta flanquejada per la torre 1 fins la plaça 10 (Fig. 8.2). Justament, des de la plaça 10 (entre 14' i 5) s'accedeix al carrer 2 (cambres 18, 20, 27, 31I, 31II, 38II, "42", 79, 58II, 66, 70) que és l'eix que travessa el barri 1, i carrer central en la fase 1 (Fig. 8.3). Una sèrie de travessers faciliten la mobilitat entre els barris; especialment el carrer 3 (cambra 56), que amortitza una antiga casa de la fase 1 per obrir un nou espai de circulació (Fig. 8.4). El carrer 3 permet la comunicació amb el carrer 6 (sectors CIV, CIII, CII, CI), eix que circula sota la vessant del barri 1 (Fig. 8.5). El carrer 6 permet tornar a la plaça 10, mitjançant el carreró 7, per davant de l'antiga torre 4, i, per altra banda, permet accedir al carrer 8 (plataforma ME^I, ME^{II}, ME^{III}), mitjançant una poterna. El carrer 8 és una travessa de nord a sud que comunica l'extrem septentrional de l'assentament amb l'interior mitjançant una passera que circula sobre el fossat i la muralla (Fig. 8.6). Malauradament aquesta passera s'ha esclavissat sobre el fossat en alguns sectors, ja en temps de les Bosch Gimpera, però no s'havia plantejat tornat a contemplar aquesta possibilitat insinuada en els diaris de Bosch Gimpera (1919, 4). Proposem fins i tot que aquesta passera donava a la porta principal de Sant Antoni, prou ampla i plana per a la circulació de persones i carros -mercaderies-, a diferència de l'espai tan reduït al costat de la torre 1. En efecte, la porta principal estaria a l'alçada de l'edifici 40, que proposem interpretar-lo com a bastió defensiu i on Bosch Gimpera va identificar fragments de tova perforada interpretats com a suport de tenalla (Bosch Gimpera 1915,

57 i 58) (similars als de l'edifici 1 i 2 trobats per Cabré). A més, en aquest punt conflueixen els carrers principals 1, 6 (eix nord-sud) i 3 (eixos est-oest). El fet que al sector més septentrional del tossal hi hagi construccions posteriors i que, a més, estigui malmès per l'acció de la cantera, no permet veure si l'acabament del carrer 8 desembocaria en una altra porta, d'altra banda és la hipòtesi que considerem més probable.

Entre els espais de circulació observem que hi ha també carrerons, de vegades molt estrets. Aquests carrerons o passatges serveixen per a arribar a zones específiques, més aviat de caràcter defensiu, travessant les unitats domèstiques dels diferents blocs. Aquesta funció la compleix el carreró 5 (cambra 60) (Fig. 8.7), que dona accés a la torre 2; el carreró 4 (cambra 25) podria tenir una funció similar, però l'erosió no permet saber on anava (Fig. 8.8). El carreró 9 (cambra 5) permet anar a l'extrem meridional del tossal des de la plaça 10 (Fig. 8.9). En aquesta zona es troben els magatzems de tenalles dels edificis 1 i 2, i creiem que aquest accés quedava restringit als ocupants dels edificis del bloc B.

Alguns punts de la xarxa viària presenten banquetes a les façanes, a mode de vorera, i també un sistema de clavegueram a l'aire lliure o d'evacuació de l'aigua. Interpretem l'existència de voreres i de clavegueres al carrer 2 i al carreró 4 del barri 1 (Fig. 8.10). No és estrany, ja que és la zona on hi ha més desnivell i on més necessària és fa la conducció i el drenatge de les aigües pluvials. D'altra manera, possibles avingudes erosionarien les cases de l'extrem meridional del barri 1 (les quals, de tota manera, presenten lloses verticals clavades per reforçar la façana) i l'aigua s'escolaria amb força a la plaça 10 i al bloc B del barri 2 (Fig. 8.11). El fet que un assentament tingui xarxa de clavegueram no solament respon a una necessitat tècnica, sinó que també es considera un element de prestigi, ja que no es troba en tots els hàbitats ibèrics. En

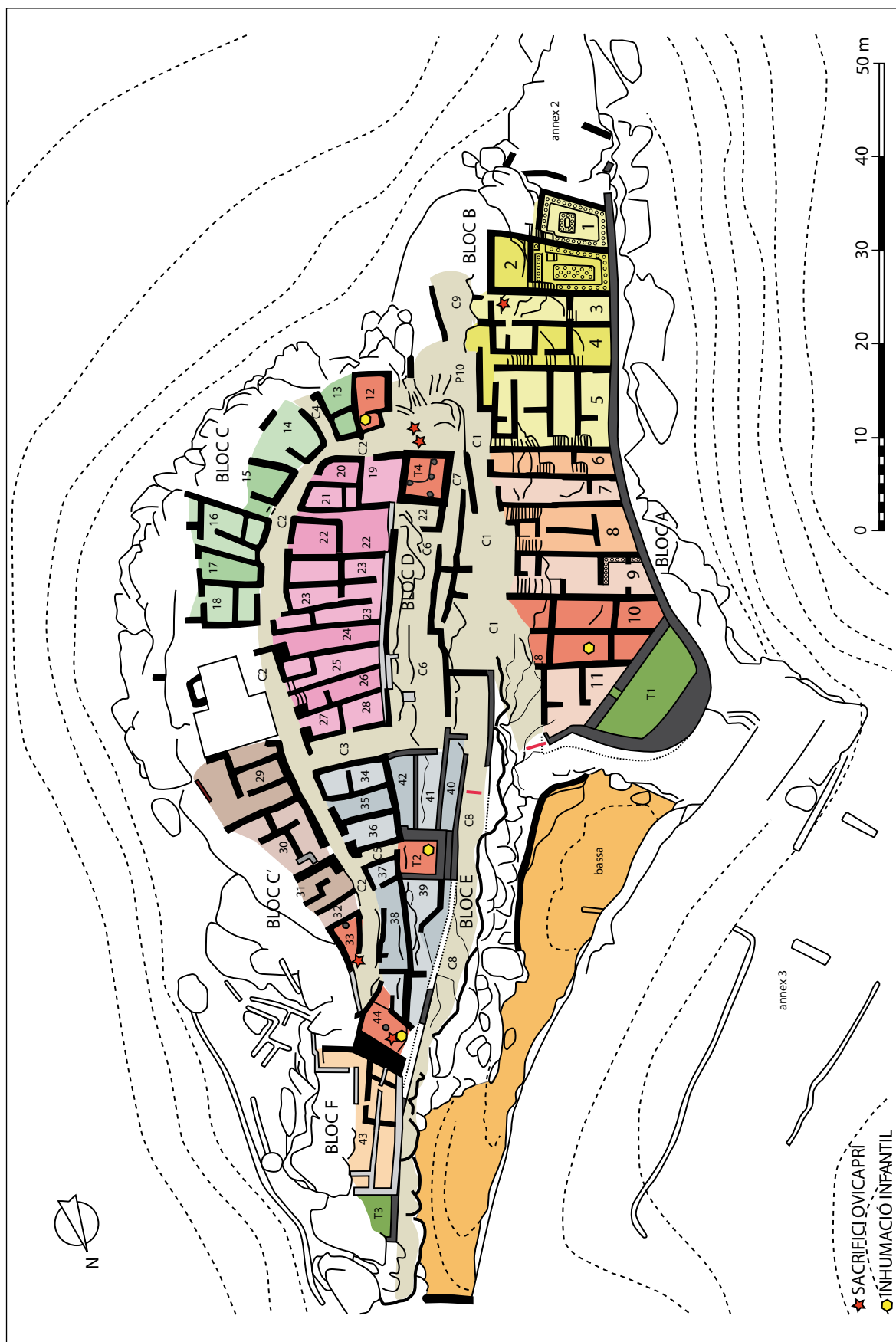

Fig. 8.1. Planta general amb la hipòtesi sobre la xarxa viària de l'assentament, adaptada de Moret et al. 2006.

Fig. 8.2. Eix viari principal / carrer 1 i plaça 10.

Fig. 8.6. Carrer 8.

Fig. 8.3. Eix viari principal / carrer 2.

Fig. 8.7. Carreró 5.

Fig. 8.4. Carrer 3.

Fig. 8.8. Carreró 4.

Fig. 8.5. Carrer 6.

Fig. 8.9. Carreró 9.

Fig. 8.10. Voreres al carrer 2.

Fig. 8.11. Sistema clavegueram després de l'excavació del carrer 2 (Arxiu MAC-Barcelona, CD148).

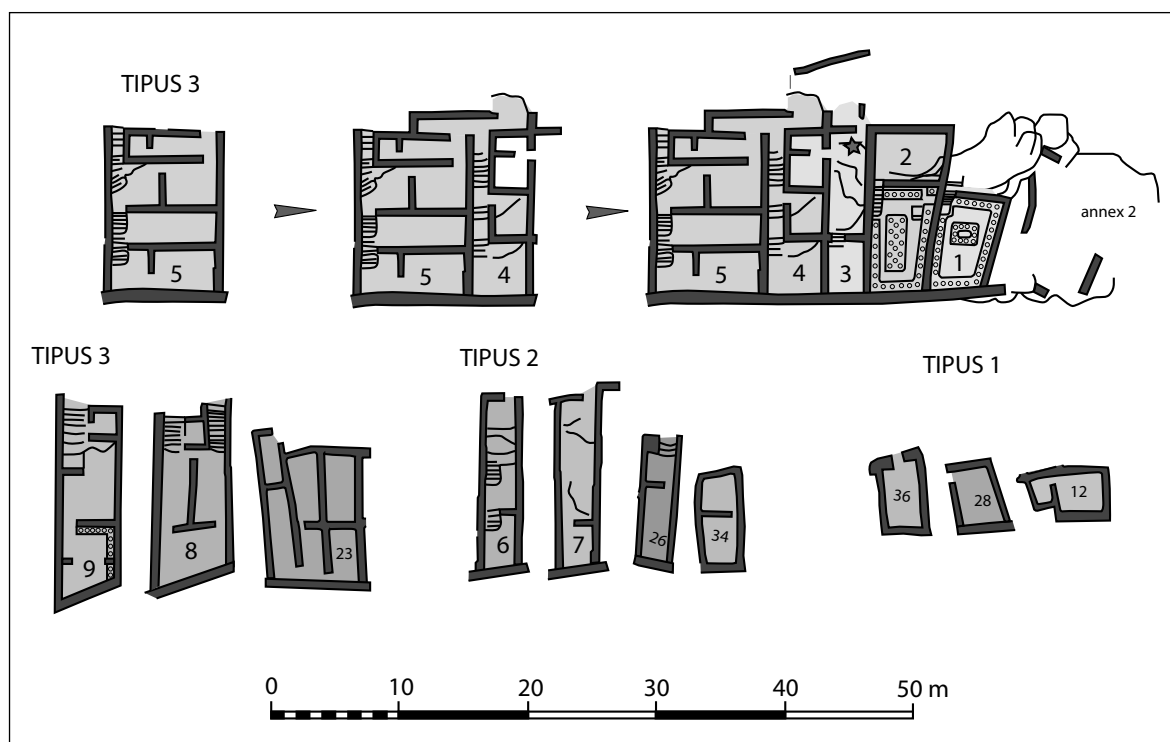

Fig. 8.12. Esquema tipus dels diferents edificis trobats a Sant Antoni segons la seva planta.

aquest sentit, cal recordar que trobem sistemes de clavegueram en assentaments urbans de grans dimensions com Azaila (Beltrán 1975), Castellet de Banyoles (Pallarés 1983-1984), Molí d'Espígol (Cura 1996), o petits establiments fortificats amb rang polític elevat com Alorda Park (Sanmartí, Santacana 1992). El veí jaciment del Palau conserva part de l'últim tram de la canalització que desaigua a la cisterna de l'assentament en l'horitzó de segle II aC.

LES UNITATS DOMÈSTIQUES

El primer nivell d'anàlisi social dels elements arquitectònics el veiem en les diferències o semblances

entre els diferents edificis que componen els blocs. Les diferents mesures i característiques de cada recinte ja han estat indicades, així com les nostres apreciacions sobre la circulació interna. El que farem a continuació serà discriminar els edificis a partir de la superfície que ocupa cada espai i el nombre de compartimentacions internes. L'aplicació del mètode s'ha fet en base als criteris de discriminació establerts per Belarte (1997, 153-156), adaptats als models propis de Sant Antoni. Belarte proposa una tipologia amb dos grups en funció de la superfície de l'estructura domèstica i del nombre de compartimentacions internes. Les cases de tipus A, o habitatges simples, cobreixen una superfície d'entre 20 i 50 m² i estan organitzades entre 1 i 3

estances. Les de tipus B, o cases complexes, tenen una superfície de més de 50 m² i estan subdividides en més de 4 estances. Per al poblat de Sant Antoni proposem, a més a més, un tercer model, que englobaria les cases de menys de 20 m². Sabem que, aquest model d'edificis o recintes de menys envergadura planteja certs dubtes pel que respecta la seva consideració com a unitats domèstiques.

Amb això, l'absència de documentació en el registre arqueològic de qualsevol tipus de llar de foc o fogar dins aquests o d'altres edificis, dificulta enormement la seva interpretació. En tot cas, considerarem tipològicament aquests edificis de petites dimensions, malgrat els dubtes ja exposats. Per tant, plantejem el tipus 1; el tipus 2 per a les cases d'entre 20 i 50 m² (tipus A de Belarte) i el tipus 3

Bloc A	Edifici 9 (60 m²)¹³	4 compartiments	TIPUS 3 SA/B (Belarte 1997)
	Edifici 8 (55 m²)	4 compartiments	TIPUS 3 SA/B (Belarte 1997)
	Edifici 8+7 (85 m²)¹⁴	6 compartiments	TIPUS 3 SA/B (Belarte 1997)
	Sector 10' (48 m ²)	3 compartiments	TIPUS 2 SA/B (Belarte 1997)
	Sector 10 (45 m ²)	3 compartiments	TIPUS 2 SA/B (Belarte 1997)
	Edifici 11 (36 m ²)	3 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	Edifici 7 (30 m ²)	2 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	Edifici 6 (24 m ²)	3 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	<i>Mitjana: 44,8 m²</i>		
Bloc B	Edifici 5 (103 m²)	7 compartiments	TIPUS 3 SA/B (Belarte 1997)
	Edifici 5+4 (141 m²)¹⁵	9 compartiments	TIPUS 3 SA/B (Belarte 1997)
	Edifici 2 (52 m ²) ¹⁶	2 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	Edifici 4 (38 m ²) ¹⁷	2 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	Edifici 3 (33 m ²) ¹⁸	3 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	<i>Mitjana: 56,50 m²</i>		
Bloc D	Edifici 23 (70 m²)	6 compartiments	TIPUS 3 SA/B (Belarte 1997)
	Edifici 22 (45 m ²)	3 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	Edifici 24 (33 m ²)	1 compartiment	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	Edifici 25 (25 m ²)	2 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	Edifici 26 (20 m ²)	2 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	Edifici 19 (20 m ²)	1 compartiment	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	Edifici 28 (10 m ²)	1 compartiment	TIPUS 1 SA
	Edifici 21 (10 m ²)	1 compartiment	TIPUS 1 SA
	Edifici 27 (7,5 m ²)	1 compartiment	TIPUS 1 SA
	Edifici 20 (7 m ²)	1 compartiment	TIPUS 1 SA
	Torre 4 (14 m ²)		
	<i>Mitjana: 24,75 m²</i>		

Fig. 8.13. Quadre resum dels diferents edificis (superfície, compartimentació i tipus)¹⁹. Continua a la pàg. 72

13. En negreta els edificis de tipus 3, que superen els 50 m². En cursiva els edificis agrupats.

14. Edificis amb una típica compartimentació amb 3 espais i un recambró que recorda els edificis 8 i 19 de El Taratrato (Alcanyis)(Melguizo 2012, 157 fig. 10)

15. Segons Bosch Gimpera, una porta al passadís d'entrada al recinte M de l'edifici 8 faria possible la circulació amb l'edifici 7 sense necessitat de sortir a l'espai públic. Plantejem la possibilitat de que fossin un sol edifici en alguna de les seves fases més recents d'ocupació. Convertint-se en l'edifici més gran del Bloc A.

16. Hem de destacar aquí la rellevància d'un petit recinte (cambra 8) afegit, a mode de vestíbul, davant les considerades façanes dels edificis 4 i 5. Aquest recinte adossat aïlla els dos edificis d'una sortida directa al carrer, i els uneix alhora amb un edifici sol d'unes dimensions de 141 m², que anomenarem 4/5.

17. Tot i diferenciar-se tipològicament dels altres edificis per albergar la seva singular zona d'emmagatzematge.

18. Sembla que en un moment posterior aquest edifici pateix una reforma constructiva important, que afecta la seva superfície habitable: l'edifici 4 passa a ocupar de 43 m² a 35 m², en decrement de l'edifici 3.

19. Sembla que en un moment posterior aquest edifici pateix una reforma constructiva important, que afecta la seva superfície habitable: s'obre una porta que dóna accés a les cambres G i 6 de l'Edifici 4, i s'amplia fins als 41 m².

Bloc E	Edifici 34 (17 m ²)	2 compartiments(?)	TIPUS 1 SA
	Edifici 36 (15 m ²)	1 compartiment	TIPUS 1 SA
	Edifici 35 (12 m ²)	1 compartiment	TIPUS 1 SA
	Edifici 37 (6 m ²)	1 compartiment	TIPUS 1 SA
	<i>Mitjana: 12,5 m²</i>		
	Edifici 42 / bastió (18 m ²)	1 compartiment	TIPUS 1 SA
	Edifici 43 / bastió (20 m ²)	1 compartiment	TIPUS 1 SA
	Edifici 44 / bastió (14 m ²)	1 compartiment	TIPUS 1 SA
	Torre 2 (11,25 m ²)		
	<i>Mitjana barri 2 (només edificis sencers): 19 m²</i>		
Bloc C (en cursiva no conservades):	29 (59 m²)	4 compartiments	TIPUS 3 SA/B (Belarte 1997)
	30 (35 m ²)	4 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	16 (44,5 m ²)	4 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	14 (36 m ²)	2 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	18 (34 m ²)	2 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	15 (33 m ²)	2 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	13 (21 m ²)	2 compartiments	TIPUS 2 SA/A (Belarte 1997)
	17 (15 m ²)	1 compartiment	TIPUS 1 SA
	31 (14 m ²)	1 compartiments	TIPUS 1 SA
	12 (15 m ²)	2 compartiments	TIPUS 1 SA
	33 (7 m ²)	1 compartiment	TIPUS 1 SA
Bloc F (no conservades):	Edifici 44 (65 m²)	5 compartiments	TIPUS 3 SA/B (Belarte 1997)
	Torre 3? (5 m ²)	1 compartiment	
	<i>Mitjana barri 1: 50,65 m²</i>		
	<i>Mitjana barri 2: 19 m²</i>		
	Mitjana total: 34,9 m²		

(tipus B de Belarte) per a les cases de més de 50 m². Aquest exercici només es podrà dur a terme amb una documentació relativament completa en el cas dels blocs A, B, D i E, ja que són els únics que han conservat la planta en tota la seva extensió. Als edificis dels blocs C i F —malgrat l'erosió ha fet que s'hagin perdut part de les seves estances— s'ha realitzat el mateix exercici a tall d'hipòtesi.

L'anàlisi efectuada ens permet reconèixer hipotèticament a Sant Antoni tres tipus d'habitatges amb aquestes característiques en el seu moment de destrucció (Fase 2b)

Tipus 1: casa de planta rectangular o trapezoïdal, d'entre 10 i 20 m² sense compartimentacions internes o amb un envà que limita dos espais. Degut a les seves petites dimensions i superfície útil, els edificis tipificats en aquest apartat presenten dubtes raonables de pertanyer a unitats domèstiques. Podrien ser edificis destinats a altres funcions de caràcter més comunitari o específiques dins el funcionament del bloc.

Tipus 2: casa de planta rectangular o trapezoïdal, d'entre 20 i 50 m², d'una a tres compartimentacions internes. Correspon al Tipus A de Belarte (1997).

Tipus 3: casa de planta rectangular de més de 50 m², amb quatre o més compartimentacions internes. Correspon al Tipus B de Belarte (1997).

Veiem també com la mitjana de superfície constituïda de cada habitatge en el barri 2 és un 26% superior a la mitjana dels edificis situats als barri 1. A més, s'estableix en el barri 2 un major nombre de grans edificis del tipus 3 o B (Belarte 1997), i sense presència de les construccions més petites, o de tipus 1 o A (Belarte 1997). No oblidem que el barri 2 és construït ex novo, i això permet projectar un pla edifici sense estar condicionat per un hàbitat preexistent. Aquest fet creiem que permet extreure'n lectures de caire social força més aproximades que al barri 1. Aquest fenomen s'observa en d'altres assentaments de característiques similars, pel que fa la seva planificació urbana, com el Castellet de Banyoles (Sanmartí *et al.* 2012; Asensio *et al.* 2013). No passa el mateix, però, en el barri 1, on els edificis presenten canvis cap a models del tipus B, però condicionats per l'adaptació a una estructura urbana ja existent. Tot i aquestes notables diferències entre els dos barris, l'evolució cap a formes arquitectòniques més desiguals s'aprecia a tot arreu.

IV. ANÀLISI ESTRUCTURAL DE SANT ANTONI

9. DESCRIPCIÓ DELS EDIFICIS I CONTEXTUALITZACIÓ DELS MATERIALS

Es presenten els materials amb la voluntat d'unificar-los segons la seva ubicació al jaciment, es a dir, per sectors o, quan és possible, per recintes. Aquests recintes es presentaran agrupats i unificant-los, si és viable, en el que considerarem edificis o parts de la xarxa viària.

Els recintes d'alguns dels edificis han estat reinterpretats i s'ha variat la pertinença a certs departaments, a partir de criteris de circulació basats en l'estudi dels plànols originals de Bosch Gimpera. Aquesta nova hipòtesi sobre les unitats domèstiques i la seva evolució es plasmen en el següent capítol. En aquest estudi es mantenen, els números dels departaments o càmeres, donats per Joan Cabré i Pere Bosch Gimpera, però afegim un nou número de sector que coincidirà amb els edificis que hem considerat. Cada edifici aglutina diversos recintes que en alguns casos no seran els mateixos que s'han anat proposant en anteriors estudis.

Els materials arqueològics descontextualitzats (malauradament, el gruix del conjunt) es presentaran seguidament de la descripció dels recintes.

Al final del capítol es descriuen els materials de diferents jaciments del Matarranya i la Terra Alta que han estat catalogats per error com a Sant Antoni de Calaceit; però que fruit d'aquesta investigació hem pogut atribuir-los-hi la seva procedència exacta.

En els inventaris s'inclouen tots els materials coneguts per la documentació escrita o publicats, a més dels inèdits revisats en els diferents museus per l'autor. En aquest sentit s'han volgut unificar totes les referències escrites i cohesionar amb la tasca de revisió del fons del MAC-Barcelona, donant com a resultat un llistat d'inventaris per sectors i recintes amb la seva representació gràfica.

Prenem en consideració una sèrie de pautes respecte la descripció dels recintes de la part alta. En efecte, la part alta es caracteritza per tenir concentrada en uns 2000 m² més de 80 recintes. La llarga

ocupació del cingle del tossal deixa entreveure que probablement hi hagi recintes que no hagin funcionat contemporàniament. En aquest sentit, mirarem d'aportar dades significatives sobre la seva evolució cronològica i espacial.

Les observacions directes fetes actualment sobre els murs del jaciment són gairebé irrellevants, ja que l'any 1973 es realitza una campanya de neteja i restauració (Atrián 1976) sense especificar els murs que es van restaurar i amb quins criteris es van reconstruir parcialment (Moret 2006, 155). Tanmateix la documentació dels murs que formen els diferents edificis de la part alta s'ha completat mitjançant l'observació *in situ*. Aquest fet ens ha permès copsar l'estat actual de conservació de les restes originals i a més entreveure alguns adossaments entre murs, portes tapiades, diferències entre paraments constructius i comparar les restes actuals amb el plànol de les excavacions.

EDIFICI 1

DEPARTAMENT A-A' (Cabré 1907) /

DEPARTAMENT 1 (Cabré 1908, 1910) /

CAMBRA A (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Recinte excavat per Cabré (Cabré 1907; 1910; 1984, 20-21)

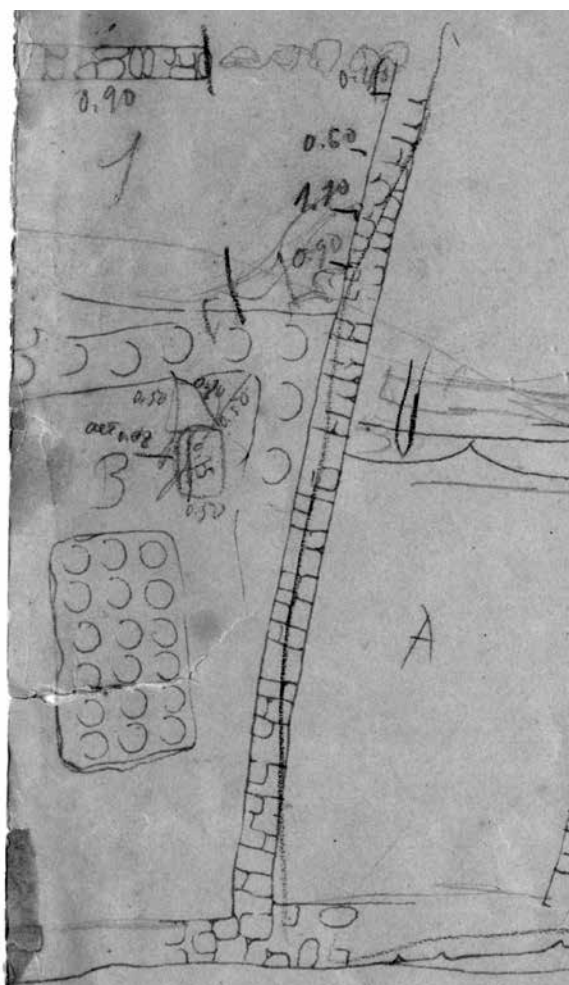
ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc B. Recinte adossat al Departament 2 (Cabré) i Cambra 1 (Bosch Gimpera).

Arquitectura i urbanisme

Edifici rectangular compartimentat en dos àmbits. Es

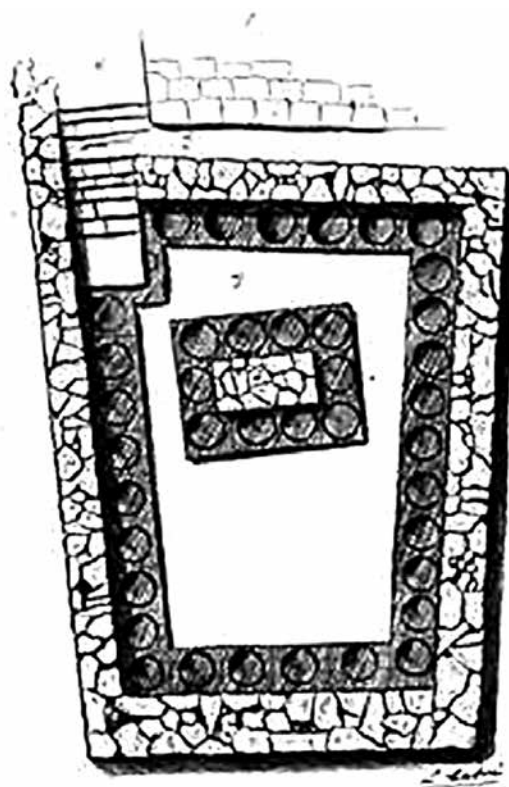

Fig. 9.1. Planta de l'edifici 1 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

conserva sobretot la part baixa, de planta trapezoïdal de 3,90 m d'amplada (paret de la muralla); adossats a la muralla hi ha dos murs de 6,20 m de longitud, que delimiten els costats de l'edifici; l'habitació es tanca mitjançant un mur de 4,85 m d'amplada. La paret exterior, o muralla, és de 0,80 m d'amplada. El recinte est, o planta alta, gairebé conserva els murs perpendiculars a la muralla (Fig. 9.1). Suposadament seria un recinte gairebé simètric al del veí departament 2, aquest últim amb un millor estat de conservació.

Tècniques constructives

El parament de la paret exterior, o muralla, és de pedra sorrenca, i s'indica que no hi ha materials tous en la seva construcció. La resta de sòcols de paret són de pedra de calar, l'alçat era de tova i estava estucat i pintat. Les banquetes, pilastres i escales de la planta baixa estan fetes amb maçoneria de tova i en els dos primers també estaven estucades amb fang, enlluïdes i pintades amb pintura blanca. Es documenten paviments de lloses de pedra planes.

Fig. 9.2. Planta croquis del Departament 1 de Cabré (Cabré 1910, l'àm. 61, fig. 82).

Estructures domèstiques

A l'extrem nord-est del recinte hi havia una escala de 12 esglaons de maçoneria, que permetria accedir a una porta de 1,10 m d'amplada que permetria a un àmbit superior accedir al soterrani. Gairebé no es conservava res d'aquest àmbit superior; només es fa referència al fet que el paviment està parcialment construït directament sobre la roca natural i parcialment amb lloses de pedra de talla irregular. Al peu de l'escala hi havia dos replans de tova, i una banquetta del mateix material, revestida i pintada de blanc, recorria les quatre parets. A sobre de la banquetta hi ha l'empremta de forats hemisfèrics per encaixar-hi una sèrie de grans contenidors (urnes cineràries segons Cabré). Al centre del recinte es documentà una pilastra de maçoneria de 1,20 m d'alçada conservada, que es considerarà com una ara o altar. És de planta rectangular i es trobà revestida de fang i pintada de blanc. Aquesta pilastra es trobà rodejada per una banquetta amb deu tenalles (urnes segons Cabré 1984, 21) (Fig. 9.2).

ESTRATIGRAFIA

Departament A'

1ª Capa: enderroc.

2ª Capa: paviment (lloses irregulars encaixades i roca natural).

3 Capa: solc arrebossat de fang i amb material moble a l'interior, probablement es tracti d'una fossa ritual.

Departament A:

1ª Capa: enderroc general.

2ª Capa: nivell de circulació amb passadissos entre les banquetes i la pilastra de la planta baixa.

3 Capa: construcció de les escales, banquetes i la pilastra de maçoneria.

INVENTARI DELS MATERIALS

Categories aparegudes

Ceràmica a torn fina indígena (ib. oxidada): 37% (N.M.I: 6), ceràmica a torn fina importada: 19% (N.M.I: 3), ceràmica a mà: 19% (N.M.I: 3), indústria lítica: 14% (N.M.I: 2), ceràmica grollera a torn: 12% (N.M.I: 2).

Cambra A'

Rebliment d'un solc o fossa de 0,20 x 0,40 m (Cabrè 1984, 20) revestit de fang situat al capdamunt de l'escala.

Ceràmica Ibèrica oxidada

1) Plat de vora exvasada amb decoració pintada de bandes horitzontals. Desapareguda. 2) Tapadora de pom obert o embut de pasta beix²⁰. Núm. d'inventari: MAC BCN-18983 (Fig. 9.3.1).

Ceràmica a mà

3) Cubeta sencera de fang cuit amb partícules de mica, de planta rectangular i fons pla amb ranures (digitacions) a la vora²¹. Núm. d'inventari: MAC BCN-18890 (Fig. 9.3.2).

Cambra A

Ceràmica àtica de vernís negre

1) Perfil complet d'un escif àtic. De la peça avui en dia desapareguda només se'n té constància en el quadern de dibuix de Joan Cabré (Cabrè 1907, 60-2a i 2) i en fotografies (Cabrè 1910, 159, fig 83). Entre el material descontextualitzat hi ha una nansa d'escif àtic que podria associar-se a aquesta peça (Fig. 9.4.1). 2) perfil complet de *stemless* àtic, del tipus "Castulo Cup". De la peça només se'n té referències en dibuixos artístics (Cabrè 1907, 57; 1910, 159 fig. 83). En els dibuixos a l'interior de les nanses de la copa no hi ha vernís. Tret que la fa ser un exemplar de cronologies antigues, vers 475 aC (Sanmartí-Grego 1975, 103). Segons Sanmartí-

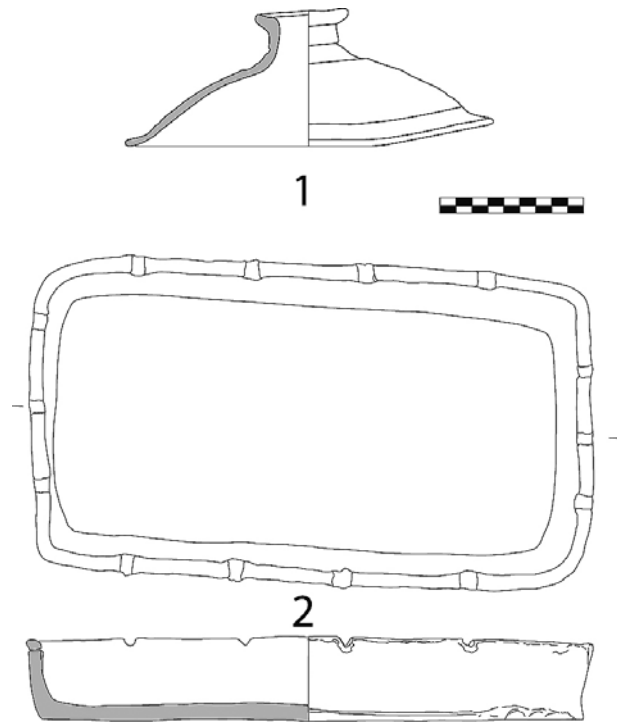

Fig. 9.3. Edifici 1. Cambra A'. Material arqueològic.

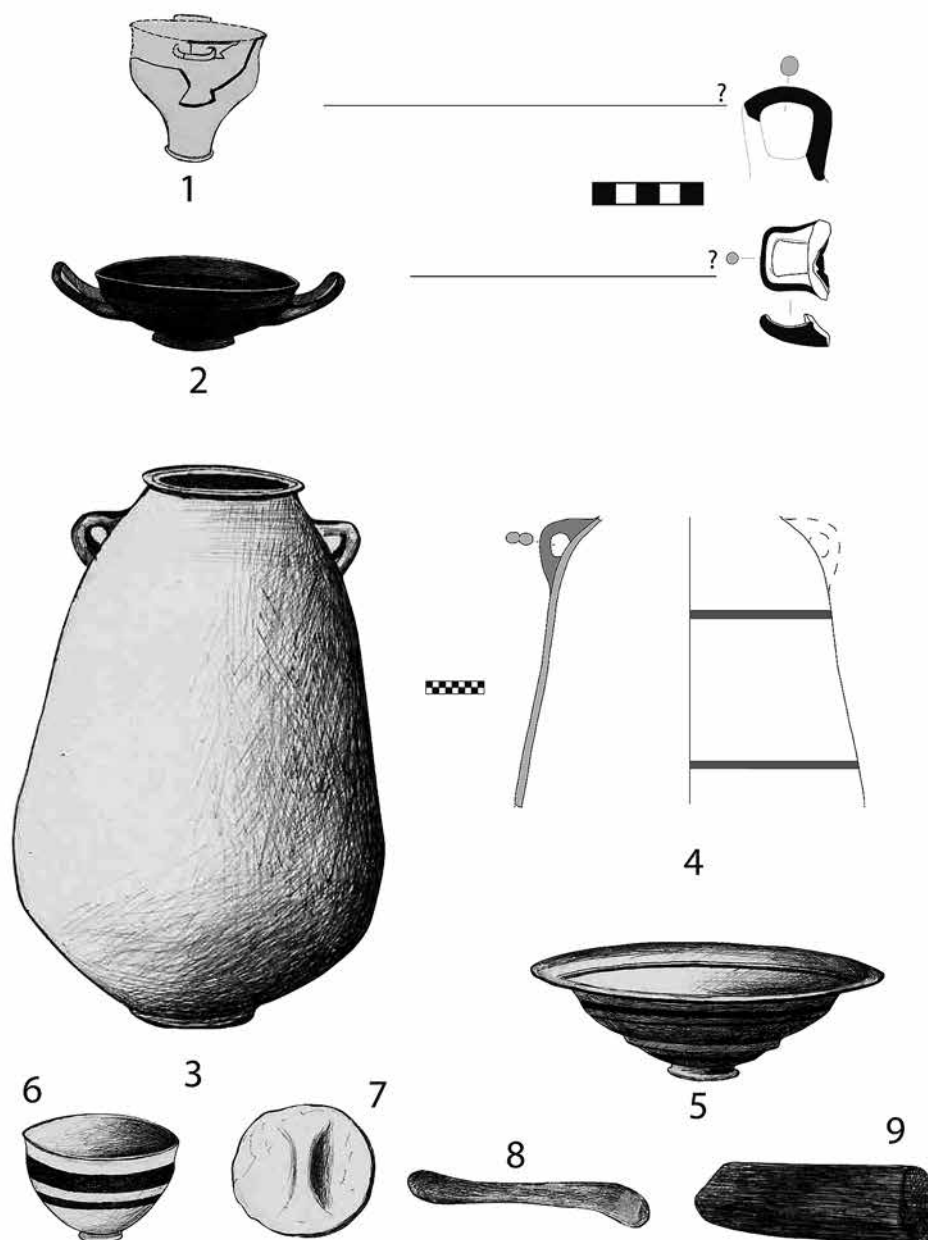
Grego aquesta part mai va viatjar a Barcelona ni ha format mai de la col·lecció del MAC (Sanmartí 1975, 103). Tampoc es troba en el Museo Marques de Cerralbo de Madrid (Jornet 2016). Bibl: Cabré 1907, 57; 1910, 159, fig. 83; Sanmartí-Grego 1975, 103. Núm. d'inventari: sense adscripció. Peça desapareguda, tot i que nanses de sengles copes tipus Càstulo hen localitzem entre els material descontextualitzat de la col·lecció (Fig. 9.4.2).

Ceràmica del Taller de Roses

3) Peça que es creia desapareguda. Actualment només se'n conserva el fons malgrat que al quadern de dibuix de Cabré es representa tot el perfil complet (Cabrè 1907, 60/1). Nosaltres basarem l'estudi primerament amb l'anàlisi del fragment recuperat. En efecte es tracta d'una producció de Roses amb pasta vermell-taronja probablement de la forma 26/27 amb decoració (excepcional) de quatre palmetes radials delimitades per una ova concèntrica i línies (quatre) d'estries a rodet. Al fons, la típica marca vermella producte de l'oxidació produïda per l'apilament de peces similars al forn. La paret exterior està totalment vernissada i presenta al peu una ungulació a la superfície de repòs,

20. "Una especie de envasador hecho a torno" (Cabrè 1984, 20 fig. 10 i 11).

21. "Plato de factura más tosca cocido al aire libre en forma de cubeta fotográfica con ranuras en los bordes" (Cabrè 1910, lám. 63, fig 84.1).

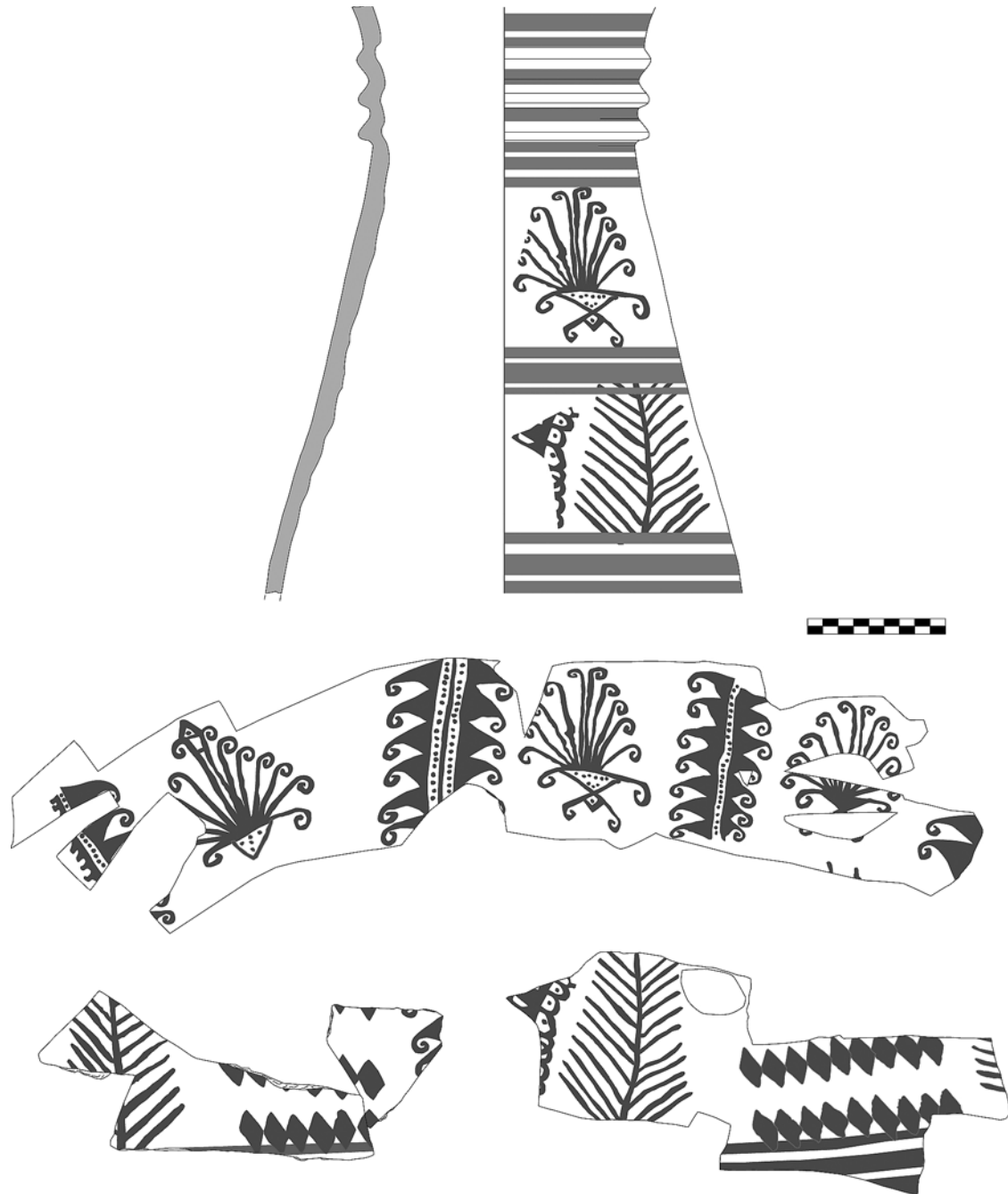

Fig. 9.4. Edifici 1. Cambra A. Material arqueològic.

com ja indicava Pallarés malgrat no representava (Pallarés 1965, 57, fig. 10). En efecte, a l'estudi realitzat per Pallarés ja faltava la part de la vora (Pallarés 1965, 57). Peça revisada per Sanmartí-Gregori que la donà per desapareguda i apuntà ja a una possible filiació grega de Roses (Sanmartí-Gregori 1975, 105-106); Moret com a Campaniana A de la forma 27Ba; Melguizo (2011, 203) encertadament la proposa com a producció del Taller de Roses, però de la forma Lamboglia 21; ball de produccions i dates comprensible degut a la desaparició de la peça i a través dels dibuixos i fotografies de Cabré i Beltrán (Beltrán Lloris 1996, fig. 5). Núm. d'inventari: MAC BCN-29685 (Fig. 9.6.1).

Ceràmica ibèrica oxidada

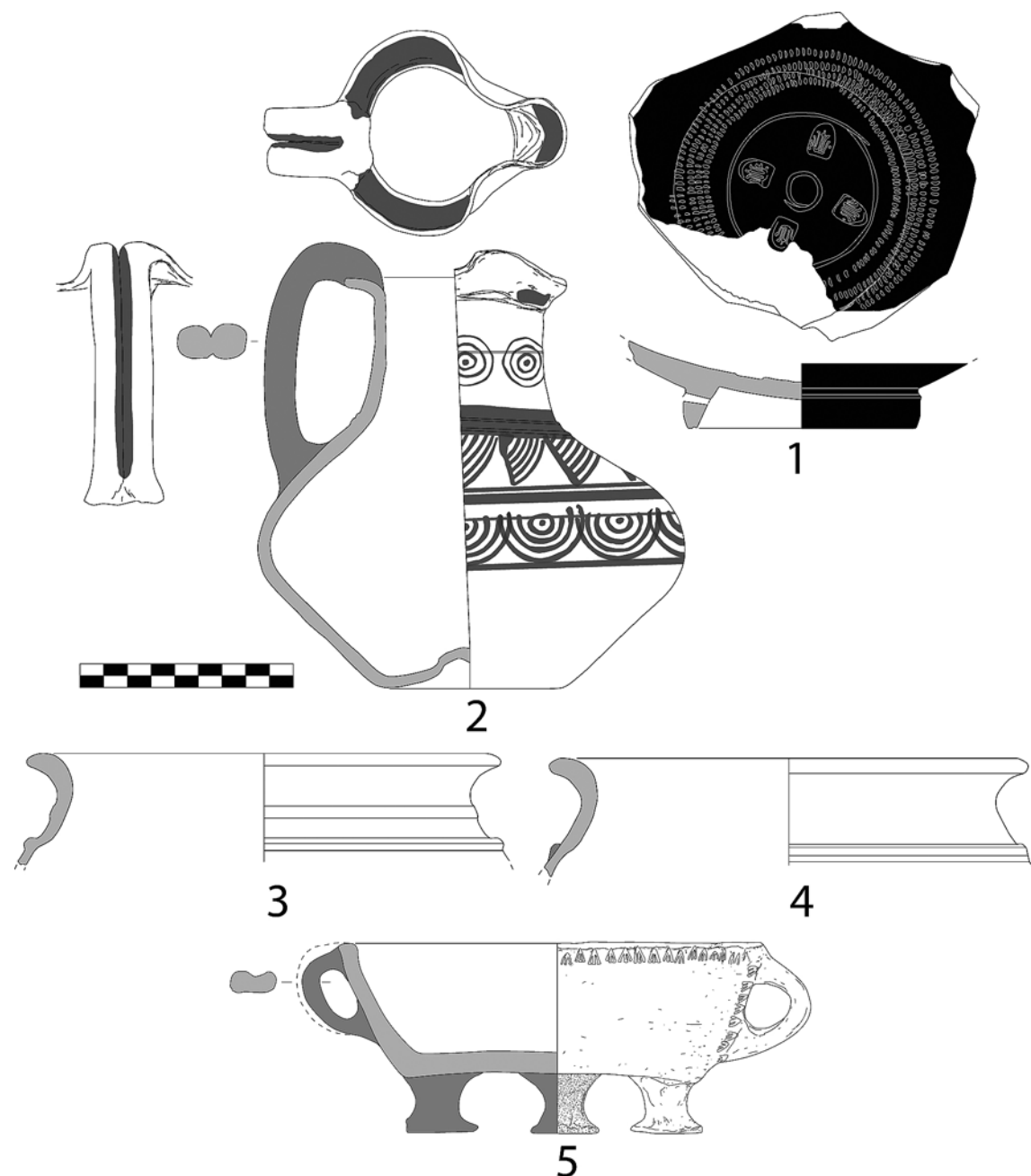
4) Un gran fragment corresponent als dos terços de la part superior (excepte la vora) d'una tenalla de grans dimensions amb una nansa bífida vertical a l'espatlla (en solen tenir quatre) amb decoració pintada a bandes horitzontals molt separades. Núm. d'inventari: MAC-BCN-18070 (Fig. 9.4.4). Segons la documentació de Cabré, en aquest espai hi hauria 40 individus del mateix tipus, que es creien del tot perduts, excepte aquest exemplar (i un que suposadament es conserva a l'*Academia de Historia de Madrid*). Segons la descripció de Cabré, presenten una base estreta (probablement de fons còncau-convex). La paret té el diàmetre màxim en el terç

Fig. 9.5. Edifici 1. Cambra A. Material arqueològic.

inferior de la peça, estretint-se progressivament fins a l'alçada del coll, on tanca (no hi ha descripció del llavi, però probablement sigui de vora plana reentrant de tipus ilturatin). Els individus descrits tenen dues nanses bífides, com el nostre exemplar. Algunes presenten decoració pintada molt variada predominant la de motius geomètrics. A l'interior aparegueren cendres, carbons i fragments d'ossos carbonitzats. Mesures: 0,70 x 0,40 m (a l'habitació s'estimen un número de 40 grans orses, segons les improntes de les banquetes i la pilastra (Cabré 1907, 63, 65;

Cabré 1910, 161, fig. 84/4). Peces desaparegudes (Fig. 9.4.3). 5) Diversos fragments que donen el perfil gairebé complet d'un suport troncocònic alt, motllurat, amb decoració pintada de motius geomètrics i vegetals esquemàtics. A la part superior la decoració és una repetició de mètopes d'onades combinades amb una sèrie de figures en forma de braser. La decoració inferior és la representació esquemàtica d'un arbre seguida per una sèrie de línies de rombes; només trenca aquesta disposició una mètopa d'onades i semicercles. Cabré documenta un sol fragment

Fig. 9.6. Edifici 1. Cambra A. Material arqueològic.

(Cabré 1907, 40/2; Cabré 1910, 161, fig. 84/7) dels 25 que s'han pogut retrobar i enganxar del fons del MAC-Barcelona i que presentem completament per primer cop. Exemplar rar que assimilem al tipus A.V.2/3 de Mata i Bonet (1992, 163, fig. 18) i Bonet (1995, 426, fig. 211). Núm. d'inventari: MAC BCN-29735 (Fig. 9.5). 6) Enòcoa (o gerra) sencera, de cos bitruncocònic sinuós, coll cilíndric amb decoració

geomètrica i nansa bífida. Tipus A.III.2 de Bonet (1995, 423, fig. 209) Núm. d'inventari: MAC BCN-1878 (Fig. 9.6.2). 7) Bol hemisfèric de parets rectes i llavi lleugerament exvasat decorat amb franges horitzontals pintades a la superfície exterior, base amb peu anular. Tipus A.III.8.3 de Mata i Bonet (1992, 160, fig. 15) Mesures: 16 x 22 cm; apareix a Cabré 1984, Fig. 10²². Peça desapareguda (Fig. 9.4.6).

22. "Plato de confección delicada, pintado con líneas horizontales de rojo oscuro" (Cabré 1984, 20, fig. 10 i 11).

Ceràmica a mà

8) Copa / bol amb dues nansetes. Fons pla sostingut per tres peus massissos de secció circular. Decoració impresa de punta de sageta a la paret exterior, sota el llavi, i pel contorn de les dues nansetes. Núm. d'inventari: MAC BCN-18783 (Fig. 9.6.5).
 9) Un perfil complet d'una tapadora plana de pom massís de fabricació tosca, amb una cresta al centre a mode de pom. Peça desapareguda (Fig. 9.4.7).

Ceràmica grollera a torn (cuina a torn)

10 i 11) Tres fragments de vora i coll de dues olles de perfil en "essa", amb nervadura llisa a l'alçada del coll, aquest lleugerament motllurat. Assimilables al tipus B.1.2.8 de la classificació de Bonet i Mata (1992, 171). Núm. d'inventari: MAC BCN-29771 (Fig. 9.6.3), MAC BCN-29779 (Fig. 9.6.4).

Indústria lítica

12) Polidor de pedra calcària de forma el·líptica amb les superfícies planes i els costats polits. Peça desapareguda (Fig. 9.4.8). 13) Polidor de pedra. Peça desapareguda (Fig. 9.4.9).

Altres (no inventariables)

Gran quantitat de bens materials tipus: *"vasos, embudos, cubetas ya redondas ya rectangulares toscamente hechas en cuyo interior pude extraer restos de pequeños animales. No faltaban los pondu y fusayolas, así llamado tal vez con equivocación, como asimismo objetos de hierro, piedras de afilar, adobes en abundancia y grandes moles de argamasa..."* (Cabré 1984, 21).

EDIFICI 2

DEPARTAMENT B-B' (Cabré 1907) / CAMBRA B (Pijoan 1909) / DEPARTAMENT 2 (Cabré 1908, 1910) / CAMBRA 1 (Bosch Gimpera 1915) + CAMBRA 2 (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

La meitat superior del recinte (cambra 1 i cambra 2) va ser excavada el 30 i 31 de juliol de 1915 per Bosch Gimpera (1915), i la planta baixa per Cabré el 1902-1903 (1907, 141).

ESTRUCTURES**Ubicació**

Bloc B. Edifici adossat al costat nord del Departament 1, de planta simètrica a aquesta.

Arquitectura i urbanisme

Edifici de planta trapezoïdal compartimentada en dos àmbits, separats per un mur mitjaner. Aquests es comuniquen mitjançant unes escales de proporcions i situació iguals a les del Departament 1 (angle nord-est). El recinte est, o planta alta, mesura 5 x 3'50 m. El recinte oest, o planta baixa, mesura 8 m de llargada x 5 m d'amplada (4 m d'amplada al seu costat més estret). Entre l'edifici i el carrer hi hauria un tercer petit recinte a mode de vestíbul, que es trobà molt malmès (cambra 2) (Fig. 9.7).

Tècniques constructives

Les parets tenen sòcols de pedra, molt probablement amb alçats de toves estucats i pintats. Les banquetes, pilastres i escales de la planta baixa estan fetes amb maçoneria o amb toves amb les concavitats per albergar les orses. En els casos estucats, aquests són de fang, amb enlluïts pintats amb pintura blanca.

Estructures domèstiques

L'estança baixa té banquetes de tova adossades als murs perimetrals. Aquestes banquetes suportaven un conjunt de *phittoi* disposats linealment. Al centre del recinte es troba una gran banqueteta d'argamassa amb tres línies de *phittoi*. Aquest recinte també té una ara, que, a diferència de la del departament 1, no està situada al centre, sinó al costat meridional, lleugerament desplaçada cap al vèrtex sud-est. Està totalment exempta, de planta quadrada i realitzada en tova, amb una alçada de 40 cm. Segons les empremtes conservades a la part superior de les banquetes, aquest recinte devia contenir 40 tenalles (la mateixa quantitat que al Departament 1) (Fig. 9.8).

ESTRATIGRAFIA**Cambra 1**

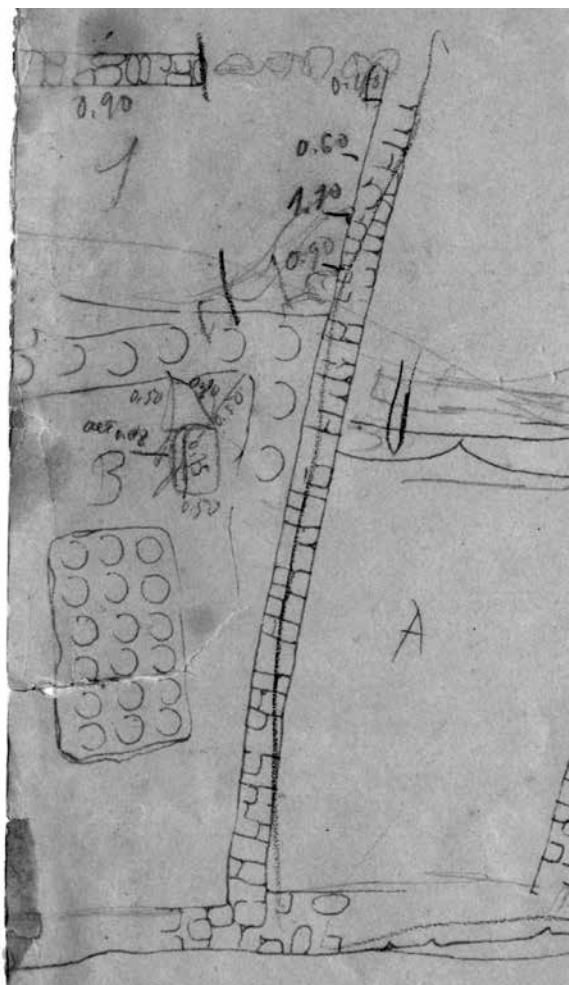
1ª Capa: enderroc de terra negrosa, pedres i toves (Cabré 1910, 141); terra negrosa cremada amb molta cendra, restes de pedres i trossos de rajola (pondera), trossos de ceràmica en desordre (Bosch Gimpera 1915, 12)

2ª Capa: nivell de circulació sobre la roca natural (Cabré 1910, 141); el fons de la cambra s'esberla fàcilment i sembla cremada (Bosch Gimpera 1915, 12) (Fig. 9.9).

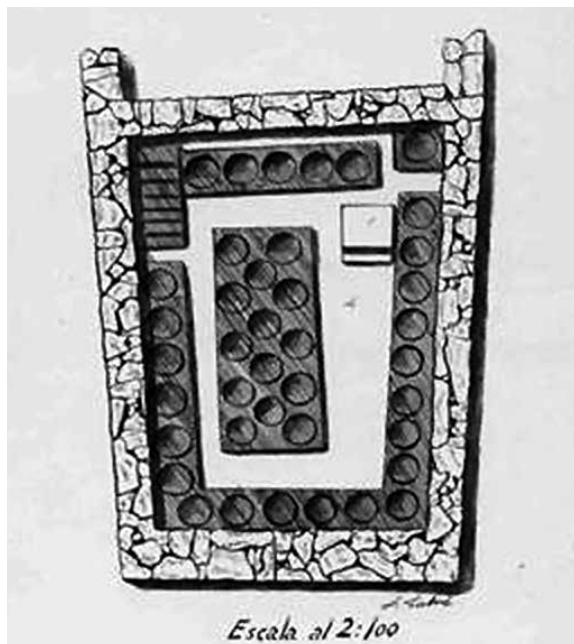
3ª Capa: farciment de terra d'un forat de 30 cm de profunditat sota la cota de paviment a l'angle NE del recinte (Bosch Gimpera 1915, 11).

Cambra 2

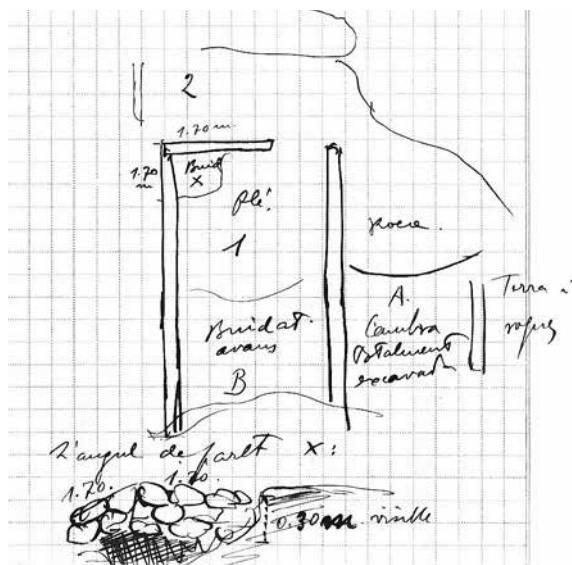
1ª Capa: terra cendrosa amb moltes pedres (Bosch Gimpera 1915, 12).

Fig. 9.7. Planta Edifici 2 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 9.8. Planta croquis del Departament 2 de Cabré (Cabré 1910, làm. 65, fig. 86).

Fig. 9.9. Croquis Cambra 1 del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 9.10. Departament b. Vista de la 6ª capa (Arxiu MAC-Barcelona, CB746).

Departament b (Cabré 1910, làm 66, fig 87, 11)

- 1ª Capa: blocs de paret de tova caiguts a plom. Possible nivell de circulació més modern.
- 2ª Capa: terra argilosa. Enderroc.
- 3ª Capa: fina, de terra cremada. Enderroc.
- 4ª Capa: pedres, toves i runes del pis superior. Enderroc.
- 5ª Capa: cendres, carbons. Enderroc.
- 6ª Capa: banquetes per a sostenir les orses i l'ara. Ús (nivell de circulació) (Fig. 9.10).

INVENTARI DELS MATERIALS

Categories aparegudes

Ceràmica a torn fina indígena (ib. oxidada): 35% (N.M.I: 6), metall: 35% (N.M.I: 6), ceràmica a torn fina importada: 6% (N.M.I: 1), ceràmica indeterminada: 6% (N.M.I: 1), fauna: 6% (N.M.I: 1), material

no vascular: 6% (N.M.I: 1), indústria lítica: 6% (N.M.I: 1).

Cambra 1

Ceràmica ibèrica oxidada

1) Un *pithos* de característiques morfològiques semblants als apareguts a les plantes baixes del Departament 1 i 2 (Cabrè 1907; 1910, 141). Peça desapareguda.

Ceràmica indeterminada

2) Un vas cònic de parets rectes i vora exvasada; de base plana, matriu i patina vermella mat, probablement un gobelet (Cabrè 1910, làm. 66, fig. 87). Peça desapareguda.

Metall

A l'interior de l'urna/*pithos*, una sèrie d'armes molt deteriorades: 3) Número indeterminat de llances de ferro (Cabrè 1910, 141). Peces desaparegudes. 4 i 5) Dues espases flamígeres (Cabrè 1910, 141). Peces desaparegudes. 7) Un fragment informe de ferro (Bosch Gimpera 1915, 12). 8) Una planxa de plom molt deformada dins una concentració de cendres a 0,50 m de profunditat (Bosch Gimpera 1915, 12). Peça desapareguda. 9) Altres fragments informes de plom.

Fauna

10) Cornamenta de cérvol carbonitzada (Cabrè 1910, 141). Peça desapareguda.

Departament 2

Ceràmica del Taller de Roses²³

1) Terç inferior d'un craterisc de vernís negre de la forma Lamboglia 40, amb bandes reservades i decoració de gallons incisos (Cabrè 1910, làm. 66, fig. 88, 2) Número d'inventari: MAC BCN-11652/34529 (Fig. 9.11.1).

Ceràmica ibèrica oxidada

2) Terç superior d'una olla globular amb llavi motllurat, tipus coll de cigne, amb decoració pintada de bandes horitzontals i cercles concèntrics. (Cabrè 1910, 168, fig. 88, 6). Peça desapareguda (Fig. 9.12.1). 3) Un vas sencer caliciforme carenat, del tipus A.III.4 de la classificació de Mata i Bonet (1992, 157). Pasta beix a l'exterior, i taronja-vermell a l'interior de la matriu. Núm. d'inventari: MAC BCN-29746 (Fig. 9.11.2). 4) Un fragment informe

amb decoració figurada zoomorfa, concretament el cos i les extremitats posteriors d'un felí (Cabrè 1910, 168, fig. 88, 8). Núm. d'inventari: MAC BCN-19846 (Fig. 9.11.3). 5 i 6) dos fragments informes amb decoració pintada de mètopes i losanges complexes amb línies ondulades i bandes horitzontals (Cabrè 1910, làm. 66, fig. 88, 4 i 5). Peces desaparegudes (Fig. 9.12.2 i 3).

Material no vascular

7) Un petit pondus gravat i estampillat en ambdues cares i amb decoració de línies entrecruades, traçades amb punxó, pels laterals i la part superior. La decoració impresa són dues rosetes i dues palmetes a cada cara (Cabrè 1907, làm. VI; 1910, làm. 66, fig. 88, 1). Núm. d'inventari: MAC BCN-19858 (Fig. 9.11.6).

Metall

8) una llança de ferro, sense més especificacions (Cabrè 1907, 238; 1910, 141) col·locada sobre el graó de l'ara. Núm. d'inventari: MAC BCN- 29866 (Fig. 9.11.7).

9.3. EDIFICI 3

DEPARTAMENT C-C' (Cabrè 1907) / CAMBRA C (Pijoan 1909) / DEPARTAMENT 3 (Cabrè 1908, 1910) / CAMBRA C, 3, 4, G, 6 (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavació realitzada per Cabrè el 1902-1903 (Cabrè 1907), que va afectar el recinte més oriental (Departament C) i parcialment el recinte de la part superior (Departament C'/Cambra 3). La resta de l'estratigrafia que quedava a l'edifici va ser excavada per Bosch Gimpera el 31 de juliol, 2 i 3 d'agost (extrem est de la Cambra 3; Cambra 4) de 1915.

ESTRUCTURES

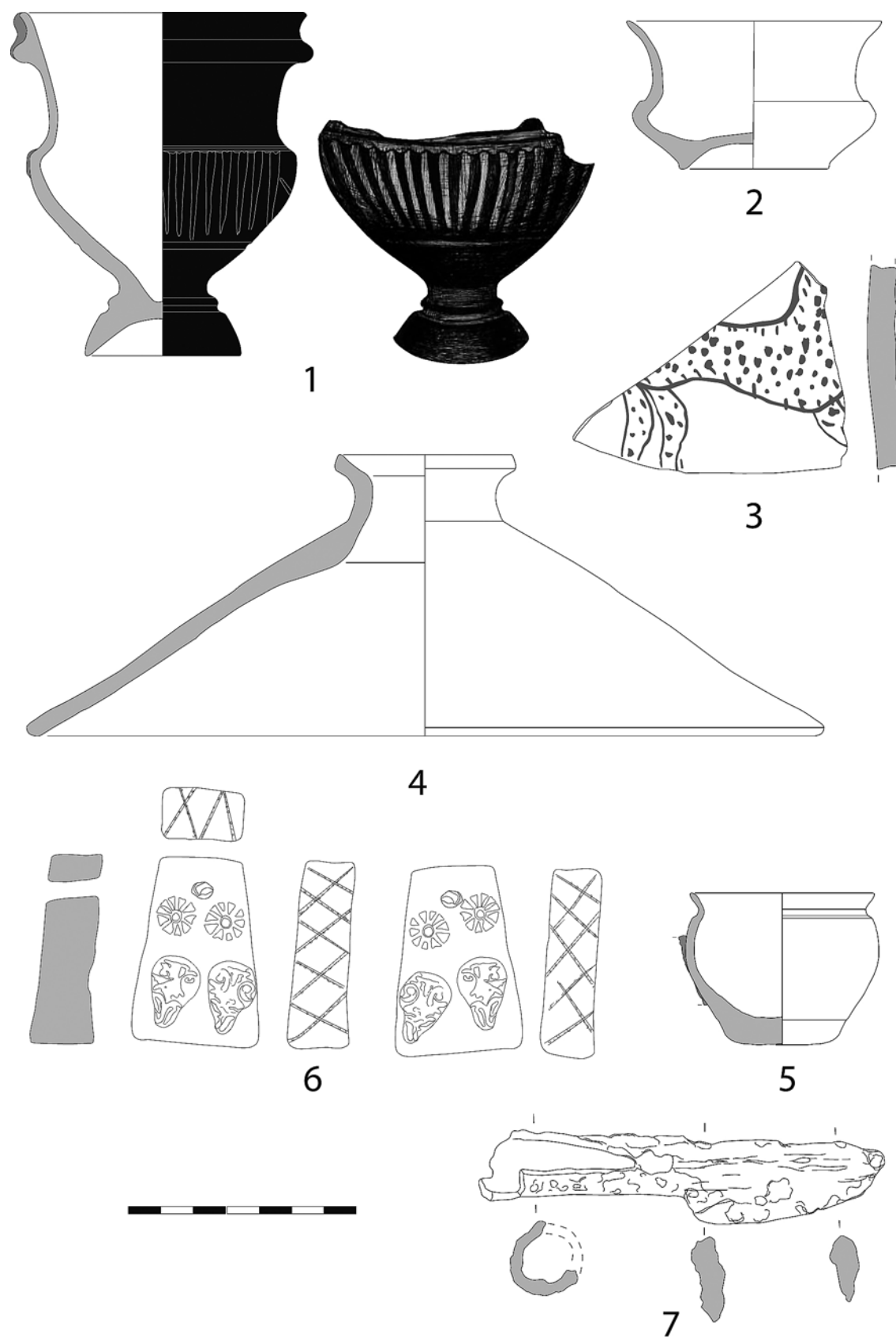
Ubicació

Bloc B. Edifici de planta rectangular adossat a la muralla; el costat oriental és absidal. Adossat al sud a l'edifici B/1 i al nord a l'edifici D, G, K / 6, 7, 8.

Arquitectura i urbanisme

Edifici de planta rectangular d'entre 2,90 i 3 m d'am-

23. Segons Sanmartí, és clarament una peça a cavall entre les produccions àtiques i campanianes, sense atribuir-li un procedència concreta (Sanmartí 1975, 107), després de consultar amb el Dr. Principal hem estimat considerar aquesta peça dins les produccions de Taller de Roses.

Fig. 9.11. Edifici 2. Departament 2. Material arqueològic.

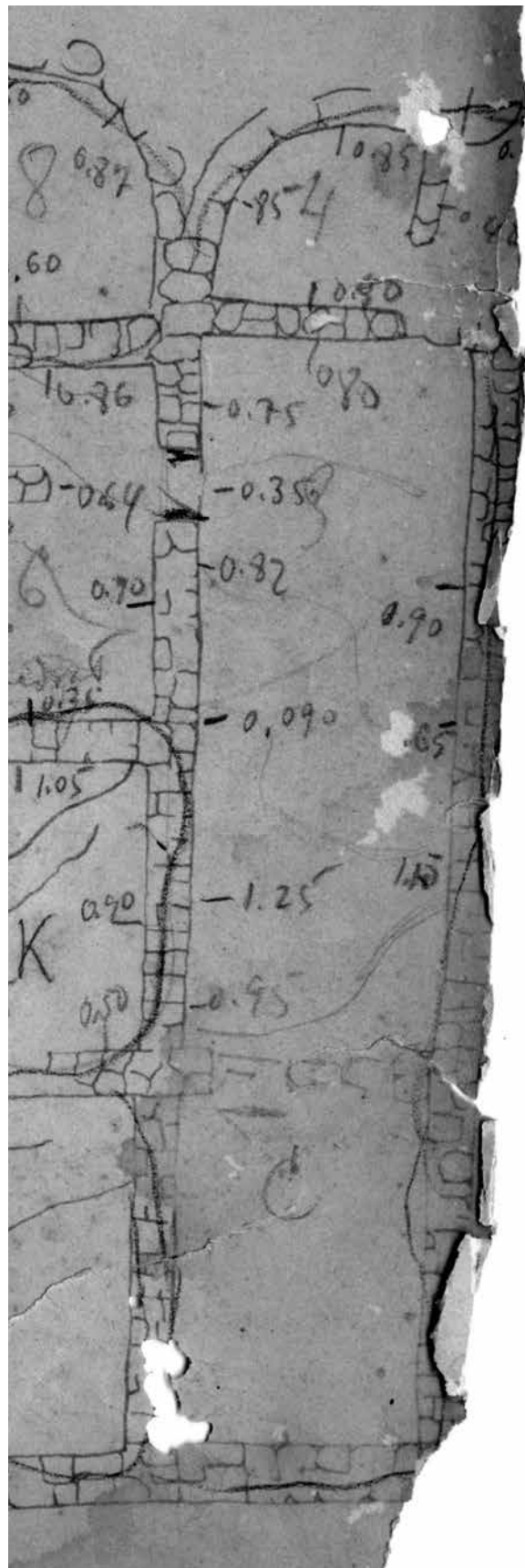

Fig. 9.12. Edifici 2. Departament 2. Material arqueològic.

plada i 12,70 m de llargada. L'edifici es troba compartimentat en 2 recintes. El més petit és un recambró a mode de petit soterrani adossat a la muralla, de 4,10 m de longitud, al que s'accedeix mitjançant unes escales. El recinte principal fa uns 8,60 m² de longitud de superfície útil. Al davant de la façana hi ha un recambró de planta semicircular o absidal, que podria ser d'una fase posterior, atès que el mur penja per la part meridional. El mur que separa els Departaments 3 i 4, per la cambra 3 té una porta que dona accés als recintes G i 6. Els murs d'aquests recintes són continus i no tenen comunicació amb els altres recintes del Departament D. A més, el sòl de tots aquests espais (cambra 3 del Departament 3, i G i 6 del Departament 4) es troben a la mateixa cota, en efecte més alta que els respectius nivells del soterrani. Per aquest motiu es proposa unificar els Departaments 3 i 4 en un sol edifici, amb dos accessos: el meridional portaria al Departament 3 a una cota més alta, mentre que l'accés al Departament 4 es faria per la part baixa (Fig. 9.13).

Tècniques constructives

Les parets tenen sòcols de pedra, molt probablement amb alçats de toves estucats i pintats. Les banquetes, pilastres i escales de la planta baixa estan fetes amb maçoneria o amb toves amb les concavitats per albergar les orses. En els casos estucats amb fang, enlluïts i pintats amb pintura blanca.

Fig. 9.13. Planta Edifici 3 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Estructures domèstiques

Per salvar el desnivell que hi ha entre els dos recintes que formen el bloc principal d'aquest edifici C i C'(3) es realitzen escales fetes a pic sobre la roca. Per altra banda, Cabré documenta dues escales de maçoneria per salvar el propi desnivell del recinte 3, donant a suposar que es tractaria d'un recinte a dos nivells o que hagués estat un recinte bipartit amb el mur de compartimentació perdut (Cabré 1907).

ESTRATIGRAFIA

Cambra 3

1ª Capa: superficial, d'uns 25 cm de profunditat, de terra negra amb pedres, trossos de rajola i alguna terrissa en desordre; en aquesta cota apareixen les parets (Bosch Gimpera 1915, 13). Un segon estrat, de terra negra similar, s'adossa als murs que conformen el recinte. Abandonament / Enderroc 2.
2ª Capa: estrat de terra vermella cremada, molt plena de trossos de rajola i escassa ceràmica. Capa heterogènia amb àrees de terra molt negra, com carbonosa (Bosch Gimpera 1915, 14). Enderroc 1.
3ª Capa: roca natural plana (Bosch Gimpera 1915, 14), roca natural de superfície irregular i desigual (Cabré 1910, 143). Sòl de circulació.

Cambra 4

1ª Capa: estrat de terra negra i de pedres, trossos de rajola. La paret circular surt a ran de terra (Bosch Gimpera 1915, 16). Abandonament/ Enderroc, probablement equiparable a la 2a capa de la cambra 3. La paret absidal que delimita amb el Departament 2 penja a uns 10/15 cm del sòl (Bosch Gimpera 1915, 14); probablement sigui un indici d'una remodelació posterior²⁴.
2ª Capa: roca natural plana. (Bosch Gimpera 1915, 16). Sòl de circulació.

Departament C

1ª Capa: sense més especificació que les deduïbles per les troballes de material (Cabré 1910, 143). Enderroc.
2ª Capa: conglomerat de calç, pedra, sorra i toves, amb pondera i fragments de vasos amassats. Es tracta d'un tapiat de la porta que oblitera les escales (Cabré 1910, 143). Abandonament.
3ª Capa: nivell de circulació, a la cota de l'últim graó

de les escales (Cabré 1910, 143) i a diferent cota que els departaments A i B (Cabré 1910, l'àm. 70, fig. 92 del Catàleg). Ús.

4ª Capa: estrat d'anivellament de dos metres sota la roca natural i cota de circulació. (Cabré 1910, 143). Construcció.

Atenent aquesta ordenació estratigràfica, la cambra posterior ha estat tapiada²⁵. Això pot tenir varies lectures: per una banda, que sigui un tapiat que amortitzi el recinte abans de l'enderroc de l'edifici, o, per altra banda, respongui a una reordenació de l'espai en una fase posterior a l'enderroc.

Departament 6/G

1ª Capa: Estrat de terra negra d'uns 15/20 cm de profunditat (Bosch Gimpera 1915, 14). Superficial.
2ª Capa: Estrat de terra vermellosa cremada amb molts trossos de rajoles (*pondera?*) i pedres. De 20 a 25 cm de potència (Bosch Gimpera 1915, 17). Enderroc.
3ª Capa: sòl pla de roca mare (Bosch Gimpera 1915, 17). Circulació.
4ª Capa: Estrat de pedres i terra que reomple la roca fins a nivell de circulació, que és la roca plana per la part oest del recinte (Bosch Gimpera 1915, 17).

INVENTARI DELS MATERIALS

Categories aparegudes

Ceràmica a torn fina indígena (ib. oxidada): 23% (N.M.I.: 7), metall: 23% (N.M.I.: 7), material no vascular: 16% (N.M.I.: 5), indústria lítica: 13% (N.M.I.: 4), ceràmica indeterminada: 6% (N.M.I.: 2), ceràmica a torn fina importada: 3% (N.M.I.: 1), fauna: 3% (N.M.I.: 1).

Cambra 4

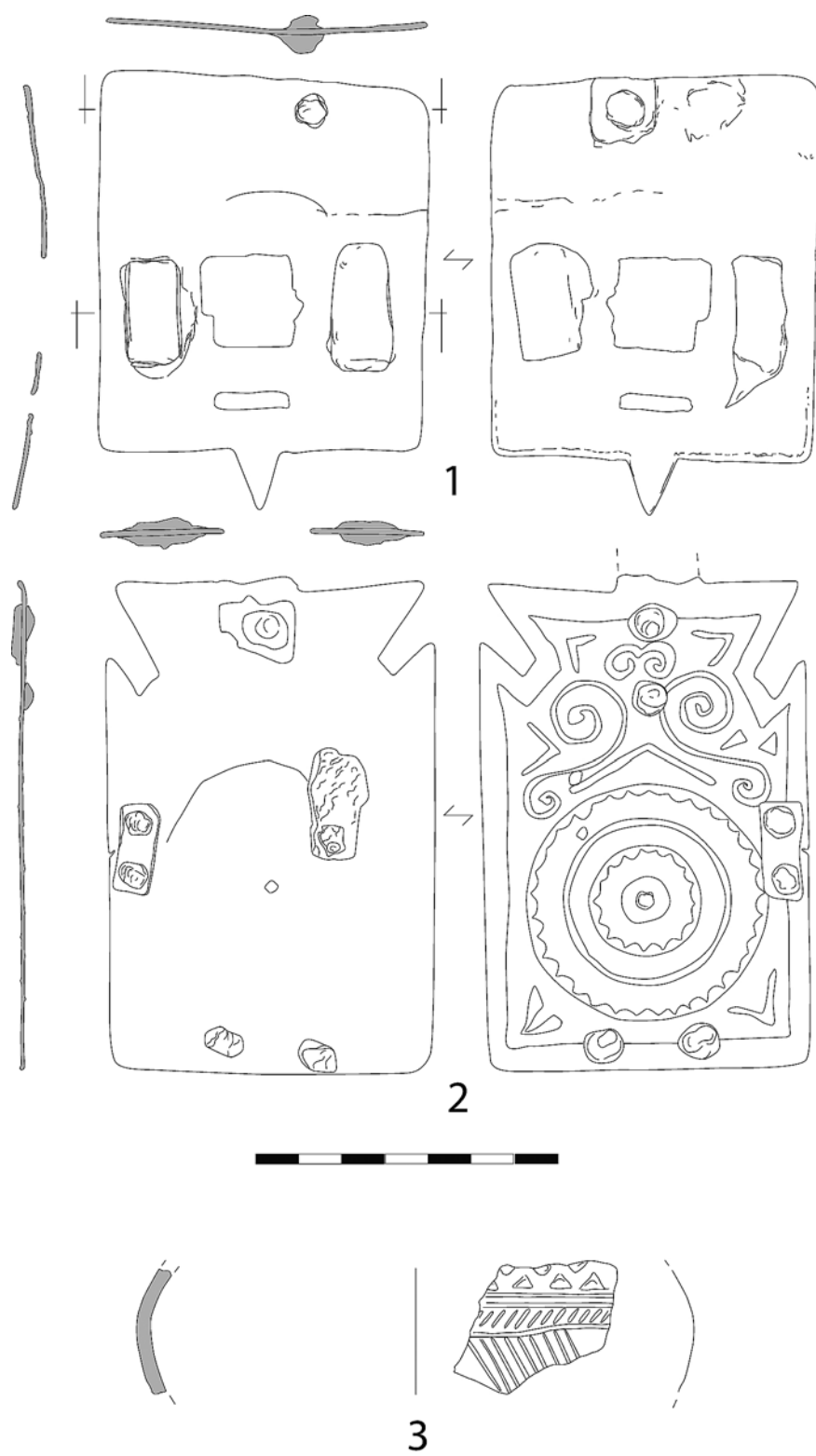
(Sota el mur que penja, 1ª Capa)

Ceràmica a mà

1) Un fragment informe de paret amb perfil còncau amb decoració de tres frisos separats per línies incises horitzontals. El de la part superior està formada per dues línies de triangles excisos; el central està decorat per una sanefa d'incisions obliqües disposades en paral·lel; el fris inferior presenta un bloc d'incisions obliqües (en direcció oposada al fris central) deixant espais llisos. Núm. d'inventari: MAC BCN-29673 (Fig. 9. 14.3).

24. Trobem altres paral·lels d'edificis de planta absidal propers a Sant Antoni com els situats a la zona 2 del Coll del Moro de Gandesa, en aquest cas vinculats a activitats econòmiques diverses (Jornet *et al.*, 2016).

25. "Para excavar la estancia superior tuve que desahcer un fuerte conglomerada de cal, piedra, arena y adobes, rico por cierto en pondus amasados y restos de vasos pintados que cegava la escalera y la puerta" (Cabré 1910, 143).

Fig. 9.14. Edifici 3. Cambra 4, Cambra 3. Material arqueològic.

Fig. 9.15. Edifici 3. Departament C. Material arqueològic.

88

Metall

2) Peça passiva rectangular de cinturó. És de bronze, llisa, amb apèndix triangular disposat a l'eix distal i una obertura de tanca. Dos reblons amb òxid de ferro. Núm. d'inventari: MAC BCN-19852 (Fig. 9.14.2).

Cambra 3

Ceràmica indeterminada

1) Fragments indeterminats de ceràmica (Bosch Gimpera 1915, 16). No identificable. (1ª Capa)

Material no vascular

2) Fragments indeterminats de *pondera*, just a la cota que surten les parets (probable nivell de circulació) (Bosch Gimpera 1915, 16). No identificables. (1ª Capa)

Metall

3) Sivella de cinturó de placa rectangular d'un garfi, amb apèndix lateral i escotadura. Del tipus C31 de Ros. Té decoració gravada de cercles i línies entrelligades. Està arreglada amb diferents reblons i grapes. Núm. d'inventari: MAC BCN-19849 (Fig. 9.14.1). (1ª Capa)

Ceràmica a mà

1) Terç superior d'una tapadora de pom massís. Croquis (Bosch Gimpera, 1915, 16). No identificable. (2ª Capa)

Fauna

1) Dues mandíbules d'ovicaprí (possible sacrifici sota paviment) desaparegudes (Bosch Gimpera 1915, 16). (3ª capa)

Departament C

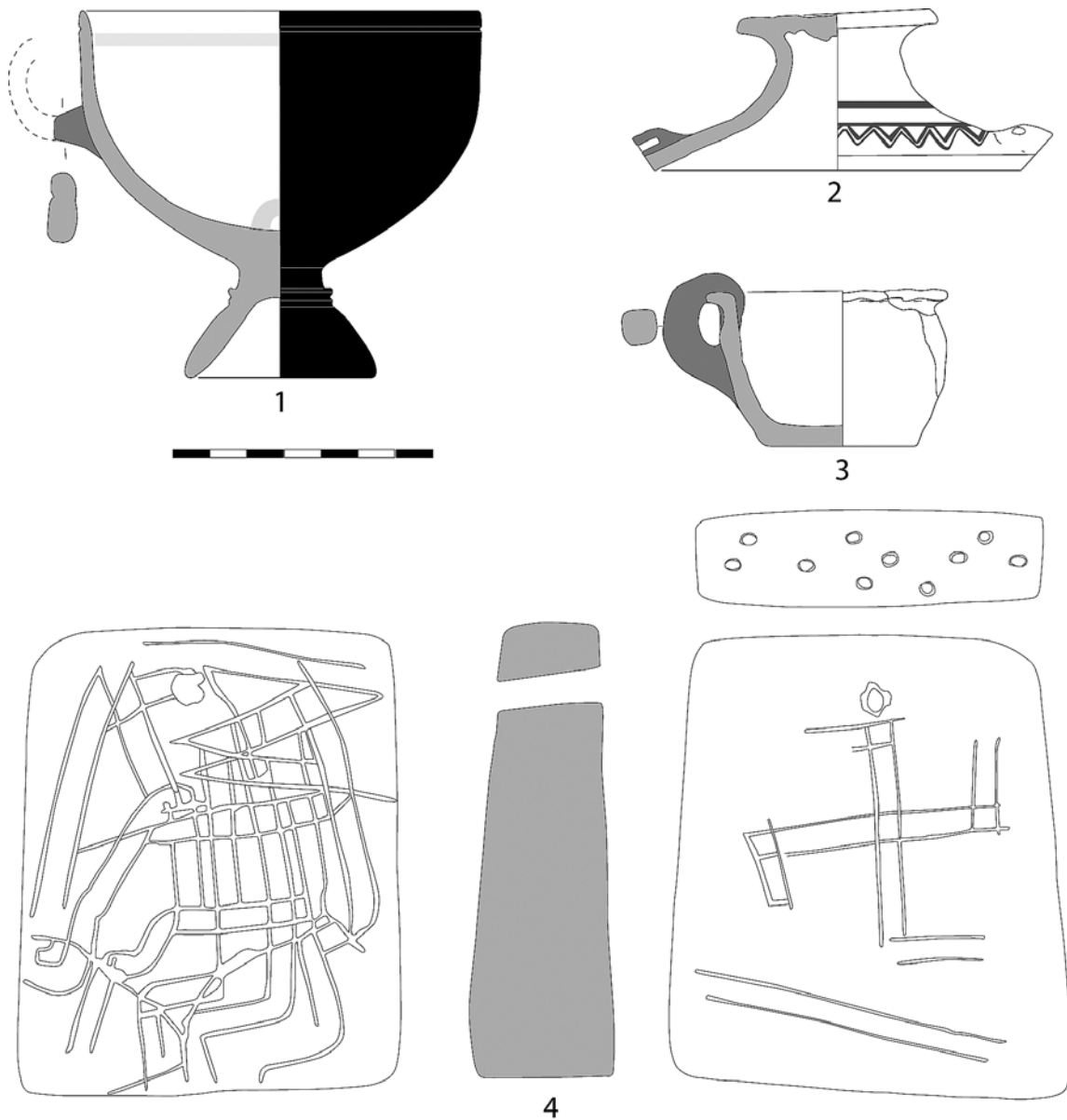
Ceràmica Campaniana A

1) Terç inferior d'una copa forma Morel 68 (Cabré 1910 làm. 60, fig. 82). Núm. d'inventari: MAC BCN-11653. Enganxa amb la vora MAC BCN-11641/29702 donant el perfil complet excepte la nansa (Fig. 9.16.1).

Ibèrica oxidada

2) Fragments de vora i part del cos d'una tenalla cilíndrica d'espalla carenada i vora vertical. Conserva una nansa vertical de secció de cinta i un broc sota l'inflexió de l'espalla. Decoració pintada de bandes horitzontals (Cabré 1910, làm. 68, fig. 90). Desapareguda (Fig. 9.15.1). 3) Enòcoa de boca

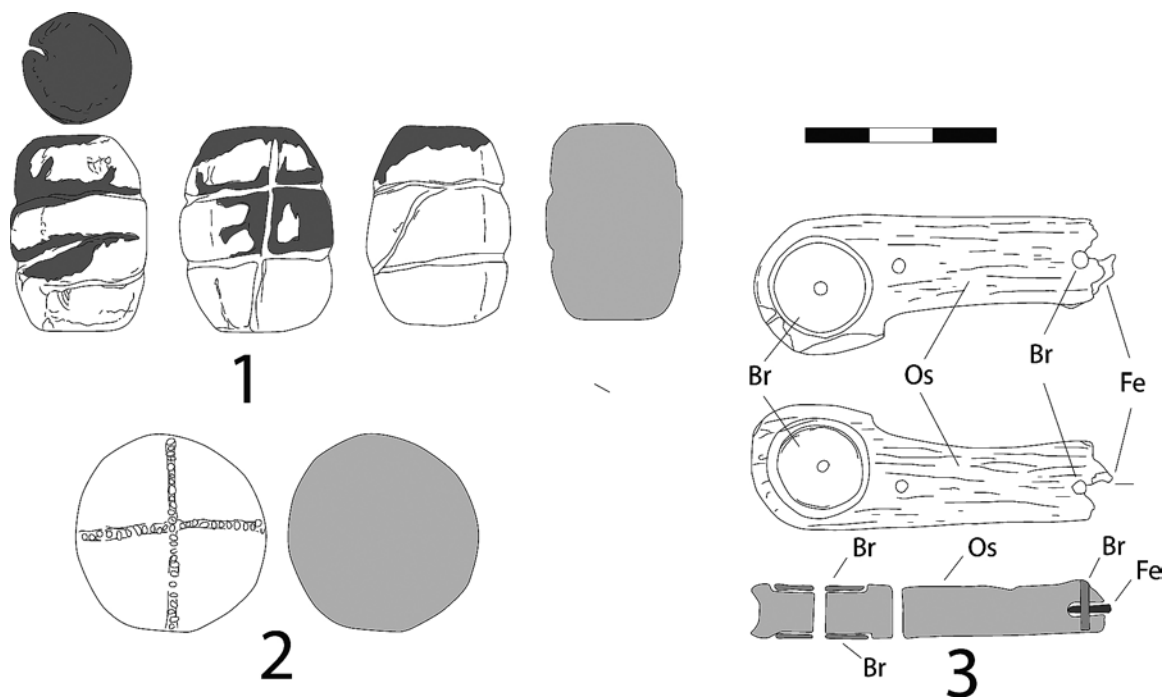
Fig. 9.16. Edifici 3. Departament C. Material arqueològic.

trilobulada, amb cos cilíndric i nervadura al coll. Decoració de bandes horitzontals, semicercles concèntrics i línies d'ondulacions en forma de "s" pintada en vermell a la superfície exterior. (Cabré 1907, làm. VII; Cabré 1910, làm. 67, fig. 89; làm. 73, fig. 96 del Catàleg). Desapareguda (Fig. 9. 15.2). 4 a 6) Tapadores de pom tancat discoïdal amb decoració pintada de bandes horitzontals i cercles concèntrics. (Cabré 1907, làm VII; Cabré 1910, làm. 67, fig. 89; làm. 68, fig. 90). Desaparegudes (Fig. 9. 15.3 i 4). 7) una tapadora sencera de pom discoïdal tancat i llavi bisellat tipus "urna d'orelletes", amb els dos aplics rectangulars perforats *ante coctionem*. A la paret exterior, decoració pintada de filets horitzontals, i una sanefa en ziga-zaga sobre el llavi

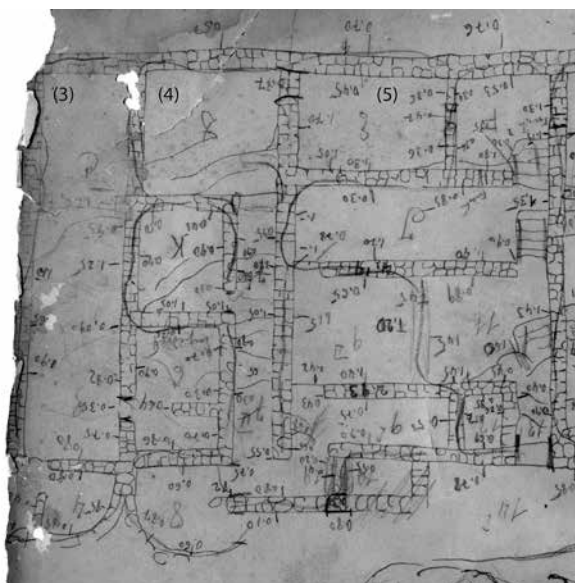
(Cabré 1910, làm. 68, fig. 90). Número d'inventari: MAC BCN-41634 (Fig. 9.16.2). 8) Botelleta / ungüentari piriforme amb decoració pintada de bandes horitzontals (Cabré 1910, làm. 68, fig. 90). Desapareguda (Fig. 9.15.5). 9) Meitat inferior d'un recipient bitroncocònic, probablement el cos d'una ènocola o olpe amb decoració pintada de bandes horitzontals, sanefa de semicercles concèntrics i mètopes de grups de semicercles (Fig. 9.15.6).

Ceràmica a mà

10) Set fragments que donen el perfil complet d'una tassa de vora exvasada i d'una sola nansa vertical (de tipus arcaic) (Cabré 1910, làm. 81, fig. 105, 11). Núm. d'inventari: MAC BCN-18896 (Fig. 9.16.3).

Fig. 9.17. Edifici 3. Departament C. Material arqueològic.

Fig. 9.18. Planta Edifici 4 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Ceràmica a mà

10) Set fragments que donen el perfil complet d'una tassa de vora exvasada i d'una sola nansa vertical (de tipus arcaic) (Cabrè 1910, lám. 81, fig. 105, 11). Núm. Inventari: 18896 MAC (Fig. 9.16.3).

Material no vascular

12) Deu fragments d'un *pondus* pla i rectangular, d'argila groguenca amb una esvàstica gravada

amb doble incisió per una cara; a l'altra, una sèrie de dobles línies incises formant un dibuix de forma indeterminada (Cabrè 1907, lám. VI; Cabrè 1910, lám. 67, fig. 89 del Catàleg). Núm. d'inventari: MAC BCN-19853 (Fig. 9.16.4). 13 i 14) Dos fragments de *pondus* amb decoració incisa (Cabrè 1910, 143). 15) Abundants *pondus* (Cabrè 1910, lám. 70, fig. 92 del Catàleg) de 11 x 9 cm (Cabrè 1907, 238). La gran quantitat de pondera d'aquestes característiques conservats al MAC fa que individualitzar-los sigui del tot inviable. 16) Bola cilíndrica massissa amb línies i punts incisos (Cabrè 1910, lám. 67). Núm. d'inventari: MAC BCN-29881 (Fig. 9.17.2).

Metall

17) Una llança de ferro de 17 x 4 cm (Cabrè 1910, lám. 68, fig. 90 del Catàleg). Desapareguda (Fig. 9.15.7). 18 i 19) Dues puntes de projectil de torsió, de ferro, de 28 x 11 cm. Segons Cabrè, es tracta de dos relles d'arada, una d'elles dibuixada (1910, lám. 68, fig. 90 del Catàleg). Desaparegudes (Fig. 9.15.8). 20) Pines de bronze. Segons Cabrè, es tracta de coure (Cabrè 1910, lám. 68, fig. 90 del Catàleg). Desaparegudes (Fig. 9.15.9).

Indústria lítica

21 i 22) Còdols treballats (Cabrè 1910, lám. 67, fig. 89). Desapareguts (Fig. 9.13.10). 23) Còdol cilíndric amb els extrems més estrets, d'uns 5 x 2 cm, amb incisions verticals i horitzontals. Presenta restes

d'ocre o òxid de ferro. Núm. d'inventari: MAC BCN-19130 (Fig. 9.16.1). 24) Polidor en forma de prisma. (Cabré 1910, lám. 67, fig. 89). Desaparegut.

Indústria òssia

25) Un fragment de mànec rectangular de ganivet, amb el costat de la fulla lleugerament còncau. L'extrem proximal (arrodonit i amb els costats acañalats) està engruixit per aplicar-hi dues làmines circulars llises de bronze. La part distal està trençada, però conserva enclastada la fulla del ferro del ganivet, que va fixada per un clauet de bronze (Bosch Gimpera 1915, 227). Núm. d'inventari: MAC BCN-19097 (Fig. 9.17.3)

Cambra G/6

(capa2)

Ceràmica indeterminada

1) Varis fragments d'un mateix vas de forma indeterminada dins l'estrat vermell (Bosch Gimpera, 1915, 15).

Metall

2) Anella de ferro. 3) Varis fragments informes de ferro (Bosch Gimpera 1915, 15).

9.4. EDIFICI 4²⁶

DEPARTAMENT D-D' (Cabré 1907) / CAMBRA D (Pijoan 1909) / DEPARTAMENT 4 (Cabré 1908, 1910) / CAMBRA D, K, 7(I), 7(II), 8 (Bosch Gimpera 1915)

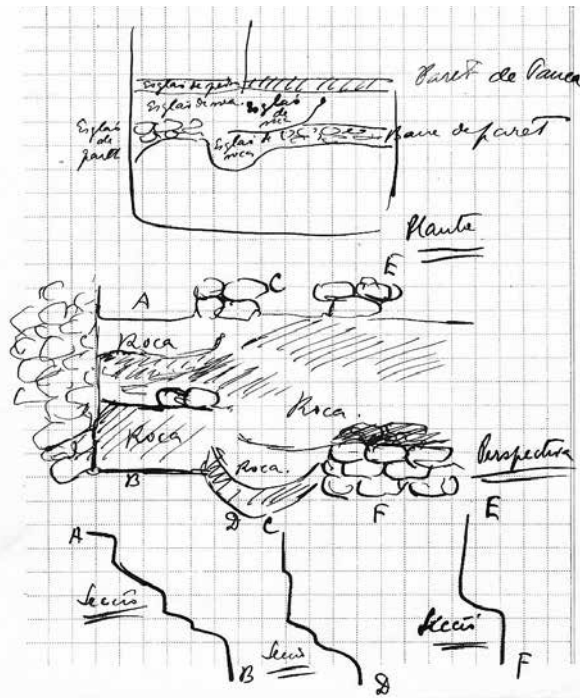
DOCUMENTACIÓ

Excavació realitzada el 1902-1903, teòricament per Cabré (Cabré 1907), però en realitat no per ell mateix, sinó per altra gent, sense la seva supervisió (Cabré 1907, 239). Bosch Gimpera hi excavà entre els dies 2 i 9 d'agost de 2015 (Bosch Gimpera 1915, 14). Probablement algunes cambres foren excavades per Pijoan (Bosch Gimpera 1915, 20).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc B. Seguint la bateria d'àmbits adossats a la muralla, es situa al nord del contigu Departament 3.

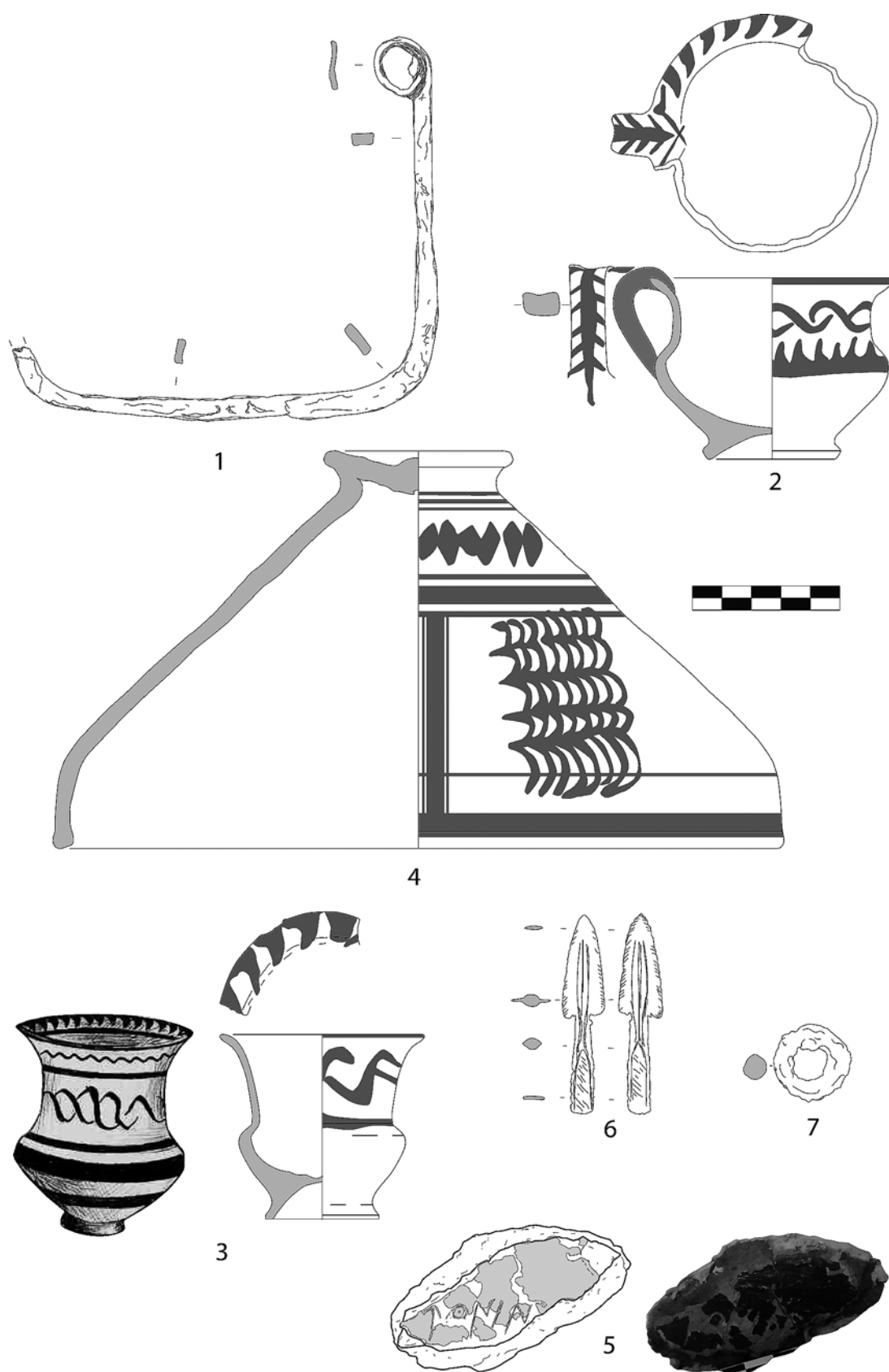
Fig. 9.19. Croquis secció de l'Edifici 4 del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Cal fer notar que els recintes G i 6 només tenen un accés possible des del Departament 3.

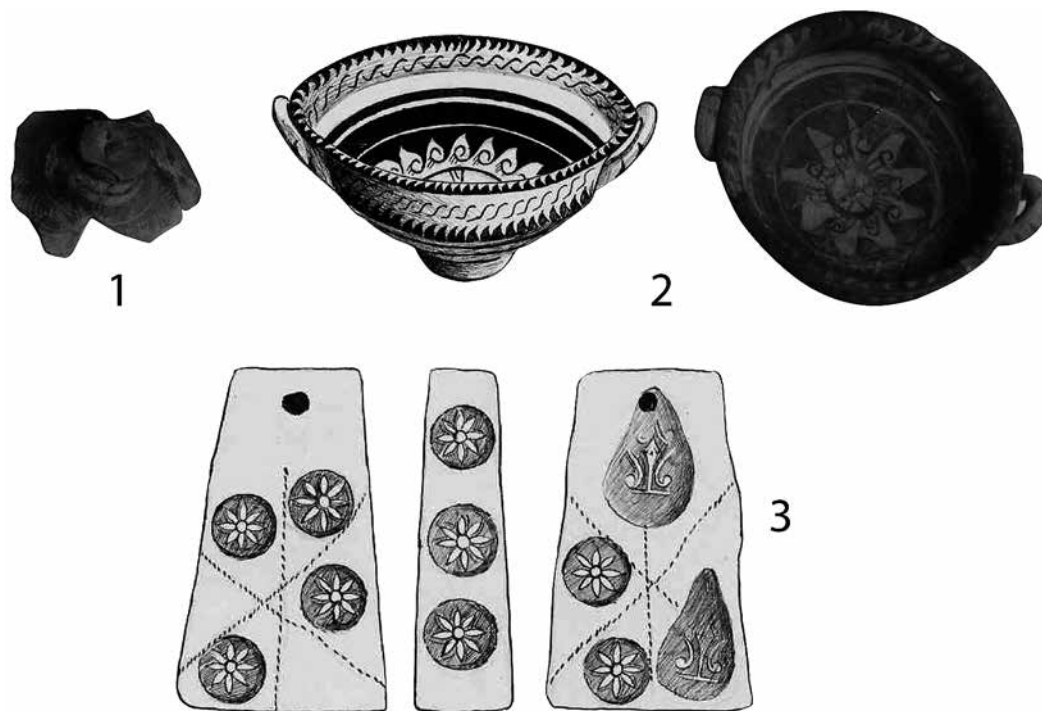
Arquitectura i urbanisme

Edifici de planta rectangular d'uns 4,50 i 4,60 m d'amplada i uns 12,50 m de llargada. El componen una sèrie de compartimentacions internes a les que s'accedeix mitjançant un llarg passadís d'1,10 m amb escales que baixen fins al Departament D, aquest últim adossat a la muralla i d'uns 4,10 x 4'60 m (Fig. 9.18). A mitja baixada hi ha una porta que dona accés a l'altre recinte rectangular, de 2,70 x 3,30 m. Un tercer recinte és rectangular i mesura 2,70 x 4 m; té una compartimentació interna que el divideix en els Departaments 6 i G; no obstant només són accessibles des de l'Edifici 3, i per aquest motiu els hem considerat pertanyents a l'Edifici 3, i no a l'Edifici 4, com fins ara se'ls ha considerat (Fig. 9.18). L'espai que es disposa davant la façana de la cambra 6, entre els recintes 10 i 4, rep el nom cambra 8. És de planta absidal, gairebé igual que el sector 4 que es troba situat immediatament al sud.

26. Modifiquem el nombre de recintes d'aquest edifici. Les diferents versions de plantes i posteriors interpretacions han considerat que l'edifici es defineix a partir dels murs que s'adossen a una muralla. Aquest canvi el creiem justificat plenament a partir de l'anàlisi de circulació entre els diferents recintes, i no tant pel comptatge de murs que s'adossen a la muralla, que, al nostre parer, pot conduir a interpretacions errònies (veure *infra*).

Fig. 9.20. Edifici 4. Cambra 8, Departament 4. Material arqueològic.

Fig. 9.21. Edifici 4. Departament 4. Material arqueològic.

Tècniques constructives

Els murs són de pedra calcària i sorrenca lligada amb fang. En aquest edifici també hi ha una gran nombre d'escaleres construïdes o retallades a la roca que recorren tot el passadís 7.

Estructures domèstiques

Escaleres excavades a la roca natural i construïdes que donen accés als diferents recintes situats a diferents cotes de nivell.

ESTRATIGRAFIA

Cabré dona poca informació al respecte i denúncia que aquest departament va ser excavat per mans profanes i sense la seva supervisió directa (Cabré 1907, 239). Bosch Gimpera, per la seva banda, també fa referència a la troballa de terra remoguda d'excavacions anterior (Bosch Gimpera 1915, 20). Succeeix el mateix en altres recintes: 7(I) (Bosch Gimpera 1915, 15); parcialment el 7(II) (Bosch Gimpera 1915, 25); parcialment el recinte K (Bosch Gimpera 1915, 25), i G (Bosch Gimpera 1915, 20); en canvi, pareix conservar més estratigrafia una compartimentació del Departament G, anomenat Departament 6 (Bosch Gimpera 1915, 14).

Cambra 8

1ª Capa: Estrat de terra vegetal (Bosch Gimpera 1915, 16). Superficial de 10 cm.

2ª Capa: Estrat de terra groguenca i endurida (Bosch Gimpera 1915, 19). Enderroc.

3ª Capa: sòl pla, la mateixa roca (Bosch Gimpera 1915, 19). Paviment.

Cambra 7(I)

1ª Capa: Estrat remogut, ja excavat (Bosch Gimpera 1915, 25). Superficial.

2ª Capa: Estrat molt poc dens de terra vermellova (Bosch Gimpera 1915, 25). Enderroc (incendi).

Cambra 7(II)

1ª Capa: Estrat remogut de terra negrosa, amb arrels i pedres, fins a 20 cm de profunditat (Bosch Gimpera 1915, 15). Superficial.

2ª Capa: Estrat de terra vermellova cremada (Bosch Gimpera 1915, 15). Enderroc (incendi).

Cambra K

1ª Capa: Estrat remogut de terra negrosa amb escassa ceràmica, tot i semblar bastant intacta (Bosch Gimpera 1915, 24). Superficial (Fig. 9.19).

Departament 4

No hi ha documentació estratigràfica de les campanyes de Cabré, però sí de les excavacions de Bosch Gimpera (1915, 22). Per la descripció de les troballes que fa Cabré (1910, 144), entenem que almenys hem de considerar un nivell d'enderroc (equiparable a la 2ª Capa) de la resta de recintes de

l'edifici excavats per Bosch Gimpera, i un estrat superficial, com hem vist, general arreu dels recintes.

-1ª Capa: Estrat superficial.

-2ª Capa: Estrat d'enderroc: a uns 40/60 cm del sòl hi ha una capa de terra intacta roja cremada. (Bosch Gimpera 1915, 22).

-3ª Capa: Estrat d'anivellament per regularitzar la roca (Bosch Gimpera 1915, 23). Nivell de circulació.

INVENTARI DELS MATERIALS

Categories aparegudes

Ceràmica a torn fina indígena (ib. oxidada): 23% (N.M.I: 7), metall: 23% (N.M.I: 4), material no vascular: 18% (N.M.I: 3), àmfora ibèrica: 12% (N.M.I: 2), ceràmica a torn fina importada: 6% (N.M.I: 1), ceràmica indeterminada: 6% (N.M.I: 1), material constructiu: 6% (N.M.I: 1).

Cambra 8

Metall

1) Dos fragments de llança de ferro. Desapareguts. 2) Una tija de ferro amb la part proximal sobregirada formant una anella i la part distal amb forma de ganxo. (Bosch Gimpera 1915b, 226). Núm. d'Inventari: MAC BCN-29852 (Fig. 9.20.1).

Cambra 7II

Material no vascular

1) Pes de teler amb una esvàstica gravada en una cara (Bosch Gimpera, 1915, 15). Desaparegut. 2) Nombre indeterminat de *pondera* del tipus rajola (Bosch Gimpera, 1915, 15).

Cambra K

Sense informació concreta del material exhumat.

Departament 4

Ibèrica oxidada

1 i 2) Dos fragments d'àmfora. 3) Tasseta bicònica de vora exvasada i coll cilíndric, una nansa de cinta i peu baix anular i base còncava. Decoració de

dents de llop a la paret exterior sobre la carena i una línia d'ondulacions en "s" al coll; a la paret interior sota el llavi línia de decoració dentada. A la nansa s'hi desenvolupa la trama d'una decoració complexa. Núm. d'inventari: MAC BCN-18779 (Fig. 9.20.2). 4) Vas caliciforme de vora exvasada i coll còncav, sense nanses i peu anular baix i base còncava. Decoració de bandes horitzontals al terç inferior de la superfície externa i línies d'ondulacions simples i en "s". Núm. d'inventari: MMC MAD-4826 (Fig. 9.20.3). 5) Tapadora de pom tancat discoïdal, de perfil troncocònic i vora vertical amb el llavi lleugerament reentrant. La decoració es troba dividida en dos sèries de sanefes, la sanefa sota el pom ofereix una decoració amb un línia de rombes allargassats i teuladetes. La sanefa sota la vora presenta decoració de teuladetes inserides dins mètopes de bandes i filets. Núm. d'inventari: MAC BCN-18992 (Fig. 9.20.4). 6) Fragment de tapadora de pom tancat discoïdal amb decoració pintada indeterminada (Cabrè 1910, làm. 73, fig. 96). Desapareguda (Fig. 9.21.1). 7) Plat carenat de vora exvasada, de 22 cm de diàmetre, amb dues nanses trenades horitzontals aplicades i lleugerament sobre-elevades, (Cabrè 1908, làm. VII, 2; Pijoan 1909, 246, fig. 9). La decoració a la superfície interna és de dents de llop sota el llavi, una seguit de bandes horitzontals i filets, acabant al centre amb una última línia d'onades i un cercle al nucli amb tres línies entrecruades. A la superfície externa hi ha sanefes de esses sobre dents de llop a la carena. Desaparegut (Fig. 9.21.2).

Material no vascular

8) *Pondus* de petites dimensions d'argila groguenca amb els mateixos motius decoratius que l'aparegut a l'ara del Departament 2. La superfície està gravada i estampillada en ambdues cares i un lateral. La decoració és impresa, amb dues rosetes i dues palmetes per una cara; quatre rosetes per l'altra sobre línies de punts i tres rosetes per un lateral (Cabrè 1910, làm. 70, fig. 92). Desaparegut (Fig. 9.21.3).

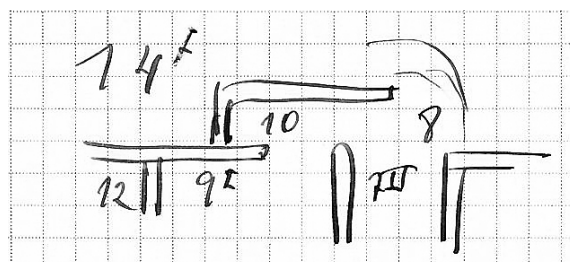
Material constructiu

9) Fragment de tova estucada, plana i pintada en tonalitat blavosa que conserva un grafit en signari ibèric (làm. 70, fig. 92). L'epígraf es compon de 5 signes, amb un mòdul que varia de 0,5-2,1 cm. La lectura és **ukunban**, o potser **ukunban [---]** (Simón 2012, 202). Núm. d'inventari: 19124 MAC (Fig. 9.20.5).

Metall

10) punta de sageta de bronze amb apèndix lateral i escotadura; la zona d'emmanegament proximal és

Fig. 9.22. Croquis de l'Edifici 5 del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 9.23. Possible porta entre els sectors 4 i 5 (Arxiu MAC-Barcelona, CB750).

una llengüeta que es va aplanant progressivament (Cabré 1910, làm. 70, fig. 92 i làm. 71, fig. 93). Núm. d'inventari: MAC BCN-19855 (Fig. 9.20.6).

Cambra G/6 (capa2)

Ceràmica indeterminada

1) Varis fragments d'un mateix vas de forma indeterminada dins l'estrat vermell (Bosch Gimpera 1915, 15). Desaparegut.

Metall

2) Anella de ferro de secció circular (Bosch Gimpera 1915, 17). Núm. d'inventari: MAC BCN-29818 (Fig. 9.20.7). 3) Varis fragments informes de ferro (Bosch Gimpera 1915, 17). Indiscriminable.

EDIFICI 5

DEPARTAMENT E-E'-E'' (Cabré 1907) / CAMBRA E (Pijoan 1909) / DEPARTAMENT 5 (Cabré 1908, 1910) / CAMBRA J, F, E + CAMBRA 9, 9(I), 10, 11, 12, 13 (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavació realitzada per Cabré el 1902 i 1905 (Cabré 1907), concretament els recintes E, F i J. Bosch Gimpera excavà la resta de recintes que formen la meitat oriental de l'edifici (Bosch Gimpera 1915).

ESTRUCTURES

Ubicació

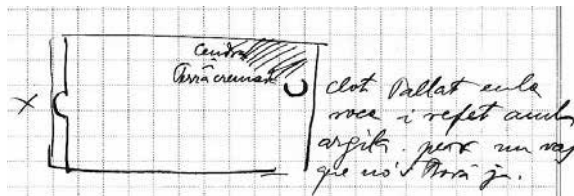
Seguint la bateria d'àmbits adossats a la muralla, es situa al nord del Departament 4 (Fig. 9.18).

Arquitectura i urbanisme

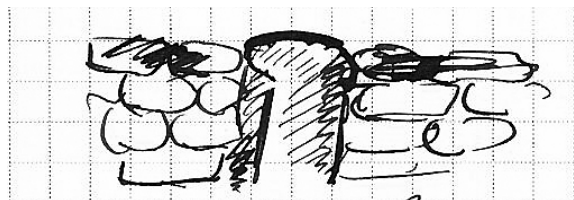
En primer lloc, a l'extrem oriental del Departament 5 i parcialment del Departament 4 s'hi excava un

Fig. 9.24. Escales Edifici 5 (Arxiu MAC-Barcelona, CM30).

Fig. 9.25. Croquis del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

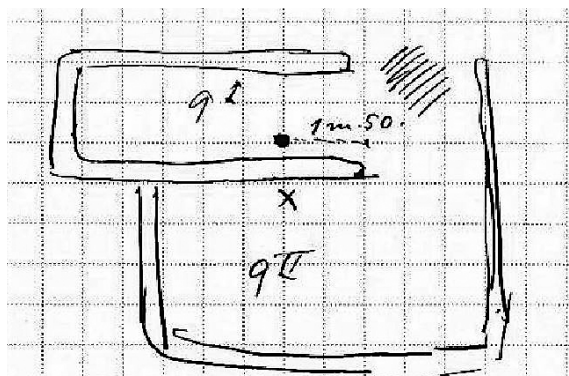

Fig. 9.26. Croquis de mur de l'Edifici 5 del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

espai (Cambra 10) delimitat per un mur paral·lel a les dues façanes i que gira en direcció nord amb un angle de 90° i s'adossa a l'Edifici 5 un cop passada la porta meridional d'accés a aquest edifici. Així es crea un passadís que uneix les portes dels dos edificis (Fig. 9.22). No hi ha indicis aparents que aquest mur no sigui contemporani a la resta dels que conformen l'edifici, així que podríem considerar que els edificis 4 i 5 en formessin un de sol de grans dimensions, que es podria incloure dins el model de residències aristocràtiques presents a bona part de la costa catalana (Álvarez *et al.* 2008) i polinuclears del País Valencià (Grau 2013).

S'enumeren solament aquí els recintes que formen l'edifici 5, independentment de la cambra 10. El mateix s'ha fet amb l'edifici 4. De fet, són dos mòduls diferenciats, tot i que versemblantment els interpretem com un sol edifici.

El bloc de l'edifici 5 fa uns 100 m² de superfície útil, la més gran de tot el barri, i consta de dos accessos. L'accés septentrional és un passadís (13; 1,10 x 12,5 m) amb graons que salven el desnivell fins els recintes més baixos del soterrani (F, 3 x 3 m, i E, 4,8 x 3 m). Els graons del passadís s'interrompen i donen lloc a replans per on s'accedeix als recintes entremitjos (J, 6,9 x 2,5 m, i 11, 3 x 3,5 m), tal com s'esdevé a l'edifici 4.

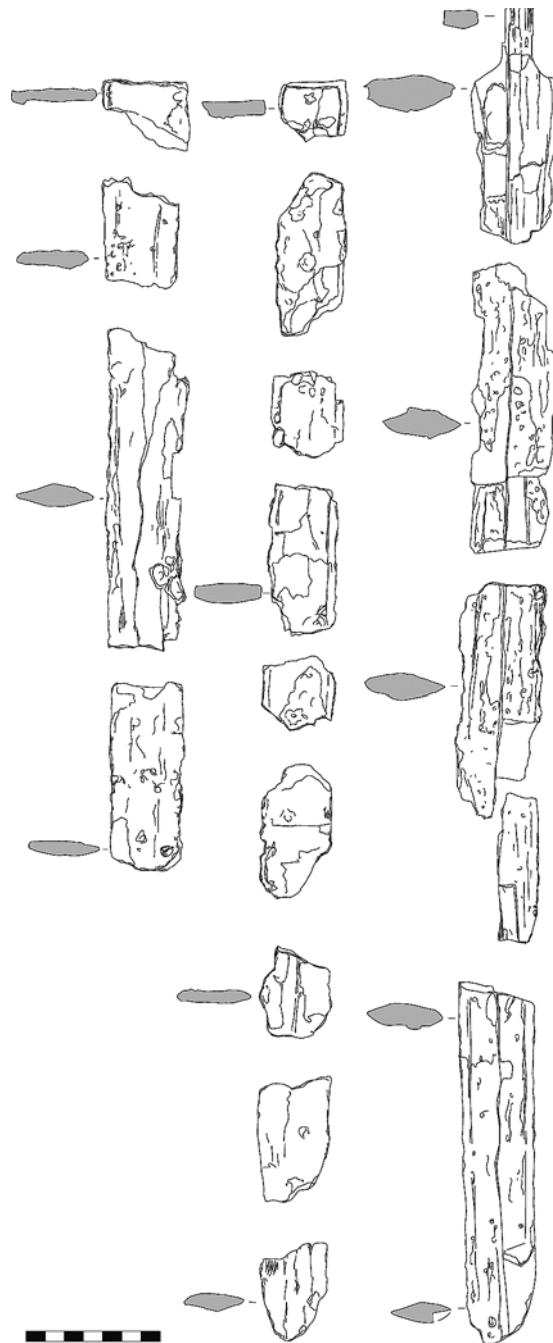
Fig. 9.27. Croquis Cambra 9(I) i 9(II) del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Als recintes 9(I) i 9(II) s'accedeix fàcilment per l'entrada meridional (també per l'extrem sud del recinte J) mitjançant el vestíbul o cambra 10. El recambró quadrangular 12 queda aïllat al costat nord del recinte 9, sense cap entrada aparent, ni per la cambra 9(I) ni per qualsevol dels recintes adjacents. Un altre espai pareix inutilitzar-se a la meitat nord de la cambra 10, ja que, just passada l'entrada a l'edifici 5, és construïx un envà de tàpia. Aquests espais podrien ser versemblantment caixes d'escaleres d'accés a un segon pis, tot i que aquests espais tancats intencionadament s'han interpretat també amb un sentit ritual, com el recinte AH d'Alorda Park.

Aquest bloc té una distribució diferent de la resta d'edificis. Presenta, en primer terme, un vestíbul que distribueix l'accés als soterranis del bloc 4 o al gran bloc 5. Dins el bloc 5, un altre vestíbul permet accedir a unes escales per pujar al pis superior, o bé deambular per les estances intermitges, baixar al soterrani o sortir un altre cop al carrer per les escales del passadís 13 (1,10 m). També en la planta original de les excavacions de Bosch Gimpera hi ha unes anotacions a tenir en compte com la porta que senyala entre els recintes E i D (departament 4); la cota que es pren sobre la llinda d'aquesta porta és 0,87 m, i la del mur sobre la llinda de 1,70 m (Fig. 9.18). Aquest desnivell de prop d'un metre dóna versemblança a la hipòtesi de que es tracti d'una porta i que els sectors 4 i 5 puguin formar un mateix edifici (Fig. 9.23).

Tècniques constructives

Els murs són de pedra calcària i sorrenca lligada amb fang. En el mur direcció nord-sud que compartimenta els recintes F i J, s'hi distingeix un petit forat obert interpretable com a respiradors del soterrani (com el mur que separa D i K de l'edifici 4). En aquest edifici també hi ha una gran nombre d'escaleres que donen accés als diferents recintes situats a diferents cotes de nivell. Als recintes inferiors (soterrani) els graons s'han excavat a la roca natural, mentre que als recin-

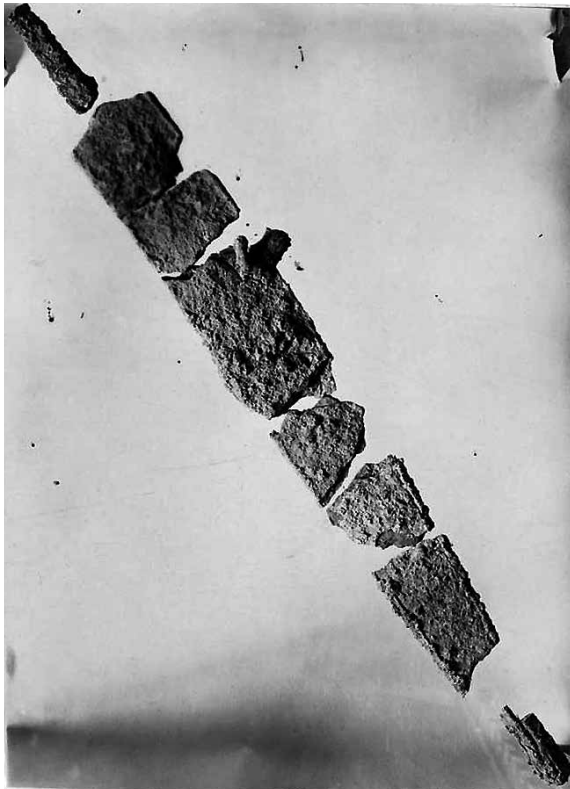
Fig. 9.28. Edifici 5. Cambra 9(I). Material arqueològic.

tes superiors són construïts (Fig. 9.24). A més s'han documentat parets de tàpia, com la que hi havia a la cambra 10, que malauradament no s'ha conservat. També es documenten envans de rajola sobre sòcol de pedra, com el que compartimenta els recintes F i E (Bosch Gimpera 1915, 22) (Fig. 9.25).

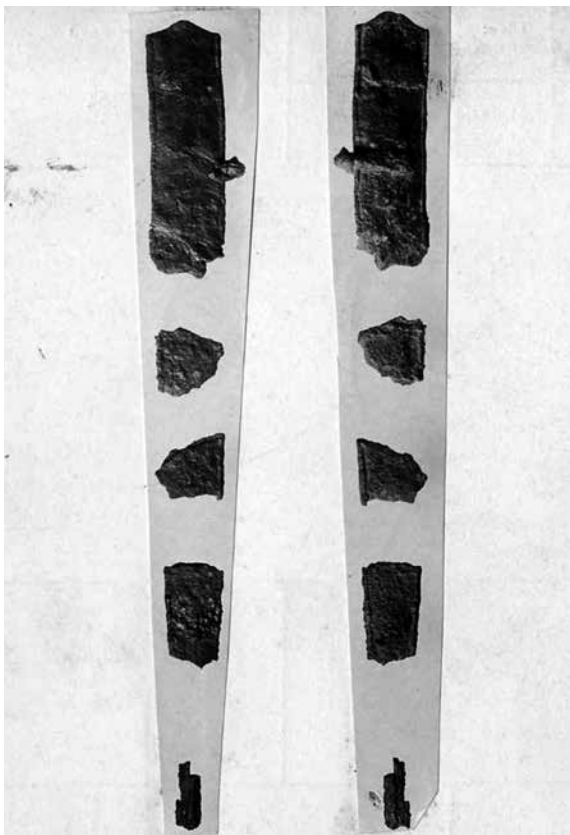
Estructures domèstiques

L'envà documentat té la particularitat que a la part central de l'estructura del mur hi havia un forat tubular arrebossat de fang, de funcionalitat incerta (Fig.

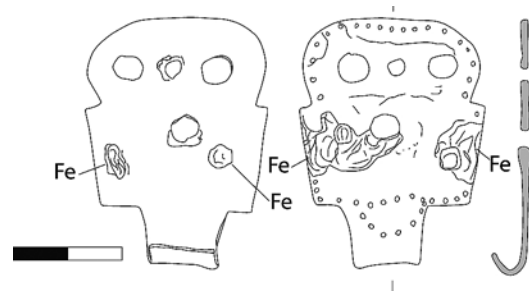

Fig. 9.29. Edifici 5. Cambra 9(I). Material arqueològic. (Arxiu MAC-Barcelona, 760a).

Fig. 9.30. Edifici 5. Cambra 9(I). Material arqueològic. (Arxiu MAC-Barcelona, 727a).

Fig. 9.31. Edifici 5. Cambra 9(II). Material arqueològic.

9.26). La consolidació efectuada el 1973 emmascara l'estat original i en fa impossible qualsevol descripció. Es documenten escales construïdes o excavades a la roca natural que donen accés als diferents recintes situats a diferents cotes de nivell.

ESTRATIGRAFIA

Cambra 10

1ª Capa: Estrat de terra vegetal plena d'herbes amb arrels. 20-30 cm de potència. Igual que el recinte 9 (Bosch Gimpera 1915, 18).

2^a Capa: Estrat de terra forta groguenca amb pedres fins al fons.

Cambra 9(I):

1^a Capa: Estrat de terra vegetal plena d'herbes amb arrels. 20-30 cm de potència. Igual que el recinte 10 (Bosch Gimpera 1915, 18).

2^a Capa: Estrat de terra vermellosa cremada (Bosch Gimpera 1915, 18).

3^a Capa: concentrat a la porta, estrat de cendres carbonoses d'uns 4 a 6 cm de potència (dintre de la 2a Capa) (Bosch Gimpera 1915, 18).

Cambra 9(II)

1ª Capa: Estrat de terra vegetal plena d'herbes amb arrels. 20-30 cm de potència. Igual que el recinte 10 (Bosch Gimpera 1915, 18).

2ª Capa: Estrat de terra vermellosa cremada (Bosch Gimpera 1915, 18).

3ª Capa: Estrat de terra carbonosa negra, plena de cendres, a 10 cm del sòl (Fig. 9.27).

Cambra 12

1ª Capa: Estrat de terra negra de 20-30 cm de potència. Igual que el recinte 10 (Bosch Gimpera 1915, 19).

2ª Capa: Estrat de terra vermellosa cremada (Bosch Gimpera 1915, 19).

Cambra 13

1ª Capa: Estrat de terra negrosa (Bosch Gimpera 1915, 26).

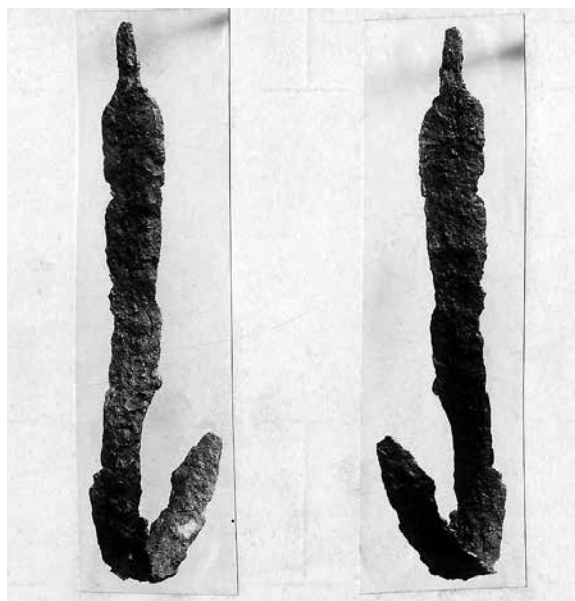

Fig. 9.32. Edifici 5. Cambra 12. Material arqueològic.

Cambra 11

1ª Capa: Estrat de terra vegetal de 20-30 cm de potència (Bosch Gimpera 1915, 19).

2ª Capa: Estrat de terra roja cremada (Bosch Gimpera 1915, 19), de vegades groguenca (Bosch Gimpera 1915, 25).

Cambra J/E''- Cambra F/E'-Cambra E

No hi ha documentació estratigràfica utilitzable de les campanyes de Cabré fins a nivell del sòl de circulació, que revisa Bosch Gimpera (1915, 21). Per la descripció de les troballes que fa Cabré (1907, 239), entenem que almenys hem de considerar un nivell d'enderroc (equiparable a la 2ª Capa de la resta de recintes de l'Edifici excavats per Bosch Gimpera) i un estrat superficial, general arreu dels recintes, com hem vist.

Cambra E

1ª Capa: Estrat superficial.

2ª Capa: Estrat d'enderroc. Les poques llenques d'estrat arqueològic que restaven sense ser remogudes eren de terra cremada de color vermell (Bosch Gimpera 1915, 20).

3ª Capa: Estrat d'argila que reomple un forat practicat al sòl del recinte (possible negatiu d'una orsa) (Bosch Gimpera 1915, 22).

Cambra F/E'

1ª Capa: Estrat superficial.

2ª Capa: Estrat d'enderroc. Les poques llenques d'estrat arqueològic que restaven sense ser remogudes eren de terra cremada de color vermell (Bosch Gimpera 1915, 20).

INVENTARI DELS MATERIALS

Categories aparegudes

Material no vascular: 54% (N.M.I: 15), ceràmica a torn fina indígena (ib. oxidada): 21% (N.M.I: 6), metall: 14% (N.M.I: 4), material constructiu: 7% (N.M.I: 2), indústria lítica: 4% (N.M.I: 1)

Estrat superficial

Material no vascular

1) nombre indeterminat de pesos de teler.

Cambra 9(I)

Metalls

1) Varis fragments d'una espasa de ferro del tipus de La Tène II. Núm. inventari: MAC BCN-29844/29845/29822 (Fig. 9.28 a 30).

Cambra 9(II)

Metalls

1) Varis fragments informes de ferro. 2) Tanca de cinturó de bronze de petites dimensions. (Bosch Gimpera 1915) Núm. d'inventari: MAC BCN-29844/29845/29822 (Fig. 9.31)

Cambra 12

Metalls

1) Una espasa de ferro del tipus de La Tène II retorçada (Bosch Gimpera 1915, 19; Vidiella 1920, 181). Desapareguda (Fig. 9.32).

Cambra 11

Metalls

1) Un botó de bronze. (Bosch Gimpera 1915, 19). Desaparegut.

Cambra 13

Material no vascular

1 a 12) Diferents tipus de fusaiols llises i amb decoracions diverses (Cabré 1910, làm. 74, fig. 97) concentrades a la part baixa del passadís. 13) Nombre indeterminat de *pondera* (Cabré 1910, 145), probablement associats amb els apareguts al passadís F.

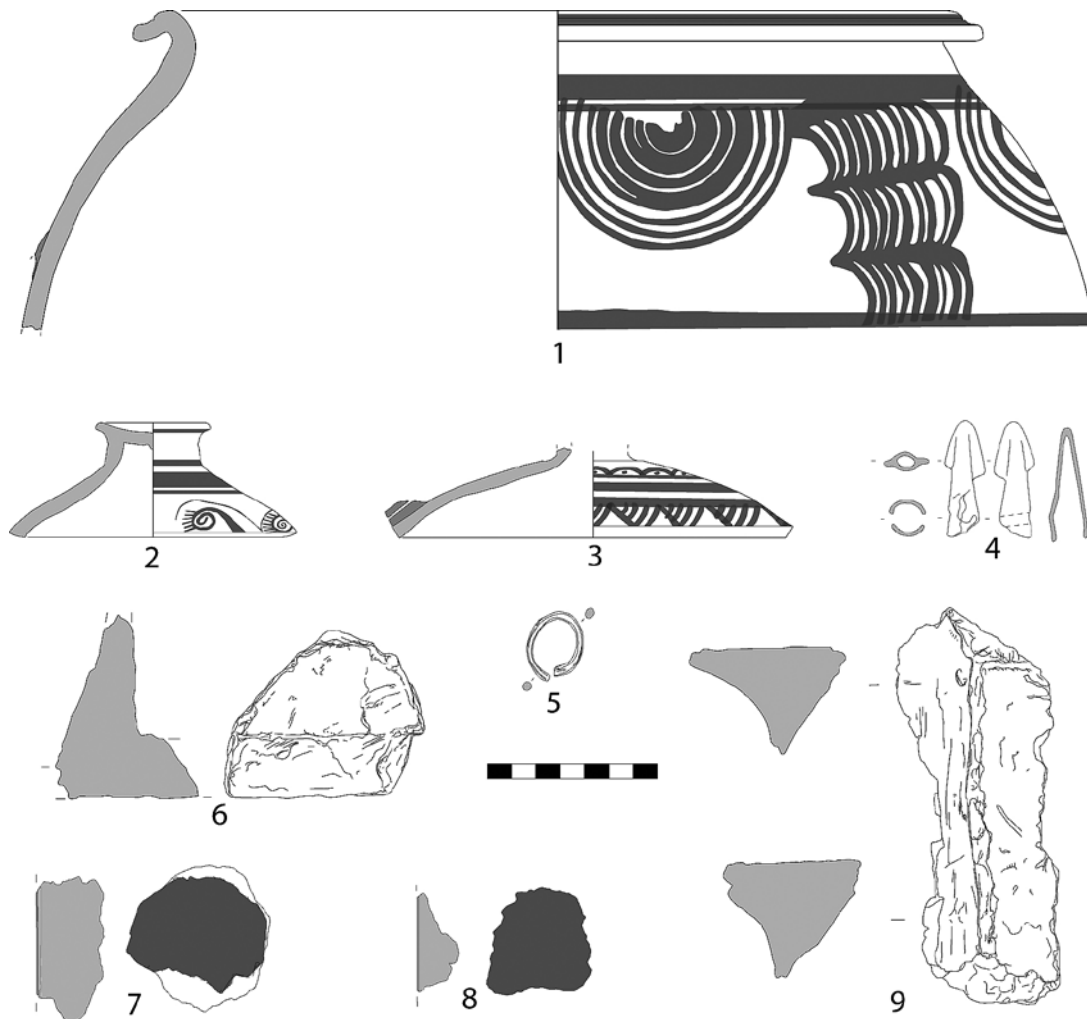
Cambra J/E''

No s'especifica material arqueològic.

Cambra F/E'

Material no vascular

1) Indeterminat número de *pondera* tipus rajola (Cabré 1910, 145) concentrats al cantó nord oest del recinte, probablement formin part del conjunt aparegut al passadís 13. 2) Indeterminat número de fusaiols (Bosch Gimpera, 1915a, 12)

Fig. 9.33. Edifici 5. Cambra F/E'. Material arqueològic.

Material constructiu

3) Un fragment de fang cuit amb les improntes en negatiu de fustes caigudes del sostre. Tot i que podria ser alguna mena d'estanteria o caixa de fang. Núm. d'inventari: MAC BCN-29682 (Fig. 9.33.6). En efecte, en aquest sector va aparèixer també un nombre indeterminat de restes d'enlлит i revestiment de color vermell (Bosch Gimpera, 1915a, 20-21) (Fig. 9.33.7 i 8).

Metall

4) una sageta de bronze de cos cònic i aletes, sense escotadura a la part distal; a la part proximal hi ha els forats per reblir la peça al mànec o la tija de fusta. (Bosch Gimpera, 1915a, 21; Bosch Gimpera 1915a, 226). Núm. d'inventari: MAC BCN-

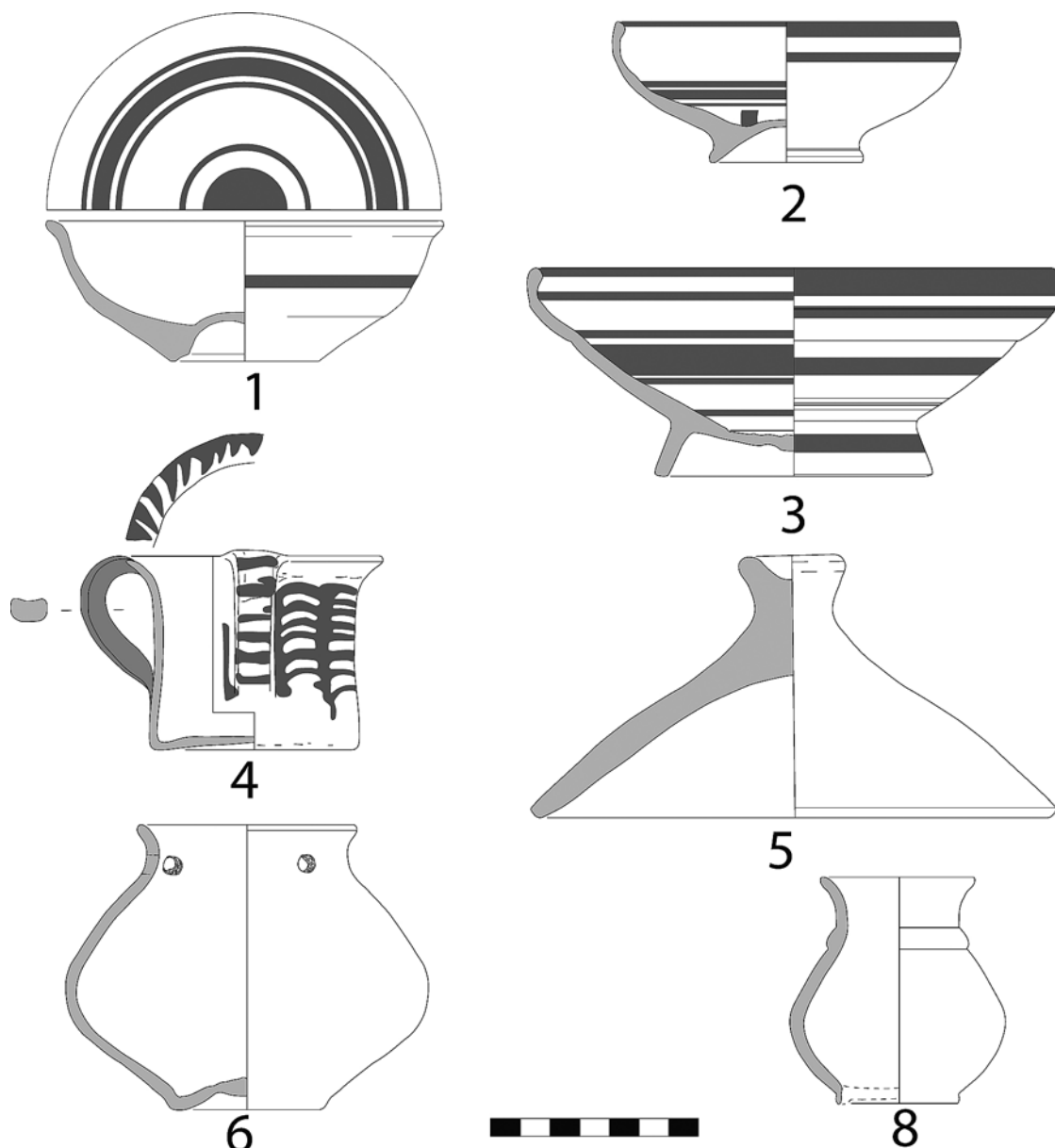
19856 (Fig. 9.33.4). 5) una anella de bronze (Bosch Gimpera, 1915a, 21). Núm. d'inventari: MAC BCN-29834 (Fig. 9.33.5).

Cambra E:

Ibèrica oxidada

1) Fragment d'àmfora indeterminada, de morfologia ventruda (Bosch Gimpera, 1915a, 21). Peça desapareguda. 2 a 6) Quatre perfils complets de sengles tapadores d'orelletes perforades amb decoració pintada (Cabrè 1910, làm. 74, fig. 97). Segons les imatges de Cabrè aquestes tapadores aparegudes tenen a la cara externa decoracions pintades de bandes i filets horitzontals amb variacions en les sanefes²⁷. Al MAC s'han conservat dos individus. Un fragment de paret que gairebé dona el perfil complet,

27. Cabrè dibuixa les decoracions al seu quadern i trobem sanefes d'onades delimitades amb arcs, sanefes de metopes i guirlandes, sanefes amb decoració vegetal de palmons o herbes, sanefes de filet horitzontal amb línies tallants paral·leles i sanefes de quarts de cercles o semicercles concèntrics.

Fig. 9.34. Edifici 5. Genèric E, F. Material arqueològic.

sense el pom, d'una tapadora del mateix tipus amb decoració de bandes i filets horitzontals, semicercles concèntrics i quarts de cercle reomplerts amb segments. Núm. d'inventari: 29738 MAC (Fig. 9.33.3). L'altra tapadora correspon a un perfil complet, sense l'orelleta conservada, amb decoració d'una sanefa d'onades delimitada per arcs (Fig. 9.33.2)

Material constructiu

7) Nombre indeterminat de blocs d'argila cuita amb les empremtes en negatiu dels troncs caiguts del sostre (Pijoan 1908, 242) (Fig. 9.33.9).

Indústria lítica

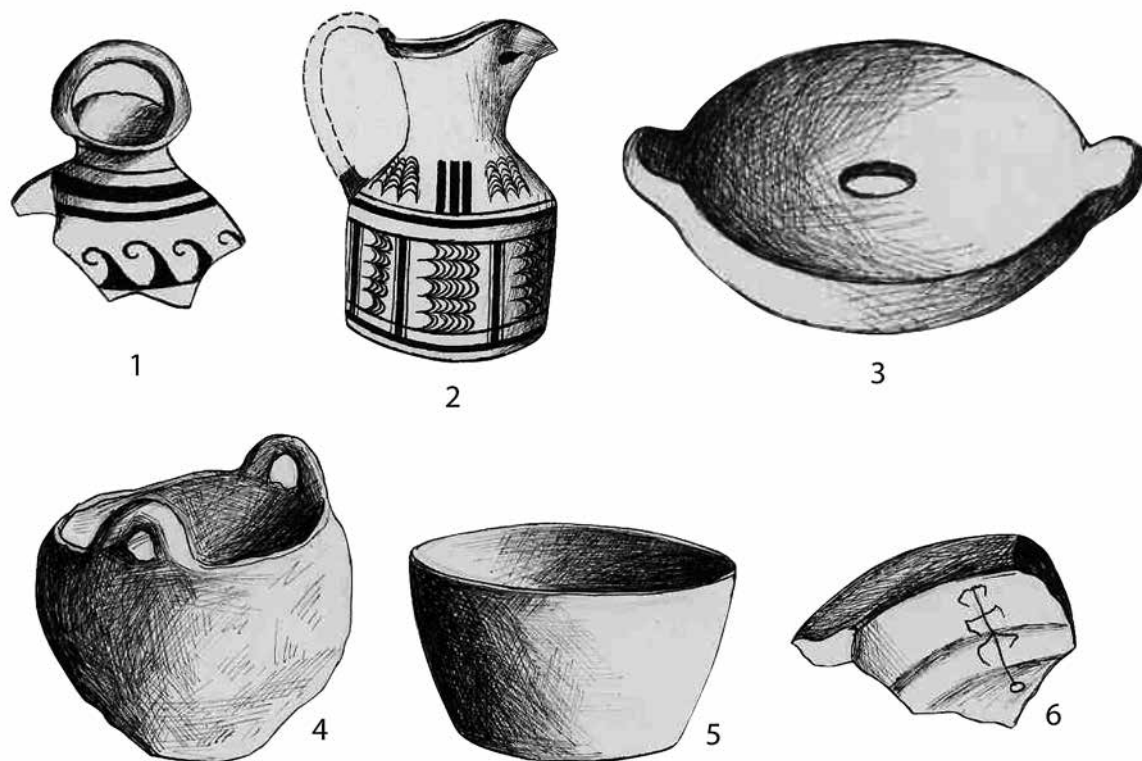
8) Una part còncava de molí de material granític,

sencer, amb perforació central (Cabrè 1910, làm. 74, fig. 97). Segons les il·lustracions es tractaria del *catilus* d'un molí rotatori. Desaparegut (Fig. 9.35.3).

Genèric E, F

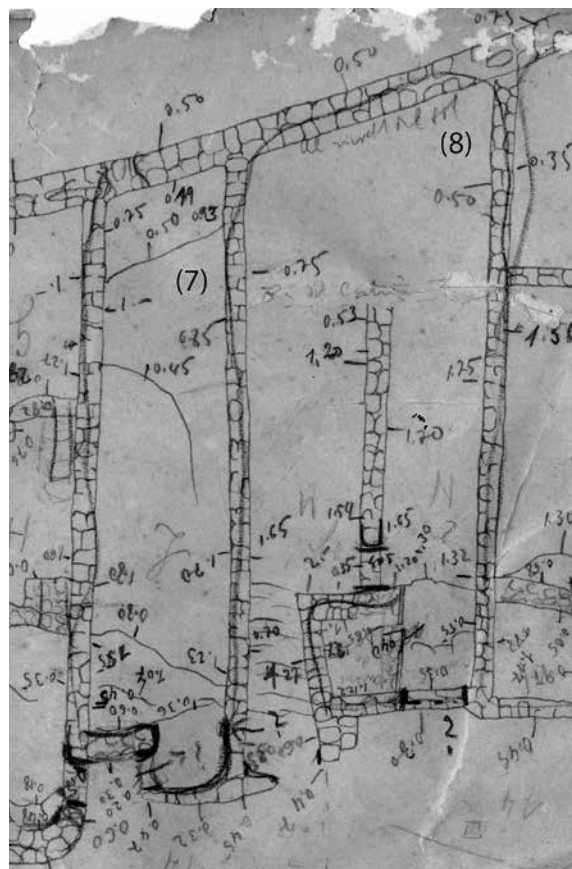
Ibèrica oxidada

1) Onze fragments que donen el terç superior d'una olla/tenalla globular de vora exvasada i llavi motllurat tipus "coll de cigne". Decoració pintada, a la paret externa, de bandes i filets horitzontals amb semicercles concèntrics i teuladetes (Fig. 9.33.1). 2) Fragment de vora i nansa sobreelevada d'una sítula amb decoració pintada de bandes i filets horitzontals i sanefa amb onades. (Cabrè 1910, làm. 72, fig. 94/95). Desapareguda (Fig. 9.35.1). 3) Un perfil

Fig. 9.35. Edifici 5. Cambra E, Genèric E, F. Material arqueològic. (Cabrè 1910, làm. 72, fig. 94-95).

complet, excepte la nansa, d'una enòcoa de boca trilobulada i cos cilíndric. No conserva la nansa. Al cos, decoració de mètopes de bandes i filets reomplertes amb teuladetes verticals. A l'espatlla, mètopes de bandes i filets amb teuladetes horitzontals a l'interior (Cabrè 1910, làm. 72, fig. 94/95), Desapareguda (Fig. 9.35.2). 4) Un perfil complet d'una petita *phiale* de vora exvasada (Cabrè 1910, làm. 72, fig. 94/95). Presenta decoració pintada a la paret interior i exterior de bandes i filets. Núm. d'inventari: MAC BCN-18988 (Fig. 9.34.1). 5 i 6) Dos perfils complets de sengles bols de vora reentrant i peu anular de base convexa. Tenen decoració pintada de bandes i filets a la paret interna i externa (Cabrè 1910, làm. 72, fig. 94/95). Se n'ha pogut identificar un sol exemplar. Núm. d'inventari: MAC BCN-19782 (Fig. 9.34.2). 7) Perfil complet d'un vaset cilíndric de paret còncava i vora exvasada amb nansa de cinta, tipus *kalathoides*. Decoració pintada de sanefes de dents de llop a l'interior del llavi i de teuladetes horitzontals per tota la superfície del cos (Cabrè 1910, làm. 72, fig. 94/95). Núm. d'inventari: MAC BCN-19877 (Fig. 9.34.4). 8) Cinc fragments que donen el perfil complet d'una botelleta o ungüentari. Es caracteritza per tenir el perfil en "essa" i una motllura al coll (Cabrè 1910, làm. 72, fig. 94, 4). Núm. d'inventari: MAC BCN-18955 (Fig. 9.34.7). 9) Un fragment de vora d'una gerra de vora exvasada i llavi penjant amb decoració pintada

Fig. 9.37. Edifici 6. Vista dels tres nivells (Arxiu MAC-Barcelona, CD132).

Fig. 9.38. Edifici 6. Vista de la canalera entre els recintes H i g (Arxiu MAC-Barcelona, CB749).

a la paret exterior del llavi, amb un grafit incís (probablement *post coctionem*) a l'interior (Cabrè 1910, làm. 72, fig. 94/95). Desapareguda (Fig. 9.35.6). 10) Cinc fragments que donen el perfil complet d'un vaset de perfil sinuós amb motllura al coll (Cabrè 1910, làm. 72, fig. 94/95). MAC. 11) Dos fragments informes amb decoració pintada. (Cabrè 1910, làm. 72, fig. 94/95).

Ceràmica a mà

12) Un perfil complet de sítula amb nanses horitzontals sobrelevades damunt el llavi, a mode d'encaix per la nansa o corda. El cos de l'atuell sembla globular de base plana (Cabrè 1910, làm. 72, fig. 94/95). Desapareguda (Fig. 9.35.4). 13) Un perfil complet d'un recipient cilíndric de parets rectes, lleugerament exvasades (Cabrè 1910, làm. 72, fig. 94/95). Desapareguda (Fig. 9.35.5). 14) Un perfil complet d'una tapadora de petites dimensions amb el pom massís (Cabrè 1910, làm. 72, fig. 94/95). Núm. d'inventari: MAC BCN-18909 (Fig. 9.34.5). 15) Una peça sencera d'una botella de perfil bitroncocònic i vora exvasada, base cònca convexa. La superfície externa té una engalba beix. Assimilable al tipus A.IV.1.8 de la classificació de Mata i Bonet (1992). A la vora hi ha una perforació *ante coctionem*. Núm. d'inventari: MAC BCN-18956 (Fig. 9.34.8).

EDIFICI 6

DEPARTAMENT F (Cabrè 1907) / DEPARTAMENT 6 (Cabrè 1908, 1910) / CAMBRA H i g (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Recinte excavat per Cabrè entre 1902 i 1905, i abandonat per estèril (Cabrè 1910, 145). Bosch Gimpera recull el testimoni i excava aquests recintes els dies 7 i 13 d'agost de 1915 (Bosch Gimpera 1915, 27), tot i que anteriorment podria haver-hi intervingut Pijoan (Bosch Gimpera 1915, 21).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc B. Adossat a la muralla, situat al nord de l'edifici 5 (Fig. 9.36).

Arquitectura i urbanisme

Edifici de planta més o menys rectangular, de 2,60 m d'amplada en el seu extrem més ample i 2,20 m en la part més estreta, que correspon a la façana. Segons les posteriors interpretacions que se n'han fet, l'accés és realitzat per una porta situada al costat sud de la façana. Estudiant en detall el plànol original de les excavacions de Bosch Gimpera observem que hi ha una diferència important en aquest sector: l'edifici és de planta absidal. Aquest detall només es reproduïx parcialment a la planta de Martorell i Carreras, però sense el nivell de detall del plànol de camp de Bosch Gimpera, on aquest situa, a més, la disposició de les entrades (Fig. 9.36). Ninguna de les posteriors planimetries, basades en l'estat del jaciment després de la restauració de 1973 (Atrian 1976), presenten aquesta planta original.

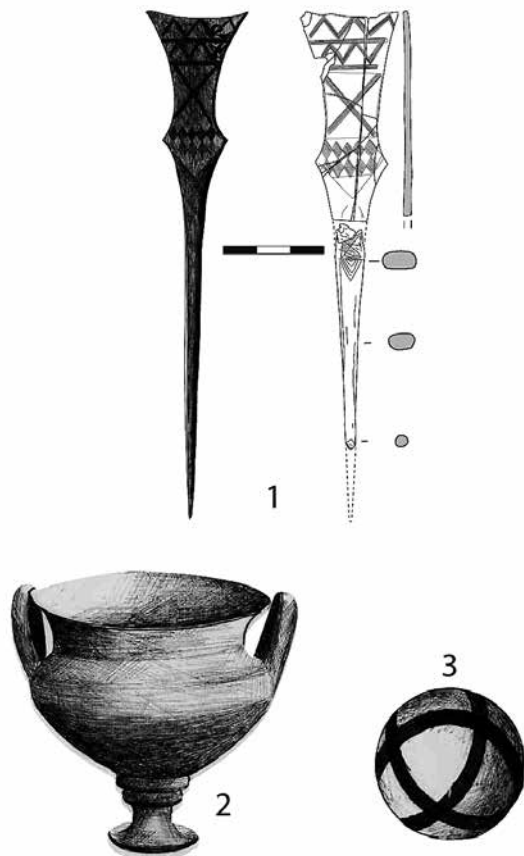
A més, el plànol representa aquest edifici en tres recintes (Fig. 9.36), mentre que només n'hi ha un al plànol de Martorell i Carreras (Pallarés 1965, làm. 1) i dos murs a la planimetria publicada el 1929 (Moret 2006). Actualment no hi ha cap compartimentació interna, tanmateix farem la relectura d'aquest edifici a partir del plànol de l'excavació que presenta un espai de planta absidal i en tres àmbits. Aquests es disposen en tres nivells, amb un desnivell d'uns 50 cm (Fig. 9.37).

Tècniques constructives

Murs de pedra calcària i sorrenca lligats amb fang i sòls de circulació de roca natural parcialment regularitzada.

Estructures domèstiques

El mur que separa el recinte H del recinte g té una perforació per on travessa una canalera excavada a

Fig. 9.39. Edifici 6. Cambra H, Cambra g. Material arqueològic. (Cabré 1910, làm. 75, fig. 98 i 99).

la roca i que decanta dins una cubeta de roca natural (g). Pensem que aquesta canalització podria respondre a vestigis d'una possible premsa que estaria en alguna de les terrasses superiors. Seria necessari poder realitzar una campanya de neteja per certificar aquesta hipòtesi (Fig. 9.38).

ESTRATIGRAFIA

Cabré abandona l'excavació d'aquest recinte pels resultats estèrils que estava donant (Cabré 1907, 240). No disposem de més dades d'aquesta campanya. Posteriorment, Bosch Gimpera apunta que hi havia uns 20 cm de terra remoguda, deguda possiblement a l'excavació de Pijoan (Bosch Gimpera 1915, 21), però puntualitza que també hi ha una part intacta (Bosch Gimpera 1915, 28). En resum, l'estratigrafia és la següent:

Cambra H

1ª Capa: Estrat superficial remogut per excavacions anteriors.

2ª Capa: Estrat heterogeni de terra cendrosa amb alguna ceràmica i, en algun lloc, terra vermellosa amb pedres (Bosch Gimpera 1915, 29). Enderroc.

3ª Capa: Anivellament del sòl de roca natural (Bosch Gimpera 1915, 21). Paviment.

Cambra g

No hi ha documentació estratigràfica de les campanyes de Cabré. Per la descripció de les poques troballes que hi fa (Cabré 1907, 240) entenem que almenys hem de considerar un nivell d'enderroc (equiparable a la 2ª Capa) de la resta de recintes de l'edifici excavats per Bosch Gimpera, i un estrat superficial, general arreu dels recintes, com hem vist.

1ª Capa: Estrat superficial.

2ª Capa: Estrat d'enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Categories aparegudes

Material no vascular: 50% (N.M.I: 3), ceràmica a torn fina indígena (ib. oxidada): 17% (N.M.I: 1), indústria lítica: 17% (N.M.I: 1), indústria òssia: 17% (N.M.I: 1).

Cambra H

Indústria òssia: 1) Fragment d'agulla d'os amb la part proximal acabada en placa plana amb decoració complexa incisa (Cabré 1910, làm. 75, fig. 98 i 99). Actualment només conserva el mànec pla decorat molt fragmentat. Núm. d'inventari: MAC BCN-29835. Probablement la part distal, que correspon a l'agulla i que està trencada l'identifiquem amb una altra peça inventariada per separat. Núm. d'inventari: MAC BCN-29824 (Fig. 9.39.1).

Cambra g

Ibèrica oxidada

1) Perfil complet d'un vas d'imitació d'un cànfar de peu alt i nanses horitzontals sobrelevades. (Cabré 1910, làm. 75, fig. 98 i 99). Desapareguda (Fig. 9.39.2).

Material no vascular

2) Bola esfèrica de fang pintada de vermell (Cabré 1910, làm. 75, fig. 98 i 99). Desapareguda (Fig. 9.39.3). 3) Quantitat indeterminada de *pondera* llisos i decorats (Cabré 1910, 146) (Cabré 1910, làm. 75, fig. 98 i 99). Amb aquesta descripció no es poden individualitzar tot i que pesos de teler amb aquestes característiques n'hi ha de conservats al MAC.

Indústria lítica

4) Pedra polida a mode de pes; amb inscripció ibèrica amb quatre caràcters (Cabré 1910, 146). No ha estat publicada enlloc; ni tan sols s'ha realitzat cap dibuix al quadern de Cabré; per tant no en tenim la lectura. Desapareguda.

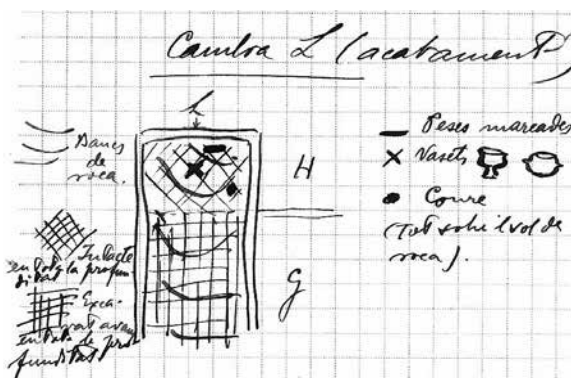

Fig. 9.40. Planta Edifici 7 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

EDIFICI 7

DEPARTAMENT G (Cabré 1907) / DEPARTAMENT 7 (Cabré 1908, 1910) / CAMBRA L (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Recinte excavat per Cabré entre 1902 i 1905, i abandonat per estèril (Cabré 1910, 145). Bosch Gimpera recull el testimoni i excava aquests recintes els dies 11 i 13 d'agost de 1915 (Bosch Gimpera 1915, 27) tot i que Pijoan podria haver-hi intervingut anteriorment (Bosch Gimpera 1915, 27) (Fig. 9.40).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc A. Adossat a la muralla, situat al nord de l'edifici 6.

Arquitectura i urbanisme

Edifici rectangular d'uns 12,6 m de llargada per 2,6 m d'amplada a la paret del fons (muralla) i 3 m a la façana. Passa el mateix que a l'Edifici 6, és a dir, que hi ha en realitat un sistema d'accés diferent al representat en les planimetries posteriors al 1929. Les planimetries més recents, publicades amb posterioritat al 1973, representen un mur recte de façana amb una porta accés. Les planimetries originals representen una entrada absidal en colze. A més, Bosch situa una porta pel costat nord que dona al passadís de l'edifici 8, d'aquesta manera permetria un accés privat cap a l'edifici nord sense necessitat de sortir al del carrer (Fig. 9.36). Aparentment, segons els criteris de permeabilitat entre els diferents àmbits que hem aplicat en els altres casos, podrien haver estat el mateix edifici o haver estat incorporat en alguna fase posterior a l'edifici principal (edifici 8).

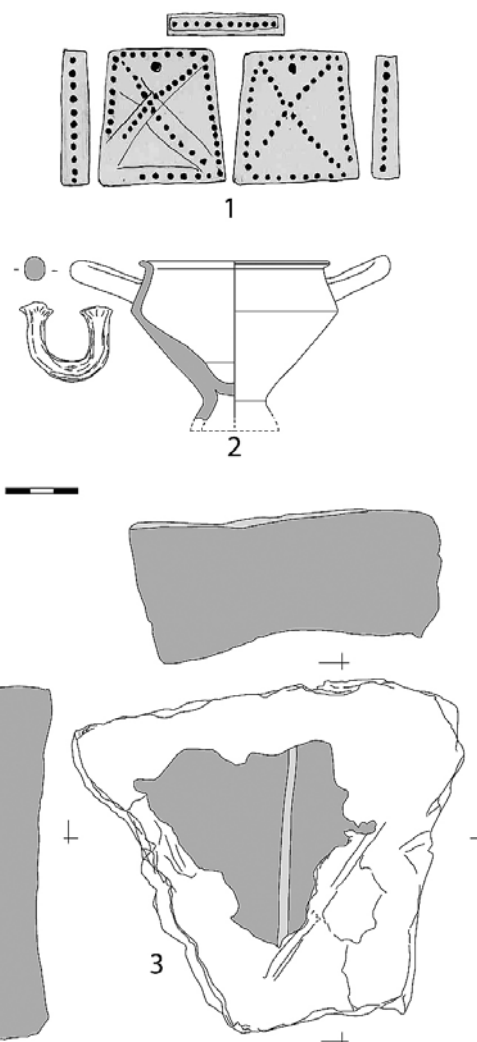

Fig. 9.41. Edifici 7. Departament L. Material arqueològic.

Tècniques constructives

Murs de pedra calcària i sorrenca lligats amb fang i sòls de roca natural parcialment regularitzada.

Estructures domèstiques

No hi ha informació al respecte.

ESTRATIGRAFIA

Cabré abandona l'excavació d'aquest recinte pels resultats estèrils que estava donant (Cabré 1907, 240). No disposem de més dades d'aquesta campanya d'excavació. Posteriorment Bosch Gimpera indica, després d'intervenir en aquest edifici, les dades que resumim a continuació:

Departament L

1ª Capa: Estrat d'uns 40-50 cm de terra vegetal negra (Bosch Gimpera 1915, 27). Superficial.

2ª Capa: Estrat de terra vermellosa cremada (Bosch Gimpera, 1915, 27). Enderroc.

3ª Capa: Estrat de terra negra carbonosa, sobre el sòl (Bosch Gimpera 1915, 27). “*Vas en place*” sobre el terra.

INVENTARI DELS MATERIALS

Categories aparegudes

Ceràmica a torn fina indígena (ib. reduïda): 25% (N.M.I: 1), ceràmica a torn fina importada: 25% (N.M.I: 1), material no vascular: 25% (N.M.I: 1), material constructiu: 25% (N.M.I: 1).

Departament L

Vernís negre de producció indeterminada

1) “Un plato sagrado” (Cabrè 1910, 146); sense cap altra especificació, ni descripció més extensa, ni fotografia o dibuix en cap de les publicacions existents. Per altres descripcions, Joan Cabré assimila els plats de caràcter sagrat a les importacions de vaixel·la de vernís negre. Amb aquesta descripció genèrica no podem identificar la peça d’entre els vernissos negres descontextualitzats que hi ha al MAC.

Ibèrica reduïda

2) Un perfil complet d’escif del tipus CosCat, variant de la forma 15 de Rodríguez (Rodríguez 2003, 21), segons croquis al diari d’excavació (Bosch Gimpera 1915a, 28) i a l’inventari (Bosch Gimpera 1915b, 286) localitzat amb el núm. d’inventari: MAC BCN-28685 (Fig. 9.41.2).

Material no vascular

3) *Pondus* decorat amb sèries complexes de forats cilíndrics (Cabrè 1910, l’àn. 75, fig. 98 i 99) Desaparegut (Fig. 9.41.1).

Material Constructiu

4) Un fragment de pedra calcària amb una capa d’enlluït per sobre i restes de pintura grisa amb una banda de color groc. Núm. d’inventari: MAC BCN-29678 (Fig. 9.41.3).

EDIFICI 8

DEPARTAMENT 8 (Cabrè 1908, 1910) / CAMBRA M - N (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavat per Cabré entre 1902 i 1905 (Cabrè 1910, 146). Bosch Gimpera recull el testimoni i completa l’excavació dels recintes els dies 12 a 18 d’agost de 1915 (Bosch Gimpera 1915, 27).

Fig. 9.42. Edifici 8. Vista escala (Arxiu MAC-Barcelona, CI38).

ESTRUCTURES

Ubicació

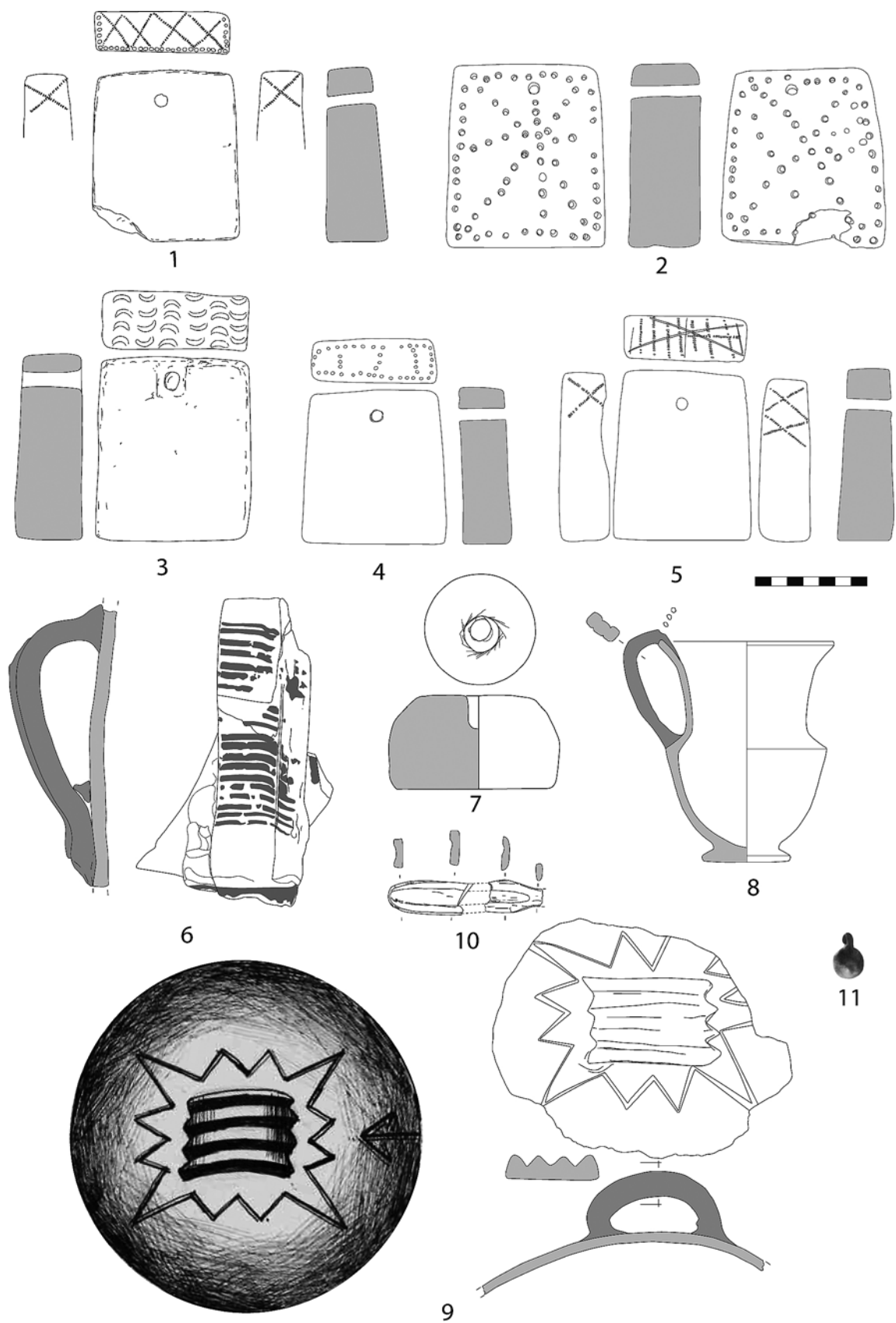
Bloc A. Adossat a la muralla, situat al nord de l’edifici 7.

Arquitectura i urbanisme

Edifici rectangular amb tres àmbits ben diferenciats (Fig. 9.36). Al fons, un recinte trapezoïdal de 5 x 3 x 4 m, al que s’accedeix indistintament per dues portes, situades a nord-est i sud-est respectivament. Per l’accés nord-est s’hi arriba des del recinte N, i per l’accés sud des dels recinte M; ambdós recintes disposats est-oest subdivideixen l’espai central de l’edifici. L’entrada es fa mitjançant dues portes, a nord (l’accés nord es tapia a posteriori) i sud de la façana que mitjançant dos passadissos amb escales es descendeix als recintes N i M. Entre els dos passadissos amb escales s’hi encabeix un recinte rectangular (possible galeria per accedir al segon pis). El passadís meridional mesura 4,50 m per 1,10 m, i el del costat nord 3 m x 1,70 m. El recinte meridional (M) fa uns 5,60 m x 2,80 m fins el passadís de les escales. El recinte septentrional mesura uns 6 m x 2,20 m, també fins el passadís de les escales. El recinte encaixat entre les escales fa uns 2 m x 1,70m; s’hi accedeix des de les escales septentrionals, on hi ha una porta al replà inferior. Entre els recintes M i N hi ha una porta just a l’extrem est del mur mitjaner, que els uneix (Fig. 9.42).

Tècniques constructives

Murs de pedra calcària i sorrenca lligats amb fang i sòl de roca natural parcialment regularitzada. Als dos passadissos de l’entrada de l’edifici també hi ha una gran nombre d’escales que permeten salvar el desnivell de la cota del carrer fins als recintes inferiors (soterrani). Les escales han estat construïdes amb pedra lligada amb fang i tenen 13 graons a l’accés sud i 7 graons al passadís nord (Fig. 9.42).

Estructures domèstiques

No es mencionen estructures domèstiques en la documentació de les excavacions. Comentem que al Departament 8 aparegueren més de 30 *pondera* de grans dimensions, i que al costat oest dels recintes M i N, també es va trobar gairebé un centenar de *pondera*. Aquesta concentració de *pondera*, tot i no tenir la seva disposició en planta, creiem que podem vincular-la a restes arqueològiques produïdes per dos o tres grans telers, indicant una intensa activitat tèxtil.

ESTRATIGRAFIA

Cambra M

1ª Capa: estrat remogut de terra vegetal, amb moltes arrels i pedres; en alguns llocs, terra més vermella (Bosch Gimpera 1915, 27).

Cambra N

1ª Capa: estrat remogut de terra vegetal amb moltes arrels i pedres (Bosch Gimpera 1915, 30).

2ª Capa: estrat de terra fosca rogenca (Bosch Gimpera 1915, 30).

Cambra N(l)

1ª Capa: estrat de terra vegetal fosca (Bosch Gimpera 1915, 31).

INVENTARI DELS MATERIALS

Categories aparegudes

Material no vascular: 79% (N.M.I: 37), indústria lítica: 7% (N.M.I: 3), ceràmica a torn fina indígena (ib. oxidada): 4% (N.M.I: 2), ceràmica a mà: 4% (N.M.I: 2), metall: 4% (N.M.I: 2), pasta vítria: 2% (N.M.I: 1)

Cambra M

No hi ha més informació que la genèrica de tots els recintes (restes de ceràmica) (Bosch Gimpera 1915, 27).

Ceràmica a mà

1) Perfil complet d'un vaset o tasseta (Cabrè 1910, làm. 76, fig. 100). Desapareguda.

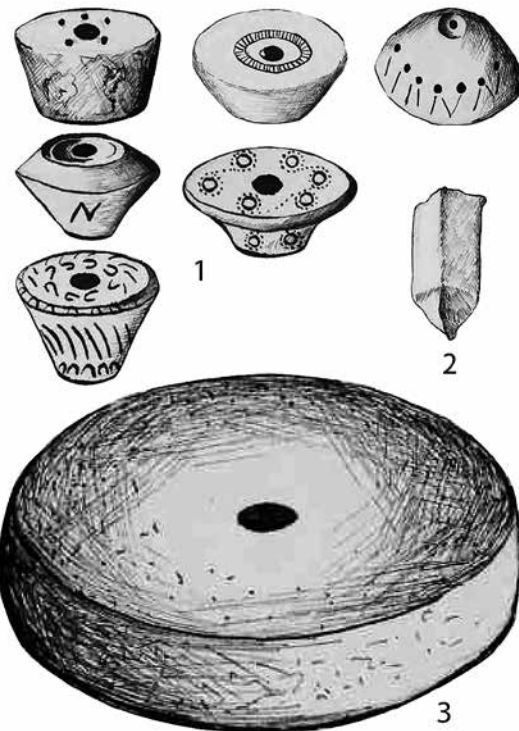
Indústria lítica

2) Perfil complet de peça de molí rotatori (*meta*). 20 x 60 cm (Cabrè 1910, làm. 76, fig. 100). Desapareguda.

Cambra N

Metall

1) Penjoll esfèric de bronze (Bosch Gimpera 1915, 30) (Fig. 9.43.11). Desaparegut.

Fig. 9.44. Edifici 8. Departament 8. Material arqueològic. (Cabrè 1910, làm. 76, fig. 100 i làm. 80, fig. 104).

Indústria lítica

3) Pesa molt polida amb un forat (Bosch Gimpera 1915, 31), probablement algun tipus de marbre gris. (Bosch Gimpera 1915, 31). Núm. d'inventari: MAC BCN-19868 (Fig. 9.43.7).

Metall

4) un nombre indeterminat de fragments de ferro. (Bosch Gimpera 1915, 31). Indeterminable.

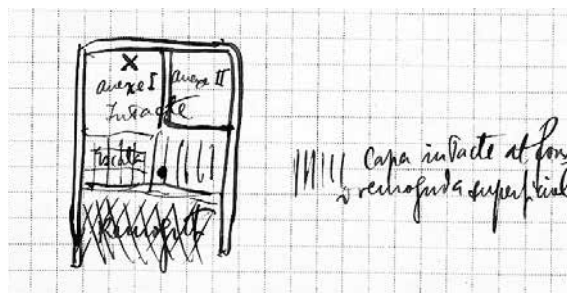
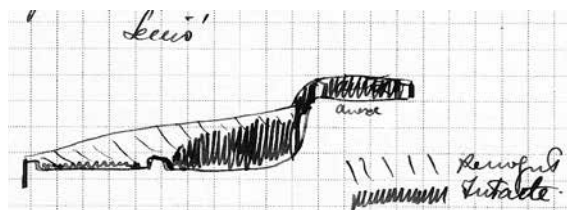
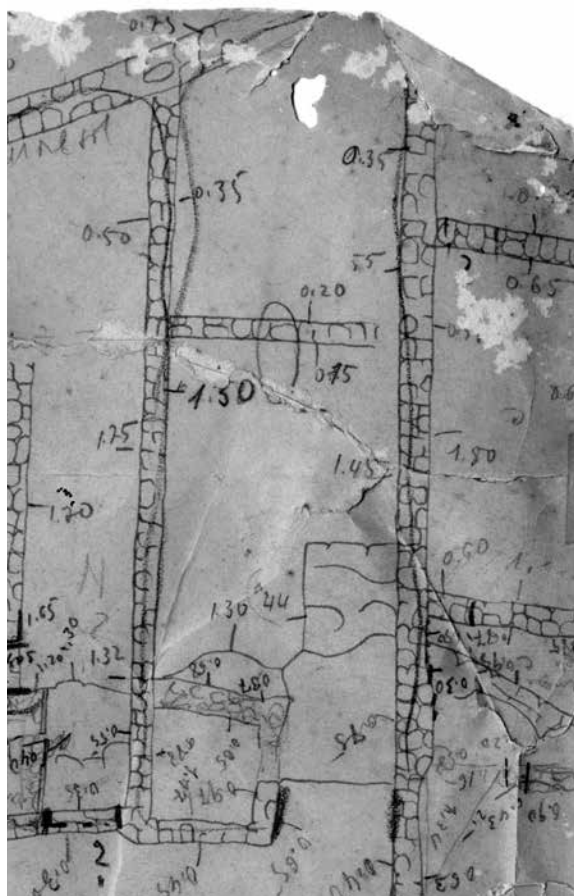
Pasta vítria

5) Perla de vidre blau (Bosch Gimpera 1915, 31). Desapareguda.

Departament 8

Ceràmica oxidada

1) 22 fragments que donen el perfil complet d'un vas amb nanses trilobulades verticals que imita la forma d'un *kàntharos*. Les nanses arrenquen de la carena i s'uneixen al llavi; al nexa d'unió entre la nansa i el llavi hi ha decoració de tres punts simples impresos (Cabrè 1910, làm. 76, fig. 100). Núm. d'inventari: MAC BCN-18954 (Fig. 9.43.8). 2) Un fragment de nansa vertical de secció de cinta, amb dos segments de secció circular. Pertany a una peça de grans dimensions, probablement d'una imitació de cràter. Decoració pintada de línies horitzontals per tota la superfície exterior de la peça (Cabrè 1910, làm. 76, fig. 100). Núm. d'inventari: MAC BCN-18985 (Fig. 9.43.6).

Ceràmica a mà

3) Pom i part del cos d'una tapadora amb decoració incisa que forma una sanefa de línies en zig zag, extremadament angulosos. El pom és una nansa plana amb tres solcs paral·lels. Cabré la dibuixa sencera (1910, lām. 76, fig. 100) i en el dibuix hi representa unes incisions que recorden la forma de la lletra **u** del signari ibèric. Aquesta incisió es troba a la paret exterior de la peça just a sobre de la vora, aparentment bisellada. Pel que respecta la paleografia del signe, advertim que els traços distals de les incisions laterals estan sobregirats cap a l'interior, de manera que més haviat recorda el signe **bi** duplicat

des del seu propi eix de simetria. Aquest tipus concret de marca sobre ceràmica no és rar a la regió i sovint acompanya la representació plàstica del boc. Número d'Inventari: MAC BCN-18957 (Fig. 9.43.10).

Material no vascular

4 a 33) Perfis complets de *pondera* decorats amb diferents series d'incisions, ungulacions i a puntxó a les diferents cares, part superior i laterals. Han pogut ser identificats cinc individus amb el corresponent núm. d'inventari: MMC MAD-1408, MMC MAD-1411; MAC BCN-36808, MAC BCN-36817, MAC BCN-36822 (Fig. 9.43. 1 a 5). Cabré, a més a més, identifica uns 130 individus concentrats a la mateixa zona (Cabré 1910, 146). 34 a 40) Sis fusaiols amb decoració incisa i estampillada amb diversos motius (Cabré 1910, làm. 76, fig. 100). No coincideix cap fusaiola conservada al MAC o al MMC amb les dibuixades per Cabré; les altres fusaiols, segons la descripció, són del tot indiscriminables de les conservades als respectius museus. Desaparegudes (Fig. 9.44.1).

Metall

41) Prisma de plom de petites dimensions (Cabré 1910, làm. 80, fig. 104). Desaparegut. (Fig. 9.44.2)

EDIFICI 9.**DEPARTAMENT 9 (Cabré 1908, 1910) / CAMBRA O (Bosch Gimpera 1915)****DOCUMENTACIÓ**

Excavat per Cabré entre 1902 i 1905 (Cabré 1910, 147). Bosch Gimpera completa l'excavació dels recintes els dies 18 a 20 d'agost de 1915 (Bosch Gimpera 1915, 30).

ESTRUCTURES**Ubicació**

Adossat a la muralla, situat al nord de l'edifici 8.

Arquitectura i urbanisme

Edifici rectangular amb dos recintes. Al fons, un de trapezoïdal de 4 x 4x 5,20 m, al que s'accedeix des d'un recinte principal de 6 x 4 m (Fig. 9.46). La sortida al carrer des d'aquest recinte es produeix mitjançant un passadís amb escales situat al costat nord. Les escales són delimitades per un petit envà que evita l'entrada de llum del carrer. Al cantó sud de l'edifici, encaixat entre les escales i l'edifici anterior, hi un petit recambró quadrangular de 2 x 2 m, només accessible des del passadís de les escales (Fig. 9.45).

Tècniques constructives

Murs de pedra calcària i sorrenca lligats amb fang i paviments de roca natural parcialment regularitzada. Escales amb els graons retallats al sòl natural. Per salvar el desnivell es retallen a la roca natural 7 graons i 1 replà a la cota més baixa. Es documenta una conjunt de banquetes adossades als murs del recinte oriental. Banqueta construïda amb argamassa, i a la superfície d'aquesta practicats una sèrie de forats circulars de fons còncav, excepte un de forma rectangular (Cabré 1907).

Estructures domèstiques

A l'estança del darrera, adossada a la muralla hi ha un seguit de banquetes amb encaixos rectangulars, probablement per a fixar-hi ceràmiques d'emmagatzematge tipus tenalla (de manera similar als Departaments A i B excavats per Cabré) (Cabré 1907).

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: Estrat de terra negrosa vegetal amb pedres i ceràmica. Superficial (Bosch Gimpera 1915, 32) (Fig. 9.47).

2ª Capa: Estrat de terra fosca de color marró amb molta pedra (Bosch Gimpera 1915, 32) (Fig. 9.48).

INVENTARI DELS MATERIALS**Categories aparegudes**

Metall: 25% (N.M.I: 4), ceràmica a mà: 25% (N.M.I: 4), material no vascular: 13% (N.M.I: 2), indústria lítica: 13% (N.M.I: 2), ceràmica a torn fina indígena (ib. oxidada): 12% (N.M.I: 2), ceràmica a torn fina importada: 12% (N.M.I: 2).

Part Alta (recinte est)**Ceràmica àtica de vernís negre**

1) Fragment de base d'un plat de la forma Lamboglia 21 / 22 amb el fons decorat amb 6 palmetes (només 4 conservades) a relleu, unides mitjançant arcs de cercle i delimitades per una banda d'estries molt fines fetes a rodeta. Peu anular ungulat. Peça datable amb tota probabilitat al segon o tercer quart dels segle IV aC. (Sanmartí 1975, 105, fig 3). El fet de tenir decoració impresa estampillada en relleu la separa de les produccions canòniques àtiques, tot i que hi ha palmetes àtiques en relleu més tardanes. Podria tractar-se d'algun taller itàlic que imita formes àtiques. Núm. d'inventari: MAC BCN-11632. Atribuïm aquesta peça a aquest departament interpretant la descripció que en fa Cabré²⁸ (Cabré 1910, 143) (Fig. 9.49.1). Núm. d'inventari: MAC BCN-11632. 2) Fragment de nansa de forma indeterminable (Bosch Gimpera 1915, 32)²⁹ fins ara descontextualitzada. Atribuïm aquest fragment a una nansa d'una *kylix* tipus "Delicate Class", amb una cronologia de primera meitat del segle V aC. Núm. d'Inventari: MAC BCN-19157 (Fig. 9.49.2).

Ceràmica ibèrica oxidada

3) Fragment de vora i espatlla d'una olla de vora motllurada tipus "coll de cigne", amb nansa bífida horitzontal (Cabré 1910, làm. 81, fig. 105). Desapareguda.

Ceràmica a mà

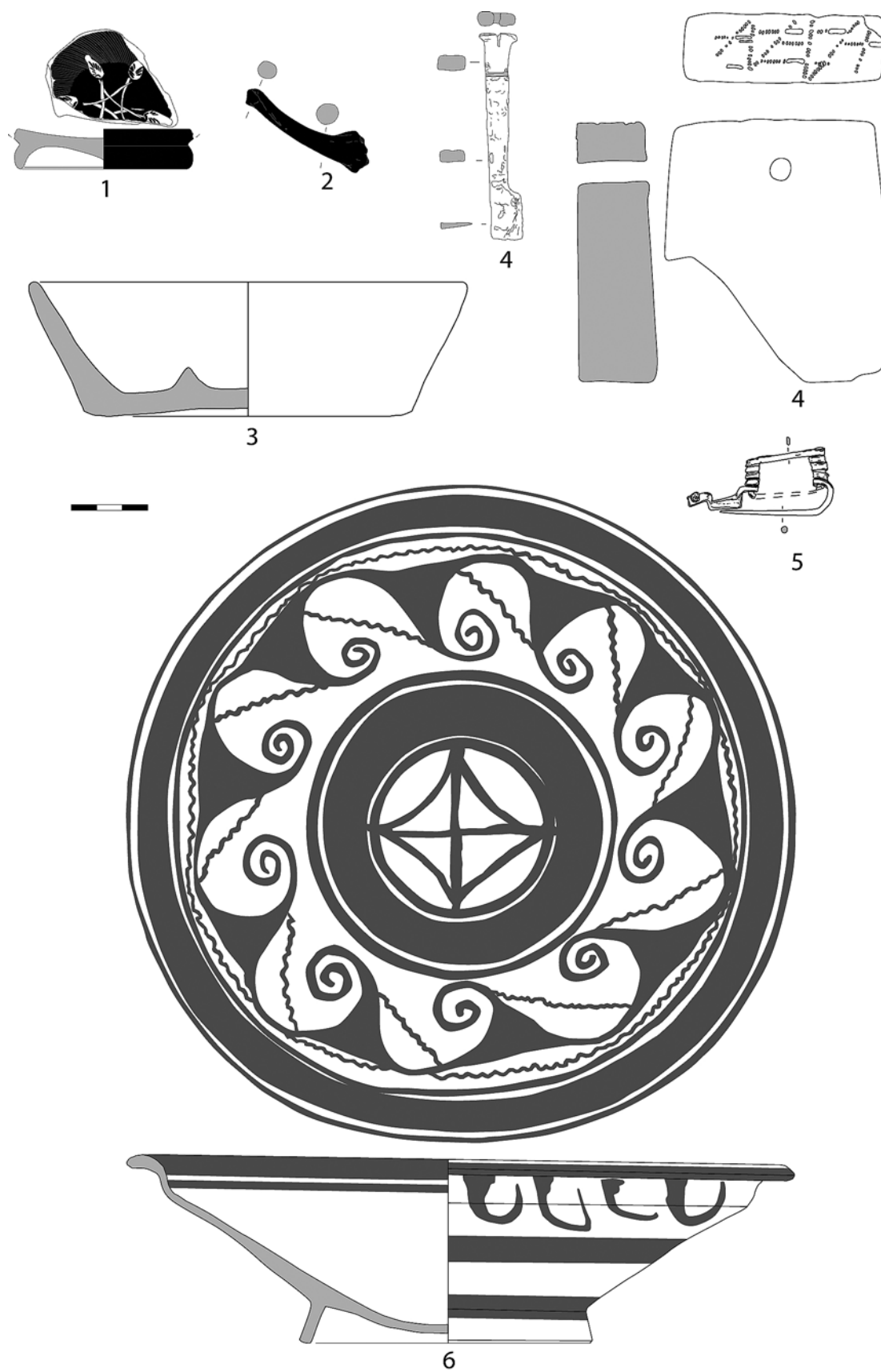
4) Perfil complet d'un vas carenat de vora reentrant de tanca hermètica, amb dos nanses de cinta simètriques entre l'espalla i el llavi. (Cabré 1910, làm. 75, fig. 98 i 99).

Material no vascular

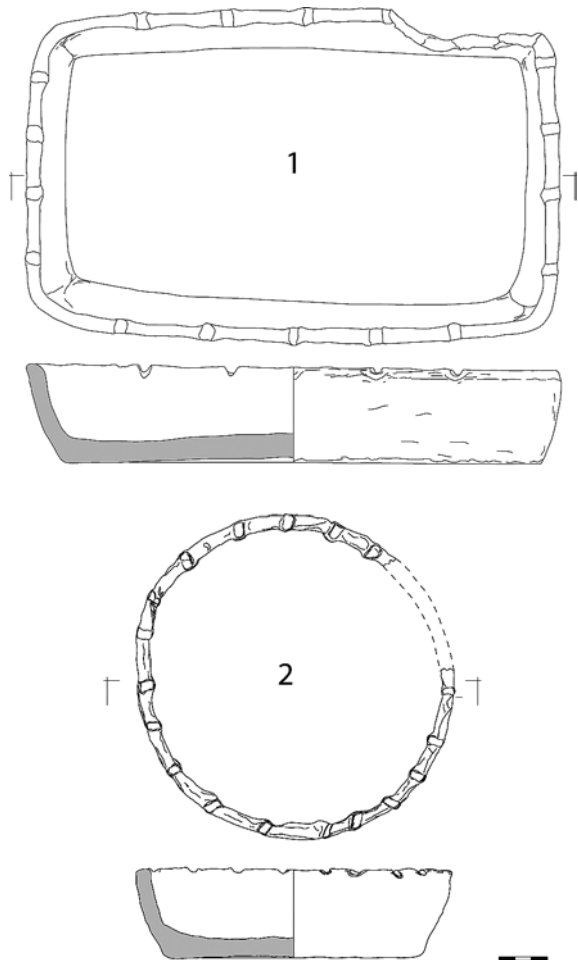
5) Nombre indeterminat de *pondera*. Indiscriminables del volum de *pondera* conservats al MAC (Bosch Gimpera 1915, 32).

28. "Fragmentos de un vaso campaniano"(sic.).

29. "Una ansa grega" (sic.).

Fig. 9.49. Edifici 9. Part Alta, Part Baixa. Material arqueològic.

Fig. 9.50. Edifici 9. Part Baixa. Material arqueològic.

Metall

6) Nombre indeterminat de fragments d'una espasa (Bosch Gimpera 1915, 32). Indiscriminables del volum de fragments informes de tija plana amb espina central, probablement fragments dispersos d'espasa conservats al MAC (Fig. 9.28). Però que malauradament no es poden associar a cap de les fotografies d'espasa publicades (Fig. 9.29 i 30). 7) Nombre indeterminat de claus de ferro (Bosch Gimpera 1915, 32). Hem pogut individualitzar-ne una. Núm. d'inventari: MAC BCN-19120 (Bosch Gimpera 1915b) (Fig. 9.49.4). 8) Nombre indeterminat d'argolles de ferro (Bosch Gimpera 1915, 32). Indiscriminables del volum d'anelles de ferro i fragments de tiges corbades conservats al MAC. 9) Nombre indeterminat de fragments de ferro, pot ser d'una destrat (Bosch Gimpera 1915, 32). Indiscriminables del volum de fragments informes de ferro conservats al MAC.

Indústria lítica

10) Nombre indeterminat de peces discoïdals. (Bosch Gimpera 1915, 32). Desaparegut: 11)

Fig. 9.51. Departaments entre la Torre1 i O. Vista parte exterior de la Torre (Arxiu MAC-Barcelona, CF145).

Fig. 9.52. Departaments entre la Torre 1 i O. Vista del vèrtex nord de la torre (Arxiu MAC-Barcelona, CM28).

Cubeta/morter de pedra de granit amb brollador al llavi (Cabré 1910, làm. 81, fig. 105). Desaparegut.

Part Baixa (recintes oest)

Ibèrica oxidada

1) Plat de vora exvasada i peu anular amb decoració pintada a la paret interior i exterior; es tracta de bandes horitzontals alternant amb sanefes d'hams a l'exterior, i a l'interior alternant amb sanefes de losanges. Al centre del plat, una creu emmarcada dins un rombe de costats còncaus (Cabré 1910, làm. 81, fig. 105). Núm. d'inventari: MAC BCN-18960 (Fig. 9.49.6).

Ceràmica a mà

2) Cubeta o safata rectangular plana amb digitacions simètriques al llavi (Cabré 1910, làm. 81, fig. 105). Braser portàtil. Núm. d'inventari: MAC BCN-18891 (Fig. 9.50.1). 3) Cubeta o safata circular plana tipus "tajine" amb digitacions al llavi (Cabré 1910, làm. 81, fig. 105). Braser Portatil. Núm. d'inventari: MAC BCN-18903 (Fig. 9.50.2). 4) Cubeta o safata el·líptica amb dos motlures rectes i llises a l'interior. (Cabré 1910, làm. 81, fig. 105). Núm. d'inventari: MAC BCN-19806 (Fig. 9.49.3).

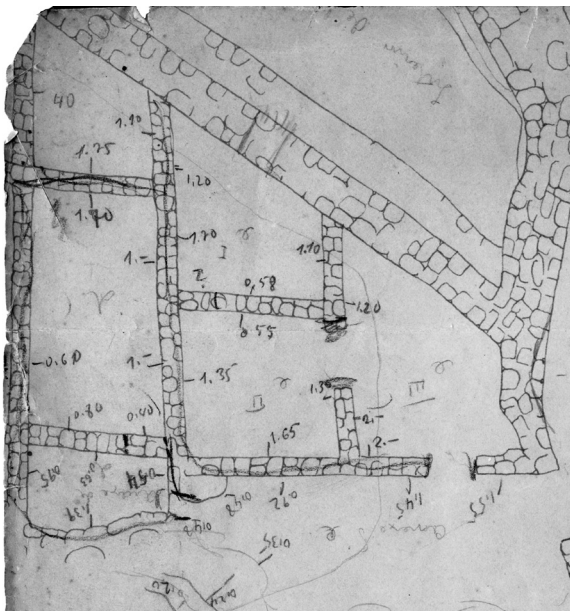
Material no vascular

5) *Pondus* rectangular amb decoració alternada de línies incises i de punts formant línies horitzontals i a zig-zag. (Cabré 1910, làm. 81, fig. 105). Núm. d'inventari: MAC BCN-36818 (Fig. 9.49.4).

Fig. 9.53. Departaments entre la Torre 1 i O. Vista de la porta entre ell i el (Arxiu MAC-Barcelona, CD133).

Fig. 9.54. Planta Departaments entre la Torre 1 i O de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

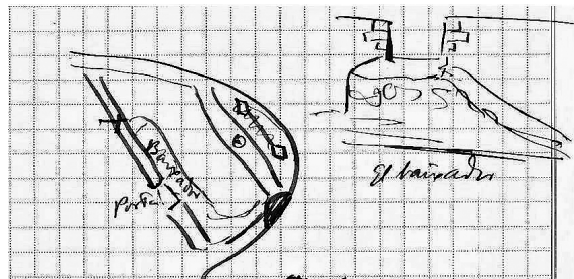
Metall

6) Fíbula sencera de doble ressort (Cabré 1910, l'àm. 81, fig. 105); en el dibuix original la fíbula té un petit disc de bronze que actualment ha perdut. Núm. d'Inventari: MAC BCN-30519 (Fig. 9.49.5).

LA TORRE 1 I ELS SECTORS ADJACENTS 10 I 11 CAMBRES a, b, c, can, d, dan, el, ell, elll ,ean (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

La informació en relació als treballs efectuats en aquests àmbits l'extraïem dels diaris d'excavació de Bosch Gimpera. Aquesta àrea fou excavada entre el 20 d'agost i el 18 de setembre de 1915. Dies abans (21 d'agost de 1915) excavaren els estrats exteriors de la torre (Bosch Gimpera 1915, 33) (Fig. 9.51) i el

Fig. 9.55. Croquis interior de la Torre 1 del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 9.56. Departaments entre la Torre 1 i O. Vista possible rampa de la Torre (Arxiu MAC-Barcelona, CB740).

seu interior (Bosch Gimpera 1915, 38). Per altra banda, al full d'inventari dels materials arqueològics exhumats en les excavacions realitzades el 1915 (Bosch Gimpera 1915b) enumera i referencia un seguit d'objectes localitzats a sengles recintes d'aquest bloc. Cabré ja no descriu treballs arqueològics més enllà del Departament 9 (recinte N) tot i que Bosch Gimpera indica al seu diari que intervé al vèrtex nord de la torre (Bosch Gimpera 1915, 40) (Fig. 9.52).

ESTRUCTURES

Ubicació

Adossat a la torre, situat al nord de l'edifici 9.

Arquitectura i urbanisme

Es tracta d'una sèrie de cambres soterrades sense accessos aparents i comunicades entre elles d'oest a est en dos blocs de tres compartiments: sectors 10 i 10', de sud a nord, i el sector 11, el més septentrional del barri 2, que es troba encaixat entre la torre, el carrer i la porta meridional d'accés a l'assentament (Fig. 9.52). En els plànols de les excavacions els murs dels recintes es troben correguts, tot i que per les cotes i les elevacions Bosch Gimpera ja veia possibles accessos entre les respectives cambres, alguns d'ells tapiats. Avui en dia

només es conserva el tapiat a la porta entre e' i e' (Fig. 9.53). Referències sobre construcció de murs totalment correguts en trobem varies, com en el veí jaciment del Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 2012); en efecte, és freqüent que en la planificació urbana de grans assentaments es fonamentin els mòduls sencers i a posteriori es facin els accessos i les portes per a la circulació interior. No obstant això, i sobretot en aquest mòdul, tenim ben testimoniada una segona planta degut a les imatges de l'accés a la torre mitjançant una porta a més de 2 m d'alçada (Fig. 9.52 i 9.54). Segons aquesta segona interpretació, podria tractar-se de grans espais soterrats només accessibles des d'un segon pis i associats a un gran edifici relacionat amb la torre.

La torre es troba situada a l'extrem septentrional del barri i clou la bateria d'edificis, de planta semicircular (Moret 1996; Romeo 2002; Melguizo 2011). El mur de darrera on s'adossen els edificis mesura 13,60 m, i el radi de la torre, en perpendicular del centre d'aquest mur, és de 8,25 m. L'espessor del llenç exterior fa uns 3,25 m (Moret *et al.* 2006).

Tècniques constructives

Murs de pedra calcària i sorrenca lligats amb fang i paviments de roca natural parcialment regularitzada. El parament de la torre està molt ben cuidat i gairebé deixa escletxes entre pedra i pedra, a diferència del parament interior, que (en l'actualitat) és del tot descuidat i irregular. No és així per a Bosch Gimpera, que durant l'excavació del seu interior localitzà un mur recte, de parament irregular, paral·lel al llenç oriental (Bosch Gimpera 1915, 40) (Fig. 9.55). Per aquest motiu, proposem que el parament interior correspon a dues fases constructives. Una més recent, en què un rebliment de pedres massissa la torre i on el nivell de circulació d'aquesta estaria a la cota de la porta conservada en les fotografies antigues (Bosch Gimpera 1915). En un horitzó més antic, però, la torre podria haver estat buida i haver estat utilitzada. Segons Bosch Gimpera, una rampa de pedra i terra descendiria paral·lela al mur des de l'obertura del primer pis fins al sòl natural (Bosch Gimpera 1915, 46) (Fig. 9.56). Creiem, igual que altres autors anteriors (Moret *et al.* 2006, 160), i fins i tot el mateix Bosch Gimpera (1923, 658 i 1929, 31), que aquesta rampa podria ser aparent i prestar a confusió, i que a la cambra s'hi descendiria verticalment, com en altres torres ibèriques contemporànies (Sanmartí, Santacana 1994).

Estructures domèstiques

No hi ha indicis conservats d'estructures domèstiques ni documents que hi facin referència.

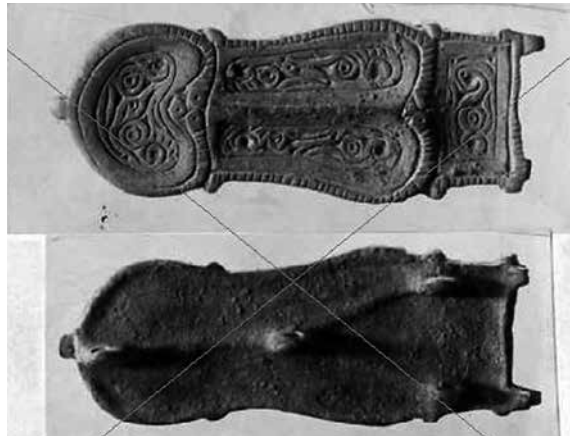

Fig. 9.57. Departaments entre Torre 1 i O. Departament d. Material arqueològic. (Arxiu MAC-Barcelona, 742a).

ESTRATIGRAFIA

Pel que fa la torre, es va delimitar superficialment abans de l'excavació intensiva de Bosch Gimpera:

Exterior de la torre 1

1ª Capa: terra remoguda i solta fins a 2/3 filades de la cota d'aparició dels murs de la torre (Bosch Gimpera 1915, 33). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra, pedres caigudes i ceràmica sobre la roca i l'angle format pel mur (Bosch Gimpera 1915, 39). Enderroc.

Interior de la torre 1

1ª Capa: terra remoguda i solta fins a 2/3 filades de la cota d'aparició dels murs de la torre (Bosch Gimpera 1915, 33). Superficial.

2ª Capa: estrat amb molta pedra i terrissa en desordre (Bosch Gimpera 1915, 39). Construcció.

3ª Capa: estrat groguenc amb menys pedres, d'entre 1m i 0,75m de potència sobre el sòl (Bosch Gimpera 1915, 42). Enderroc.

Espai entre la torre 1 i O

1ª Capa: estrat de terra d'un color groguenc i pedres (igual que a l'interior de la torre) des de la superfície abans d'excavar, amb una potència estratigràfica d'entre 2 m i 2,5 m (Bosch Gimpera 1915, 48). Enderroc torre. Estrat que s'estén per sobre dels murs de la zona i defineix:

Departament a

2ª Capa: estrat de terra groguenca, terrissa i pedres en desordre (Bosch Gimpera 1915, 49). Enderroc.

3ª Capa: estrat que alberga una inhumació infantil, possible farciment de fossa en un dels angles del recinte. Interpretació segons les troballes de Bosch Gimpera (Bosch Gimpera 2015, 49). Construcció.

Departament b

2ª Capa: estrat de terra groguenca, terrissa i pedres en desordre (Bosch Gimpera 1915, 49). Enderroc.

Departament c

2ª Capa: estrat de terra groguenca, terrissa i pedres en desordre (Bosch Gimpera 1915, 49). Enderroc.

Departament d

2ª Capa: estrat de terra groguenca, terrissa i pedres en desordre (Bosch Gimpera 1915, 49). Enderroc.

Departament e

2ª Capa: estrat de terra groguenca, terrissa i pedres en desordre (Bosch Gimpera 1915, 49) de 1,50 m de potència estratigràfica (Bosch Gimpera 1915, 52). Enderroc.

3ª Capa: estrat de terra groguenca, ceràmica i pedres en desordre (Bosch Gimpera 1915, 52) adossada a sengles compartimentacions internes. Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Categories aparegudes

Metall: 39% (N.M.I: 5), indústria lítica: 38% (N.M.I: 5), material no vascular: 15% (N.M.I: 2), restes antropològiques: 8% (N.M.I: 1).

Interior de la torre 1

No s'especifica cap material concret procedent de l'interior de la torre.

Exterior de la torre 1

Metalls

1) Fíbula de Bronze de tipus la Tène (Bosch Gimpera 1915, 39). Núm. d'inventari: MAC BCN-29804 (Fig. 9.58.4). Sorprenentment, en la transliteració del diari de Bosch Gimpera que es fa en una monografia posterior (Pallarés 1965, 120) es canvia aquesta peça per una sivella de cinturó visigoda, mantenint però les puntualitzacions i situació estratigràfiques. Pel que fa la sivella mencionada per Pallarés, Bosch Gimpera n'extreu una d'unes característiques semblants a les d'època visigoda en el departament d (Bosch Gimpera 1915, 51). En aquest sentit es pot rastrejar una sivella de cinturó visigoda extreta del jaciment en una publicació de Vidiella (Vidiella 1920, 181). Posteriorment es descrita per Almagro com: "placa de cinturó, de bronze, del tipus de les anteriors. Li falta l'agulla y la sivella. Per la part posterior ofereix tres enganxalls per la corretja del cinturó. Mesura 97 mm de llarg per 38 mm d'ample. Fou trobada al poblat ibèric de Calaceit (Baix Aragó). (Zeiss, l'àm. 19, 1.) Sense núm. d'inventari" (Almagro, 1950-1951, l'àm. VII, fig. 47) (Fig. 9.57).

Departament a

Indústria lítica

1) Perfil complet de molí rotatori, probablement un *meta*, trobat *in situ* sobre el sòl de circulació (Bosch Gimpera 1915, 49). Desaparegut.

Restes humanes

2) Nombre indeterminat d'ossos, entre els quals fragments de crani infantil. Probablement provinent d'una inhumació infantil sota alguna construcció o sota el nivell de circulació d'un dels angles del recinte (Bosch Gimpera 1915, 49). Desaparegudes.

Departament c

Material no vascular

1) Fragment de la meitat inferior i ambdues potes d'un sol costat d'una figureta de quadrúpede amb restes de decoració pintada que baixen de l'espatlla i per les potes. La part inferior d'aquestes està perforada *ante coctionem* (Bosch Gimpera 2015, 52). Núm. d'inventari: MAC BCN-18790 (Fig. 9.58.6).

Indústria lítica

2) Fragment de cubeta de pedra (Bosch Gimpera 1915, 52). Desapareguda. 3) Mola de granit de forma indeterminada (Bosch Gimpera 1915, 52). Desapareguda.

Departament d

Indústria lítica

1) Nombre indeterminat de fragments de molí de forma indeterminada (Bosch Gimpera 1915, 49). Desapareguts. 2) Mola de granit de forma bicònica amb perforació central (Bosch Gimpera 1915, 51). Desapareguda.

Indústria òssia

3) Perfil complet d'un punxó polit de secció rectangular a la part proximal i circular a la part distal. Núm. d'inventari: MAC BCN-19099 (Fig. 9.58.5).

Metalls

4) Sageta de bronze. Núm. d'inventari: MAC BCN-19855 (Fig. 9.58.3).

Intrusions

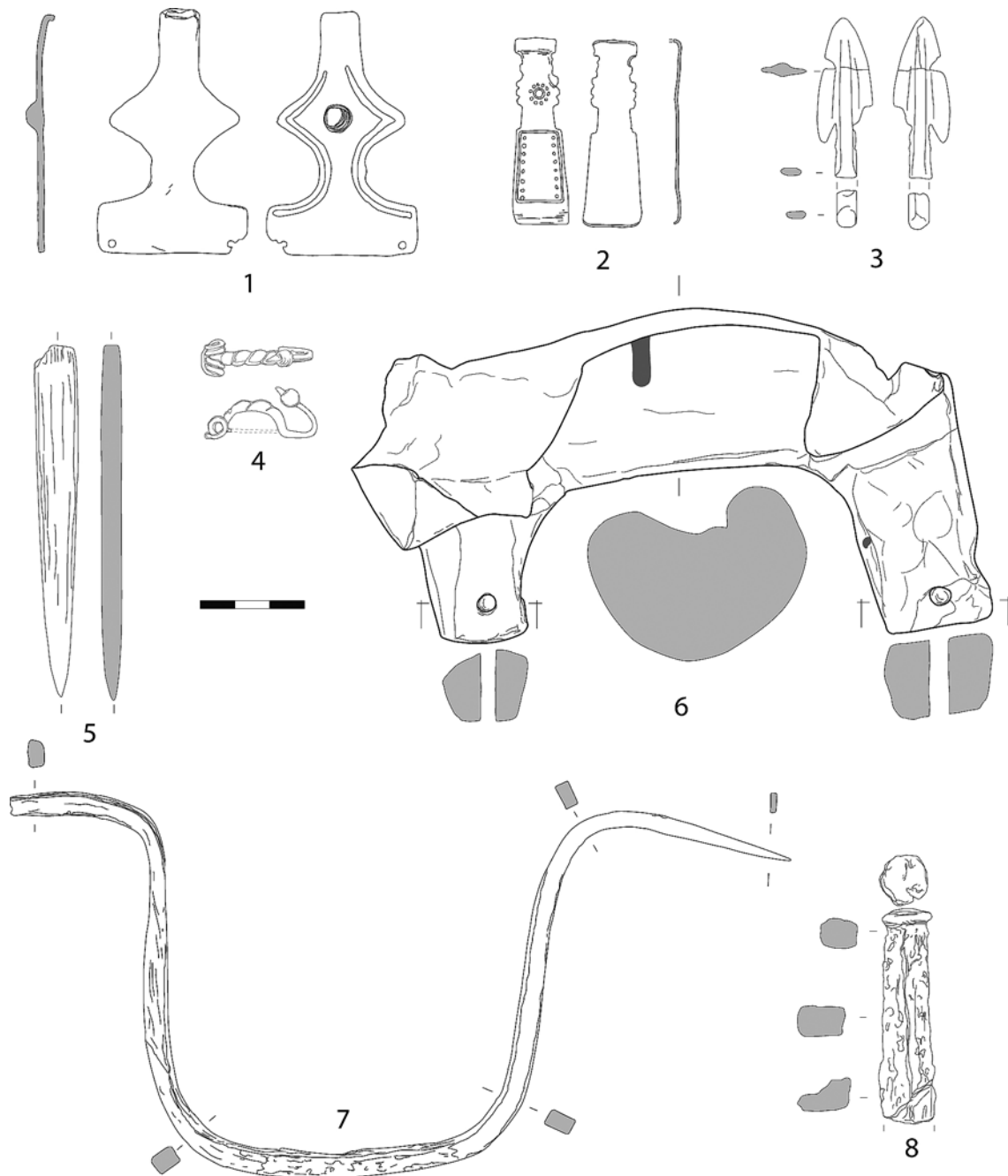
5) Sivella de cinturó visigoda amb ornaments incisos (Bosch Gimpera 1915, 51; Vidiella 1920, 181; Pallarés 1965, 120). Desapareguda (Fig. 9.57).

Departament e

Gairebé no s'especifica material concret, a excepció de:

Metalls

1) Sivella de cinturó d'un garfi amb apèndix de botó i decoració de línies de canaletes resseguint sengles

115

Fig. 9.58. Departaments entre Torre 1 i O. Exterior de la Torre 1, Departament c, Departament d. Material arqueològic.

laterals de la placa. Del tipus CIII de Cerdeño (1978, 301) datada a la segona meitat del segle VII i segle VI aC. La part distal presenta dues perforacions als extrems per a reblir el cinturó (Bosch Gimpera 1915b). Trobat fora del recinte, just al costat. Núm. d'inventari: MAC BCN-19850. 2) Fragment de pinces de depilar de bronze amb decoració de cercles incisos a la cara exterior. Peça igual —en morfologia i elements decoratius— a la documentada a l'estrat superficial de la necròpolis d'Orley (La Vall d'Uixó) i a la de la col·lecció del Museu de les Terres de l'Ebre

provinent del poblat del Tossal de les Vinyes (Ràfels, Matarranya). 3) Un nombre indeterminat de laminetes de bronze. 4) Un ast o tija de ferro de secció rectangular, amb un extrem apuntat i l'altre trencat. La tija es troba treballada en forma de U, amb els angles rectes, i presenta els extrems sobresortints i apuntats. Pertany al sector annex e^m (Bosch Gimpera 1915, 226).

Material no vascular

4) nombre indeterminat de pesos de teler.

xen set graons direcció sud-est nord-oest on, en aquest punt, giren 90° a l'esquerra direcció sud oest cap a l'arrencament d'una plataforma inferior retallada a la roca mare (Fig. 9.60).

ESTRATIGRAFIA

Annex 1

1ª Capa: estrat de terra vermellosa remoguda. Superficial (Bosch Gimpera 1915, 29).

2ª Capa: estrat de terra negrosa amb cendres. Enderroc (immediatament sobre paviment) (Bosch Gimpera 1915, 29).

Annex 2

1ª Capa: estrat de terra negrosa vegetal. (Bosch Gimpera 1915, 29).

2ª Capa: estrat de cendra carbonosa. (Bosch Gimpera 1915, 29).

MATERIALS

Categories aparegudes

Material no vascular: 100% (N.M.I: 3).

Annex 1

Material no vascular

1) Fragment de testa d'un bòvid de terra cuita (Bosch Gimpera 1915, 29). Desaparegut.

Metall

2) Una mena de cullera de ferro (sobre edifici A) (Bosch Gimpera 1915, 29). Desapareguda.

Annex 2

Material no vascular

1) Fragment de figureta de terra cuita (Bosch Gimpera 1915, 29). Desaparegut.

EDIFICI 12

CAMBRA 19 - CAMBRA 21 (Bosch Gimpera, 1915a)³⁰

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 14 a al 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, p. 34).

ESTRUCTURES

Ubicació

La Cambra 19 és un recinte encaixat al nord del recinte 21 i oest del 23. La Cambra 21 és el segon recinte al sud oest de la part alta, després de l'espai obert 22. Mesura 3 m x 3,5 m. Comunica amb el recambró 19 pel costa septentrional.

Arquitectura i urbanisme

Estança de planta rectangular irregular, de gairebé 4m. d'amplada a la façana per 4,5 m a la paret del fons. (Fig. 9.61). Un mur orientat en direcció nord-sud, de parament diferent al dels ibèrics, compartimenta l'espai, determinant l'existència de l'àmbit 48' a l'oest i el 48" a l'est. La porta d'entrada és a l'extrem meridional del mur de façana. Una altra porta s'obre al centre de la paret del fons, donant pas a un recinte gairebé totalment destruït; només conserva el que podria ser el mur septentrional (tot i que es troba desalineat amb la paret nord dels recintes 48' i 48"). Aquest fet reforça encara més la idea que cal vincular aquesta estança amb algun bloc més ampli situat al nord. D'aquesta estança cap al nord el jaciment està del tot arrasat per la construcció de l'ermita de Sant Antoni Abad (sota l'ermita es distingeixen murs relacionables amb algun recinte: 53, i pels entorns de l'ermita: 54).

Tècniques constructives

Els pocs murs conservats són de pedra calcària i sorrenca lligats amb fang.

30. La part alta es caracteritza per tenir concentrada en uns 2000 m² més de 80 recintes. La llarga ocupació del cingle del tossal deixa entreveure que probablement hi hagi recintes que no hagin funcionat contemporàniament. En aquest sentit, mirarem d'aportar dades significatives sobre la seva evolució cronològica i espacial. Les observacions directes fetes actualment sobre els murs dels jaciments són gairebé irrelevantes, ja que l'any 1973 es realitza una campanya de neteja i restauració (Atrián 1976) sense especificar els murs que es van restaurar i amb quins criteris es van reconstruir parcialment (Moret, Benavente, Gorgues 2006, 155). Tanmateix la documentació dels murs que formen els diferents edificis de la part alta s'ha completat mitjançant l'observació *in situ*. La qual cosa ens ha permès copsar l'estat actual de conservació de les restes originals i a més entreveure alguns adossaments entre murs, portes tapiades, diferències entre paraments constructius i comparar les restes actuals amb el plànol de les excavacions.

Segons el diari d'excavacions de Bosch Gimpera, en tota la part alta del tossal els departaments que s'excaven estan plens de terra groguenca molt dura, barrejada amb pedres, sobre el sòl de roca mare (Bosch Gimpera 1915a, 34). En aquest sentit, no sembla ser que en el moment que es dugueren a terme les excavacions s'haguessin documentat estrats equivalents a fases posteriors a finals del segle III aC. Tot i això, creiem que segons la superposició i l'orientació d'alguns murs, juntament amb la troballa de materials posteriors es poden plantejar fases posteriors.

Estructures domèstiques

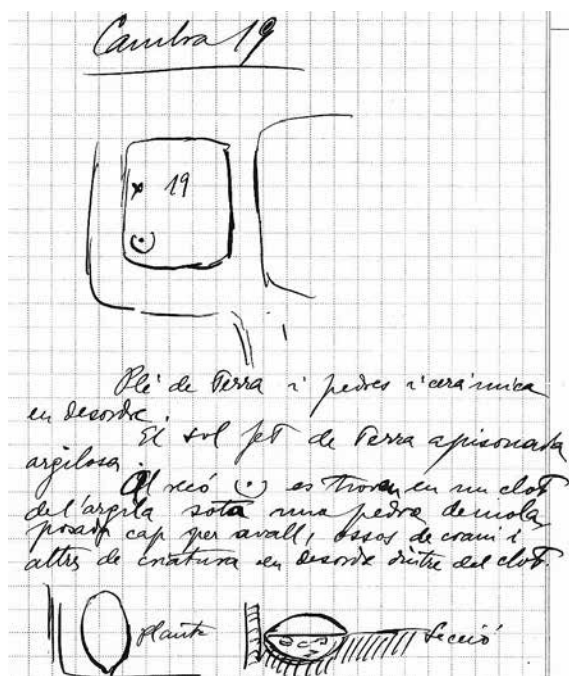
Al racó sud oest es troba una pedra de molí cap per avall, amortitzada, que cobreix una fossa excavada al sòl amb restes d'ossos humans d'edat infantil. Sobre el sòl de circulació del recinte es documenta més quantitat d'ossos infantils en desordre (Bosch Gimpera, 1915a, p. 36) (Fig. 9.62).

ESTRATIGRAFIA

Cambra 19

1a Capa: estrat de terra i pedres, suposadament de color groc (Bosch Gimpera 1915a, 36). Enderroc.

Fig. 9.62. Croquis Cambra 19 del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

2a Capa: sòl construït amb terra piconada argilosa (Bosch Gimpera 1915a, 35).

Paviment de terra construït.

3a Capa: estrat de terra que farceix una fossa practicada al subsòl (Bosch Gimpera, 1915a, 36). Rebliment (Fig. 9.62).sense data.

Cambra 21

1a Capa: segons el diari d'excavacions de Bosch Gimpera, en tota la part alta del tossal els departaments que s'excaven estan plens de terra groguenca molt dura barrejada amb pedres (Bosch Gimpera 1915a, 36). Concretament en aquest espai el defineix amb terra dura i pedres (Bosch Gimpera 1915a, 37). Enderroc.

2a Capa: sòl de roca (Bosch Gimpera 1915a, 36) i anivellament d'argiles (Bosch Gimpera 1915a, 34). Paviment.

INVENTARI DELS MATERIALS

Pedres i ceràmica en desordre (Bosch Gimpera 1915a, 36).

Cambra 19 (1a Capa)

Ibèrica oxidada

1) Peça sencera d'un petit bol escudella de vora reen-
trant i peu anular motllurat. Presenta decoració pinta-
da a bandes horitzontals a la paret interna i externa.
Núm. d'inventari: MAC BCN-18987 (Fig. 9. 63.1).

Indústria lítica

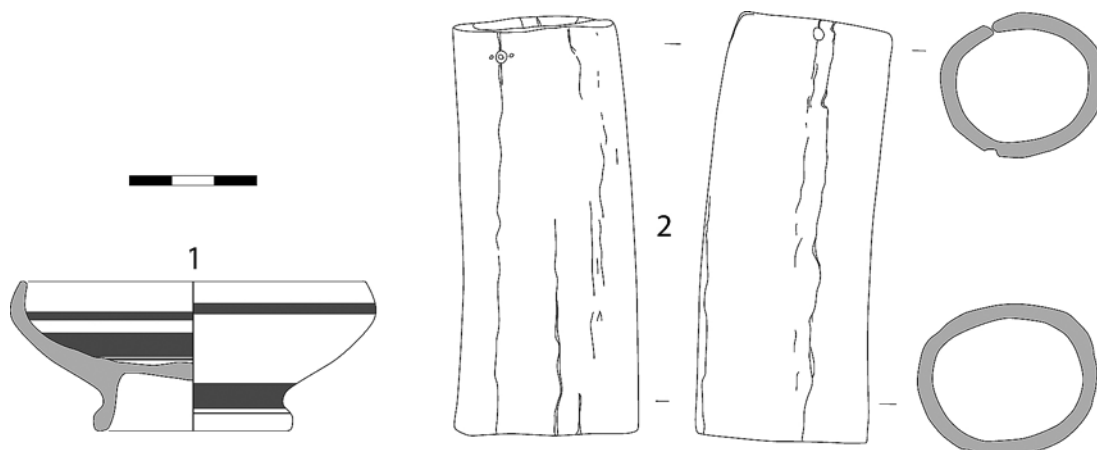
2) Mola de molí de pedra, probablement de vaivé.

Restes humanes

3) Número indeterminat d'ossos i d'un crani
inhumats dins una fosseta (Bosch Gimpera 1915a,
36). Desaparegudes.

4) Fragments dispersos d'ossos sobre el sòl d'us
(Bosch Gimpera 1915a, 36). Desapareguts.

Fig. 9.63. Edifici 12. Cambra 21. Material arqueològic.

Cambra 21**Indústria òssia**

1) Perfil complet d'un atuell de forma cilíndrica de parets d'os. A un dels extrems presenta dos perforacions simètriques a la paret externa, sense travessar la paret. Núm. d'inventari: MAC BCN-29830 (Fig. 9.63.2)

EDIFICI 13**CAMBRA 23 I CAMBRA 24****DOCUMENTACIÓ**

Excavat entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34).

ESTRUCTURES**Ubicació**

Edifici de planta trapezoïdal a l'oest dels recintes 19 i 21.

Arquitectura i urbanisme

Edifici de planta bipartita (Fig. 9.61). El recinte nord (23) mesura uns 2 m x 3 m i el 24, que es troba erosionat per la seva part sud, mesura 2,80 x 3,20 m (de nord a sud). La porta d'aquest edifici no es troba al carrer principal si no a través d'una obertura tapiada al mur que el separa del carrer 4 (cambra 25). Adosat al mur que delimita el carrer 4 hi ha una estructura de pedres, algunes d'elles clavades, a mode de vorera o de protecció de l'edifici a l'hora de la canalització de l'aigua pel carrer.

Tècniques constructives

Els pocs murs conservats són de pedra calcària i sorrenca lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No disposem d'informació.

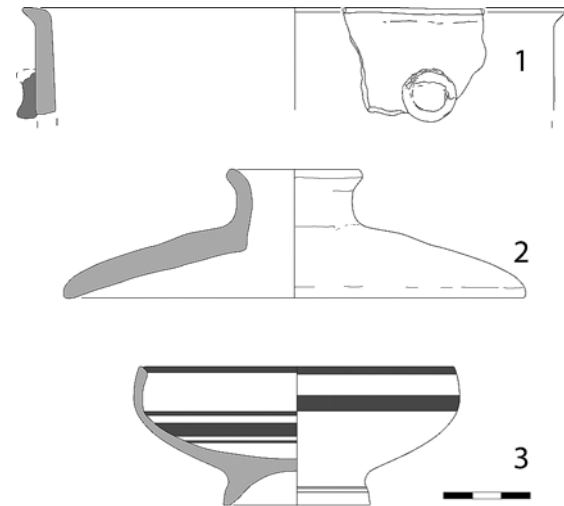
ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: Fins al fons, terra negrosa amb pedres (Bosch Gimpera 1915a, 38). Enderroc.

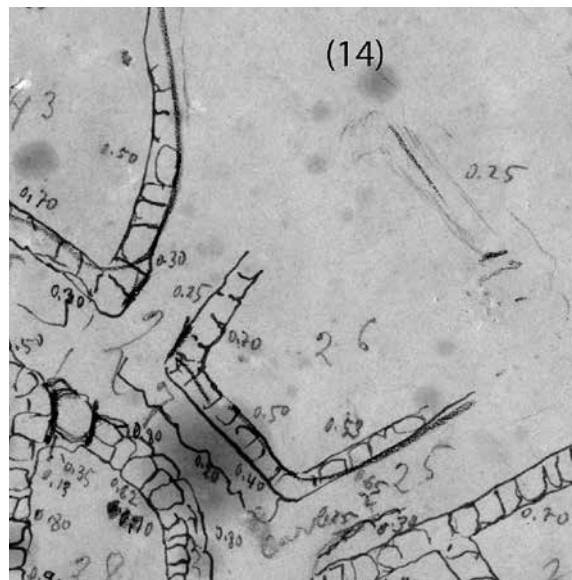
2ª Capa: sòl de roca (Bosch Gimpera 1915a, 36). Sòl de circulació.

MATERIALS**Cambra 23****Ceràmica a mà**

1) Fragment de vora recta i llavi pla exvasat. Decoració d'un botó aplicat a la cara exterior de la paret. Provablement sigui una olla de perfil cilíndric.

Fig. 9.64. Edifici 13. Cambra 23, Cambra 24. Material arqueològic.

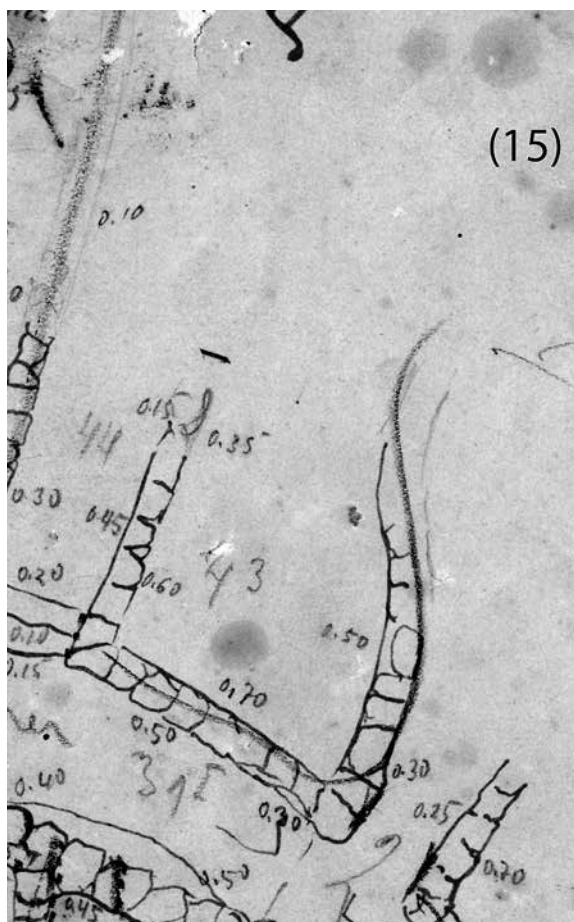

Fig. 9.65. Planta Edifici 14 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Núm. d'inventari: MAC BCN-19086. 2) Tapadora llisa sencera (45° d'inclinació de la paret) de pom obert lleugerament exvasat. Pasta marronosa lleugerament ennegrida a la vora per l'acció del fum. Núm. d'inventari: MAC BCN-18944 (Fig. 9.64.2). 3) Fragment de vora recta i llavi pla exvasat, provablement d'una olla de perfil cilíndric. Decoració d'un botó aplicat de perfil còncav a la cara exterior de la paret. Núm. d'inventari: MAC BCN-19086 (Fig. 9.64.1).

Cambra 24**Ibèrica oxidada**

1) Perfil complet d'un bol escudella de vora recta i llavi lleugerament reentrant i peu anular motllurat

Fig. 9.66. Planta Edifici 15 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

amb fons còncav. Tipus A.III.8.2 de Bonet i Mata (1992, 159); 10.2 de Cella per al Penedès (172, làm. 12, 7 i 9). Decoració pintada de bandes i filets horitzontals a les parets interna i externa. Exemplar de petites dimensions (11 cm de diàmetre). Tipus característic de principis segle IV aC, segons exemplars apareguts a Alorda Park (Sanmartí, Santacana 1992). Núm. d'inventari: MAC BCN-18984 (Fig. 9.64.3).

EDIFICI 14 CAMBRA 26

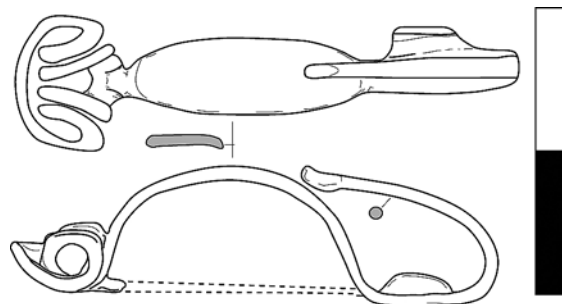
DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34).

ESTRUCTURES

Ubicació

Edifici de planta trapezoïdal a l'oest del recinte 25.

Fig. 9.67. Edifici 15. Material arqueològic

Arquitectura i urbanisme

Aquest recinte es troba erosionat per la part est i no disposem de la planta completa. Mesura 2,20 m a la façana x 5,20 m de llargada conservada x 4 m de llargada a l'extrem sud (Fig. 9.65).

Tècniques constructives

Els pocs murs conservats són de pedra calcària i sorrenca lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No disposem d'informació.

ESTRATIGRAFIA

- 1ª Capa: Fins al fons, terra negrosa amb pedres (Bosch Gimpera 1915a, 39). Enderroc.
- 2ª Capa: sòl de roca (Bosch Gimpera 1915a, 36). Paviment.

MATERIALS

No hi ha distinció de material.

Fauna

- 1) Nombre indeterminat d'ossos d'animals (Bosch Gimpera 1915a, 39).

EDIFICI 15 CAMBRES 43 i 44

DOCUMENTACIÓ

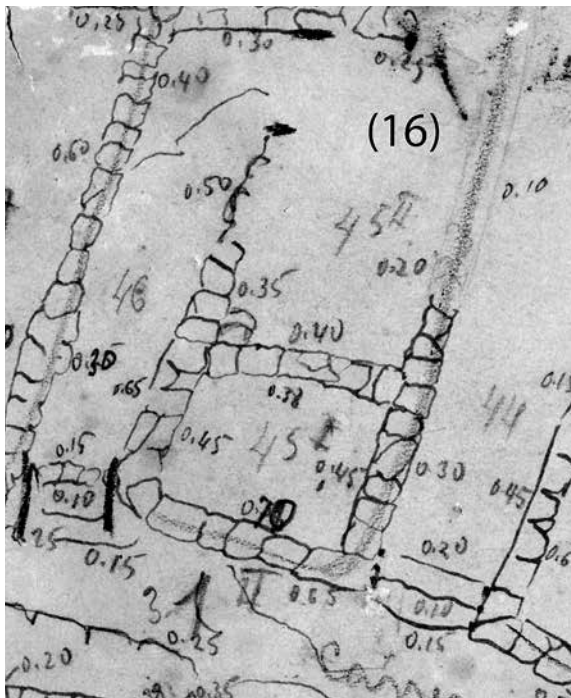
Excavat entre els dies 16 de setembre i 25 de setembre de 2015 (Bosch Gimpera 1915a, 47 i 48).

ESTRUCTURES

Ubicació

Recintes adossats a 25, pel costat nord.

Fig. 9.68. Planta Edifici 16 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Arquitectura i urbanisme

Estança incompleta, versemblantment de planta rectangular o trapezoïdal, a jutjar per la part conservada. En efecte, no es conserva la part posterior degut a l'erosió soferta a tota la zona oriental del tossal. Aquest recinte sembla tenir el típic accés des del carrer mitjançant un passadís obert (1,80 m de llum) amb graons, que vehicularia la distribució a sengles cambres desaparegudes. Només trobem al costat sud d'aquest passadís una estança més gran, de planta trapezoïdal (3,5 m d'amplada a la part de la façana per 4,5 m de llargada conservada) (Fig. 9.66).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang. Al recinte 44 es retallen a la roca natural dos graons a mode d'escala.

Estructures domèstiques

No es dóna informació al respecte.

ESTRATIGRAFIA

Tot com al recinte 47 (Bosch Gimpera 1915a, 49)
1ª Capa: estrat de terra negrosa, de potència compresa entre 30 i 60 cm (Bosch Gimpera 1915a, 48). Superficial.
2ª Capa: estrat de terra que es va aclarint fins tornar-se groguenca. Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Ceràmica en desordre, molt abundant al fons (capa 2), moltes pedres i moles (Bosch Gimpera 1915a, 48).

Metall

1) Fíbula de tipus La Tène de bronze. Presenta el característic peu allargat i toca a l'arc sense unir-se'n. Núm. d'inventari: MAC BCN-29838. Fins a finals del segle II aC (Fig. 9.67).

EDIFICI 16

CAMBRES 45', 45" i 46

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 16 de setembre i 25 de setembre de 2015 (Bosch Gimpera 1915a, 47 i 48).

STRUCTURES

Ubicació

Recintes adossats a la cambra 44, pel costat nord.

Arquitectura i urbanisme

Estança de planta rectangular, de 9 m de llargada conservada per 4,5 m d'amplada. A aquesta estança s'hi accedeix des del carrer pel recinte 46; es tracta d'un passadís de 1,20 m d'amplada a l'alçada de la porta. El recinte és va eixamplant fins els 2 m. d'amplada a la primera paret al fons. A aquest mur hi ha una porta que permet accedir a un espai encara més al fons; malauradament se n'han perdut gairebé tots els murs, excepte d'un de transversal en direcció est-oest, que compartimentaria l'àmbit. Seguint la paret meridional del passadís també s'obre una porta a l'extrem est, que dona accés a un altre recinte de planta trapezoïdal (3 m a la façana per 2,5m al fons), el qual, a la vegada, es troba compartimentat en dos àmbits (45°/est i 45°/oest) (Fig. 9.68).

Tècniques constructives

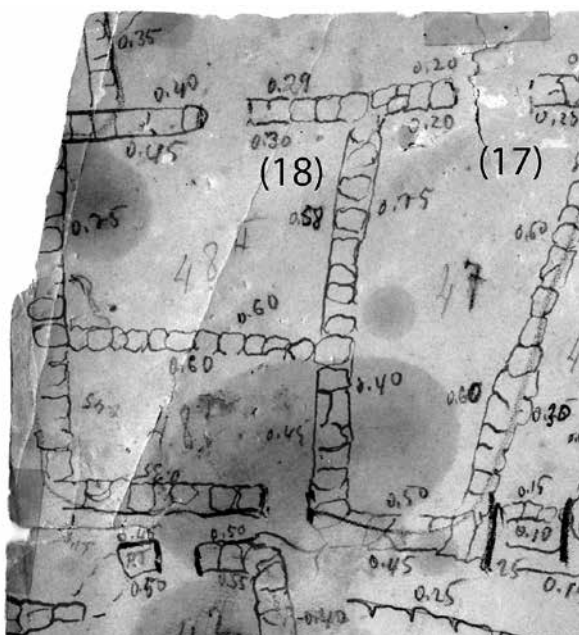
Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang. Al recinte 46 hi ha un graó construït de maçoneria a l'alçada de la porta d'accés (Bosch Gimpera 1915b).

Estructures domèstiques

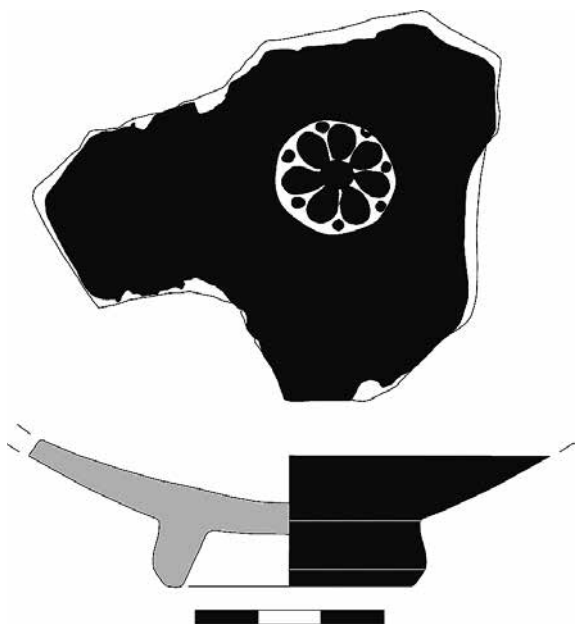
No es dóna informació al respecte.

ESTRATIGRAFIA

Tot com al recinte 47 (Bosch Gimpera 1915a, 49).
1ª Capa: estrat de terra negrosa, de potència com-

Fig. 9.69. Planta Edifici 17 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 9.70. Edifici 17. Material arqueològic.

presa entre 30 i 60 cm (Bosch Gimpera 1915a, 48). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra que es va aclarint fins tornar-se groguenca. Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Ceràmica en desordre, molt abundant al fons (capa 2), moltes pedres i moles (molins) (Bosch Gimpera 1915a, 48).

EDIFICI 17 CAMBRA 47

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 20 i 25 de setembre de 2015 (Bosch Gimpera 1915, 47 i 48).

ESTRUCTURES

Ubicació

Estança adossada a la 46, pel costat nord.

Arquitectura i urbanisme

Estança de planta trapezoïdal de gairebé 2 m d'amplada a la façana per 3 m d'amplada a la paret del fons. El mur de façana és corregut, aparentment sense porta d'accés. Al centre de la paret del fons hi ha una obertura de 1,20 m que devia donar pas a un o varis recintes perduts per l'acció de l'erosió. Aquesta estança podria formar part d'algun dels blocs que se l'hi adossen (Fig. 9.69).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es dona informació al respecte.

ESTRATIGRAFIA

-1ª Capa: estrat de terra negrosa de potència compresa entre 30 i 60cm (Bosch Gimpera 1915, 48). Superficial.

-2ª Capa: estrat de terra que es va aclarint fins tornar-se groguenca. Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Ceràmica en desordre, molt abundant al fons (capa 2), moltes pedres i moles (molins) (Bosch Gimpera 1915, 48).

Campaniana A

1) Fragment de base de Lamboglia 27, de producció Campana amb el típic fons de roseta central. Peces de petites dimensions probablement atribuïbles al subtipus ab, produïdes al segle III aC fins meitat del segle I aC. Gran difusió entorn el 200 aC. Núm. d'inventari: MAC BCN-19159. No consta a l'estudi de Sanmartí-Grego (1975); Pallarès la descriu sense contextualitzar com a base de copa de la forma Lamboglia 27 (Pallarès 1965, 57) (Fig. 9.70).

Fig. 9.71. Edifici 18. Vista ermita i la seva relació amb els recintes 53 i 54 (Arxiu MAC-Barcelona, CB737).

EDIFICI 18 CAMBRA 48' i 48" (48''')

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 20 i 25 de setembre de 2015 (Bosch Gimpera 1915, 47 i 48).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc C. Estança adossada a la 47, pel costat nord.

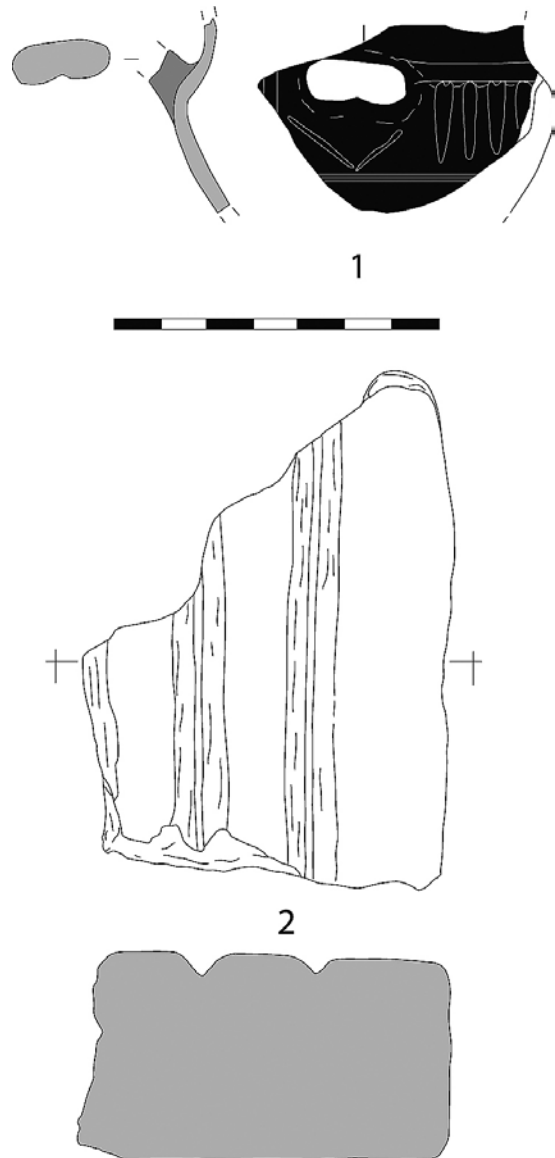
Arquitectura i urbanisme

Estança de planta rectangular irregular, de gairebé 4 m d'amplada a la façana per 4,5 m a la paret del fons (Fig. 9.69). Un mur orientat en direcció nord-sud, de parament diferent al dels ibèrics, compartimenta l'espai, determinant l'existència de l'àmbit 48' a l'oest i el 48" a l'est. La porta d'entrada és a l'extrem meridional del mur de façana. Una altra porta s'obre al centre de la paret del fons, donant pas a un recinte gairebé totalment destruït; només conserva el que podria ser el mur septentrional (tot i que es troba desalineat amb la paret nord dels recintes 48' i 48"). Aquest fet reforça encara més la idea que cal vincular aquesta estança amb algun bloc més ampli situat al nord.

D'aquesta estança cap al nord el jaciment està del tot arrasat per la construcció de l'ermita de Sant Antoni Abat (sota aquesta es distingeixen murs relacionables amb algun recinte: 53, i pels entorns de l'ermita: 54) (Fig. 9.71).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Fig. 9.72. Edifici 18. Material arqueològic.

Estructures domèstiques

No es dona informació al respecte.

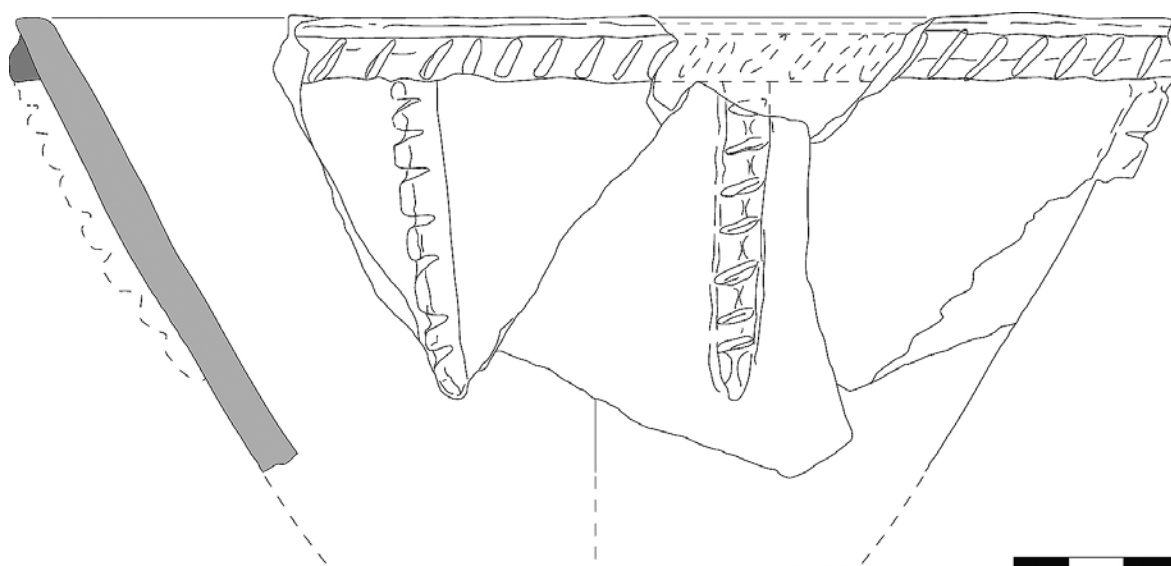
ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra negrosa de potència compresa entre 30 i 60 cm (Bosch Gimpera 1915a, 48). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra que es va aclarint fins tornar-se groguenca. Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Tot igual al recinte 47 (Bosch Gimpera 1915a, 49). Ceràmica en desordre, molt abundant al fons (capa 2), moltes pedres i moles (Bosch Gimpera 1915a, 48).

Fig. 9.73. Carreró 4. Cambra 25. Material arqueològic.

Vernís negre del Taller de Roses³¹

1) Fragment de paret amb arrencament de nansa d'un petit crater de la forma Lamboglia 40 amb decoració de falsos gallons. Cronologia de finals del segle IV aC als tres primers terços del segle III aC. Núm. d'inventari: MAC BCN-11635 —el número de referència a la publicació de Sanmartí-Grego és el 11635 (1975, 109)— (Fig. 9.72.1).

Indústria lítica

2) Fragment de pedra sorrenca recremada amb 3 solcs regulars de línies paral·leles en forma de "V", es tracta d'un motlle de fosa de barnilles de bronze. Núm. d'inventari: MAC BCN-34531 (Fig. 9.72.2).

CARRERÓ 4 CAMBRA 25

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera, 1915a, 34).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc C. Recinte trapezoïdal a l'oest dels recintes 23 i 24, molt estret, a mode de passadís (mesura 1 m

a la façana x 2 m a la part meridional conservada que són gairebé 5 m de llarg) (Fig. 9.61).

Arquitectura i urbanisme

Recinte rectangular irregular obert al carrer 2. Dins l'estança s'observen una sèrie d'estructures subjacents amb parament de pedres clavades adossades i en una cota inferior al mur oest. Sembla versemblant que pugui ser la continuació de la calanització del carrer 2 que es troba davant de l'edifici 14 i/o restes d'una vorera (Fig. 8.3).

Tècniques constructives

Els pocs murs conservats són de pedra calcària i sorrenca lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No disposem d'informació.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: Fins al fons, terra negrosa amb pedres (Bosch Gimpera 1915, 39). Enderroc.

2ª Capa: sòl de roca (Bosch Gimpera 1915, 36). Paviment.

INVENTARI DELS MATERIALS

No hi ha distinció de material.

31. Agraïm les observacions del Dr. Jordi Principal Ponce pels seus consells a l'hora d'establir la filiació d'aquesta peça, que fins aleshores restava indeterminada (Sanmartí 1975, 109).

Intrusió

1) Botó de bronze amb uns dibuixos de fulles de parra (Bosch Gimpera 1915a, 39). Desaparegut, sense cap descripció més extensa, i ni rastre de cap imatge ni fotografia.

Ceràmica a mà

2) Plat/tapadora troncocònic de base plana amb decoració a cordó digitat sota el llavi de la paret exterior i sèries de cordons digitats verticals. Cronologia: 650-575 aC. Núm. d'inventari: MAC BCN-19127 (Fig. 9.73).

EDIFICI 29**CAMBRA 62', 62'', 63' i 63''****DOCUMENTACIÓ**

Excavat els dies 1 i 2 d'octubre de 2015 (Bosch Gimpera 1915a, 51).

ESTRUCTURES**Ubicació**

Bloc C'. Estanta al costat nord de l'ermita.

Arquitectura i urbanisme

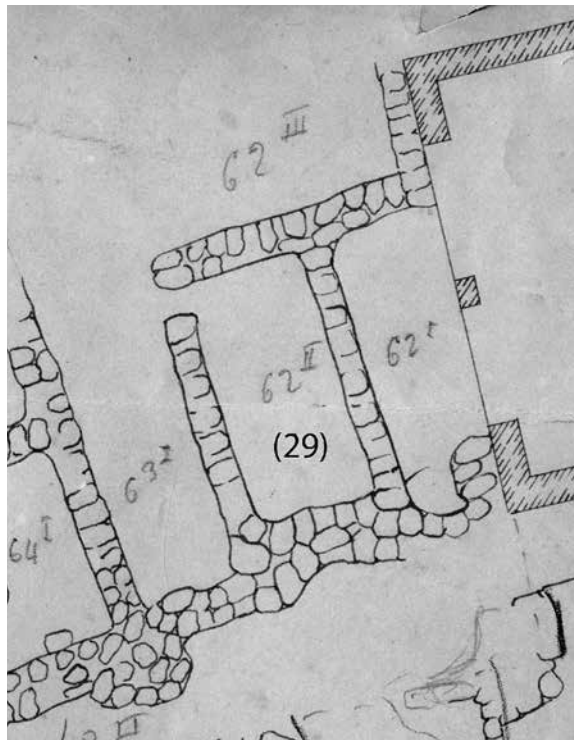
Conjunt d'estances que conformen un conjunt de planta trapezoïdal de 7 m d'amplada a la part més oriental, 6 m d'amplada a la façana i 9 m de llargada conservada. La façana és correguda i no s'hi distingeix cap obertura que doni accés a l'interior. A més, el mur de façana és lleugerament curvilini (Bosch Gimpera 1915b). Si apliquem els model d'alguna de les cases complexes de l'assentament podríem deduir que l'entrada estava al recinte septentrional (63'), el més llarg de tots, i que des

d'aquest és podria accedir als recintes posteriors (62''), a altres possibles sectors (desapareguts per l'erosió) i al recinte central (63'') mitjançant una porta al vèrtex nord est d'aquest darrer. El recinte 62' queda soterrat parcialment per l'ermita de Sant Antoni Abad (Fig. 9.74).

Tècniques constructives

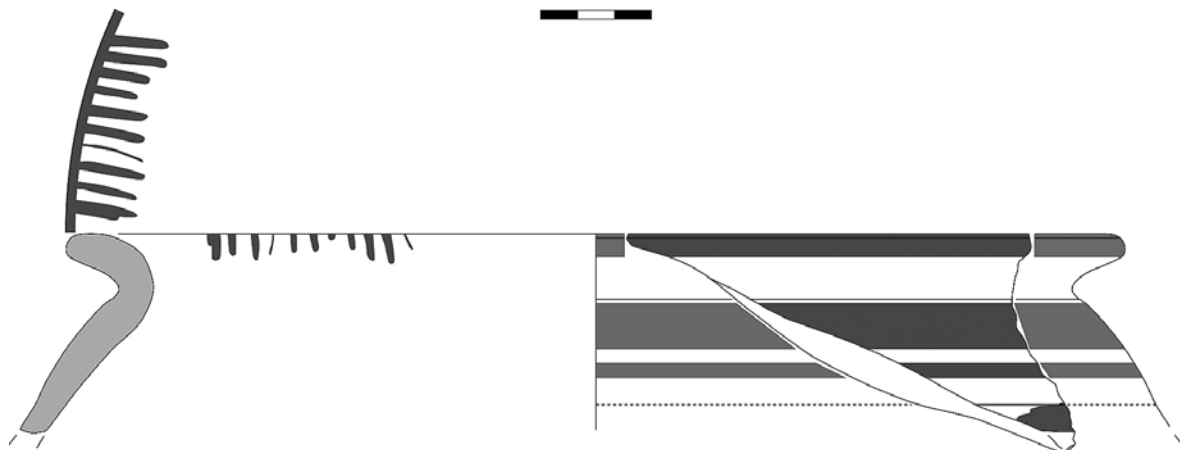
Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Fig. 9.74. Planta Edifici 29 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

125

Fig. 9.75. Edifici 29. Cambra 63. Material arqueològic.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

La mateixa estratigrafia s'estén per la zona dels edificis 60-69. Aquests sectors que es troben força remenats i a tots ells les parets apareixen superficials (Bosch Gimpera 1915a, 50).

1ª Capa: estrat de terra vegetal negrosa amb moltes pedres i ceràmica. Superficial.

2ª Capa: no es menciona.

INVENTARI DELS MATERIALS

Moltes pedres i ceràmica (Bosch Gimpera 1915a, 50).

Cambra 63 (genèric)

Ibèrica oxidada

1) Fragment de vora i cos d'una tenalla de vora exvasada. Decoració pintada de bandes horitzontals al llavi i a la paret exterior. La part interna de la vora presenta un sanefa de filets verticals. Núm. d'inventari: MAC BCN-29721 (Fig. 9.75).

Cambra 63"

Indústria lítica

2) Sageta de sílex de forma indeterminada (Bosch Gimpera 1915a, 52). Desapareguda.

EDIFICI 30

CAMBRES 64', 64'', 65' i 65''

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 1 i 2 d'octubre de 2015 (Bosch Gimpera 1915a, 51).

ESTRUCTURES

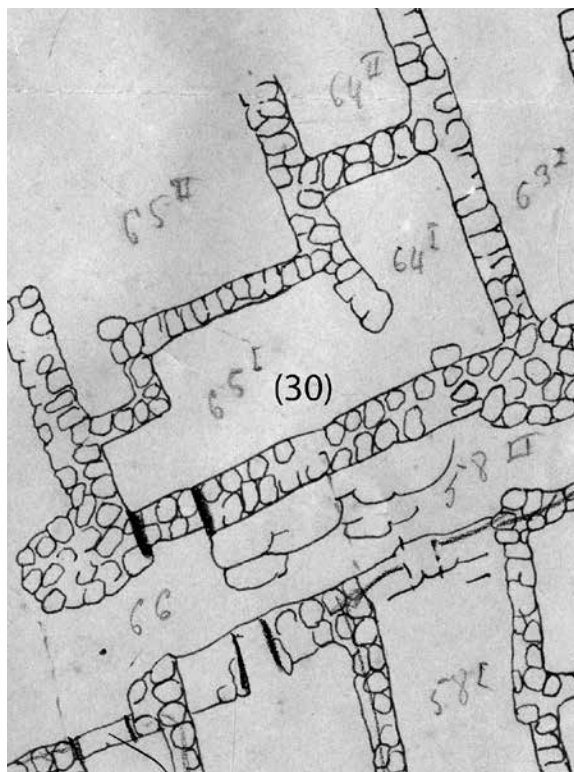
Ubicació

Bloc C'. Estança adossada a la 63', pel costat nord.

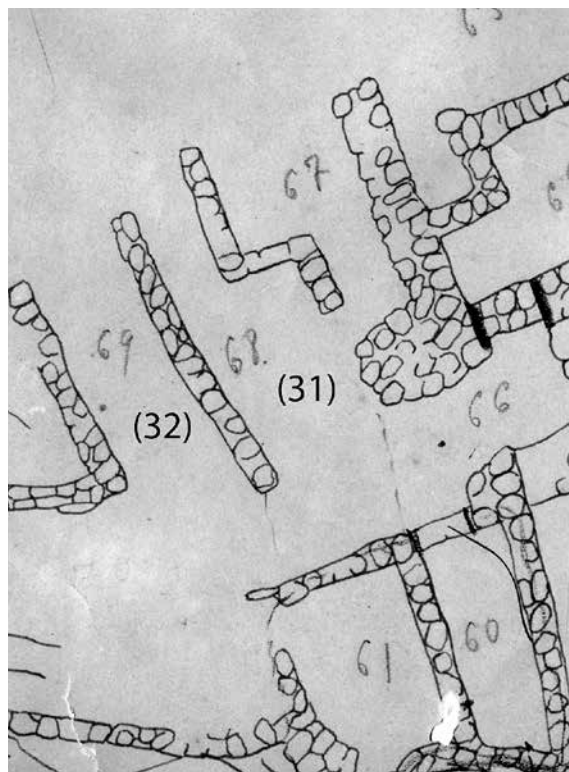
Arquitectura i urbanisme

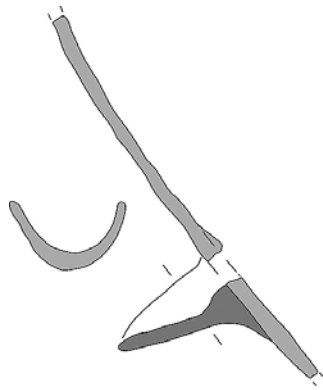
Conjunt d'estances que conformen un conjunt de planta rectangular de 7 m d'amplada per 8 m de llargada conservada (costat meridional). La façana, amb un mur destacat i de gairebé 0,50 m d'amplada, presenta una obertura al costat nord est (Bosch Gimpera 1915b). Els dos angles de la façana de l'edifici estan reforçats mitjançant un folre fet per unes estructures circulars (Fig. 9.76). Aquest tipus de protecció en els angles sol construir-se en edifi-

Fig. 9.76. Planta Edifici 30 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 9.77. Planta Edifici 31 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 9.78. Edifici 31. Cambra 68. Material arqueològic.

cis exempts o parcialment exempts situats en llocs de pas o accessos; com en el cas de la torre 3 de l'assentament de Mas Castellar de Pontós (Asensio *et al.* 2014, 127). A més, no ens passa desapercebut que el mur septentrional de l'edifici té un gruix de gairebé un metre d'amplada. Aquests dos elements arquitectònics es podrien relacionar versemblantment amb el mur de tanca i l'accés a l'assentament en alguna fase precedent, o fins-i-tot amb els orígens de l'ocupació del lloc.

Passada la porta, un recinte rectangular transversal (65'), a mode de vestíbul distribueix la circulació cap als diferents recintes, tal com s'esdevé als edificis de la zona 1 del Castellet de Banyoles (Sanmartí *et al.* 2013); a la dreta, el recinte 64', i cap endavant, travessant la següent porta, el 65" i el 64", ambdós erosionats. El recinte 65" és el principal, amb gairebé 5 m d'ample, mentre que el 64" fa tan sols 2 m, la mateixa amplada que 64' (Fig. 9.76).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

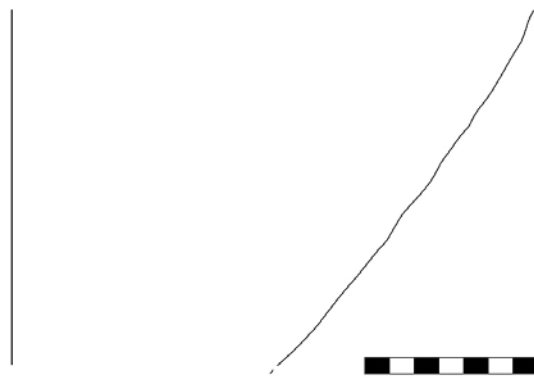
La mateixa estratigrafia s'estén per la zona dels edificis 60-69. Aquests sectors que es troben força remenats i a tots ells les parets apareixen superficials (Bosch Gimpera 1915a, 50).

1^a Capa: estrat de terra vegetal negrosa amb moltes pedres i ceràmica. Superficial.

2ª Capa: no es menciona.

INVENTARI DELS MATERIALS

Moltes pedres i ceràmica (Bosch Gimpera 1915a, 50).

EDIFICI 31

CAMBRES 67 i 68

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 4 i 7 d'octubre de 2015 (Bosch Gimpera 1915a, 52)

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc C'. Estança al costat de la 65 per la banda nord.

127

Arquitectura i urbanisme

Es tracta d'un recinte rectangular, a continuació i en paral·lel al gran mur nord del recinte 65. Ens apareix compartimentat en dos recintes juxtaposats en forma de "ela", amb els murs força més prims que els precedents. El recinte mesura gairebé 4 m d'amplada per 5 m de llargada conservada (Fig. 9.77).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

S'excaven els recintes 67 a 71, tots amb les característiques següents (Bosch Gimpera 1915a, 53):

1ª Capa: estrat de terra negrosa (Bosch Gimpera 1915a, 53). Superficial.

2ª Capa: no es menciona.

INVENTARI DELS MATERIALS

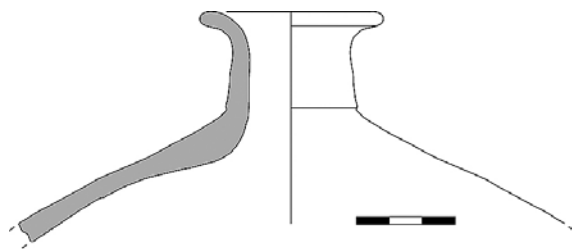
"Qualques fragments de ceràmica i pedres" (Bosch Gimpera 1915a, 53).

Cambra 68

Ibèrica oxidada

1) Fragment de terç inferior (falta la base i el fons còncau convex) d'una tenalla amb broc inferior: A.I.3.1/A.I.3.2 (Mata, Bonet, 1992). Núm. d'Inventari: MAC BCN-29745 (Fig. 9.78).

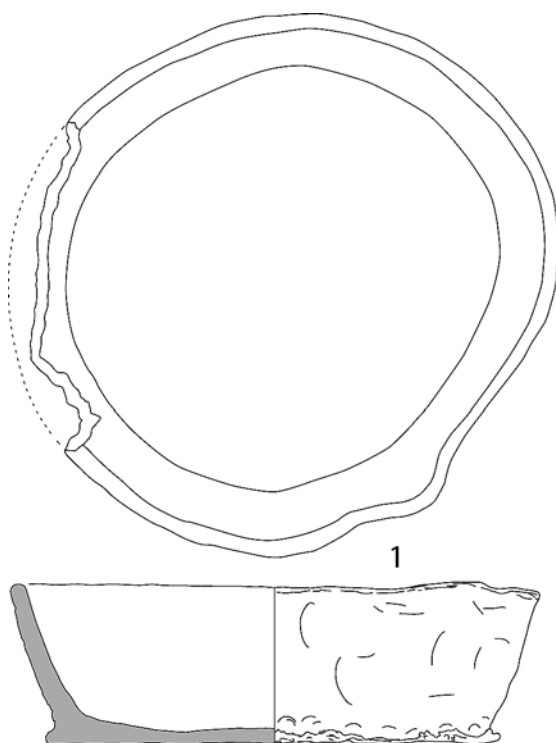
Fig. 9.79. Edifici 32. Cambra 69. Material arqueològic.

Fig. 9.80. Edifici 33. Vista base de columna

Fig. 9.81. Edifici 33. Material arqueològic.

EDIFICI 32

CAMBRA 69

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 4 i 7 d'octubre de 2015 (Bosch Gimpera 1915a, 52).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc C'. Sector al costat del 68 per la banda nord.

Arquitectura i urbanisme

Es tracta d'un recinte rectangular, sense parets conservades de façana ni de fons. Mesura gairebé uns 2 m d'amplada per 5 m de llargada conservada (Fig. 9.77).

Tècniques constructives

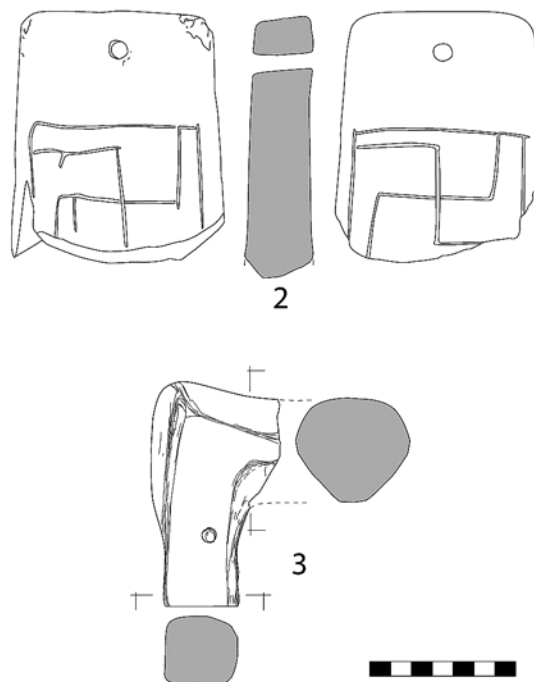
Els murs són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

S'excaven els recintes 67 a 71, tots amb les característiques següents (Bosch Gimpera 1915a, 53):

1ª Capa: estrat de terra negrosa. Bosch Gimpera 1915a, 53). Superficial.

2ª Capa: no es menciona.

INVENTARI DELS MATERIALS

Ibèrica oxidada

1) Fragment de pom obert d'una tapadora sense decorar del tipus A.V.1.2 de la classificació de Mata i Bonet (Mata, Bonet 1992, 163). Núm. d'inventari: MAC BCN-29660 (Fig. 9.79).

EDIFICI 33

CAMBRA 71

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 4 i 7 d'octubre de 2015 (Bosch Gimpera 1915a, 52).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc C'. Recinte adossat al 69 costat septentrional.

Arquitectura i urbanisme

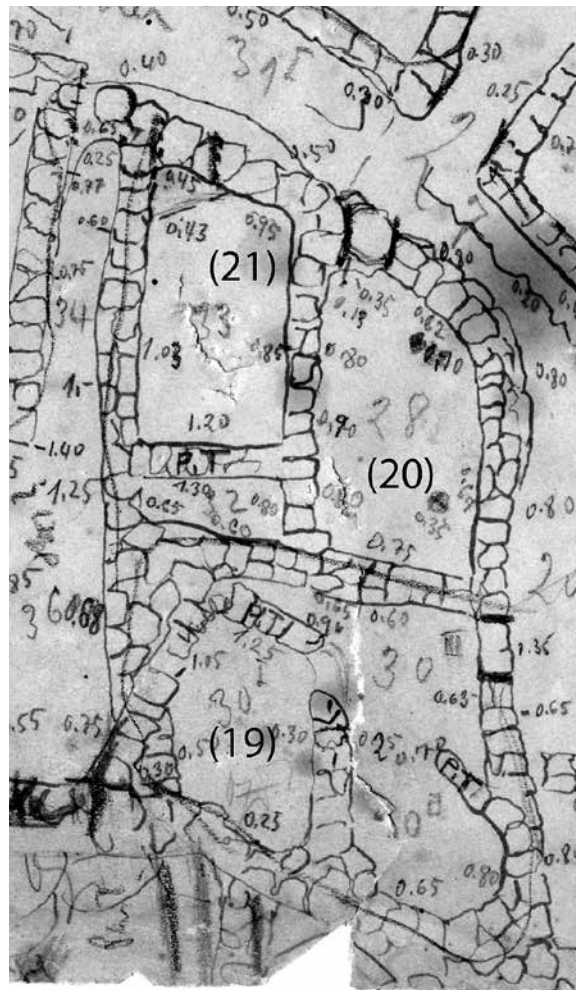
Àmbit de planta triangular de molt petites dimensions. Amb l'accés pel costat nord (Fig. 9.77).

Tècniques constructives

Sector retallat parcialment a la roca. Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

Adossada a la roca on s'assenta el mur meridional hi ha una banquetta de pedres que folra el retall a la roca. Adossada també al retall de la roca hi ha una basa de columna retallada de forma circular en pedra calcària, a mode de pilastra (Fig. 9.80). No són estranyes en aquest territori l'ús de pilastres adossades en recintes de molt petites dimensions. Com el recinte 111 i 117 de l'edifici 10 del Castellet de Banyoles (Sanmartí *et al.* 2012, 58) o el recinte 182 de l'edifici 31 (Asensio *et al.* 2016, 339) del mateix jaciment. Aquests blocs de pedra adossats a les parets dels recintes en cap cas són de funció constructiva. Aquests espais han estat interpretats com a possibles capelles d'edificis culturals o santuaris gentilicis, la qual cosa permet suposar-ne una funció ritual. Tal vegada es tractés d'altars. Malgrat les distàncies, les petites dimensions i la ubicació d'aquests espais, recorden a les petites dependències sàcres que apareixen freqüentment dins d'edificis culturals preromans entre l'Ebre i la Baixa Andalusia (Prados 2006).

Fig. 9.82. Planta Edifici 19 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

ESTRATIGRAFIA

S'excaven els recintes 67 a 71, tots amb les característiques següents (Bosch Gimpera 1915a, 53):

1ª Capa: estrat de terra negrosa (Bosch Gimpera 1915a, 53). Superficial.

2ª Capa: no es menciona.

INVENTARI DELS MATERIALS

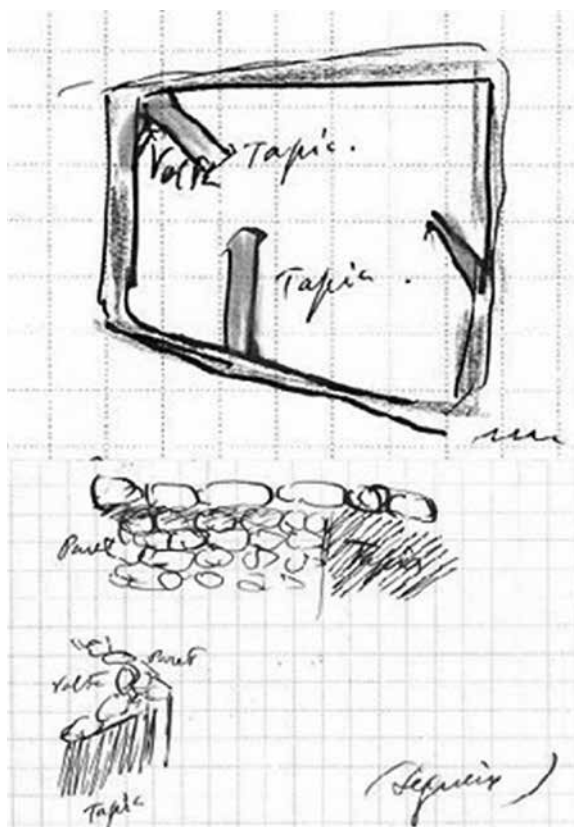
"Qualques fragments de ceràmica i pedres" (Bosch Gimpera 1915a, 53).

Ceràmica a mà

1) Perfil complet d'una cubeta o safata amb un broc pinçat a la vora i la paret. Núm. d'inventari: MAC BCN-18943 (Fig. 9.81.1).

Material no vascular

2) Fragment de *pondus* de forma rectangular i pla, amb decoració incisa de sengles tetrasquels o

Fig. 9.83. Croquis tapia Edifici 19 del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

esvàstiques a les cares. Núm. d'inventari: MAC BCN-36821 (Fig. 9.81.2). 3) Fragment de quarts de darrera d'una escultoretta zoomorfa de terracota. Versemblantment es tracta d'un èquid amb les potes juntes i la cua marcada a relleu, tota ella realitzada de forma geomètrica. Probablement es tracta d'un capfoguer ja que la part de les potes està perforada. Núm. d'inventari: MAC BCN-18037 (Fig. 9.81.3).

EDIFICI 19 CAMBRES 30 i 32

DOCUMENTACIÓ

Excavades entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc D. Recintes al costat est de edifici 29. Es tracta d'una clara superposició de diferents estructures (Bosch Gimpera 1915b, plànol).

Fig. 9.84. Edifici 19. Vista general (Arxiu MAC-Barcelona, CB2126).

Arquitectura i urbanisme

Es tracta d'una clara superposició de diferents recintes. En l'actualitat estan molt desfigurats després de les consolidacions dels anys 70 (Atrián 1976). Segons la documentació planimètrica original, els recintes superiors es subdivideixen en 30', 30'' i 32; estan alineats i adossats al recinte 17 pel costat nord. Considerem aquestes subdivisions com posteriors a l'ocupació ibèrica del tossal (Fig. 9.82).

La paret oest dels recintes 30' i 30'' es construeix sobre el mur oriental del gran recinte 29, en una fase posterior (Bosch Gimpera 1915a, 44). El mur constitueix una espina orientada de nord a sud a la que s'adossarien els diferents àmbits. L'espai 32 és un petit recinte acotat entre el mur oest de 30' i l'est de 33 (tots dos construïts sobre l'enderroc generalitzat de terra groga tot-i-que Bosch Gimpera defineix com a murs de "tapia"). A una cota inferior d'aquests murs d'una sola filada o tapia, Bosch Gimpera va identificar un mur anterior, que compartimenta els espais 33 i 30'.

Tècniques constructives

Els murs dels recintes 30', 30'' i 32 són aparentment (pel que es pot deduir dels croquis i les descripcions) d'un aparell de pedra més tosca. Són murs d'una sola filada, tal com representa en els croquis del diari de Bosch Gimpera (Bosch Gimpera 1915a, 44) i mesuren uns 2 m x 3 m.

Aquests murs, es superposen a la majoria de construccions del barri 2, per sota, el recinte 30 ibèric és de planta rectangular i mesura 5 x 4,5 m. Des d'aquest espai s'accediria a l'edifici singular 29, travessant la porta o paret de "tapia" situada a l'angle nord oest (Bosch Gimpera 1915a, 41) (Fig. 9.83).

Estructures domèstiques

Segons els diaris de Bosch Gimpera, la posició estratigràfica que ocupa aquesta sèrie de recintes i la seva morfologia recorden fefaentment a les anome-

nades cabanes tardo antigues (Alegria i Sancho 2009). En aquest sentit i per tot el que s'ha expressat, proposem aquesta fórmula per aquest sector i els adjacents 15 a 18, i el mur que delimita l'espai 32 del 33. Malauradament, i degut a la seva posició tan elevada, no disposem d'informació estratigràfica susceptible de poder donar més detalls (Fig. 9.84). No està de més recordar que hi ha una ocupació tardo antiga al veí jaciment de el Palao, es tracta d'una ocupació residual testimoniada per la troballa d'un enterrament d'aquesta època a peus dels edificis públics de la ciutat. A la Terra Alta en els assentaments de la Penya del Gall (Horta de Sant Joan) i els Corralets (Caseres) es troben materials d'aquesta cronologia. Entre el material de Sant Antoni conservat al MAC-Barcelona trobem una sivella de cinturó visigoda que podria correspondre al segle VII (Fig. 9.57) *terminus ante quem* d'aquesta fase d'ocupació tardana i fragments de sítula.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra negrosa amb arrels de 30 cm de potència estratigràfica (Bosch Gimpera 1915a, 43). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra groguenca fins al fons del departament (Bosch Gimpera 1915a, 40). Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Rajoles (*pondera*) i molta ceràmica (Bosch Gimpera 1915, 42), sense més detalls.

EDIFICI 20 CAMBRA 28

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34).

ESTRUCTURES

Ubicació

Edifici encaixat a l'oest de l'edifici 19 i al sud de l'edifici 21 del bloc d'edificis D.

Arquitectura i urbanisme

Edifici disposat al sud-est del bloc d'edificis D, a més d'estar en la confluència dels carrers 2 i 4, en un dels sectors amb més fort desnivell del carrer. El mur sud és curvilini, adaptant-se al gir del carrer. Es tracta d'un edifici de petites dimensions de planta rectangular que mesura 3,20 x 4 m (Fig. 9.82).

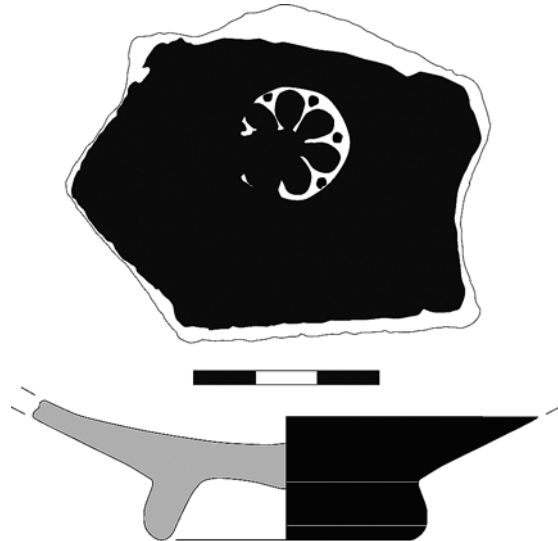

Fig. 9.85. Edifici 20. Material arqueològic.

Tècniques constructives

Nivell de circulació sobre roca natural, delimitat per les façanes de les cases de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No disposem d'informació.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra groguenca fosca amb ceràmica i pedres (Bosch Gimpera 1915a, 39). Enderroc.
2ª Capa: sòl de roca (Bosch Gimpera 1915a, 36). Sòl de circulació.

INVENTARI DELS MATERIALS

Campaniana A

1) Fragment de base de Lamboglia 27, de producció Campana amb el típic fons de roseta central. Peça de petites dimensions probablement atribuïble al subtipus ab, produïdes al segle III aC fins meitat del segle I aC. Gran difusió entorn el 200 aC. Núm. d'inventari: MAC BCN-19158. No consta a l'estudi de Sanmartí-Grego (1975); Pallarès la descriu sense contextualitzar com a base de copa de la forma Lamboglia 27 (Pallares 1965, 57) (Fig. 9.85).

EDIFICI 21 CAMBRA 33

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc D. Recinte situat al nord del 28 i a l'oest de 30' (el mur oest del recinte 32 és posterior).

Arquitectura i urbanisme

Recinte de forma rectangular, que mesura uns 4 x 2,30 m. En un moment posterior es construeix un mur sobre l'enderroc. La consolidació d'estructures posterior fa molt difícil la interpretació correcta de les fases. Cal fer notar que, segons el plànol de Bosch Gimpera, hi havia una porta de menys d'un metre d'amplada al costat nord-est (Fig. 9.82).

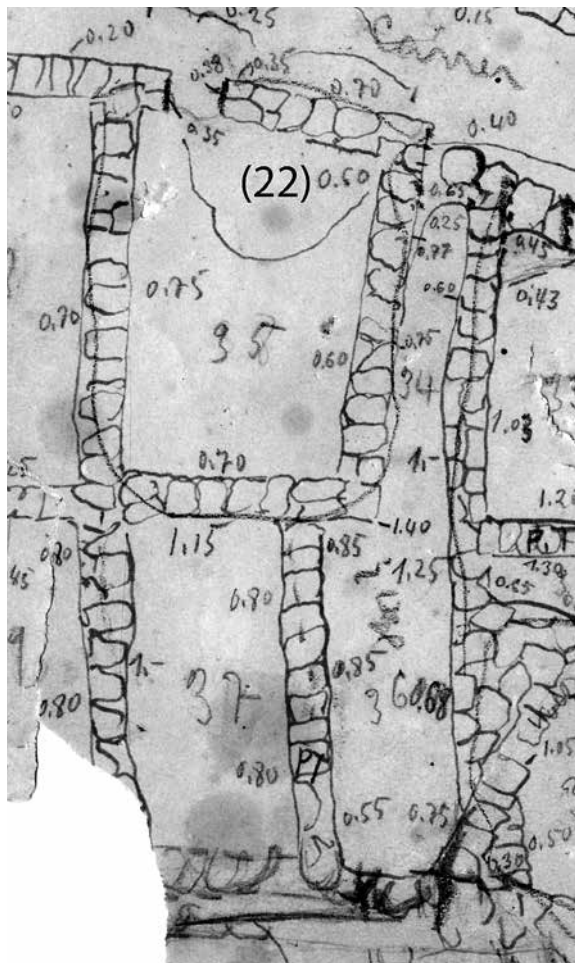
Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No se'n dona cap informació concreta.

Fig. 9.86. Planta Edifici 22 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra negrosa amb arrels de 30 cm de potència (Bosch Gimpera 1915a, 43). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra groguenca fins al fons del departament (Bosch Gimpera 1915a, 43). Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Molta ceràmica i trossos de mola de pedra (molins) en abundància (Bosch Gimpera 1915a, 43), sense més detalls.

EDIFICI 22

CAMBRES 34, 35 i 36/37; 29'

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34). El 29' entre els dies 15 i 23 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 59).

ESTRUCTURES

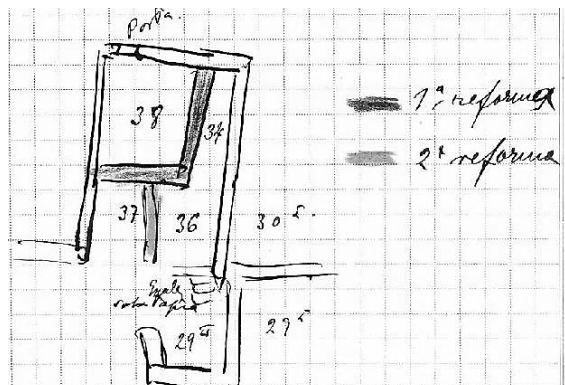
Ubicació

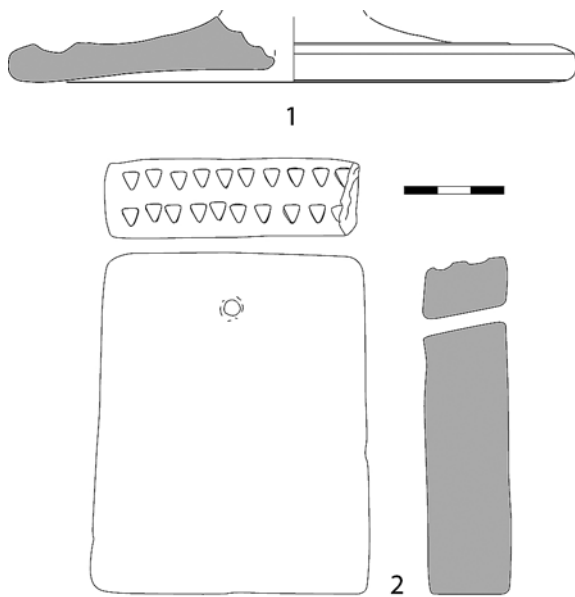
Recinte adossat als recintes 33, (32) i 30, al sud dels recintes 38 i 39. L'àmbit 29' es troba situat immediatament al nord de 29'.

Arquitectura i urbanisme

El recinte el formen dos àmbits, el 36/37, el més gran (5 m²), és el que es troba al fons, compartimentat per un mur posterior muntat sobre l'estrat d'enderroc (Bosch Gimpera 1915a). L'accés des del carrer es fa mitjançant un estret passadís d'1 m d'amplada i 5 m de llargada, flanquejant el recinte 35, tots els recintes formen un mòdul de 5 x 10 m,

Fig. 9.87. Croquis Edifici 22 del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 9.88. Edifici 22. Material arqueològic

tot i que no hem trobat evidències de cap porta entre el recinte 35 i la resta. Pel que fa el recinte 29ⁿ, unes escales de 4 graons al vèrtex sud-est, mencionades per Bosch Gimpera (Bosch Gimpera 1915b, plànol), avui en dia desaparegudes, donarien accés al recinte 36/37. Aquest recinte té planta rectangular de 3 m de llargada x 2 m d'amplada. El mur que compartimenta els àmbits 36 i 37 també posterior està alineat amb el mur nord de recinte 29ⁿ. La consolidació d'estructures posterior fa molt difícil la interpretació correcta de les fases d'utilització. Tot i que creiem que probablement les escales són fetes en alguna fase posterior per unir aquest recinte amb el 36 (Fig. 9.87).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang. Al 29ⁿ unes escales de 4 graons construïdes suposadament de maçoneria ja que avui en dia es troben desaparegudes.

Estructures domèstiques

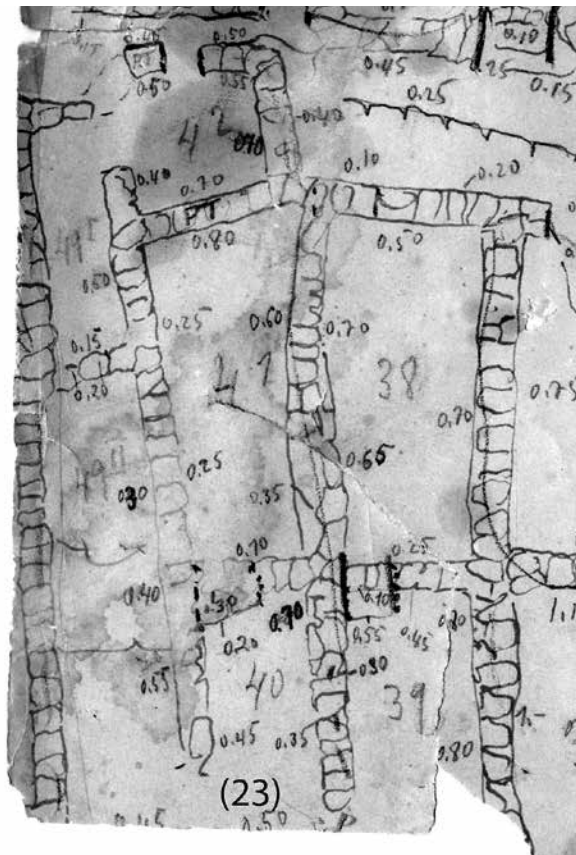
No se'n dona informació.

ESTRATIGRAFIA

Recintes 34, 35 i 36/37

1ª Capa: estrat de terra negrosa amb arrels i pedres de 30 cm de potència (Bosch Gimpera 1915a, 43). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra un xic més clara (groguenca) fins al fons del departament (Bosch Gimpera 1915a, 43). Enderroc.

EDIFICI 23 CAMBRA 38 i 39

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc D. Recinte adossat als recintes 35 i 37 pel costat nord.

Arquitectura i urbanisme

El recinte el formen dos àmbits; al fons el 39, de 2 m de llargada x 4,5 m d'amplada; sortint al nord hi ha la porta d'uns 0,70 m que dona accés al recinte 38 d'entre 2 m i 2,60 m d'amplada x 5 m de llargada. La porta de sortida al carrer és al nord i mesura uns 0,60 m. Destaquem sobre el plànol que el mur nord no acaba d'adossar-se al mur de tanca; la qual cosa possibilita l'accés al recinte 40 (Bosch Gimpera 1915b, plànol) (Fig. 9.89).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No se'n dona informació.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra negrosa amb arrels i pedres de 30 cm de potència (Bosch Gimpera 1915a, 43). Superficial a 38; a 39 el mateix, però amb 20 cm de potència (Bosch Gimpera 1915, 43).

2ª Capa: estrat de terra groguenca amb alguna perda, ceràmica i peses de teler en desordre (Bosch Gimpera 1915a, 45). Enderroc a 38 i 39.

INVENTARI DELS MATERIALS

Alguna pedra, ceràmica i peses de teler en desordre (Bosch Gimpera 1915a, 45).

Cambra 38 a Capa 1 (estrat superficial)

Terra Sigillata Hispànica

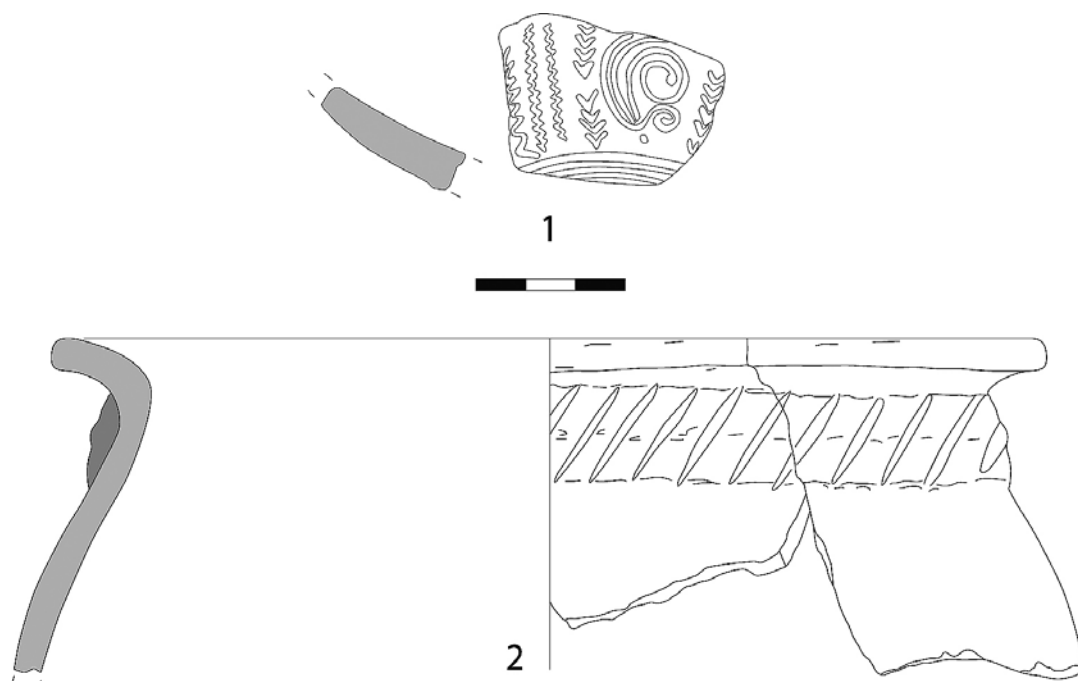
1) Fragment informe d'un bol amb decoració de línies verticals d'angles i guirlandes. Núm. d'inventari: MAC BCN-29717 (Fig. 9.90.1).

Cambra 38 a Capa 2

Ceràmica a mà

1) Dos fragments de vora i començament del cos d'una olla globular de vora exvasada i cordó digitat a l'estrangulament entre la vora i el cos. Núm. d'inventari: MAC BCN-29666 / 29866 (Fig. 9.90.2).

Fig. 9.90. Edifici 23. Material arqueològic.

EDIFICI 23 (SECTOR CENTRAL) CAMBRA 40, 41 i 42

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 5 i 15 de setembre (recintes 40 i 41) i entre el 16 i el 25 de setembre (recinte 42) de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 44-49).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc D. Recintes adossats als recintes 38 i 39 pel costat nord. El recinte 42 envaeix l'espai de carrer 38ⁿ.

Arquitectura i urbanisme

El recinte el formen tres àmbits. El 40 és el més occidental amb unes mesures de 4,50 m de llargada i 2 m d'amplada. Igual que en el veí recinte meridional hi ha una porta al vèrtex nord-est que dona accés a un altre espai trapezoïdal, el 41, de 5,50 m de llargada x 2 / 2,80 m d'amplada (Fig. 9.89).

La sortida al carrer no és directa, ja que hi ha una petita cambra que envaeix gairebé tot l'espai de carrer 38ⁿ. El mur que separa l'àmbit 41 del 42 no s'assenta sobre la roca mare. El mateix podem dir del vèrtex nord del mur de façana. Cal pensar que es tracta de murs posteriors, que Bosch Gimpera anomena "de tapia" (Bosch Gimpera 1915b). Advertim que els murs tenen diferent orientació que els de la resta que conformen l'edifici. Entenem, doncs, que el recinte 42 podria pertànyer a una construcció posterior, aixecada sobre els enderrocs de les cases ibèriques. Les dimensions d'aquest recinte, que mesura 2 x 2,50 m, són similars a les d'altres de les fases més recents (15, 16, 17, 18, 30ⁱ, 30ⁱⁱ i 32) (Fig. 9.91).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No se'n dona informació.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra vegetal de 20 cm de potència (Bosch Gimpera 1915, 45 i 47). Superficial a 40, 41 i 42.

Fig. 9.91. Edifici 23. Vista general (Arxiu MAC-Barcelona, CM24).

2ª Capa: estrat de terra groguenca amb pedres i ceràmica i peses en desordre (Bosch Gimpera 1915, 45 i 47). Enderroc a 41, 41 i 42.

INVENTARI DELS MATERIALS

Alguna pedra, ceràmica i peses de teler en desordre. Algun fragment de terrissa en desordre (Bosch Gimpera 1915, 45 i 47).

EDIFICI 23 (SECTOR SEPTENTRIONAL) CAMBRA 49'-49''

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 20 i 25 de setembre (Bosch Gimpera 1915a, 48).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc D. Recintes adossats a 40 i 41, pel costat nord.

Arquitectura i urbanisme

El recinte el formen dos àmbits. El 49ⁿ és un espai de tendència rectangular; es troba situat a la part més occidental i al fons del bloc. Mesura 7 m de llargada i poc menys de 2 m d'amplada. A l'est d'aquest, i sense cap obertura de comunicació, aparent hi ha el recinte contigu 49ⁱ, de 4 m de llargada x 1,50 m d'amplada. El recinte sobrepassa 1,50 m el límit de la façana de l'edifici 23 possibilitant l'obertura al carrer a través d'una porta lateral, al costat sud-est, a la paret meridional³². Actualment observem que al vèrtex sud-oest del recinte hi ha una interrupció al mur meridional poc abans d'adossar-se al mur de tanca. El mateix succeeix amb el respectius murs entre els àmbits 40 i 39. Aquestes obertures permeten la comunicació entre tots

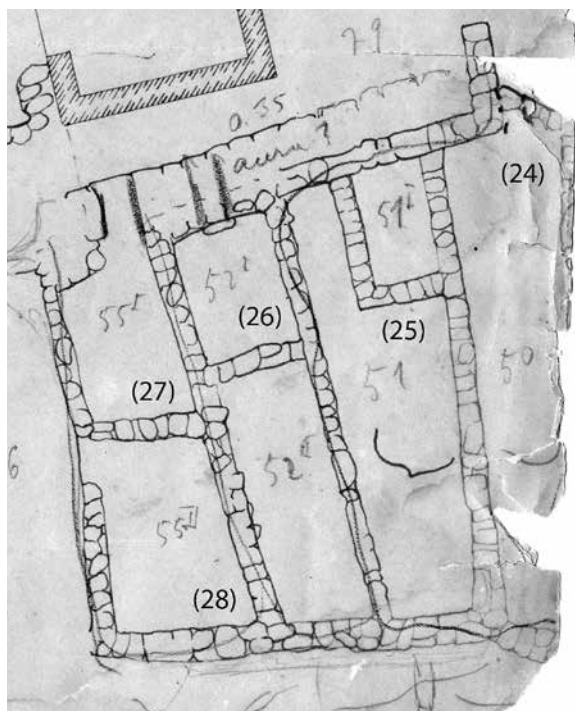
32. No considerem el recinte 42 perquè pareix ser una construcció posterior (veure *infra*).

aquests recintes i objectivament englobar-ho en un mateix edifici (edifici 23). Tanmateix, en el plànol de Bosch Gimpera, no es conserva la part corresponent al mur de tanca d'aquests recintes, i no podem contrastar-ho i desestimar que sigui producte de l'erosió. Observem, però, que fins a l'extrem sud-oest del recinte 37 (on s'esguerra el plànol) el mur de tanca no pateix cap interrupció (Bosch Gimpera 1915b) i actualment és continu. L'obertura de portes a les parets mitgeres just on s'adosarien a la muralla no és innèdit al jaciment. Així es dedueix de la porta que uneix els edificis 4 i 5 (Fig. 9.89).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Fig. 9.92. Edifici 24. Vista general (Arxiu MAC-Barcelona, CM30).

Fig. 9.93. Edifici 25. Vista general (Arxiu MAC-Barcelona, CM25).

Estructures domèstiques

No es dona informació al respecte.

1ª Capa: estrat de terra negrosa de 30 x 60 cm de potència. (Bosch Gimpera 1915a, 48). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra que es va aclarint fins tornar-se groguenca. Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Ceràmica en desordre, molt abundant al fons (capa 2), moltes pedres i moles (molins) (Bosch Gimpera 1915a, 48). No hi ha més informació sobre el material recuperat.

EDIFICI 24

CAMBRA 50

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 20 i 25 de setembre (Bosch Gimpera 1915a, 48)

ESTRUCTURES

Ubicació

Recinte adossat al 49, pel costat nord.

Arquitectura i urbanisme

Àmbit d'un sol espai, de planta trapezoïdal; la façana és més ampla (3 m) que la paret de tanca del fons (2 m). El mur de façana és més ample que la resta (1,60 m) d'aquest àmbit; a més, a l'extrem sud del mur de façana arrenca, fent un angle de 90°, un altre mur que s'estén cap a la zona de carrer, fora de l'àmbit domèstic (actualment desaparegut). Aquest mur, juntament amb el de la façana, fa que l'accés al recinte 50 es faci mitjançant un petit passadís d'un metre d'amplada (Fig. 9.92).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligats amb fang.

Estructures domèstiques

No es dona cap referència.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra negrosa, de potència compresa entre 30 i 60 cm (Bosch Gimpera 1915a, 48). Superficial (igual que als recintes 42 a 49).

2ª Capa: estrat de terra que es va aclarint fins tornar-se groguenca. Enderroc (igual que als recintes 42 a 49).

INVENTARI DELS MATERIALS

Ceràmica en desordre, molt abundant al fons (capa 2), moltes pedres i moles (Bosch Gimpera 1915a, 48). No hi ha més referència sobre el material recuperat.

EDIFICI 25 CAMBRA 51'-51''

DOCUMENTACIÓ

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc D. Recintes adossats al 50, pel costat nord.

Arquitectura i urbanisme

El recinte el forma un àmbit trapezoïdal de 3 m d'amplada a la façana, per 2 m al mur de tanca i 10 m de llargada. A l'extrem sud-est del mur de façana s'hi construeix un recambró rectangular de 3 m per gairebé 2 m, aparentment sense accés definit. L'espai entre el recambró i la paret nord l'ocupa un passadís amb esgraons que dona accés al carrer (Fig. 9.93).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang. Al passadís nord-est s'hi retallen a la roca natural dos graons a mode d'escala.

Estructures domèstiques

No es dona informació al respecte.

ESTRATIGRAFIA

"Tot com al recinte 47" (Bosch Gimpera 1915a, 49)
1ª Capa: estrat de terra negrosa, de potència compresa entre 30 i 60 cm (Bosch Gimpera 1915a, 48). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra que es va aclarint fins tornar-se groguenca. Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Ceràmica en desordre, molt abundant al fons (capa 2), moltes pedres i moles. (Bosch Gimpera 1915a, 48).

Indústria lítica

1) Placa d'os amb dibuixos incisos (Bosch Gimpera 1915a, 49). Núm. d'inventari: MAC BCN-19076 (Fig. 9.94).

Metall

2) Punta de llança de ferro (Bosch Gimpera 1915a, 49). Desapareguda.

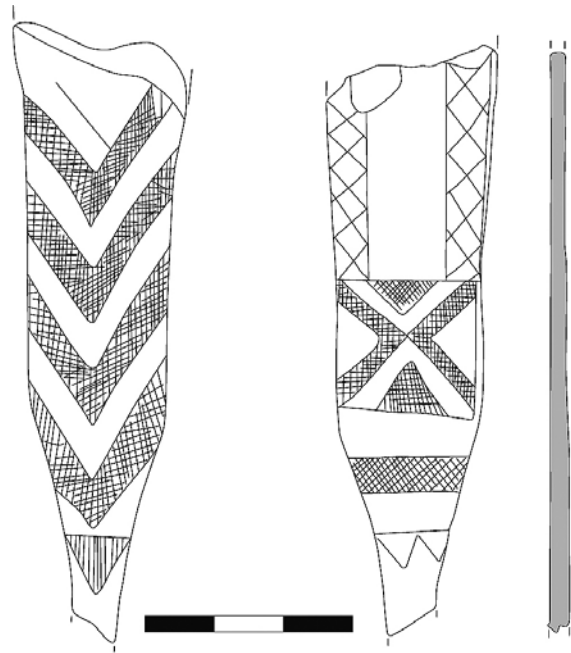

Fig. 9.94. Edifici 25. Material arqueològic.

EDIFICI 26 CAMBRA 52'-52''

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 20 i 29 de setembre de 2015 (Bosch Gimpera 1915a, 48 i 49).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc D. Recintes adossats al 51, pel costat nord.

Arquitectura i urbanisme

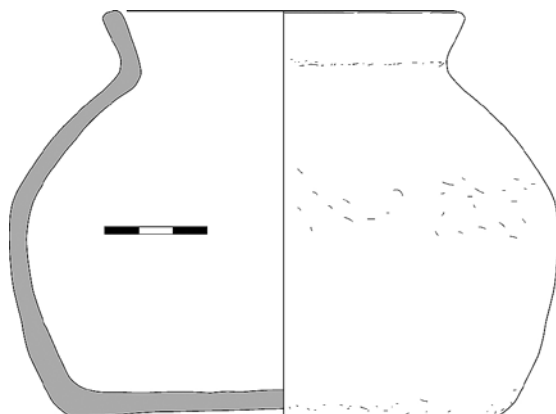
Aquest sector el forma un àmbit rectangular de 2'25 m d'amplada per 10 m de llargada. A la distància de 6 m respecte el mur de tanca l'àmbit és troba compartimentat en dos recintes comunicats per una porta d'un metre d'amplada, situada al costat sud del mur. El recinte oriental comunica l'estança amb el carrer per una porta de 1,50 m d'amplada, que juntament amb el mur de façana engruixit (1,50 m) forma un passadís graonat similar al de la veïna estança 51 (Fig. 9.92).

Tècniques constructives

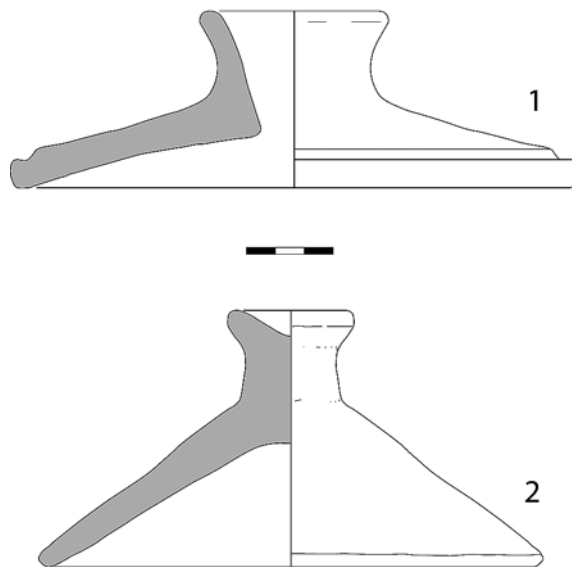
Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang. Al passadís nord oest s'hi retallen a la roca natural tres graons a mode d'escala.

Estructures domèstiques

No es dona informació al respecte.

Fig. 9.95. Edifici 26. Material arqueològic.

Fig. 9.96. Edificis 27 i 28. Material arqueològic.

ESTRATIGRAFIA

“Tot com el 47” (Bosch Gimpera 1915, 49)

1ª Capa: estrat de terra negrosa, de potència compresa entre 30 i 60 cm (Bosch Gimpera 1915a, 48). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra que es va aclarint fins tornar-se groguenca. Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

138

Ceràmica en desordre, molt abundant al fons (capa 2), moltes pedres i moles (molins) (Bosch Gimpera 1915a, 48).

Intrusions

1) 20 fragments que donen el perfil complet d'una olla a mà / tosca de base ampla i plana de cos globular, coll estrangulat i vora exvasada. Podria pertànyer a estrats remenats d'època tardo antiga o baix medieval. Núm. d'inventari: MAC BCN-18798 (Fig. 9.95).

EDIFICIS 27 I 28

CAMBRA 55' i 55"

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 27 i 29 de setembre de 2015 (Bosch Gimpera 1915, 49).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc D. Recintes adossats al 52, pel costat nord.

Arquitectura i urbanisme

Estança de planta trapezoïdal d'uns 9 m de llargada x 2,50 m d'amplada a l'alçada del mur de façana i

3,50 m d'amplada a l'alçada del mur de tanca. L'estança està dividida mitjançant un mur aparentment sense obertura a uns 4,50 m del mur de tanca. El recinte est (55'/edifici 27) té l'accés al carrer per una porta al costat sud de la façana. Degut a que la façana té un mur doblement engruixit que la resta de murs que formen l'edifici es genera un passadís a l'entrada.

Per altra banda, el recinte oest (55"/edifici 28) té la porta d'accés al costat nord-est del mur lateral nord, comunicant aquest recinte amb el contigu 56 (carrer 3), el qual ja Bosch Gimpera el considerava com a carrer (Bosch Gimpera 1919, 13) (Fig. 9.92).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es dona informació al respecte.

ESTRATIGRAFIA

“Tot com al recinte 47” (Bosch Gimpera 1915a, 49)

1ª Capa: estrat de terra negrosa, de potència compresa entre 30 i 60 cm (Bosch Gimpera 1915a, 48). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra que es va aclarint fins tornar-se groguenca. Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Ceràmica en desordre, molt abundant al fons (capa 2), moltes pedres i moles (molins) (Bosch Gimpera 1915, 48).

Fig. 9.97. Cambra 29'. Vista general (Arxiu MAC-Barcelona, CB745).

Fig. 9.98. Cabra 29'. Vista general (Arxiu MAC-Barcelona, CD291).

Ceràmica a mà

1) Tres fragments que donen el perfil complet d'una tapadora llisa de perfil lleugerament cònic, amb pom obert, i un solc a la superfície externa sobre la vora. Núm. d'inventari: MAC BCN-18882 (Fig. 9.96.1). 2) Dos fragments que donen el perfil complet d'una tapadora llisa, de perfil cònic, i amb pom massís de secció circular. Núm. d'inventari: MAC BCN-18881 (Fig. 9.96.2).

SECTOR 4 / TORRE 4 CAMBRA 29'

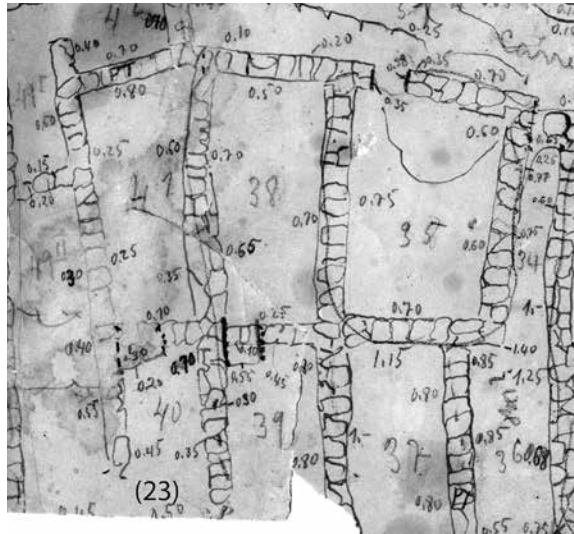
DOCUMENTACIÓ

El 29' fou excavat entre els dies 14 a al 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34) (Fig. 9.97).

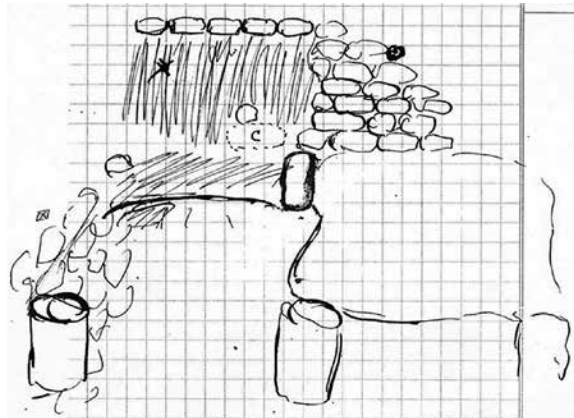
ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc D. Recinte 29' situat al nord est de l'edifici 16, en una posició preeminent, a l'angle on s'encreuen els dos eixos viaris principals, 14 i 18/22 (Fig. 9.98).

Fig. 9.99. Planta Cambra 29' de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 9.100. Croquis Cambra 29' del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Arquitectura i urbanisme

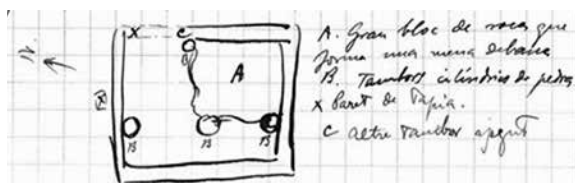
El recinte 29' és de planta rectangular, de 3 x 4 m. S'hi accedeix mitjançant una porta situada al costat nord-est, que porta a l'edifici 30, tot i que en l'observació efectuada al dia d'avui al parament del mur, aquesta porta es troba tapiada (Fig. 9.99).

Tècniques constructives

Els murs són de pedra calcària lligada amb fang. En aquest recinte es retalla la roca per crear una raconera o graó al vèrtex sud-est. Hi ha quatre basaments de columna en forma troncocònica (Fig. 9.100). Avui en dia un d'ells es manté *in situ* alineat amb el mur est, al límit del tapiat de la porta. Les altres bases es poden localitzar abocades al fons del recinte.

Estructures domèstiques

Al quadrant sud-est del recinte hi ha una gran llenca

Fig. 9.101. Croquis Cambra 29' del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

de pedra natural retallada a mode de banqueta o graó. Segons els croquis del Diari de Bosch Gimpera, flanquejant els vèrtex d'aquesta estructura, s'aixequen tres bases de columna troncocòniques de pedra (una d'elles, la del vèrtex nord-est es troba encara en peu, alineada amb el mur est, al límit del tapiat de la porta). Juntament amb aquestes, una altra basa, a l'extrem nord del recinte i alineada amb les altres dos del costat sud del graó, singularitza aquest espai (Fig. 9.97). Per últim apareix una banqueta circular a l'angle nord est del recinte (Bosch Gimpera 1915a, 41). Els basaments de columna mesuren: entre 38 i 40 cm de diàmetre a la part més ampla i entre 30 i 35 cm a la part més estreta. L'alçada és més variable, la basa en peu mesura 65 cm.; els altres basaments que es troben apilats al fons de la torre mesuren 57 cm, 45 cm i 45 cm (Fig. 9.101).

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra vegetal d'uns 30-40 cm. (Bosch Gimpera 1915a, 40). Enderroc, ocupació recent. Associat al mur oriental que penja i la basa de columna en peu.

2ª Capa: estrat de terra groguenca amb pedres soltes i terrissa (Bosch Gimpera 1915a, 40). Enderroc, ocupació anterior.

3ª Capa: sòl piconat sobre la roca. Paviment construït. (Bosch Gimpera 1915a, 40).

El parament del mur nord canvia a la cota on penja el mur i la basa de columna oriental. En aquesta cota es fa evident com el mur s'aixeca seguint una altra amplada evidenciant dos moments d'ocupació del sector.

El murs es construeixen sobre la roca natural, excepte l'oriental. Aquest es disposa sobre roca en l'espai que ocupa la banquetta de roca; la resta (una sola filada) penja sobre un estrat de terra argilosa groguenca molt dura que Bosch Gimpera identifica com a paret de tàpia (Bosch Gimpera 1915a, 41). No creiem que sigui una paret de tàpia, si no que es tractaria de la porta d'accés al recinte amortitzada per l'enderroc, capa 2.

Així, doncs, segons l'estratigrafia entreveiem dos nivells clars d'ocupació de la torre 4:

Primera ocupació: recinte construït en la terrassa inferior adossat a una llenca de roca on, s'hi assenta la muralla de la fase 2A. A aquest sector s'hi accediria mitjançant una porta, actualment tapiada amb pedra, que comunicaria amb la zona d'hàbitat. Els canvis en l'organització urbana produïts per la reforma de la fase postreior fa que no sigui possible establir de quin mode seria la comunicació entre els dos sectors. Més al nord, la torre 2, que presenta un millor estat de conservació del seu entorn, l'accés s'efectuaria mitjançant un passadís o carreró. Al contrari, les restes conservades en l'accés a la torre 4 sembla dibuixar un espai obert, compartimentat en una fase posterior juntament amb la porta.

Segona ocupació: edifici singular construït després de l'abandó de la torre, engolida per l'ampliació de la trama urbana i perdent la funció defensiva. Es singularitza pels arranjaments interns que conté. Aquests elements són quatre basaments de columna, una estructura sobre elevada al quadrant sud-est i una banquetta circular d'argila.

En una fase encara més posterior s'aprofita l'alineació del mur oriental i meridional del recinte com a fonament per aixecar un nou bloc de cases formades pels recintes 15, 16 i 17 (ocupant part de l'espai del carrer). Murs posteriors es documenten en varis recintes del barri 2, difícils de discriminar si no fos perquè solen formar petits espais amb murs que Bosch Gimpera anomena de tàpia; que compartimenten els recintes i que fins-i-tot envaeixen parts de carrer. No tenim estratigrafia associada i per tant no disposem de datació directa d'aquesta ocupació.

INVENTARI DELS MATERIALS

Arreu ceràmica en desordre (Bosch Gimpera 1915a, 40).

1ª Capa:

Indústria lítica

1) Mola de pedra probablement d'un molí de va i vé (Bosch Gimpera 1915a, 40). Desapareguda.

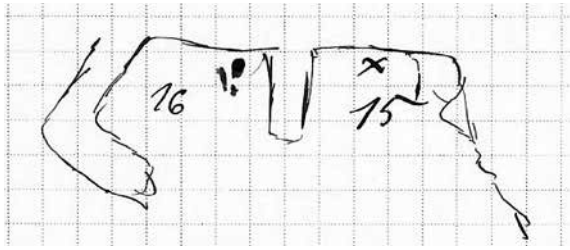
2ª Capa:

Indústria lítica

1) Dos fragments de molí de pedra de tipologia indeterminada (Bosch Gimpera 1915a, 40). Desapareguts.

Material antracològic

2) Número indeterminat de cendres i carbons sobre paviment (Bosch Gimpera 1915a, 40). Desaparegut.

Fig. 9.102. Croquis Cambres 15 i 16 del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

CAMBRES 15 i 16

FASE POSTERIOR SOBRE EL SECTOR 29 I EL CARRER 2

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc D. Primer recinte a l'esquerra del desnivell esglaonat que dona accés a la part alta.

Arquitectura i urbanisme

Es tracta d'un espai trapezoïdal compartimentat per dos recintes. Al sud, el Departament 15, de planta quadrangular, que mesura 2 x 2 m, i al nord el Departament 16, de 2,50 x 4 m. Interpretem que es tracta d'una superposició de murs sobre l'enderroc del carrer de la fase 2B ibèrica (Fig. 9.99 i 9.102).

Tècniques constructives

Els pocs murs conservats són de pedra calcària i sorrenca la consolidació dels quals fa impossible saber si estaven lligats amb fang o no. Segons els diaris d'excavació aquests murs eren descrits com a tàpia ja que van ser interpretats com el coronament d'un mur de terra.

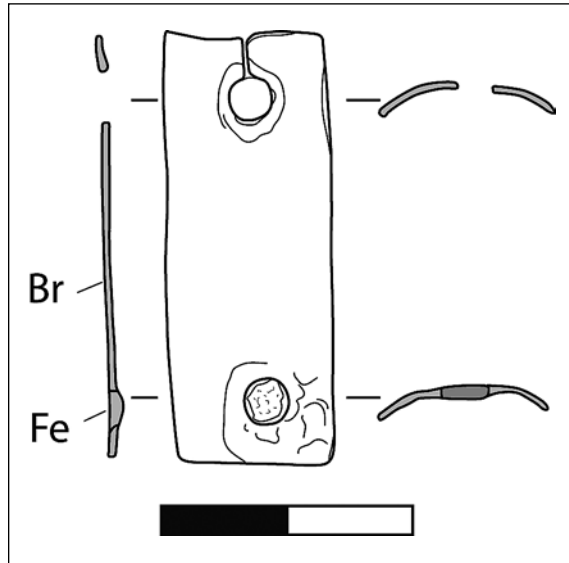
Estructures domèstiques

No hi ha informació documental.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: Segons el diari d'excavacions de Bosch Gimpera, en tota la part alta del tossal els departaments que s'excaven estan plens de terra groguenca molt dura barrejada amb pedres (Bosch Gimpera 1915a, 34). Enderroc.

2ª Capa: sòl de roca i en certs casos anivellament del sòl (Bosch Gimpera 1915a, 34). Sòl de circulació.

Fig. 9.103. Cabres 15 i 16. Material arqueològic.

Fig. 9.104. Planta Cambra 17 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

INVENTARI DELS MATERIALS

A tots els recintes surt molta ceràmica, molts ossos i sobretot mandíbules d'animals (Bosch Gimpera 1915a, 35), atribuïble a més dels departaments 15 i 16, als departaments 17, 18, 19, 20 i 22.

Ibèrica oxidada

1) Un nombre indeterminable de fragments d'una gerra ventruda (Bosch Gimpera 1915a, 35). Amb aquesta descripció creiem que es podria tractar d'una gerra de cos globular tipus enòcoa. Actualment no hi ha referències i pot estar desapareguda, tot i que apareixen varis individus de gerres d'aquest tipus en les fotografies antigues. 2) Fragments indeterminats d'un *kalathos* fins al sòl (Bosch Gimpera 1915a, 35).

Metall

3) Aplic de bronze rectangular de secció còncava. Presenta dues perforacions, una a cada extrem, per a posar-hi reblons de ferro i subjectar la peça. Núm. d'inventari: MAC BCN-29833 (Fig. 9.103).

CAMBRA 17

FASE POSTERIOR SOBRE L'EDIFICI 21 I CARRER 2

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34).

ESTRUCTURES

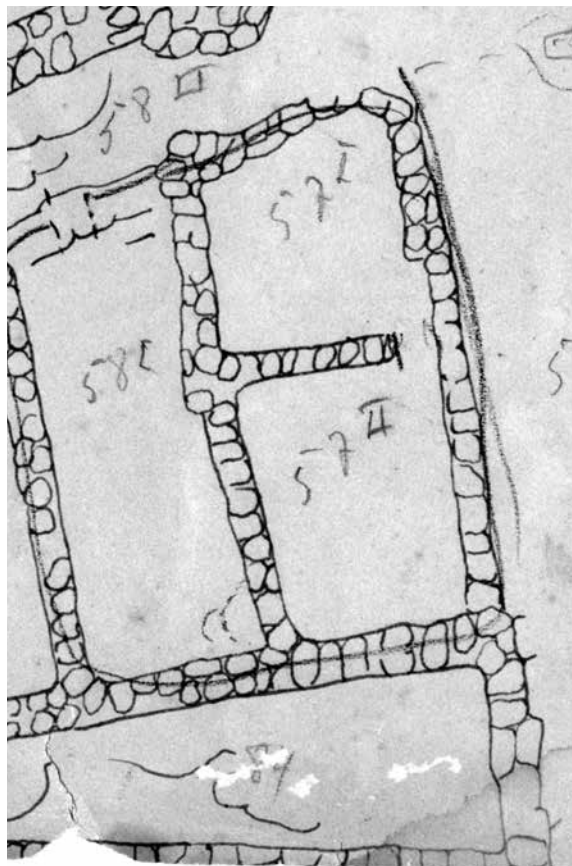
Ubicació

Bloc D. Recinte a l'oest de la cambra 16.

Arquitectura i urbanisme

Gairebé simètric amb 16, comparteixen els murs nord i sud. Mesura 2 x 2,30 m.

Fig. 9.105. Planta Edifici 34 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Tècniques constructives

Els pocs murs conservats són de pedra calcària i sorrenca lligada amb fang. Malgrat és un sector molt afectat per la consolidació i gairebé tots els murs estan restituits.

Estructures domèstiques

No disposem d'informació.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: Segons el diari d'excavacions de Bosch Gimpera, en tota la part alta del tossal els departaments que s'excaven estan plens de terra groguenca molt dura barrejada amb pedres (Bosch Gimpera 1915a, 34). Enderroc.

2ª Capa: sòl de roca i en determinades zones anivellament a nivell de sòl (Bosch Gimpera 1915a, 34). Sòl de circulació.

MATERIALS

A tots els recintes surt molta ceràmica, molts ossos i sobretot mandíbules d'animals (Bosch Gimpera 1915a, 35), atribuïble a més del departament 17, als departaments 15, 16, 18, 19, 20 i 22.

Ibèrica oxidada

- 1) Nombre indeterminable de fragments d'una gerra ventruda. (Bosch Gimpera 1915a, 35). Amb aquesta descripció creiem que es podria tractar d'una gerra de cos globular tipus enòcoa. Desapareguda.
- 2) Fragments indeterminats d'un *kalathos* fins al sòl (Bosch Gimpera 1915a, 35), desaparegut.

EDIFICI 34

CAMBRA 57' i 57''

DOCUMENTACIÓ

Excavat el dia 30 de setembre de 2015 (Bosch Gimpera 1915a, 50).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc E. Estança contigua a la 56, pel costat nord.

Arquitectura i urbanisme

Estança de planta rectangular, de 2,40 m a la paret del fons, 2,60 m a la paret de façana i 7 m de llargada. No es distingeixen obertures i accessos des del carrer 2, ni des del carrer 3. L'estança està compartimentada mitjançant un mur en direcció nord-sud, amb una porta a l'extrem meridional. El

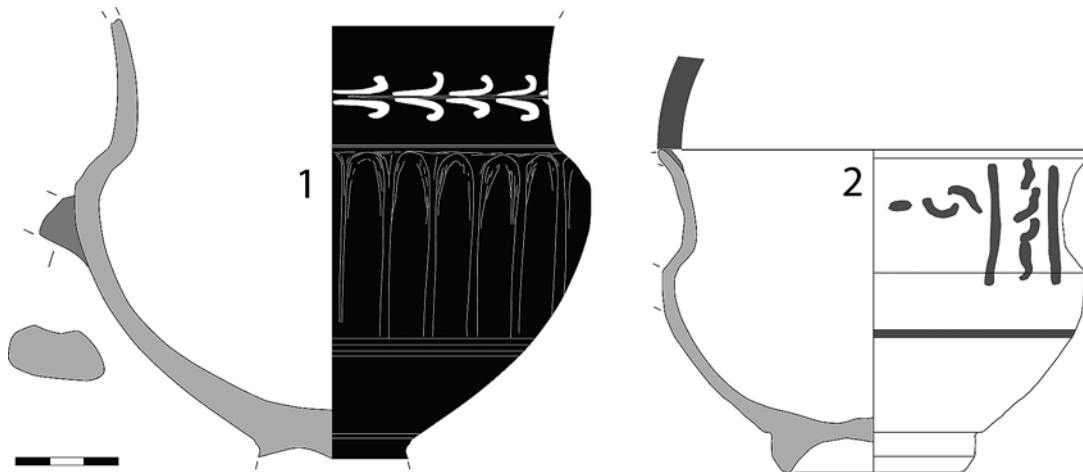

Fig. 9.106. Edifici 34. Material arqueològic.

recinte 57' es troba al costat est i el 57" a l'oest. Observem que al 57' els murs són més amples i amb un petit biaix en l'orientació. Aquesta diferència de parament dels murs i d'orientació podrien indicar-nos la possibilitat que es tractes d'una estructura posterior. Observem la falta d'accessos des del carrer. De tota manera, aquests podrien haver-hi estat per sobre els murs sense interrupcions i sigui impossible diferenciar-los. La consolidació del jaciment encara dificulta més la comprensió (Fig. 9.105).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

Les capes i troballes com als anteriors (Bosch Gimpera 1915a, 50):

1ª Capa: estrat de terra negrosa, de potència compresa entre 30 i 60 cm (Bosch Gimpera 1915a, 48). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra que es va aclarint fins tornar-se groguenca. Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Les capes i troballes com als anteriors (Bosch Gimpera 1915a, 50): ceràmica en desordre, molt abundant al fons (capa 2), moltes pedres i moles (Bosch Gimpera 1915a, 48).

Ceràmica del Taller de Roses

1) Fragment de cos d'un craterisc (o *kantharos*) de

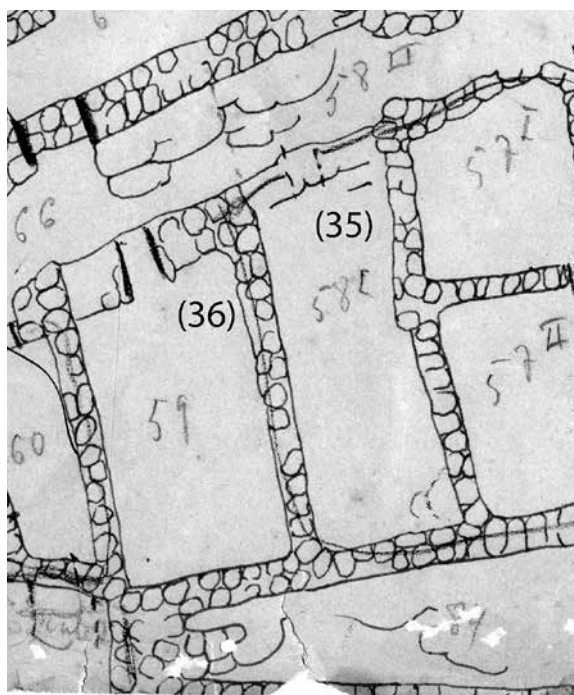
forma Lamboglia 40. Pasta vermell-taronja, probablement del taller de les Tres Palmetes Radials (Principal-Ponce 1998, 85). Desapareguda fins el moment del nostre estudi. La vàrem poder recuperar i estudiar, tot i que en un estat més fragmentat que en les fotografies. Actualment conserva tot el cos amb decoració de gallons verticals delimitats per incisions *ante coctionem*; també es conserva l'arrencament d'una nansa i del peu, que comença amb una motllura. El coll és llis, amb decoració d'una sanefa de motius vegetals pintada de color blanc disposada sota una línia incisa *post coctionem*. A les fotografies antigues es conserva fins a la vora i una part més significativa de la nansa (Vidiella 1920, 181; Sanmartí 1975, lám. 4). Exemples d'aquesta peça els trobem a jaciments com Alorda Park (Sanmartí, Santacana 1994) en unes cronologies de primera meitat del segle III aC, tot i que també apareixen en contextos d'entorn 200 aC, per exemple als estrats de destrucció del Castellet de Banyoles (Jornet *et al.* 2013). Núm. d'inventari: MAC BCN-11635 (Fig. 9.106.1).

Ibèrica oxidada

2) Perfil complet d'un vas del tipus tasseta de cos bicònic amb una nansa, amb decoració pintada d'un filet horitzontal sota l'espalla i aparentment una sèrie de senèfes i metòpes al coll indistingibles (Bosch Gimpera 1915a, 50; Pallarés 1965, 68). Núm. d'inventari: MAC BCN-18789 (Fig. 9.106.2).
3) Perfil complet d'un vas del tipus copa o escif (Bosch Gimpera 1915a, 50). Desaparegut.

Ceràmica a mà

3 i 4) dos perfils complets de tapadora, probablement de pom tancat i llavi arrodonit (Bosch Gimpera 1915a, 50). Indiscriminables.

Fig. 9.107. Planta Edifici 35 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

EDIFICI 35 **CAMBRA 58'**

DOCUMENTACIÓ

Excavat el dia 30 de setembre de 2015 (Bosch Gimpera 1915a, 50).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc E. Estança adossada a la 57, pel costat nord.

Arquitectura i urbanisme

Estança de planta rectangular, d'uns 2,50 m d'amplada per 6 m de llargada. No hi ha compartimentacions internes. La porta d'entrada, de gairebé 1 m d'amplada, es troba al vèrtex sud-est, tot i que a la planimetria original s'indica l'accés mitjançant una obertura al centre de la façana.

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació, més enllà d'una possible raconera a l'angle est del sector dibuixada de forma sucinta al planell.

ESTRATIGRAFIA

Les capes i troballes com als anteriors (Bosch Gimpera 1915a, 50):

1ª Capa: estrat de terra negrosa, de potència compresa entre 30 i 60 cm (Bosch Gimpera 1915a, 48). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra que es va aclarint fins tornar-se groguenca. Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Les capes i troballes com als anteriors (Bosch Gimpera 1915a, 50): ceràmica en desordre, molt abundant al fons (capa 2), moltes pedres i moles. (Bosch Gimpera 1915a, 48).

EDIFICI 36 **CAMBRA 59**

DOCUMENTACIÓ

Excavat el dia 30 de setembre de 2015 (Bosch Gimpera 1915a, 50).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc E. Estança adossada a la 58, pel costat nord.

Arquitectura i urbanisme

Estança de planta rectangular d'uns 3 m d'amplada per 5 m de llargada. No hi ha compartimentacions internes. La porta d'entrada, de gairebé 1 m d'amplada, es troba en posició central a la paret de façana (Fig. 9.107).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

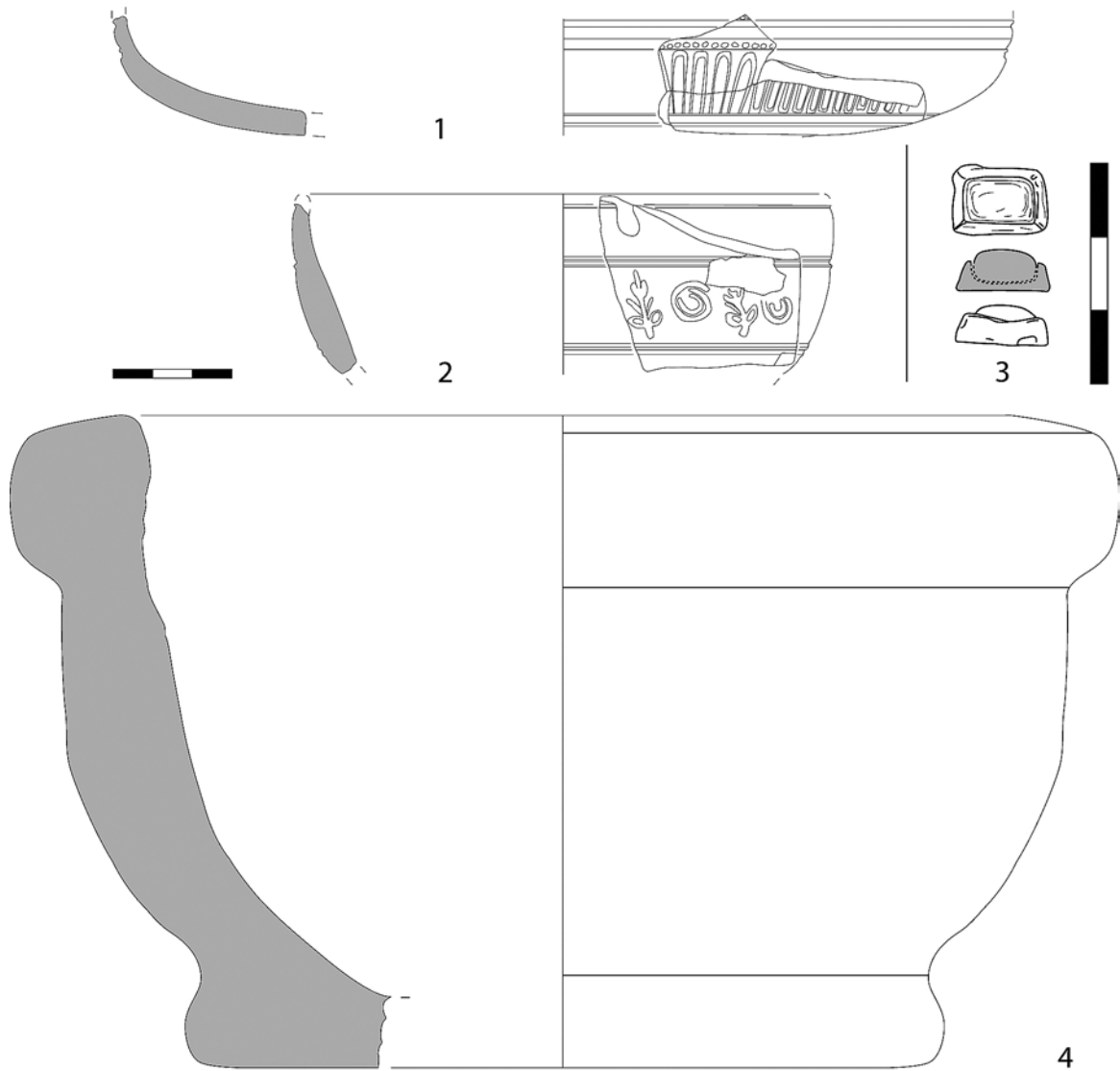
ESTRATIGRAFIA

Les capes i troballes com als anteriors (Bosch Gimpera 1915a, 50):

1ª Capa: estrat de terra negrosa, de potència compresa entre 30 i 60 cm (Bosch Gimpera 1915a, 48). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra que es va aclarint fins tornar-se groguenca. Enderroc.

Fig. 9.108. Edifici 36. Material arqueològic.

INVENTARI DELS MATERIALS

Les capes i troballes com als anteriors (Bosch Gimpera 1915a, 50): ceràmica en desordre, molt abundant al fons (capa 2), moltes pedres i moles (molins) (Bosch Gimpera 1915a, 48).

Terra Sigillata sud gàl·lica³³

1) Fragment informe amb decoració de gallons disposats verticalment sota una carena delimitada amb

“bouqueté” de línia de perles. Probablement es tracti de la base carenada d'un bol de la forma Dragendorff 29, amb una cronologia de producció entre l'època de Tiberi i Claudi/Neró; 40-70/80 dC (Roca 1982, 402) Núm. d'inventari: MAC BCN-29718 (Fig. 9.108.1).

Terra Sigillata hispànica³⁴

2) Fragment informe d'un bol amb decoració de línies verticals d'angles i guirlandes (Bosch Gimpera 1915a, 50) de terra sigillata de producció hispànica,

33. “A uns 30 cm de fons des de l nivell de les parets ” (Bosch Gimpera 1915a, 50); però observem que a tots els recintes prop de 59 (60 a 66): “a tots ells les parets apareixen superficials i casi tots son plens de terra vegetal negrosa amb moltes pedres i ceràmica” (Bosch Gimpera 1915a, 50).

34. “A uns 30 cm de fons des de l nivell de les parets ” (Bosch Gimpera 1915a, 50); però observem que a tots els recintes de la vora de 59 (60 a 66): “a tots ells les parets apareixen superficials i casi tots son plens de terra vegetal negrosa amb moltes pedres i ceràmica” (Bosch Gimpera 1915a, 50).

del tipus 37a. Núm. d'inventari: MAC BCN-34530 (Fig. 9.108.2).

Metall/Orfebreria

3) Muntura de bronze rectangular amb una pedra groga encaixada a l'interior. Núm. d'inventari: MAC BCN-29832 (Fig. 9.108.3).

Indústria lítica

4) Fragment de morter d'alabastre de parets verticals lleugerament exvasades amb vora ametllada i llavi engruixit. Núm. d'inventari: MAC BCN-18939 (Fig. 9.108.4).

EDIFICI 37 CAMBRA 61

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 1 i 2 d'octubre de 2015 (Bosch Gimpera 1915a, 51).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc E. Estança adossada a la 60, pel costat nord.

Arquitectura i urbanisme

Estança de planta rectangular, d'uns 2 m d'amplada x 3 m de llargada. La porta d'entrada, d'uns

0,70 m d'amplada, es troba al costat nord-est, tot i que Bosch Gimpera el representa com un espai obert (Bosch Gimpera 1915b, plànol) (Fig. 9.109).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

La mateixa estratigrafia s'estén per la zona dels edificis 60-69. Aquests sectors es troben força remenats i parets apareixen superficials (Bosch Gimpera 1915a, 50).

1ª Capa: estrat de terra vegetal negrosa amb moltes pedres i ceràmica. Superficial.

2ª Capa: no es menciona.

INVENTARI DELS MATERIALS

Moltes pedres i ceràmica (Bosch Gimpera 1915a, 50).

Ibèrica oxidada

1) Fragment de vora i cos d'una tenalla globular de vora exvasada i llavi motllurat del tipus "coll de cigne" amb decoració pintada de bandes horitzontals al llavi i cos de la paret exterior; sota una de les bandes es desenvolupa una sanefa de bandes a quarts de cercle concèntrics. A la part interior de la vora decoració pintada de blocs de filets horitzontals. Núm. d'inventari: MAC BCN-29727 (Fig. 9.110).

EDIFICI 38 CAMBRA 72

DOCUMENTACIÓ

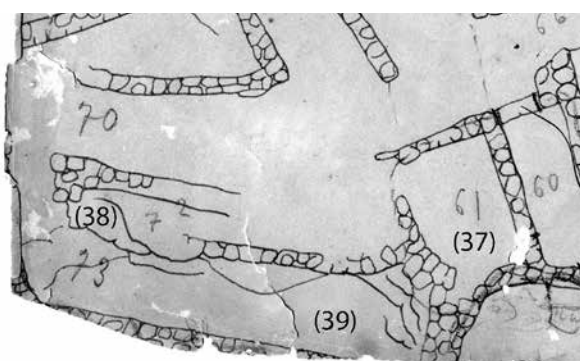
Excavat els dies 8 i 9 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 53).

ESTRUCTURES

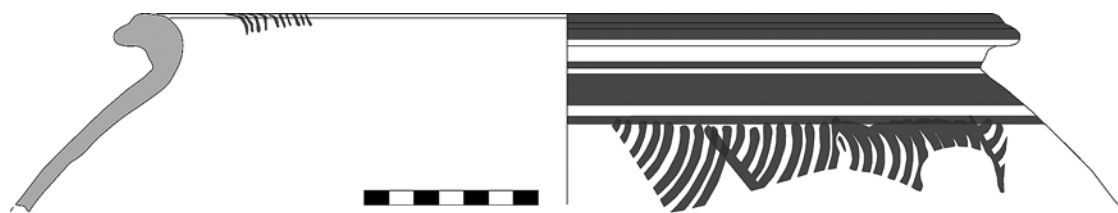
Ubicació

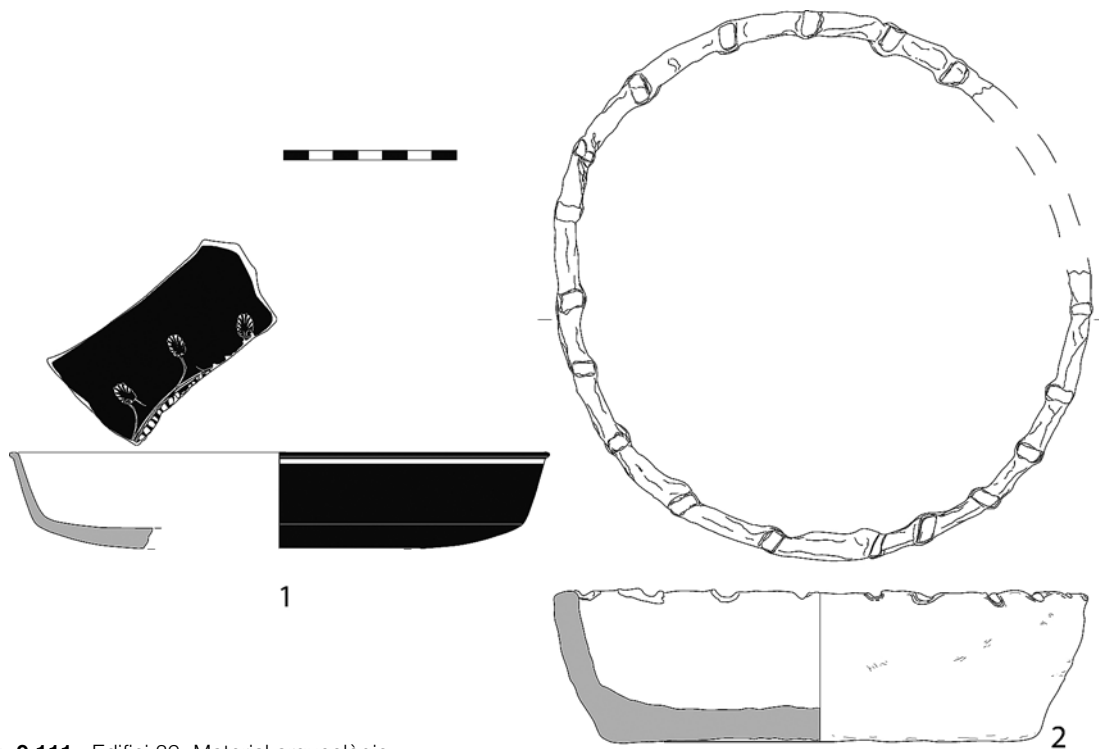
Bloc E. Recinte de tendència rectangular, adossat al sector 61 (Fig. 9.109).

Fig. 9.109. Planta Edifici 37 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 9.110. Edifici 37. Material arqueològic.

Fig. 9.111. Edifici 39. Material arqueològic.

Arquitectura i urbanisme

Aquest sector fa 9 m de llargada i s'esten pel costat occidental del mur que seguiria la façana del bloc fins el canvi de cota. Al vèrtex nord-oest hi ha una porta tapiada que dóna a unes escales amb els graons construïts amb pedra i que permeten l'accés al ME^{ib} (mur exterior).

Tècniques constructives

Els murs són força irregulars i es troben alterats per varies superposicions de fases de difícil comprensió. Les parets conservades que s'han pogut estudiar són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

Ple de pedra i terra groguenca (Bosch Gimpera 1915a, 53):

1ª Capa: no es menciona.

2ª Capa: estrat de terra groguenca (Bosch Gimpera 1915a, 53).

MATERIALS

Ceràmica en desordre (Bosch Gimpera 1915a, 53). No s'especifica més.

EDIFICI 39

CAMBRA 73

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 8 i 9 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 53)

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc E. Recinte adossat al nord de la torre 2 (recinte 81) (Fig. 9.109).

Arquitectura i urbanisme

Recinte delimitat entre el mur de tanca i la torre 2 per un mur força posterior que amortitza el costat nord de la torre. És un espai de planta irregular amb la porta d'accés al nord.

Tècniques constructives

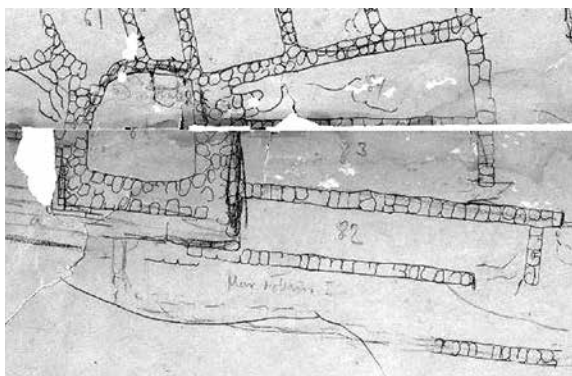
Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

Ple de pedra i terra groguenca (Bosch Gimpera 1915a, 53):

Fig. 9.112. Planta Edifici 40 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

1ª Capa: no es menciona.

2ª Capa: estrat de terra groguenca (Bosch Gimpera 1915a, 53).

INVENTARI DELS MATERIALS

Ceràmica en desordre (Bosch Gimpera 1915, 53).

Ceràmica àtica de vernís negre

1) Dos fragments inventariats per separat que enganxen (un d'ells amb el segell 73) que donen el perfil gairebé complet (excepte el peu) d'un bol de la forma Lamboglia 22, decorat amb palmets impreses dins una àrea delimitada per sengles línies concèntriques unides per arcs de cercle tangents a una zona d'oves. Pasta compacta, fina i depurada de color rosat. El vernís és de color negre, sòlid i de tacte setinat. Deixa una banda reservada de 2,50 mm sota el llavi de la vora exterior. Es tracta d'un tipus de bol molt difós al mediterrani occidental que cal situar la seva producció cap a les darreries del primer quart del segle IV aC amb una àmplia difusió durant tot el segle IV aC. En el treball de Pallarès s'inventaria i dibuixa parcialment (sense secció) i tan sols un sol fragment (dels dos que consta l'individu) pertinent a la part del cos amb decoració, sense cap menció a la vora (Pallarès 1965, 4). En canvi 10 anys després E. Sanmartí-Grego inventaria i dibuixa solament la part de la vora, i donant al fragment amb decoració un nou número d'inventari i donant-lo per desaparegut dins el fons del MAC (Sanmartí-Grego, 1975, 104). En aquest estudi l'hem pogut recuperar i presentem la peça completa. Núm. d'inventari: MAC BCN-19080/29683 i MAC BCN-11630/29697 MAC (Fig. 9.111.1).

Ceràmica a mà

2) Perfil complet d'una cubeta o safata circular amb decoració digitada al llavi. Núm. d'inventari: MAC BCN-18903 (Fig. 9.111.2).

Fig. 9.113. Edifici 40. Vista de l'entrada (Arxiu MAC-Barcelona, CI37).

EDIFICI 40 CAMBRA 82

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 11 i 14 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 57).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc E. Estança rectangular allargada (bastió) adossada al sud-oest de la torre 2 (recinte 81).

Arquitectura i urbanisme

Un seguit d'estances allargades es construeixen amortitzant l'espai que ocupa l'angle meridional de la torre 81 fins al recinte 56 (carrer en aquesta fase). L'estança més occidental és la 82 i mesura 10 m de llargada per 2 m d'amplada. L'entrada és al mur oest, amb una porta al costat sud-oest (Fig. 9.113).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

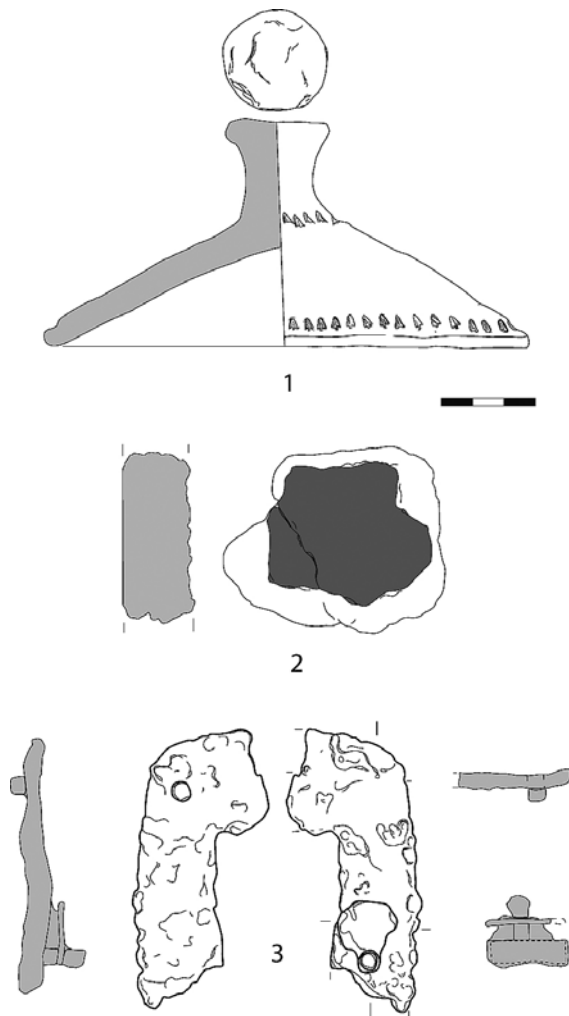
No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra negrosa i pedres, d'uns 30 cm de potència (Bosch Gimpera 1915a, 57). Superficial.
2ª Capa: estrat de terra vermellosa cremada fins al sòl (Bosch Gimpera 1915a, 57). Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Barrejat tot amb ceràmica (Bosch Gimpera 1915a, 57).

Fig. 9.114. Edifici 40. Material arqueològic.

Ceràmica a mà

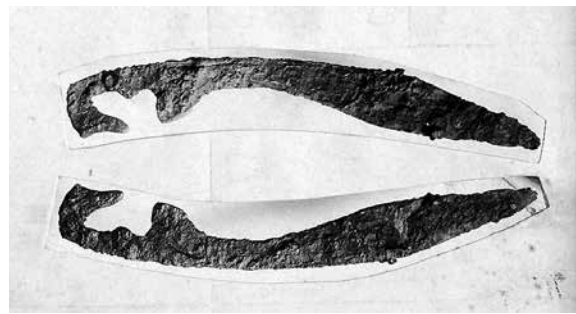
1) Quatre fragments que donen el perfil complet d'una tapadora llisa; amb dos línies de decoració impresa a la cara externa de puntes de sageta sobre la vora i a l'arrencament del pom. El pom és massís, pla i de secció circular. Núm. d'inventari: MAC BCN-18900 (Fig. 9.114.1).

Material constructiu

2) Nombre indeterminat de fragments d'estuc de color vermell (Bosch Gimpera 1915a, 57). Núm. d'inventari: MAC BCN-29682 (Fig. 9.114.2). 3) Fragments informes de capes d'argamassa. (Bosch Gimpera 1915a, 57). Desapareguts. 4) Fragment de tova amb fons còncav *ante coctio-nem* per a suport de *pithoi* (similar als apareguts en els edificis 1 i 2).

Material no vascular

5) Nombre indeterminat de pesos de teler (Bosch Gimpera 1915a, 57). Indeterminable.

Fig. 9.115. Edifici 40. Material arqueològic.

Metall

6) Una falcata de ferro incompleta (només es conserva l'empunyadura) (Bosch Gimpera 1915a, 57). Núm. d'inventari: MAC BCN-29823 (Fig. 9.114.3) (Fig. 9.115).

EDIFICI 41 CAMBRA 83

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 15 a 18 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 57).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc E. Estança rectangular allargada (bastió) adossada al sud-oest de la torre 2 (recinte 81), entre els recintes 82 i 84 (Fig. 9.112).

Arquitectura i urbanisme

Un seguit d'estances allargades es construeixen amortitzant l'espai que ocupa l'angle meridional de la torre 81 fins al recinte 56 (carrer en aquesta fase). L'estança central és la 83, que mesura 8 m de llargada per 3 m d'amplada. L'entrada és al mur sud, amb una porta al vèrtex sud oest que comunica amb C^w (costa) (Fig. 9.112).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra groguenca i pedres d'uns 60-70 cm de potència (Bosch Gimpera 1915a, 58). Enderroc.

2ª Capa: estrat de terra grisenc plena de cendres amb petits carbons fins al sòl (Bosch Gimpera 1915a, 58). Enderroc sobre el sòl.

INVENTARI DELS MATERIALS

Fragments de terrissa en desordre (Bosch Gimpera 1915a, 58), sense més detall.

EDIFICI 42 CAMBRA 84

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 15 i 18 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 57).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc E. Estança rectangular allargada (bastió) adossada al sud-oest del recinte 81, entre els recintes 83 i el mur de tanca dels recintes 57, 58 i 59 (Fig. 9.112).

Arquitectura i urbanisme

Un seguit d'estances allargades es construeixen amortitzant l'espai que ocupa l'angle meridional de la torre 81 fins al recinte 56 (carrer en aquesta fase). L'estança més a l'est és la 84 que mesura gairebé 8 m de llargada per 2 m d'amplada. Pareix no tenir obertura (Fig. 9.112).

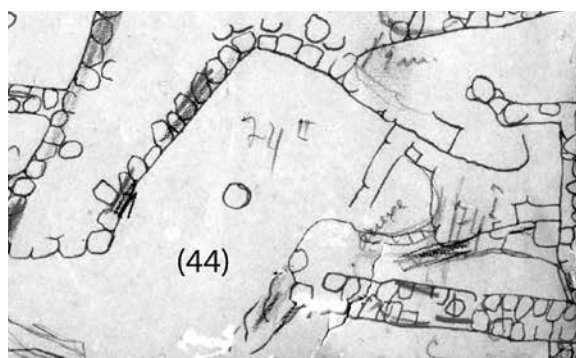
Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

Fig. 9.116. Planta Edifici 44 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra groguenca i pedres d'uns 60-70 cm. de potència (Bosch Gimpera 1915a, 58). Enderroc.

2ª Capa: estrat de cendres carbonoses amb petits carbons fins al sòl (Bosch Gimpera 1915a, 58). Enderroc sobre el sòl.

INVENTARI DELS MATERIALS

Fragments de terrissa en desordre (Bosch Gimpera 1915a, 58), sense més detall.

EDIFICI 44 CAMBRA 74' i 74'' (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 8, 9 i 11 a 14 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 53 i 54).

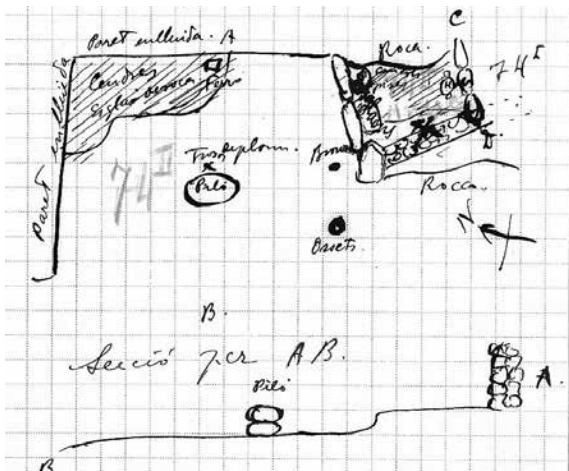
ESTRUCTURES

Ubicació

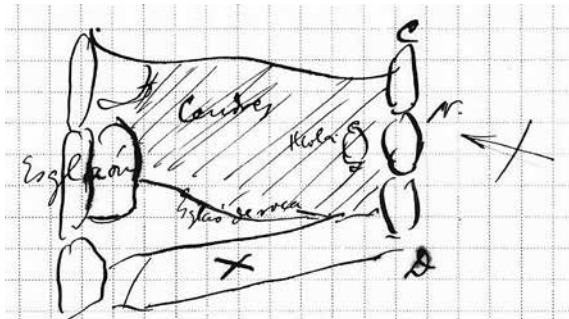
Bloc E. Recinte adossat al nord del recinte 72 i darrera de la barrera de pedres (gran mur de 2 m d'amplada) que tanca l'assentament pel vessant septentrional (Fig. 9.116).

Arquitectura i urbanisme

El recinte 74' és un espai rectangular de 6m de llargada per 3/3'40 m d'amplada d'espai útil. Si comptem el recinte amb els murs des del parament extern mesura 6 m² ja que el mur septentrional fa gairebé 2 m d'amplada. Aquest mur tan ample tanca l'assentament pel costat nord a mode de barrera segregant un seguit de recintes al nord d'aquest. El recinte 74'' no conserva el mur oest i en l'actualitat es un espai obert a la plataforma extramurs on te una posició privilegiada sobre la zona de la bassa. Pel que respecta la circulació en aquest sector, observem que el sòl del recinte es troba a un nivell molt inferior de la cota de carrer 2 (sector 70) i que no hi ha cap accés aparent (Fig. 9.117). Més al sud, a una cota superior entre aquest espai i l'edifici 38 (recinte 72), hi ha un recambró; el recinte 74'' que mesura 3,50 m de llarg per 2 m d'amplada (Fig. 9.118). Al vèrtex sud-oest d'aquest recinte hi ha una porta tapiada que dona accés al recambró ME^{ic} (mur exterior), a un nivell inferior, mitjançant una escala construïda. Es tracta d'un recinte rectangular, situat arran de la penya que cau sobre la bassa, i que mesura 5 m de llargada per 2 m d'amplada. Aquest àmbit conserva molt parcialment els murs que el defineixen, però és visible el retall a la roca de la trinxera de fonamentació (Fig. 9.119).

Fig. 9.117. Croquis Cambra 74II del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 9.118. Croquis Cambra 74II del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Tècniques constructives

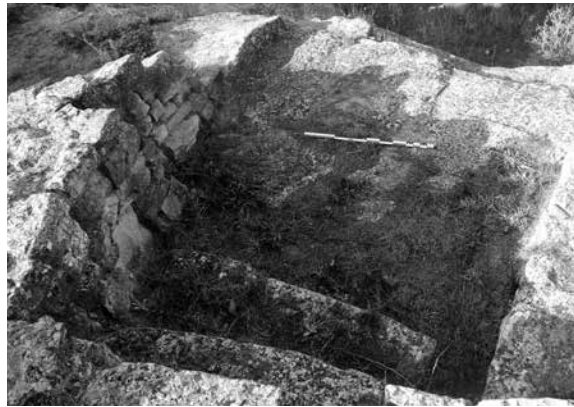
Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang. Els arranjaments interns es retallen parcialment a la roca i tenim referències d'una raconera excavada a la pedra i aixecada en argila crua per a la realització d'una possible volta (Bosch Gimpera 1915a, 55).

Estructures domèstiques

Al centre de la cambra hi ha una pilastra circular (Bosch Gimpera 1915a, 55) (Fig. 9.117) i al vèrtex sud-est una raconera de roca (similar a la de la torre 4) coberta per cendres. En aquest cas, es delimita un graó a la roca pel costat nord, a l'oest per paret construïda de pedra i argila i pel sud per una mena d'estructura amb volta d'argila (Bosch Gimpera 1915a, 55). Les parets del recinte 74' estan enllobades amb estuc groguenc, en molts llocs fumats.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra groguenca, pedres i ceràmica: Superficial. (Bosch Gimpera 1915a, 54). Estrat de la Fase 3 o posterior.

Fig. 9.119. Planta Edifici 44. Vista general.

2ª Capa: estrat de terra vermella cremada barrejada amb argamassa (Bosch Gimpera 1915a, 54). Enderroc de la Fase 2B.

INVENTARI DELS MATERIALS

Ceràmica a mà

1) Perfil complet d'una tapadora de tanca hermètica amb nansa de secció rectangular a l'eix central. Núm. d'inventari: MAC BCN-18897 (Fig. 9.120.1).

Material no vascular

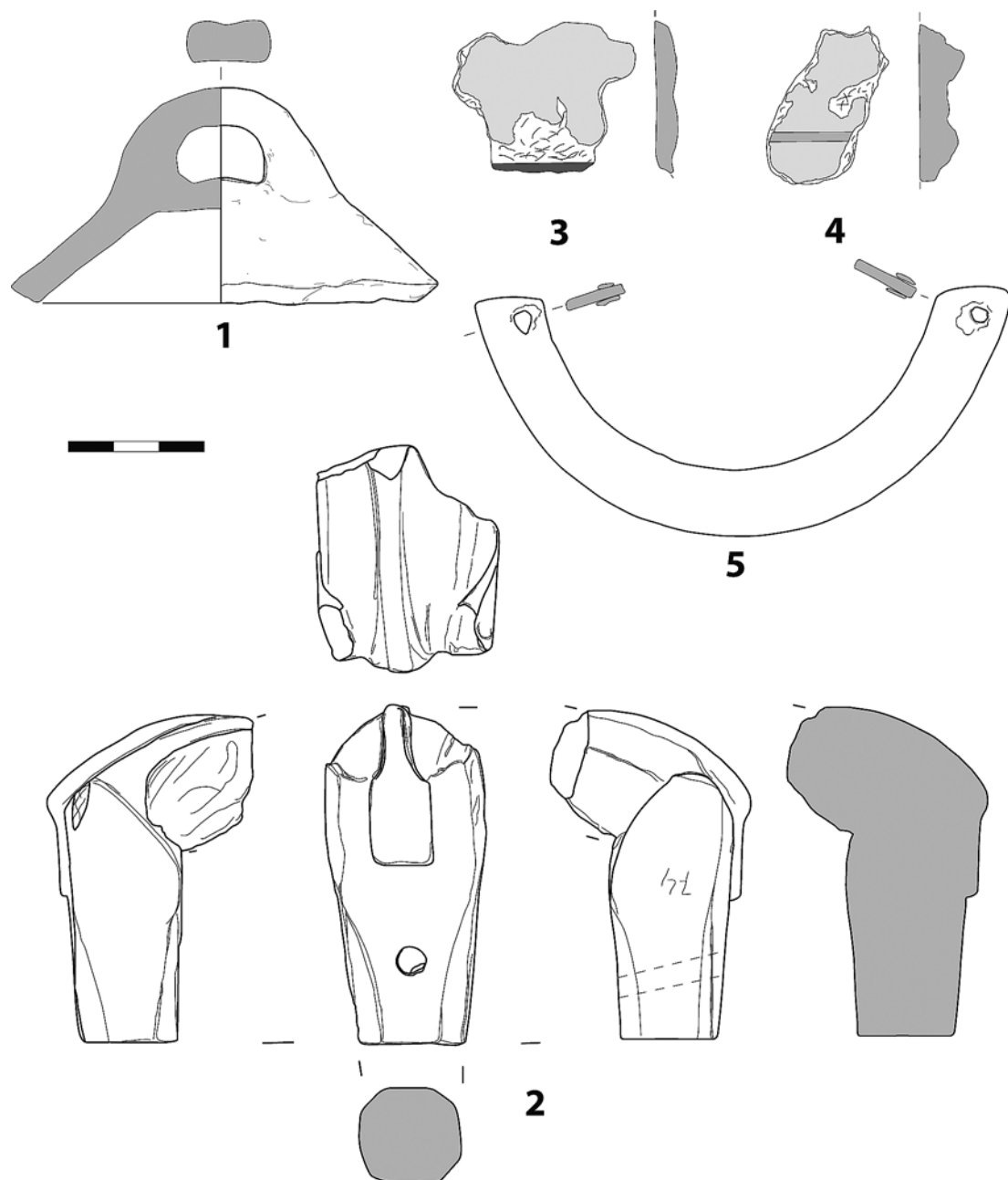
2) Terracota, un fragment de quarts de darrera d'una escultureta que representa un èquid, amb les potes juntes i la cua marcada a relleu. Presenta una perforació *ante coctionem* sobre les potes. Núm. d'inventari: MAC BCN-18897 (Fig. 9.120.2).

Material constructiu

3) Dos fragments d'enllobit de paret de color groc-gris (Bosch Gimpera 1915a, 55). Núm. d'inventari: MAC BCN-29694 (Fig. 9.120.2 i 3). 4) Número indeterminat de fragments d'argamassa (Bosch Gimpera 1915a, 55). Desapareguts.

Metall

5) Fragment d'anell pla de bronze (Bosch Gimpera 1915a, 55). Desaparegut. 6) Fragment pla de ferro de forma quadrada, prop de la paret est (Bosch Gimpera 1915, 55). Desaparegut. 7) Nombre indeterminat de fragments informes de plom. Apareixen sobre el sòl, al costat de la pilastra (Bosch Gimpera 1915a, 55). En el fons del MAC Barcelona es conserven fragments de plom, però no es pot destriar si provenen d'aquest context. 8) Làmina plana de secció rectangular i girada formant un semicircle, amb dos forats als extrems per als reblons o grapes de ferro. Núm. d'inventari: MAC BCN-29876 (Fig. 9.120.5).

Fig. 9.120. Edifici 44. Material arqueològic.

Indústria lítica

9) Molí de pedra del tipus de vaivé pla al sòl (Bosch Gimpera 1915a, 55). Desaparegut.

Ossos

10) Nombre indeterminat de fragments d'ossets molt prims (Bosch Gimpera 1915a, 55). Desapareguts.

Material antracològic

11) Nombre indeterminat de carbons que formaven una pila en el racó sobre el sòl (Bosch Gimpera 1915a, 55). Desapareguts.

CARRERÓ 5

CAMBRA 60 (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 1 i 2 d'octubre de 2015 (Bosch Gimpera 1915a, 51).

ESTRUCTURES

Ubicació

Estança adossada a la 59, pel costat nord.

Arquitectura i urbanisme

Estança de planta rectangular d'uns 1,50 m d'amplada per 4 m de llargada, a mode de passadís. No hi ha compartimentacions internes. La porta d'entrada de gairebé 1 m d'amplada, es troba al costat nord est. A la paret del fons hi ha una altra obertura, amb una porta situada al costat sud oest que dona accés al recinte 81 (torre 2) (Fig. 9.121). Aquests tipus de passadissos que donen accés a muralles complexes i torres ja són coneguts en d'altres jaciments de la zona com el recinte 41 del Castellet de Banyoles (Sanmartí *et al* 2012, 24, fig. 8) o els recintes 14 i 13 del Taratrato (Melguizo 2012, 157).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

La mateixa estratigrafia s'estén per la zona dels edificis 60-69. Sectors que es troben força remenats i que a tots ells les parets apareixen superficials (Bosch Gimpera 1915a, 50).

1ª Capa: estrat de terra vegetal negrosa amb moltes pedres i ceràmica. Superficial.

2ª Capa: no es menciona.

INVENTARI DELS MATERIALS

Moltes pedres i ceràmica (Bosch Gimpera 1915a, 50). No s'especifica material concret.

TORRE 2

CAMBRA 81 (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 11 i 14 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 57).

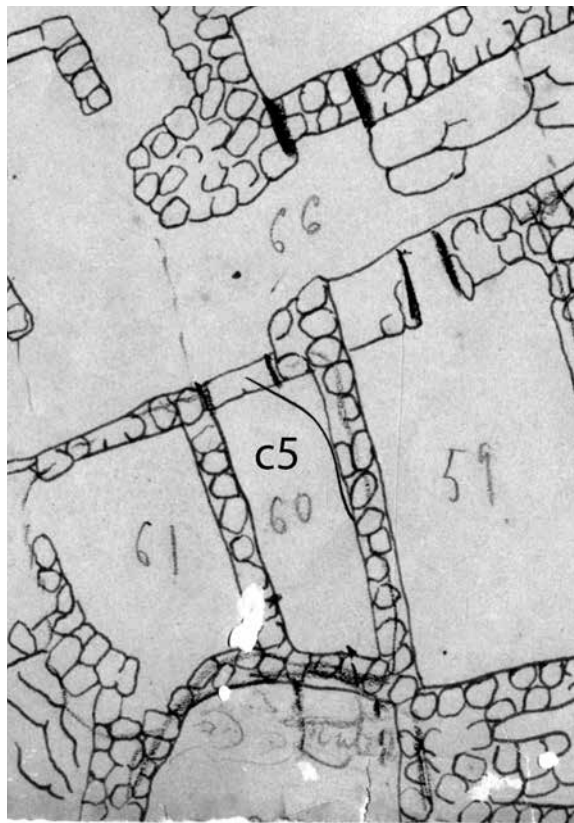
ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc E. Estança quadrangular (torre) a l'oest de l'edifici 37 i del carreró 5, adossada al mur de tanca.

Arquitectura i urbanisme

Des del carrer 2 (sector 66), mitjançant un carreró (recinte 60), s'accedeix a una de les torres de la fortificació. Les mesures de la torre són de gairebé

Fig. 9.121. Planta Carreró 5 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

153

5 m² des del parament exterior (4 x 3'70 m de superfície útil) (Fig. 9.121).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang. Els murs de la torre són més gruixuts que els domèstics (el mur sud fa 1 m d'amplada, en canvi els murs del barri 1 tenen entre 30 i 40 cm).

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra groguenca, pedres i ceràmica (Bosch Gimpera 1915a, 57). Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Ceràmica en desordre fins el sòl (Bosch Gimpera 1915a, 57).

Ceràmica a mà

1) Dos fragments que donen el perfil complet d'una sífula amb nansa de cistella. Núm. d'inventari: MAC BCN-18797 (Fig. 9.122.1). 2) Perfil sencer d'un bol semiesfèric de vora exvasada, de superfície llisa.

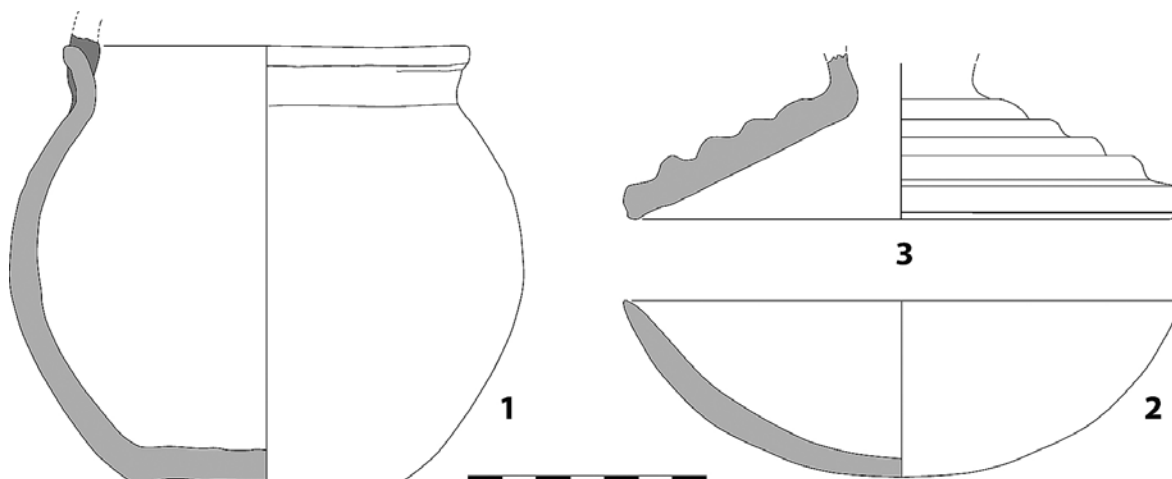

Fig. 9.122. Carreró 5. Material arqueològic.

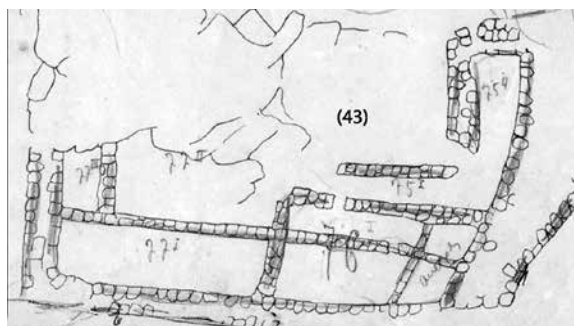

Fig. 9.123. Planta Edifici 43 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 9.124. Edifici 43. Vista pedrera.

Núm. d'inventari: MAC BCN-18443 (Fig. 9.122.2). 3) Perfil gairebé sencer d'una tapadora de pom obert amb decoració de canaletes disposades en laberint a la paret exterior. Núm. d'inventari: inexistent. Altres números: R81.

Restes humanes

4) Nombre indeterminat de fragments d'ossos d'infant a l'angle NE (Bosch Gimpera 1915a, 57). Inhumació infantil.

EDIFICI 43

CAMBRA 75' i 75'' (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 8 i 9 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 54).

Ubicació

Bloc F. El recinte 75'' es troba adossat al mur de barrera pel costat nord-est; i el 75', és un passadís davant del recinte 76.

Arquitectura i urbanisme

Complex septentrional extramurs (Fig. 9.123): 75'' és un àmbit de planta rectangular de 4 m de llargada per 2 m d'amplada (actualment desaparegut), i 75' es un espai rectangular molt estret, de 5,50 m de llargada per 1 m d'amplada (actualment desaparegut). Es tracta d'una zona molt deteriorada degut a la utilització d'aquest sector, en un moment posterior, com a pedrera i que malmet considerablement tota la zona nord i est de l'edifici (Fig. 9.124).

Tècniques constructives

Suposem que els murs són de pedra calcària lligada amb fang. Bosch Gimpera no especifica el contrari al plànol de les excavacions (Bosch Gimpera 1915b).

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra rogenca cremada i pedra. (Bosch Gimpera 1915a, 54). Enderroc.

2ª Capa: estrat de terra negra cendrosa amb abundants testos de 20 cm de potència concentrada al sud-oest del recinte, 75' (Bosch Gimpera 1915a, 54). Enderroc sobre sòl.

INVENTARI DELS MATERIALS

Abundants testos (ceràmica indeterminada) (Bosch Gimpera 1915a, 54).

Cambra 75"

Ibèrica oxidada

1) Fragment de vora i espatlla d'una tenalla carenada de vora vertical engruixida i llavi lleugerament exvasat. Decoració pintada de franges horitzontals a la part superior del llavi i a l'espalla. Núm. d'inventari: MAC BCN-29728 (Fig. 9.125.1).

CAMBRA 76

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 8 i 9 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 54).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc F. Recinte adossat al mur de barrera pel costat oest (al nord del recinte 74^u). Forma part del complex septentrional extramurs (Fig. 9.123).

Arquitectura i urbanisme

Es tracta d'un àmbit de planta rectangular, de 5,50-6 m de llargada per 3 m d'amplada amb una porta excèntrica al mur oriental. Al entrar al recinte hi ha un mur direcció nord sud a mode de vestíbul amb una porta a l'extrem meridional que dona a un recinte més gran. Al costat sud del mateix hi ha dos recambrons, de 1,50 m² tots dos. Actualment els murs estan desapareguts. Podria tractar-se de reformes constructives dins d'aquest edifici (Fig. 9.126).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra negra (Bosch Gimpera 1915a, 54). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra groguenca sobre el sòl; és vermella al costat de recinte 74' (Bosch Gimpera 1915a, 54). Enderroc sobre sòl.

INVENTARI DELS MATERIALS

Plena de pedres i alguna ceràmica en desordre (Bosch Gimpera 1915a, 54). No s'especifica més.

CAMBRA 77', 77" i 77'''

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 8 i 9 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 54).

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc F. Estances adossades al recinte 76. Forma part del complex septentrional extramurs (Fig. 9.123).

Arquitectura i urbanisme

Són àmbits de planta rectangular adossats al mur del complex. El recinte 77' mesura 7 m de llargada per 2 m d'amplada; adossat a aquest i al mur nord del complex, el que queda del recinte 77'', erosionat per l'acció de la pedrera, mesura 2 m de llargada per 1,50 m d'amplada. El 77''' sembla ser un espai rectangular de 5 m de llargada per 2 m d'amplada conservada (Fig. 9.123).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

Fig. 9.125. Edifici 43. Material arqueològic.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: no hi ha descripció (estrat de terra negra-sa i pedres?). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra groguenca (Bosch Gimpera 1915a, 54). Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Escassa ceràmica en desordre (Bosch Gimpera 1915a, 54).

Ceràmica a mà

1) Perfil complet de tapadora i nansa de llavi pla lleugerament arrodonit amb una nansa trifida (amb dos incisions ante coctionem que separen la nansa en tres tires) situada a l'eix central. A sobre de la vora hi ha un aplic rectangular lleugerament elevat amb una sèrie d'incisions obliqües de traç irregular a mode d'orelleta atrofiada. Tipus 16 de Pallarès (1965, 94). Núm. d'inventari: MAC BCN-18947 (Fig. 9.125.2).

TORRE 3 CAMBRA 80

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 11 i 14 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 54)

ESTRUCTURES

Ubicació

Bloc F. Estança situada a l'extrem més oriental de tota la plataforma de l'assentament, adossada al recinte 77 (Fig. 9.123).

Arquitectura i urbanisme

Últim i més septentrional dels recintes, adossat al conjunt de format pels recintes 75, 76 i 77. De plan-

Fig. 9.126. Cambra 76. Vista general (Arxiu MAC-Barcelona, CI39).

ta quadrangular, de 5 m², podria funcionar com a torre de vigia més septentrional de l'assentament.

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra groguenca amb pedres (Bosch Gimpera 1915a, 57). Enderroc.

MATERIALS

Escassa ceràmica en desordre (Bosch Gimpera 1915a, 57).

CARRER 1: SECTORS 14' - 14'' - 14'''

DOCUMENTACIÓ

Zona excavada per Bosch Gimpera a partir del 21 d'agost de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 33).

ESTRUCTURES

Ubicació

Zona de circulació de la part baixa del poblat (14'), entre els departaments 8, 10, 9'' i 12 (edificis 4 i 5) i els murs que folren el primer desnivell de roca mare i que a l'hora el separen del carrer 6 (Fig. 9.127).

Arquitectura i urbanisme

Carrer que amortitza la zona d'una vaguada natural que desaiguaria des del cim del tossal cap a la zona de la bassa, la construcció d'aquest carrer sembla que coincideixi amb la construcció d'obres hidràuliques al barri 1 per tal de desviar l'aigua. Això produïria la construcció de canalitzacions i possiblement la construcció del carrer C4 que conduïria l'aigua del carrer 2 cap al penya-segat meridional, fora de les zones habitables.

Tècniques constructives

Sense especificar.

Estructures domèstiques

Ens trobem a una zona de carrer fora de l'àmbit domèstic; tanmateix, no s'han localitzat estructures annexes als edificis, com ara forns o qualsevol altre tipus d'equipament.

ESTRATIGRAFIA

A l'extrem oriental de la zona hi ha una mena d'escaleres naturals que faciliten la pujada a la part alta del assentament (Bosch Gimpera 1915a, 34); estaven cobertes per:

1^a Capa: estrat de terra vegetal i moltes pedres de mitjana i grans dimensions (Bosch Gimpera 1915a, 34). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra groguenca molt dura, amb pedres i ceràmica en desordre (Bosch Gimpera 1915, 34). Enderroc.

Fig. 9.127. Carrer 1. Vista general (Arxiu MAC-Barcelona, CD291).

INVENTARI DELS MATERIALS

Ceràmica a mà

1) Fragment de vora d'una tapadora (de forma cònca) amb decoració d'acanaladures en laberint a la paret exterior. Núm. d'Inventari: MAC BCN-29802 (Fig. 9.128.1).

Metall

2 a 4) Sengles plaquetes fines de bronze, amb 6 perforacions laterals, algunes reblades amb ferro, amb decoració incisa de línies entrecruades practicades a 1 cm dels costats (Bosch Gimpera 1915a, 34). Núm. d'Inventari: MAC BCN-19013, 19851, 29837 (Fig. 9.128.2 a 4). Apareix a l'angle del carrer que es troba entre els recintes 12, 9° i 10. 5) Anella de bronze de secció circular (Bosch Gimpera 1915a, 34). Núm. d'Inventari: MAC BCN-29834. 6) Fragment de destrat de ferro (Bosch Gimpera 1915a, 37). Desapareguda. 7) Espasa de ferro a 20/30 cm de la superfície a la capa de terra vegetal (Bosch Gimpera 1915a, 46) al sector 14ⁿ, entre els edificis 6 i 7. (Bosch Gimpera 1915a, 15).

CARRER 2: SECTORS 18 I 22

CAMBRA 18 I 22 (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34).

ESTRUCTURES

Ubicació

Són els primers recintes de la part alta just deixant

la costa graonada que puja a mà esquerra seguint el carrer 2 en direcció sud / sud-oest. L'espai 22 queda delimitat entre el recinte 21 (edifici 12) a l'oest; a l'oest es troba el desnivell graonat que dona a l'espai obert o plaça 10; i el recinte 15 al nord. Al nord-est de l'àmbit 22 es troba l'àmbit 18, que queda encaixat entre dos recintes tancats: el 19 (edifici 12) a l'est i el 17 al nord (Fig. 9.99).

Arquitectura i urbanisme

El pas per aquests dos espais és molt reduït. En efecte, es passa d'un carrer de 2 m d'amplada a l'alçada del recinte 22 a menys d'1 m (0,80m) d'amplada, en el pas pel recinte 18³⁵.

Tècniques constructives

Espai obert sobre roca mare natural i anivellament de les irregularitats de la roca (paviments construïts).

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació sobre cap estructura en aquests recintes.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: terra groguenca i alguns testos (Bosch Gimpera 1915a, 37). Enderroc.

2ª Capa: sòls de terra piconada per salvar el desnivell (Bosch Gimpera 1915a, 35). Paviment o superposició de nivells de circulació. Això explicaria els espais de circulació tan estrets en aquesta zona. Segons Bosch Gimpera, l'anivellament del sòl afectaria no només aquests dos recintes, sinó tot el conjunt d'habitacions al seu voltant: 15, 16, 17 per un costat i 19 i 21 per una altra.

35. Aquestes mesures tan reduïdes del carrer és un argument, juntament amb d'altres de tipus estratigràfic (veure recintes 15, 16 i 17), que ens porta a la deducció que els recintes 15, 16 i 17 envaeixen l'espai de carrer 2 (sectors/recintes 18 i 22) transitat en la fase l'ibèric ple i que per tant creiem que els àmbits 15, 16 i 17 són posteriors.

INVENTARI DELS MATERIALS

A tots els recintes surt molta ceràmica, molts ossos i sobretot mandíbules d'animals (Bosch Gimpera 1915, 35), atribuïble a més dels departaments 18 i 22, als departaments 15, 16, 17, 19 i 20.

Cambra 22

Ceràmica a mà

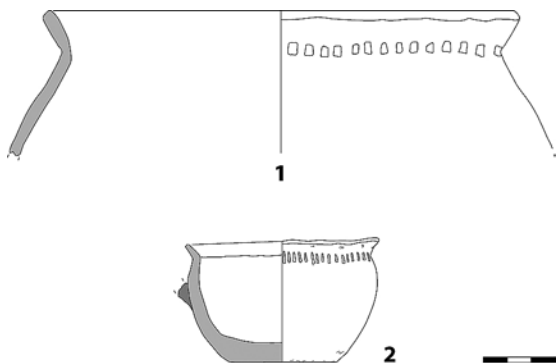
1) Fragment de vora i cos d'una olla globular amb vora exvasada, amb decoració d'una línia de petits quadrats impresos situada a l'estrangulament entre el cos i la vora. Decoració similar a MAC BCN-29774. Núm. d'inventari: MAC BCN-18905 (Fig. 9.128.1).

Cambra 18

Ceràmica a mà

1) Set fragments que donen el perfil complet d'una tassa de vora exvasada que conserva l'arrencament de nansa. Presenta una decoració d'una línia d'incisions verticals sota la vora. Núm. d'inventari: MAC BCN-18905 (Fig. 9.128.2).

Fig. 9.128. Carrer 2. Cambra 22, Cambra 18. Material arqueològic.

Fig. 9.129. Planta Carrer 2, Sector 20, de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

CARRER 2: SECTOR 20

CAMBRA 20 (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34).

ESTRUCTURES

Ubicació

Sector de carrer després del sector 18, a l'oest del recinte 17 (Fig. 9.129).

Arquitectura i urbanisme

Carrer que segueix el traç fossilitzat de la xarxa viària i estructura de l'ocupació de la part alta de l'assentament durant els inicis de la fase 2A (450/425 aC) o de la fase 1A (650-550 aC) o 1B (550-450/425 aC). En aquest tram el carrer té una acusada pendent i es reforcen algunes de les cases amb voreres i canalitzacions per conduir l'aigua (Fig. 9.130).

Tècniques constructives

Els pocs murs conservats són de pedra calcària i sorrenca lligada amb fang.

Estructures domèstiques

Es documenta una mola de pedra treballada apareguda a la 1ª Capa, que podria correspondre a un molí. La situació dins un espai públic de carrer, creiem que pot tenir una lectura enfocada a les activitats productives de caire comunitari o gentilici suprafamiliar o clientelar que es pot donar dins els bloc de cases on radica.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: Segons el diari d'excavacions de Bosch Gimpera, en tota la part alta del tossal els departaments que s'excaven estan plens de terra groguen-

Fig. 9.130. Carrer 2. Vista voreres i canalitzacions (Arxiu MAC-Barcelona, CD148).

ca molt dura barrejada amb pedres (Bosch Gimpera 1915a, 36). Enderroc.

2ª Capa: sòl de roca (Bosch Gimpera 1915a, 36) i anivellament d'argiles (Bosch Gimpera 1915a, 34). Paviment.

INVENTARI DELS MATERIALS

Indústria lítica

1) Mola (molí) de pedra (Bosch Gimpera 1915a, 38). Desapareguda.

CARRER 2: SECTOR 27

CAMBRA 27 (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34).

ESTRUCTURES

Ubicació

Sector de carrer, continuació vers el nord de sector 20, entre els recintes 26, 43, 44, 34, 33, 28 (Fig. 9.129).

Arquitectura i urbanisme

Carrer que segueix el traç fossilitzat de la xarxa viària i estructura de l'ocupació de la part alta de l'assentament durant els inicis de la fase 2A (450/425 aC) o de la fase 1a (650-550 aC) o 1B (550-450/425 aC). En aquest tram el carrer té una acusada pendent i es reforcen algunes de les cases amb voreres i canalitzacions per conduir l'aigua (Fig. 9.130).

Tècniques constructives

Nivell de circulació sobre roca natural, delimitat per les façanes de les cases.

Estructures domèstiques

No disposem d'informació.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de terra groguenca fosca amb ceràmica i pedres (Bosch Gimpera 1915a, 39). Enderroc.
2ª Capa: sòl de roca (Bosch Gimpera 1915a, 36). Paviment.

INVENTARI DELS MATERIALS

"Rajoles (*pondera*) i molta ceràmica" (Bosch Gimpera 1915a, 42), però no hi ha distinció de material.

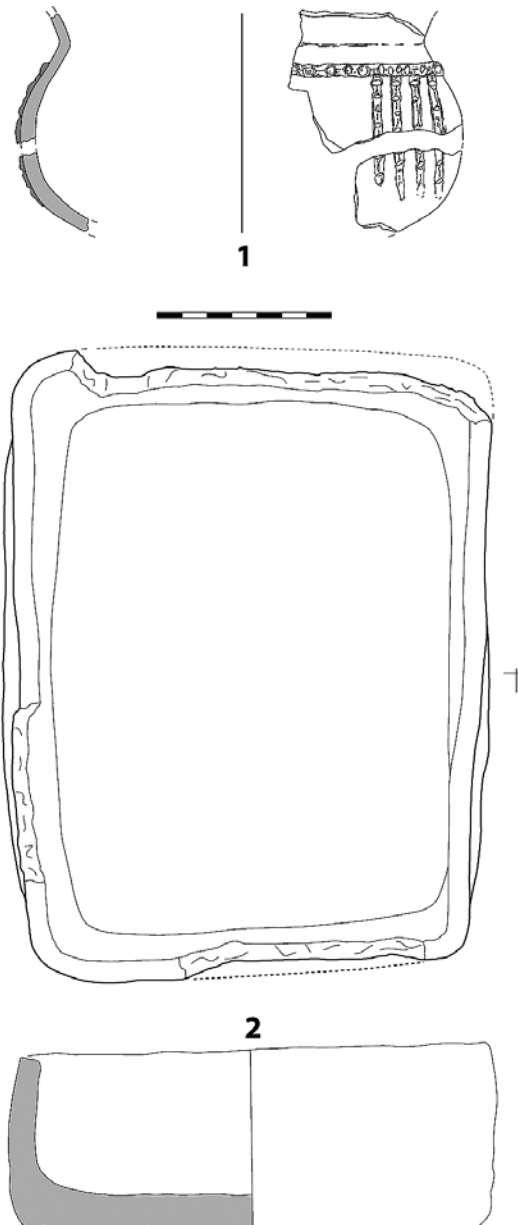

Fig. 9.131. Carrer 2. Sector 27. Material arqueològic.

Categories aparegudes

Ceràmica a mà: 100% (N.M.I.: 2).

Ceràmica a mà

1) Dos fragments de cos i vora (amb el llavi trencat i sense el fons) d'una peça globular amb vora exvasada. Presenta decoració de cordó digitat horitzontal al cos sota la inflexió de la vora. D'aquest cordó en sorgeixen quatre ramals paral·lels disposats verticalment. Núm. d'inventari: MAC BCN-29667/19089 (Fig. 9.131.1). 2) Perfil complet d'una cubeta o font de planta rectangular i de fons pla. Núm. d'inventari: MAC BCN-18861 (Fig. 9.131.2).

CARRER 2: SECTOR 31 CAMBRA 31 (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34).

ESTRUCTURES

Ubicació

Sector de carrer. Continuació vers el nord del sector 27.

Arquitectura i urbanisme

Tram de carrer orientat en direcció nord-est sud-oest, entre els recintes 43/33 i 44/34. A l'alçada del recinte 43/33 fa uns 2 m d'amplada i a l'alçada del recinte 44/34, 2,30 m (Fig. 9.129).

Tècniques constructives

Nivell de circulació sobre roca natural delimitat per les façanes de les cases.

Estructures domèstiques

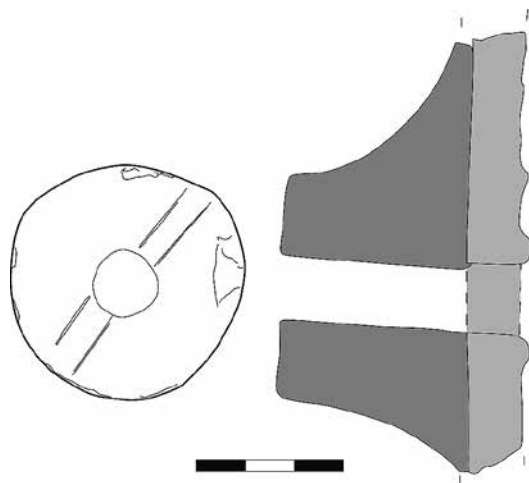
Observem que al centre del carrer hi ha una canalització que desaigua al carrer central de la part alta (recintes 27, 31, 38, 58, 66, 79). A la paret oest, es pot observar encara part d'una banqueteta a mode de vorera.

ESTRATIGRAFIA

"Tot igual que al recinte 27" (Bosch Gimpera 1915a, 43), segons les descripcions deduïm que:

- 1ª Capa: estrat de terra vegetal de 30 cm de potència (Bosch Gimpera 1915a, 42). Superficial.
- 2ª Capa: estrat de terra vermellova fins al sòl de roca (Bosch Gimpera 1915a, 40). Circulació.

Fig. 9.132. Carrer 2. Sector 31. Material arqueològic.

INVENTARI DELS MATERIALS

A diferència del sector 27, no hi ha rajoles (*pondera*). (Bosch Gimpera 1915a, 43).

Ibèrica oxidada

1) Fragment informe d'un possible broc. La peça és de forma troncocònica massissa probablement aplicada a una paret gruixuda d'un gran recipient. L'aplic té una perforació al centre que arriba fins a la paret del recipient i el perfora. L'aplic presenta dues incisions *post coctionem* a la superfície distal flanquejant la perforació. Podria haver estat reutilitzada com a peça discoïdal. Núm. d'inventari: MAC BCN-29783 (Fig. 9.132).

CARRER 2. SECTOR 38 (CAMBRA 38", Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 14 i 21 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 34).

ESTRUCTURES

Ubicació

Sector carrer. Continuació vers el nord del sector 31.

Arquitectura i urbanisme

Tram de carrer orientat en direcció nordest-sud-oest; entre els recintes 35/45 i els recintes 42. A l'alçada dels recintes 35/45 fa uns 2,20 m i a l'alçada del recinte 42, 2'70 m (Fig. 9.129).

Tècniques constructives

Nivell de circulació sobre roca natural, delimitat per les façanes de les cases.

Estructures domèstiques

No disposem d'informació.

ESTRATIGRAFIA

Tot igual que al recinte 27 (Bosch Gimpera 1915a, 43), segons les descripcions deduïm que:

- 1ª Capa: estrat de terra vegetal d'uns 30 cm de potència (Bosch Gimpera 1915a, 42). Superficial.
- 2ª Capa: estrat de terra vermellova fins el sòl de roca (Bosch Gimpera 1915a, 40). Circulació.

INVENTARI DELS MATERIALS

A diferència del sector 27 no hi ha rajoles (*pondera*) (Bosch Gimpera 1915a, 43). No hi ha més informació sobre el material recuperat.

CARRER 2. SECTOR 58" **(CAMBRA 58", Bosch Gimpera 1915)**

DOCUMENTACIÓ

Excavat el dia 30 de setembre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 50).

ESTRUCTURES

Ubicació

Sector de carrer orientat en direcció nord-sud, delimitat pels edificis 34 a 36 del bloc E i pel 30 del bloc C' (Fig. 9.133).

Arquitectura i urbanisme

Sector de carrer d'uns 2 m d'amplada.

Tècniques constructives

El sòl de circulació del carrer molt probablement el precedia un estrat d'anivellament que reomplia i regularitzava les irregularitats del terreny natural.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

Les capes i troballes com als anteriors (Bosch Gimpera 1915a, 50):

1ª Capa: estrat de terra negrosa, de potència compresa entre 30 i 60 cm (Bosch Gimpera 1915a, 48). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra que es va aclarint fins tornar-se groguenca. Enderroc.

INVENTARI DELS MATERIALS

Les capes i troballes com als anteriors (Bosch Gimpera 1915a, 50): ceràmica en desordre, molt abundant al fons (capa 2), moltes pedres i moles. (Bosch Gimpera 1915a, 48).

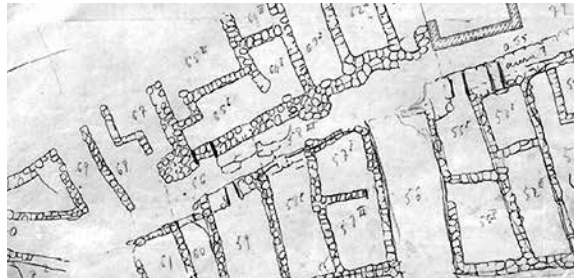
Metall

1) Nombre indeterminable de fragments de ferro amb ornaments que fan l'efecte d'esmalt (Bosch Gimpera 1915a, 51). Desaparegut.

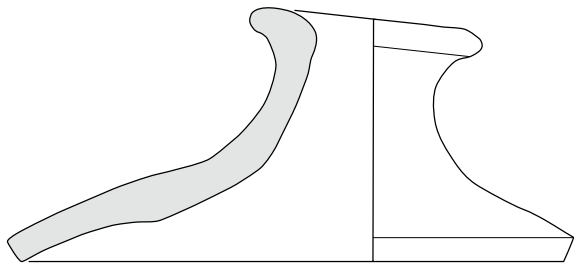
CARRER 2. SECTOR 66 **(CAMBRA 66, Bosch Gimpera 1915)**

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 1 i 2 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 51).

Fig. 9.133. Planta Carrer 2, Sector 58II, de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 9.134. Carrer 2. Sector 70. Material arqueològic.

ESTRUCTURES

Ubicació

Sector de carrer orientat en direcció nord-sud, delimitat pel carrer 3 i per l'edifici 29 del bloc C' (Fig. 9.133).

Arquitectura i urbanisme

Sector de carrer d'uns 2 m d'amplada.

Tècniques constructives

El sòl de circulació del carrer molt probablement el precedia un estrat d'anivellament que reomplia i regularitzava les irregularitats del terreny natural.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

La mateixa estratigrafia s'estén per la zona dels edificis 60-69. Sectors que es troben força remenats i que a tots ells les parets apareixen superficials (Bosch Gimpera 1915a, 50):

1ª Capa: estrat de terra vegetal negrosa amb moltes pedres i ceràmica. Superficial.

2ª Capa: no es menciona.

INVENTARI DELS MATERIALS

Moltes pedres i ceràmica (Bosch Gimpera 1915a, 50).

CARRER 2. SECTOR 70 (CAMBRA 70, Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 4 i 7 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 52).

ESTRUCTURES

Ubicació

Sector de carrer a l'extrem nord de l'assentament, situat entre els recintes 71, 72 i 73 (Fig. 9.133).

Arquitectura i urbanisme

Sòl natural sobre la roca mare, força irregular. Direcció nord sud / nord-est sud-oest. L'amplada del carrer és de 2 m.

Tècniques constructives

No s'observa cap tècnica concreta, ens trobem sobre la roca natural, suposem que en algun punt regularitzada.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

S'excaven els recintes 67 a 71, amb les característiques següents (Bosch Gimpera 1915a, 53):

1ª Capa: estrat de terra negrosa (Bosch Gimpera 1915a, 53). Superficial.

2ª Capa: no es menciona.

INVENTARI DELS MATERIALS

"Qualques fragments de ceràmica i pedres" (Bosch Gimpera 1915a, 53).

Ibèrica Oxidada

1) Peça sencera d'una tapadora de llavi bisellat amb pom obert. Núm. d'inventari: MAC BCN-34558 (Fig. 9.134).

Fauna

2) Nombre indeterminat d'ossos d'animal en desordre. Desapareguts.

CARRER 3. SECTOR 56 (CAMBRA 56, Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavat entre els dies 27 i 29 de setembre de 2015 (Bosch Gimpera 1915, 47 i 48).

ESTRUCTURES

Ubicació

Estança adossada a la 55, pel costat nord.

Arquitectura i urbanisme

Estança de planta rectangular, de 3 m d'amplada per 9 m de llargada. No hi ha mur de tanca ni mur de façana (Bosch Gimpera 1915b). És un espai obert, almenys en el moment de la destrucció de l'assentament, que connecta el barri 1 (alt) amb el barri 2 (baix) malgrat el desnivell (Bosch Gimpera 1919a, 13). En la documentació de l'excavació es divideix l'estança en dos sectors (56' i 56'') però només per motius metodològics d'excavació (Fig. 9.133).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es dona informació al respecte.

ESTRATIGRAFIA

"Tot com als departaments 47-50-5" (Bosch Gimpera 1915a, 49), en efecte deduïm que:

1ª Capa: estrat de terra negrosa, de potència compresa entre 30 i 60 cm (Bosch Gimpera 1915a, 48). Superficial.

2ª Capa: estrat de terra que es va aclarint fins tornar-se groguenca. Enderroc.

MATERIALS

"Ceràmica en desordre, molt abundant al fons (capa 2), moltes pedres i moles (molins) (Bosch Gimpera 1915, 48).

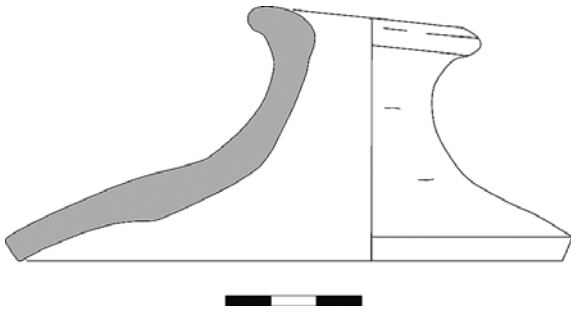
Cuina a torn

1) Perfil complet d'una olleta carenada de tanca hermètica amb dues nanses bífides simètriques. Núm. d'inventari: MAC BCN-18793 (Fig. 9.135).

CARRER 6 SECTORS CI, CII, CIII i CIV (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Es comença a excavar el 16 de setembre fins el 23 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 44 i 59).

Fig. 9.135. Carrer 3. Sector 56. Material arqueològic.

Fig. 9.136. Planta Carrer 6 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

ESTRUCTURES

Ubicació

Situada a la vessant central del tossal, a l'oest de la part alta (barri 1) i a l'est de la part baixa (barri 2). Al sud dels edificis 40, 41 i 42; a l'est dels sectors de carrer 1, al nord del recinte 29^a i de la torre 4; a l'oest del mur de tanca del barri 1. Per efectes metodològics es divideix en quatre sectors de sud a nord: costa I, II, III i IV (Bosch Gimpera 1915a, 59) (Fig. 9.136).

Arquitectura i urbanisme

"Poc abans d'arribar al sòl apareixen restes de paret en molt mal estat i que difícilment donen idea del que foren. Vegis al plànol" (Bosch Gimpera 1915a, 59 i 60) (Fig. 9.136).

Tècniques constructives

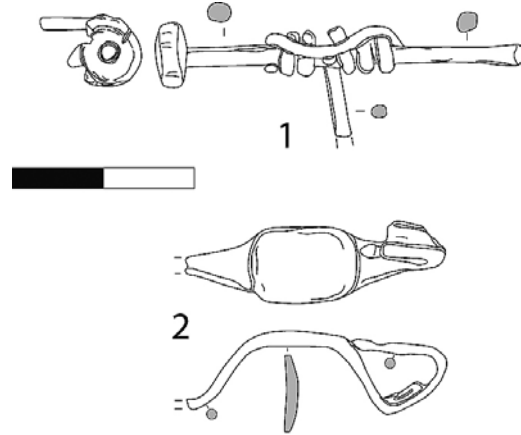
Murs construïts en pedra calcària lligada amb fang, a més d'alguna trinxera de fonamentació a la roca i murs de terrassament.

Estructures domèstiques

No hi ha cap apreciació sobre estructures domèstiques de cap tipus.

ESTRATIGRAFIA

1ª Capa: estrat de pedres i terra negrosa, d'una potència d'uns 20 cm (Bosch Gimpera 1915a, 44). Superficial.

Fig. 9.137. Carrer 6. Costa I, Costa II. Material arqueològic.

2ª Capa: estrat de terra groga amb moltes pedres i quelcom de ceràmica (Bosch Gimpera 1915a, 59)

INVENTARI DELS MATERIALS

Costa I

Metall

1) Fragment de ressort bilateral d'una fíbula de bronze del tipus La Tène I. Núm. d'inventari: MAC BCN-29842 (Fig. 9.137.1).

Costa II

Metall

1) Fragment de fíbula de bronze tipus La Tène II amb la part del ressort i l'agulla trencada i desapareguda. Núm. d'inventari: MAC BCN-29839 (Fig. 9.137.2).

Costa (general)

Ceràmica a mà

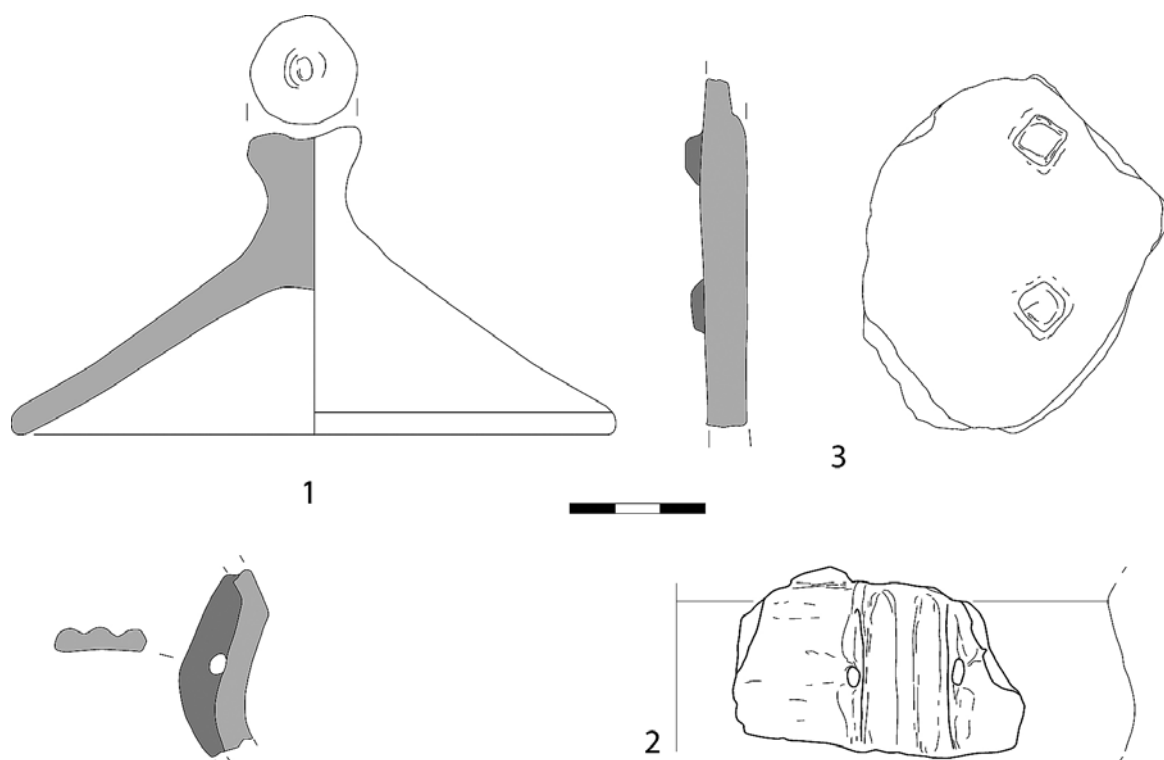
1) Tapadora de llavi arrodonit i pom massís de secció circular (Cabré 1910, lám. 81, fig. 105, 11). Núm. d'inventari: MAC BCN-18946 (Fig. 9.138.1).
2) Fragment informe de cos de perfil còncau i part de la vora exvasada d'una olla amb nansa trifida vertical aplicada amb una perforació horitzontal. Núm. d'inventari: MAC BCN-34544 (Fig. 9.138.2).
3) Fragment informe de perfil recte amb decoració de petits apics de forma romboïdal. Núm. d'inventari: MAC BCN-29677/19145 (Fig. 9.138.3).

CARRER 8

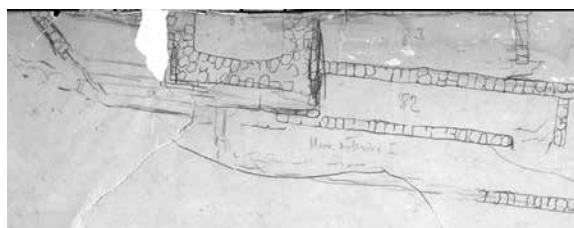
ME, ME^{IIA}, ME^{IIB}, ME^{IIC} (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Excavat els dies 8 i 9 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 53); 11 a 14 d'octubre de 1915 (Bosch Gimpera 1915a, 53).

Fig. 9.138. Carrer 6. Costa general. Material arqueològic.

Fig. 9.139. Planta Carrer 8 de les intervencions de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

Fig. 9.140. Bassa. Vista general (Arxiu MAC-Barcelona, 519a).

ESTRUCTURES

Ubicació

Espais que es troben ubicats entre el mur de tanca dels edificis del barri 1 (bloc F) i la torre 2 (bloc E).

Arquitectura i urbanisme

Espais molt malmesos per l'esfondrament de part de la roca que forma la plataforma on s'assenten els edificis.

L'extrem més occidental d'aquests recintes es troba al límit de la plataforma, on uns retalls delimitarien un mur de tanca on s'hi adossarien. Aquest mur de tanca (construït durant la darrera ampliació de l'assentament) gairebé es troba desaparegut. Entre el mur de tanca i l'inici de la depressió de la bassa (segons Bosch Gimpera, "sobre el terraplè") circularia el carrer 8 (una de les artèries que comunicarien l'exterior del poblat amb una de les portes).

Aquest espai es divideix en dos sectors de sud a nord: MEI (davant el recinte 82) i MEII (a partir de davant la torre 81 cap al nord); el sector MEII es subdivideix en els espais: a (a l'oest de 73); b (al nord de 73 i a l'oest de 72); c (a l'oest de 74 i al nord de MEII^b) (Fig. 9.139).

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang; hi ha els retalls a la roca de les trinxeres de fonamentació. Per salvar el desnivell que hi ha entre el sòl dels edificis 38 i 44 (recinte 74^a) i els recintes ME, es fa a través d'unes escales construïdes amb pedra lligada amb fang (Fig. 9.119).

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

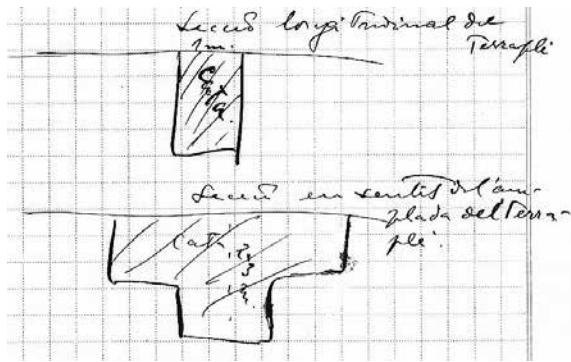
ESTRATIGRAFIA**ME'**

1ª Capa: estrat de terra vermella cremada (Bosch Gimpera 1915a, 53). Enderroc.

ME''

1ª Capa: estrat de terra groguenca (Bosch Gimpera 1915a, 53). Enderroc.

Fig. 9.141. Croquis secció bassa del diari d'excavació de Bosch Gimpera (Arxiu MAC-Barcelona).

INVENTARI DELS MATERIALS**ME'**

Metall

1) Nombre indeterminable de làmines de bronze (Bosch Gimpera 1915a, 58).

BASSA/FOSSAT

TERRAPLÉ (Bosch Gimpera 1915)

DOCUMENTACIÓ

Es practiquen dos sondejós estratigràfics entre els dies 19 i 23 d'octubre (Bosch Gimpera 1915a, 57) (Fig. 9.140).

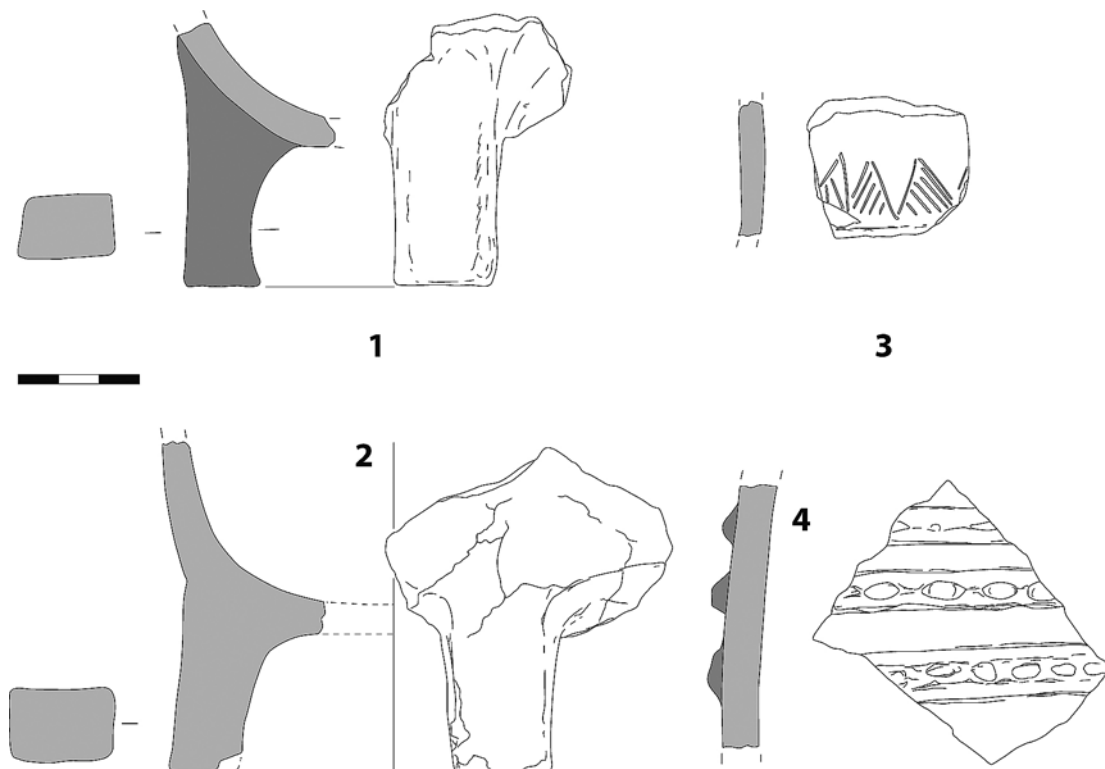
Ubicació

Des de les roques situades al nord-est de la torre 2 fins les roques tallades prop de la torre 1 (Bosch Gimpera 1915a, 60). Zona sobre la bassa (Fig. 9.141).

Arquitectura i urbanisme

La depressió es troba folrada amb murs que delimiten un fossat. Aquests murs tenen la funció d'escarpa i contraescarpa. A l'extrem sud-oest del fossat s'hi practica un retall més profund, de planta el·líptica, que té la funció de bassa.

Fig. 9.142. Bassa. Material arqueològic.

Tècniques constructives

Els murs conservats són de pedra calcària lligada amb fang.

Estructures domèstiques

No es disposa d'informació.

ESTRATIGRAFIA

Es practiquen dos sondejos estratigràfics en sentit est-oest d'1 m d'amplada (Bosch Gimpera 1915a, 60).

Sondeig 1

Situat a la part mitja de la vall.

-1ª Capa: estrat de terra molt compacta, groga. Entre 2 i 3 m de profunditat. El sondeig s'acaba sense arribar a al sòl de roca (Bosch Gimpera 1915a, 60).

Sondeig 2

De 70 cm², situat prop de les roques (creiem que es refereix a l'extrem sud, a les roques retallades

sota la torre que menciona Bosch Gimpera en aquest passatge "(...) i al fons de prop les roques tallades de vora la torre") (Bosch Gimpera 1915a, 60).

1ª Capa: estrat de terra molt compacta, groga. D'uns 0,70 m de profunditat. El sondeig s'acaba sense arribar a al sòl de roca (Bosch Gimpera 1915a, 60).

INVENTARI DELS MATERIALS

Ceràmica a mà

1 i 2) Dos fragments de fons còncav amb un aplic massís de secció rectangular. Es tracta d'un tipus de bol trípod. Núm. d'inventari: MAC BCN-34541, 29816 (possible base de la 29810) (Fig. 9. 142.1 i 4). 3) Fragment informe de l'espalla d'una urna amb decoració incisa de triangles reomplerts amb traços paral·lels. Núm. d'inventari: MAC BCN-38543 (Fig. 9.142. 2). 4) Fragment informe de paret rectilínia amb decoració de tres cordons digitats paral·lels, probablement d'un *pithos*. Núm. d'inventari: MAC BCN-29793 MAC (Fig. 9.142.4).

10. MATERIALS SENSE CONTEXT

CERÀMICA IMPORTADA

CERÀMICA ÀTICA DE FIGURES NEGRES

Aquesta categoria ceràmica la trobem representada, per un sol fragment:

1) Fragment de forma indeterminable. La matriu de la peça és d'una pasta beix clar i l'interior es troba totalment cobert d'un negre brillant. Pel que fa la paret exterior, s'intueix una figura humana amb els trets anatòmics subratllats per una sèrie de traços incisos *post coctionem*. Al costat de la figura humana sembla identificar-se una branca de murta (Sanmartí-Grego 1975, 102). Els estudis anteriors coincideixen a donar-li una atribució estilística al Grup de Haimon (Trias de Arribas 1968, 277-278) i una cronologia de producció de meitat segle V aC. Bibl: Pallarés 1965, 53-54; Trias de Arribas 1968, 273-274; Sanmartí-Grego 1975, 102, làm. III, 2, 1. Núm. d'inventari: MAC BCN-29696 (Fig. 10.1.1).

CERÀMICA ÀTICA DE FIGURES ROJES

1) Fragment de ceràmica de figures roges de pasta rosàcia i amb un vernís interior de color negre brillant; a la paret exterior s'hi distingeix una figura femenina, vestida amb *peplos* formant plecs que es representen amb pinzellades fines. El mal estat de conservació de la peça fa que no haguem pogut establir ni a quin estil pertany ni aportar més informació de la que ja han precisat els estudis anteriors, que el situen a finals del segle V aC o principis del segle IV aC. Bibl: Pallarés 1965, 54; Trias de Arribas 1968, 276; Sanmartí-Grego 1975, 103, làm. III, 2, 2. Núm. d'inventari: MAC BCN-29697 (Fig. 10.1.2).

CERÀMICA ÀTICA DE VERNÍS NEGRE

Aquesta producció està representada per un total de deu fragments:

1) Fragment de nansa completa horitzontal i tros de paret pertinent a una copa *stemless* que nosaltres atribuïm al tipus "Castulo Cup". Pasta fina, dura, depurada, de color rosat. El vernís és d'un negre blavós, amb alguna zona difuminada de color marró, ben adherit. Ocupa uns dos terços de la nansa deixant la resta coberta per una fina capa de pintura vermella diluïda. Cronologia de producció: 475-450 aC. Bibl: aquesta peça no està recollida en la monografia de Pallarés (1965), però sí a Sanmartí-Grego (1975, 103, fig. 5, núm. 6). Peça desapareguda, dibuix segons E. Sanmartí-Grego (Fig. 10.1.6).

2) Fragment incomplet de nansa horitzontal de secció prima i forma indeterminable. Segons Sanmartí-Grego podria pertànyer a una *kylix* de peu alt similar als individus (MAC BCN-11628 i MAC BCN-11651). En tot cas, creiem versemblant situar aquesta peça de forma àmplia dins el segle V aC (475-400 aC). Bibl: no s'inclou en la monografia de Pallarés (1965), però sí al treball de Sanmartí-Grego (1975, 103, fig. 5, núm. 7). Núm. d'inventari: MAC BCN-29707 (Fig. 10.1.5).

3) Fragment incomplet de nansa horitzontal de secció circular, de forma indeterminable. De morfologia similar als individus MAC BCN-11628 i MAC BCN-11629, podria pertànyer a una *kylix* de peu alt (segons Sanmartí-Grego 1975, 104) però creiem que es tracta més aviat d'una copa tipus "Castulo Cup". Es data entre 475 i 400 aC aproximadament. Bibl: no s'inclou aquesta peça en la monografia de Pallarés (1965), però sí a Sanmartí-Grego (1975, 104). Núm. d'inventari: MAC BCN-11651/29704 (Fig. 10.1.4).

4) Perfil complet d'un bol de la forma Lamboglia 24. Aquesta peça no ha estat possible de trobar-la, per

la qual cosa ens remetem a les observacions efectuades en estudis precedents. Segons F. Pallarés (1965, 57, fig. 11) es tractaria d'una forma de Campaniana A. Més detallada és la descripció efectuada per E. Sanmartí-Grego que escriu que la pasta és depurada, fina i dura; el vernís és negre, sòlid, lluent. Absent a la base i en el punt d'unió de la paret amb el peu. Detalla que s'observen traces del pinzell. En efecte, segons l'autor, es tractaria d'un peça de producció àtica, del tipus *footed class* de l'Àgora d'Atenes. Presenta un grafit en forma d'aspa a la paret exterior, tal vegada la lletra **ta** ibèrica (Sanmartí 1975, 104, fig.7). Cronologia de producció: 400-350 aC. Bibl: Pallarés (1965, 57) i Sanmartí-Grego (1975, 104, fig. 7). Núm. d'inventari: MAC BCN-19662. Peça desapareguda, dibuix segons E. Sanmartí-Grego (Fig. 10.1.9).

5) Fragment de base d'un bol de la forma Lamboglia 24, amb el fons decorat amb tres palmetes estampillades conservades (d'un total probablement de quatre), disposades radialment entorn d'un cercle central incís. El conjunt de palmetes està delimitat per una doble línia de fines estries a rodeta. Peu anular, ungulat a la superfície de repòs. Coincidim a datar-lo entre el segon o tercer quart del segle IV aC (Sanmartí-Grego 1975, 105, fig. 5). Núm. d'inventari: MAC BCN-11633 (Fig. 10.1.3).

6) Fragment de base d'una copeta decorada amb quatre palmetes simètriques al fons, classificada com a Lamboglia 21/25 B per Sanmartí-Grego (1975, 105), que no va poder examinar la peça, car ja estava perduda. Segons Pallarés, el vas no es classificable (Pallarés 1965, 55). Núm. d'inventari: MAC BCN-19081/29684 (Fig. 10.1.7).

7) Fragment de base d'un plat de la forma Lamboglia 21, amb decoració molt malmesa de la qual es conserven dues palmetes unides per arcs de cercle i rodejades per estries a rodeta. Peu alt i bombat. Núm. d'inventari: MAC BCN-11631/29686 (Fig. 10.1.8).

8) Fragment de fons d'un *skyphos* amb el fons extern reservat i decorat amb dos cercles concèntrics pintats de color ocre ataronjat. Pareix un exemplar evolucionat, de perfil amb "essa", i, per tant, amb una datació de segona meitat de segle IV aC. Estudiada abans que nosaltres per Pallarés (1965, 54) i Sanmartí-Grego (1975, 106, fig. 126). Núm. d'inventari: MAC BCN-11650/29689 (Fig. 10.1.11).

9) Fragment de més de la meitat de la nansa d'un *skyphos*. No figura a la monografia de Pallarés (1965). Núm. d'inventari: MAC BCN-11642/29711 (Fig. 10.1.10).

10) Fragment de nansa horitzontal d'una *kylix* de forma indeterminable, probablement de cronologies recents, ben entrat el segle IV aC. Núm. d'inventari: MAC BCN-11637 (Fig. 10.1.4).

CERÀMICA DE GNATHIA

Aquesta producció magno-grega de la zona de Tarent és representada al jaciment per un sol fragment.

1) Fragment de nansa i part de la paret d'un vas de forma indeterminable; vernís agranatat, amb decoració pintada de color groc ataronjat sobre un fons blanc a la superfície externa de la peça; són probablement motius vegetals. S'atribueix a aquesta producció una cronologia de finals del segle IV aC o primer quart del segle III aC (Sanmartí-Grego 1975, 107). Núm. d'inventari: MAC BCN-11636 (Fig. 10.2.1).

TALLER DE LES PETITES ESTAMPILLES

Aquesta producció itàlica lacial, probablement de la mateixa ciutat de Roma, està representada per un sol fragment.

1) Fragment de base amb el fons decorat amb tres rosetes estampillades incompletes. Es tracta probablement d'un bol forma Lamboglia 27 (Sanmartí-Grego 1973; 1975, 107). Datable de la primera meitat del segle III aC. Núm. d'inventari: MAC BCN-11638/29692 (Fig. 10.2.2).

TALLERS DE CALES - FASE ARCAICA

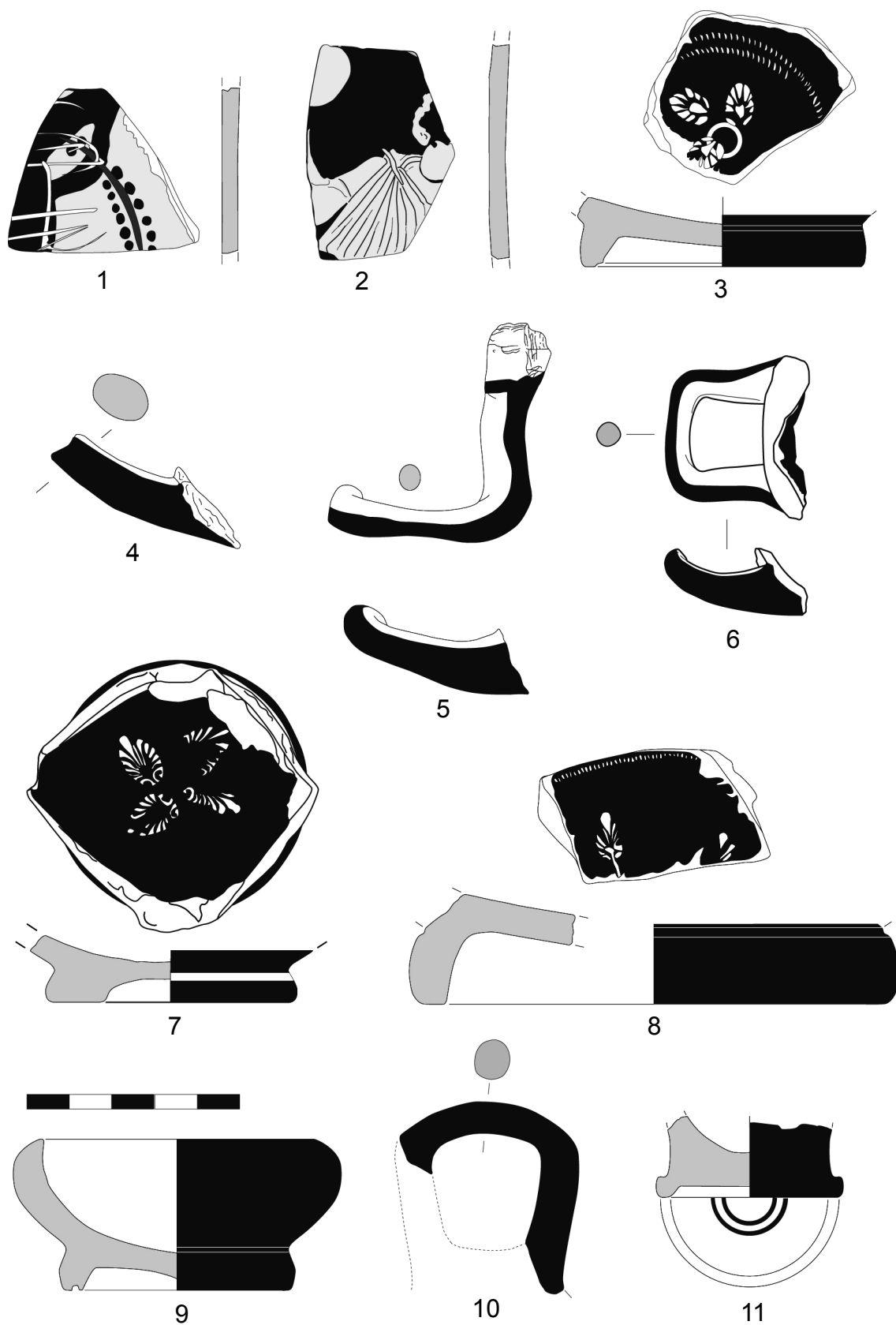
Aquest taller magnogrec és representat per una sola peça.

1) Dos fragments de fons i paret pertanyent probablement a un bol de la forma Lamboglia 27 (Sanmartí-Grego 1975, 107), amb la paret molt fina. Superfície satinada amb vernís amarronat, especialment al centre del vas. L'argila és dura, molt depurada i de color rosat. Està decorat amb una estampilla central losàngica, amb un punt central i tres formes vegetals allargades impreses radialment. Probablement es tracti de fulles d'heura disposades radialment en relleu. Podria tractar-se més exactament d'aglans. Tal vegada es pot classificar dins la sèrie F 2775, concretament atribuïble a vasos del Grup Herculeu (Principal-Ponce 1998, 147). Els dos autors que han estudiat la peça emmarcada la daten dins el segle III aC. La distribució d'aquest segell a Catalunya no és nombrosa i ja ha estat estudiada per J. Principal Ponce (1998, 147), afegim al corpus un nou exemplar aparegut en excavacions recents a Turó de Font de la Canya (Avinyonet del Penedès) (inèdit). Núm. d'inventari: MAC BCN-11639/29690 (18906 segons Sanmartí-Grego 1975, 107 -erroni-) (Fig. 10.2.7).

TALLER DE ROSES

Aquesta producció empordanesa és representada per un total de cinc fragments descontextualitzats:

Fig. 10.1. Material arqueològic sense context. Ceràmica importada.

1) Fragment de base més el terç inferior del cos d'un craterisc (o *kantharos*) de la forma Lamboglia 40. Presenta un fil reservat sota els falsos gallons incisos i el fons del peu està sense envernissar (Sanmartí-Grego 1975, 124 fig. 5.8). Actualment aquesta peça es troba desapareguda, dibuix segons E. Sanmartí-Grego. Núm. d'inventari: MAC BCN-11634 (Fig. 10.2.5).

2) Fragment de vora i arrencament de nansa d'un petit craterisc (o *kantharos*) de la forma Lamboglia 40. Pasta vermell-taronja amb el vernís sòlid i setinat. Aquesta peça restava inèdita. Núm. d'inventari: MAC BCN-19156 (Fig. 10.2.3).

3) Fragment de cos amb decoració de gallons verticals d'un craterisc (o *kantharos*) de la forma Lamboglia 40. Pasta taronja-vermella. Es pot datar entre finals del segle IV aC fins l'últim quart del segle III aC. Aquesta peça restava inèdita. Núm. d'inventari: MAC BCN-19155 (Fig. 10.2.4).

4) Fragment de vora i cos d'un bol de la forma Lamboglia 24/25B de pasta beix i vernís marronós, desgastat. Decorat amb els típics falsos gallons incisos sobre una canaleta entre la vora de la paret exterior. Cronologia de finals del segle IV aC i el segle III aC. Aquesta peça restava inèdita. Núm. d'inventari: MAC BCN-19154 (Fig. 10.2.8).

5) Dos fragments informes, probablement de la forma Lamboglia 40. Núm. d'inventari: MAC BCN-19155 i MAC BCN-29708.

CAMPANIANA A

Aquesta producció està representada per un total de cinc fragments.

1) Fragment de base i cos fins a la carena d'una copa tipus de la forma Lamboglia 42Bc. Al fons s'hi aplica decoració estampillada amb quatre palmetes disposades en creu impreses a relleu. Correspon versemblantment a la fàcies arcaica d'aquesta producció; es podria datar vers 275 aC. Núm. d'inventari: MAC BCN-18990 (Fig. 10.2.6).

2) Fragment de vora d'una copa de la forma Morel 68, amb decoració de pintura blanca a la paret interior. Bibl: Sanmartí 1975, 111. Núm. d'inventari: MAC BCN-29700 (Fig. 10.2.10).

3) Fragment informe de cos i arrencament de nansa d'una copa forma Morel 68, sense decoració conservada. Bibl: Sanmartí (1975, 111). Núm. d'inventari: MAC BCN-11640 (Fig. 10.2.9).

4 i 5) Fragments de nansa bífida vertical. En revisions anteriors es considerà com un fragment de nansa de ceràmica indeterminable (Sanmartí-Grego 1975, 110, fig. 6.4). Independentment dels criteris de pasta i vernís, que creiem alterats per factors postdeposicionals, pensem que la característica nansa bífida apropa aquesta peça a una copa forma

Morel 68. Núm. d'inventari: MAC BCN-11644/29709 i MAC BCN- 11643/29713.

TALLERS DE CALES - VARIANT MITJANA

Aquesta producció és representada per un sol fragment.

1) Fragment de vora i cos d'un bol de la forma Lamboglia 8, amb les típiques canaletes exteriors sota el llavi de la paret exterior. Vernís lluent i adherent. La pasta és de color beix amarronat clar. Sanmartí-Grego la va classificar com a Campaniana B (1975, 111). La variant mitjana té una cronologia establerta d'entre 130/120-90/80 aC (Principal, Ribera 2013, 91). Núm. d'inventari: MAC BCN-11645/29701 (Fig. 10.2.11).

ÀMFORA ROMANA

Pascual 1

1) Fragment informe; pasta de cocció oxidant, molt vermella amb un segell rectangular (2,50 cm d'altura i 3,80 cm d'amplada, encara que aquesta última es conserva incompleta). A l'interior de segell: CI I: P O (Pallarés 1965, 100). La interpretació de l'epígraf és discutida, ja que alguns, com Pallarés i també Moret, Benavente i Gorgues (2006, 160, fig. 156) l'han considerat com un text llatí, mentre que altres pensen que és ibèric (Mata i Soria 1997, 35, lèm. XII.5); fins i tot, no es podria descartar la possibilitat que sigui fenici (comentari personal del Dr. J.A. Zamora). L'última revisió que consta, realitzada per I. Simón (2012, 203), s'inclina per veure-hi un epígraf llatí, amb aquesta lectura: Q R / P O + [---], potser una Q(uintus) I(ulius). Segons Simón, el nomen *Iulius* es documenta en diverses estampilles sobre àmfores Pascual 1 (25 aC - 50 dC), en ambdós casos amb el praenomen *Quintus* (RTAR, 2: n.º 985-989). Núm. d'inventari: MAC BCN-29716 (Fig. 10.7.4).

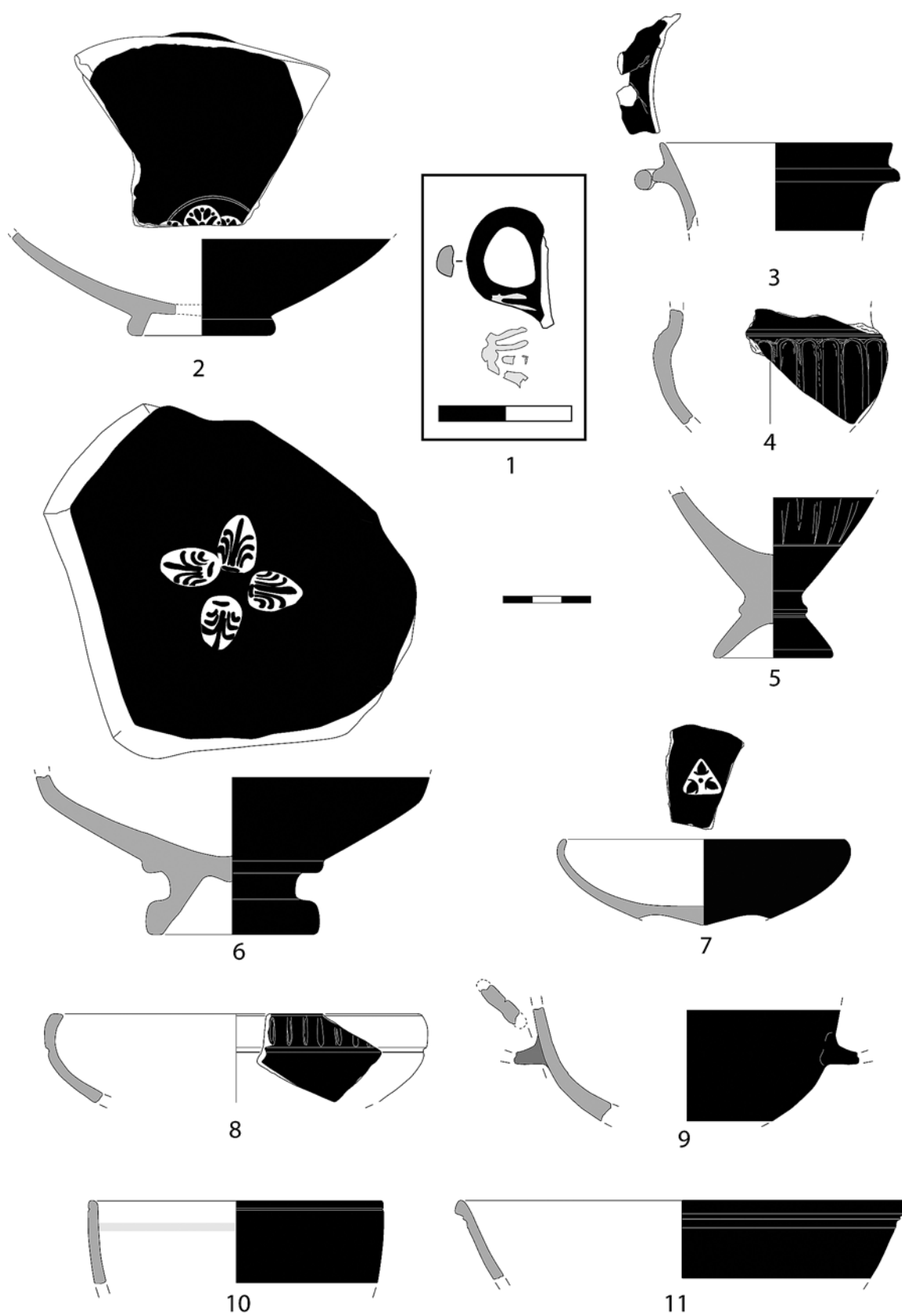
CERÀMICA IBÈRICA

CERÀMICA IBÈRICA OXIDADA

1) Fragment de vora d'àmfora de tipus B.b1 de Bruguera (1994, 84). Núm. d'inventari: MAC BCN-29656 (Fig. 10.3.1).

2) Fragment de pivot apuntat i motllurat d'àmfora del tipus 2B²/2C de Bruguera (1994, 86). Els pivots allargats són més abundants en contextos de finals del segle III aC (Sanmartí *et al.* 1998, 274). Núm. d'inventari: MAC BCN-29653 (Fig. 10.3.5).

3) Fragment de vora vertical engruixida i espatlla carenada d'una tenalla del tipus A.II.1.3 de la clas-

Fig. 10.2. Material arqueològic sense context. Ceràmica importada.

sificació de Mata i Bonet (1993, 147). Es tracta d'un gran recipient de tendència bicònica o globular, amb decoració pintada en pintura vinosa de bandes horitzontals al llavi i a l'espalla de la paret exterior; també s'intueix el començament de línies concèntriques pintades sota una banda. Núm. d'inventari: MAC BCN-29655 (Fig. 10.3.2).

4) Fragment de vora d'un tenalla globular amb vora exvasada i llavi motllurat del tipus "coll de cigne" del tipus A.I.2.1 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 147), amb decoració pintada en pintura vinosa de bandes horitzontals al llavi i a la paret exterior. Núm. d'inventari: MAC BCN-29658 (Fig. 10.3.3).

5) Fragment de vora i dos terços del cos d'un *kalathos* del tipus A.II.7.1 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 151). De forma cilíndrica, llavi corbat i penjant, amb motlures tipus "coll de cigne". Decoració de filets i bandes al llavi i part superior del coll. La decoració és més malmesa a la resta del cos, però es distingeixen tres nivells de sanefes delimitats per un filet horitzontal. Al primer fris, una sanefa de losanges. Sota es distingeixen blocs de filets irregulars disposats verticalment i aspes. Al fris inferior, molt mal conservada, decoració aparentment de filets disposats verticalment. Núm. d'inventari: MAC BCN-29736 (Fig. 10.3.4).

6) Perfil complet d'un *kalathos* de petites dimensions, del tipus A.II.7.2 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 151). De forma cilíndrica i llavi exvasat. Decoració de dents de llop a la part superior del llavi, i de filets i bandes verticals combinades amb blocs de teuladetes verticals al cos. Núm. d'inventari: MAC BCN-18785 (Fig. 10.3.9).

7) Fragment d'una olla globular amb vora exvasada i llavi motllurat del tipus "coll de cigne", forma A.II.2.2 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 150). Decoració sobrepintada de bandes horitzontals sobre el llavi i sota la vora. Davall la banda inferior conservada es desenvolupa una sanefa pintada de dos cercles concèntrics superposats regularment i amb els vèrtexs entrecruats. També s'hi pinta algun filet vertical amb ondulacions. Sota aquesta sanefa s'intueix un altra de cercles concèntrics. Núm. d'inventari: MAC BCN-39737 (Fig. 10.3.6).

8) Fragment de vora d'un possible *lebes* de vora exvasada, amb llavi recte i penjant, del tipus A.II.6.1/2 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 152). Sobre el llavi, decoració de quarts de cercles concèntrics reomplerts amb línies paral·leles. Núm. d'inventari: MAC BCN-29734 (Fig. 10.3.8).

9) Quatre fragments que formen una vora i part del coll d'una enòcoa de boca trilobulada del tipus A.III.2.1.3 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 156). No conserva decoració. Núm. d'inventari: MAC BCN-29659 (Fig. 10.3.10).

10) Fragment de vora exvasada i arrencament de nansa sobrelevada de secció circular, del tipus nansa de cistella o sítula. Possiblement correspon al tipus A.II.11 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 154, fig. 9.7). Núm. inventari MAC BCN-29812 (Fig. 10.3.7).

11) Perfil complet, excepte la base, d'un vas de cos calciforme, amb dos nanses simètriques de secció de cinta, aplicades de la vora a l'espalla. Recorda els crateriscs de vernís negre. Possiblement correspon al tipus A.VI.4 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 156). Al coll de la peça, decoració de cinc línies ondulades disposades horitzontalment entre dues línies horitzontals. A l'espalla, una sanefa de dents de llop tanca la decoració (Fig. 10.7.1).

12 a 17) Sis bols de petites dimensions (entre 9 i 13 cm de diàmetre) de vora reentrant, assimilables al tipus A.III.8.2 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 159). Decoració de bandes i filets horitzontals a les parets internes i externes. Núm. d'inventari: MAC BCN-29654, 41632, 18782/41625, 18781, 18993, 18995 (Fig. 10.4.1 a 6).

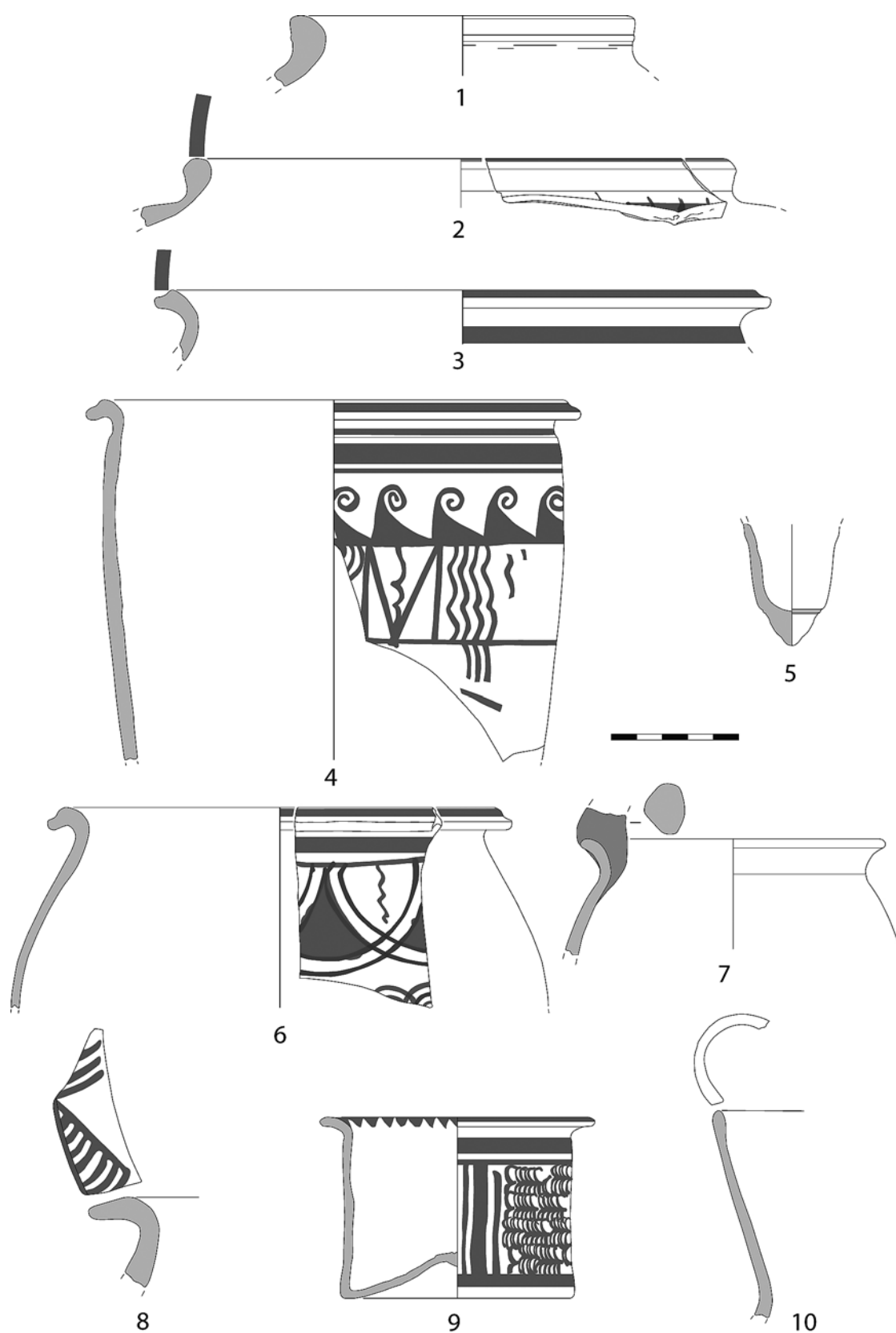
18) Bol de petites dimensions de vora reentrant, assimilable al tipus A.III.8.2 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 159). Sense decoració; possible imitació de la forma 24 de vaixel·la hel·lenística. Núm. d'inventari: MAC BCN-18994 (Fig. 10.7.2).

19) Plat sencer de vora exvasada, de perfil carenat, assimilable al tipus A.III.8.1 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 159). Presenta decoració pintada al terç superior de la paret exterior, sobre la vora i a l'interior un cercle concèntric. Núm. d'inventari: MAC BCN-29730/29652 (Fig. 10.4.8).

20) Fragment de vora de plat de vora exvasada, assimilable al tipus A.III.8.1 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 159). Presenta decoració pintada de bandes horitzontals al llavi i a la paret exterior. Sobre el llavi, línies obliqües emmarcades per quarts de cercle; a la paret exterior, entre el llavi i la primera banda horitzontal, es desenvolupa una sanefa de línies pintades verticals. Núm. d'inventari: MAC BCN-29732 (Fig. 10.4.7).

21) Copa *skhypos* sencera de perfil en "essa" i nanses horitzontals de secció rectangular, aplicades a la carena de l'espalla i elevades uns 45°. L'interior és de fons còncav. Els *skyphoi* estan tipificats en la categoria A.VI.3 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 167), tot i que a Sant Antoni presenten una variabilitat notable en la seva producció. Núm. d'inventari: MAC BCN-18965 (Fig. 10.4.9).

22) Copa sencera de perfil en "essa", amb nanses horitzontals de secció rectangular aplicades a la carena de l'espalla i elevades uns 45°. El peu està motllurat a mode dels crateriscs de vernís negre forma Lamboglia 40. Peça del tipus: A.III.6 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 167). Decoració

Fig. 10.3. Material arqueològic sense context. Ceràmica ibèrica oxidada.

pintada al coll, gairebé desapareguda. Núm. d'inventari: MMC 4825 (Fig. 10.4.10).

23) Copa *kylix* - *skyphos* sencera del tipus A.VI.2 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 167). Decoració formada per una sanefa de línies verticals sobre del llavi i la nansa conservada. Al cos s'hi pinten dobles motius diferenciats per les nanses. Per un costat, decoració reixada, i per l'altra dos sanefes en base a filets horitzontals i llàgrimes d'hams i línies obliqües. Núm. d'inventari: MAC BCN-19841 (Fig. 10.4.11).

24) Copa *kylix* - *skyphos* sencera del tipus A.VI.2 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 158). Decoració de sanefa de línies verticals sobre del llavi. Presenta un peu alt tipus copa, com l'exemplar 4825. Núm. d'inventari: MAC BCN-41636 (Fig. 10.4.12).

25 a 28) Quatre perfils complets de tassetes d'una sola nansa de cinta, del tipus A.VI.3 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 158)³⁶. Presenten decoracions pintades molt variades, però mantenen uns criteris estilístics i formals: per una banda, presència d'una banda horitzontal a la carena, entre el cos i el coll. A més, es decora la part superior del llavi amb dents de llop (18986 i 18779), línies paral·leles concèntriques (18787) o bandes (18068). En canvi, la decoració del coll ja és del tot variada, hi trobem sanefes de cercles concèntrics, decoració romboïdal, dentada, "esses", filets irregulars amb ondulacions, etc. Núm. d'inventari: MAC BCN-18986, 18787, 18779 i 18068 (Fig. 10.5.1 a 4).

29) Peça sencera corresponent a vaset de parets rectes i forma cilíndrica de vora exvasada (*kalathoides*), amb decoració pintada de línies radials a sobre del llavi de línies radials i al cos amb teuladetes. Núm. d'inventari: MAC BCN-19857 (Fig. 10.7.3).

30) Dos fragments que donen el perfil complet d'una tapadora de pom discoïdal i vora exvasada del tipus A.V.1.1 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 163). Decoració de bandes i filets pintats a la paret exterior, sobre el llavi i sota el pom. Entre els dos segments esmentats de decoració pintada s'hi desenvolupa una mètopa de cercles concèntrics i un altre bloc de teuladetes. Núm. d'inventari: MAC BCN-18799 (Fig. 10.6.1).

31) Fragment de pom discoïdal tancat d'una tapadora sense decorar, del tipus A.V.1.1 de la classificació de Mata i Bonet (1993, 163). Núm. d'inventari: MAC BCN-29787 (Fig. 10.6.2).

32) Fragment de pom discoïdal obert d'una tapadora, amb decoració de bandes horitzontals pintades a la paret exterior. Atribuïble al tipus A.V.1.2 de la

classificació de Mata i Bonet (1993, 163). Núm. d'inventari: MAC BCN-29733 (Fig. 10.6.3).

33) Tapadora sencera de pom discoïdal tancat i llavi bisellat, tipus "urna d'orelletes", amb un lleu aplic atrofíat. A la paret exterior, decoració pintada de bandes i filets horitzontals. I sobre el llavi una sanefa de cercles concèntrics incompleta. Aquest dibuix, probablement tallat, continuava a l'olla on encaixaria perfectament. Núm. d'inventari: MMC 4790 (Fig. 10.6.4).

34) Tapadora sencera de pom discoïdal tancat i llavi bisellat tipus "urna d'orelletes"; se'n conserva una, trencada. Decoració pintada de bandes i filets horitzontals a la paret exterior; sobre el llavi, una sanefa de semicercles concèntrics (Fig. 10.6.5).

35) Tapadora sencera de pom discoïdal tancat, amb una perforació *ante coctionem* i llavi bisellat tipus "urna d'orelletes"; només té una orelleta aplicada. Decoració pintada a l'extrem del disc del pom; a la paret exterior, bandes i filets horitzontals, i sobre el llavi una sanefa d'onades amb pinzellades de fines línies al costat de la voluta. Núm. d'inventari: MAC BCN-18788 (Fig. 10.6.6).

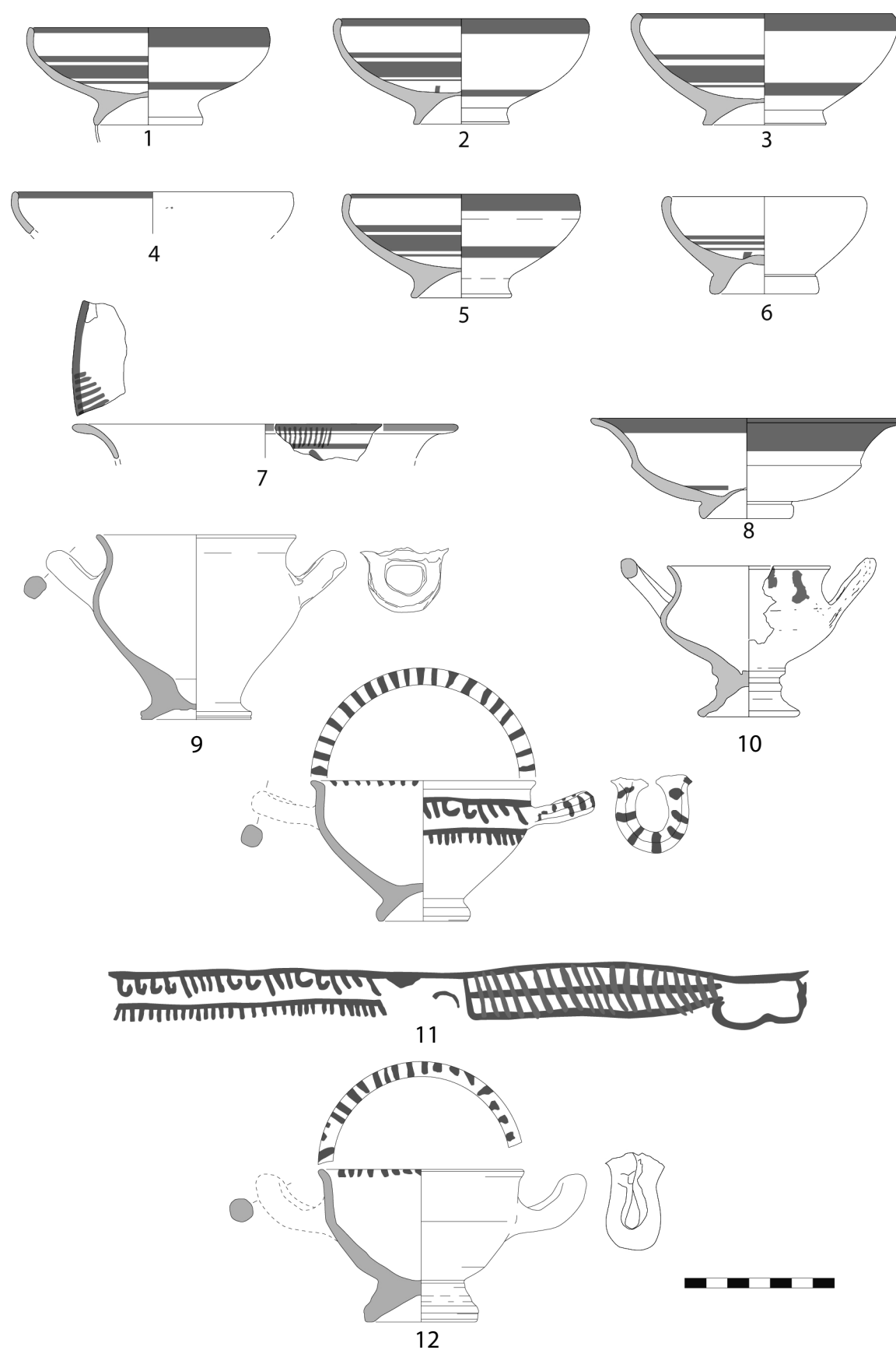
36) Tapadora sencera de pom discoïdal tancat, amb una perforació *ante coctionem* i llavi bisellat. Decoració pintada de semicercles concèntrics radials sobre el disc del pom; a la paret exterior, bandes i filets horitzontals; sobre el llavi no es conserva la decoració. Núm. d'inventari: MAC BCN-41631 (Fig. 10.6.6).

37) Tapadora sencera de pom discoïdal tancat i llavi bisellat tipus "urna d'orelletes", amb dues orelletes rectangulars aplicades i perforades. A la paret hi ha una perforació *ante coctionem*. Sense decoració. Núm. d'inventari: MAC BCN-19885 (Fig. 10.6.8).

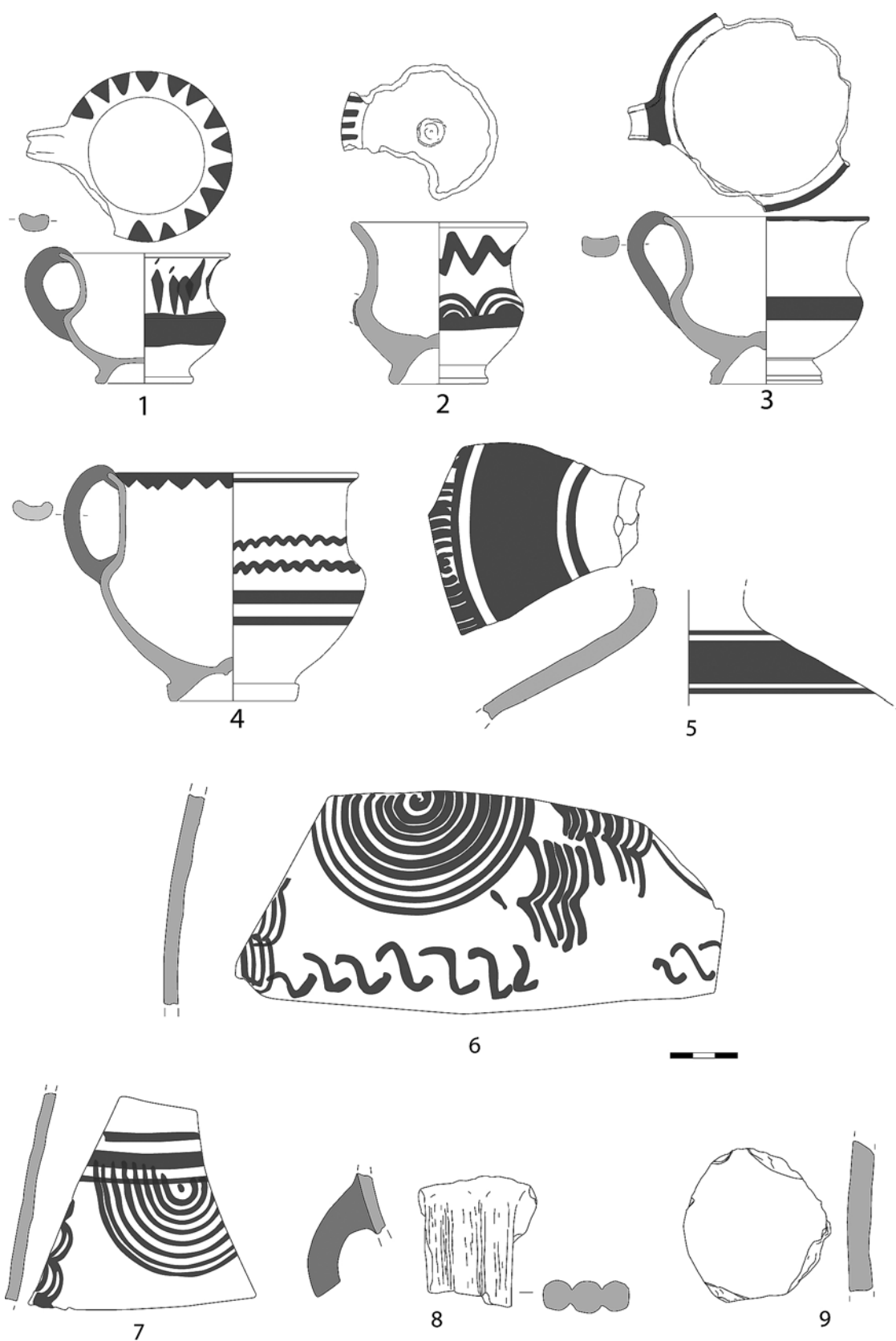
38) Fragment informe de nansa vertical quadrífida amb decoració de filets horitzontals. Probablement es tracti d'una peça de grans dimensions tipus crater. Núm. d'inventari: MAC BCN-29720 (Fig. 10.6.10).

39) Tres fragments informes de paret de càlat de grans dimensions, amb decoració figurada. Apareix un personatge, amb la testa i les cames representades de perfil, i el cos, de manera frontal. El cap, que mira a la dreta, està dibuixat de manera força tosca, però sembla que es distingeixi la calota i la paragnàtide d'un casc. El tors està representat per un dibuix de tendència triangular amb les espatlles pronunciades; l'interior del qual està decorat amb bandes reomplertes de línies obliqües i, al centre, traços d'onades. A la dreta del personatge apareix la part del darrera d'un cavall. El dibuix es completa

36. La peça MAC BCN-18787 il·lustra aquest tipus de la classificació.

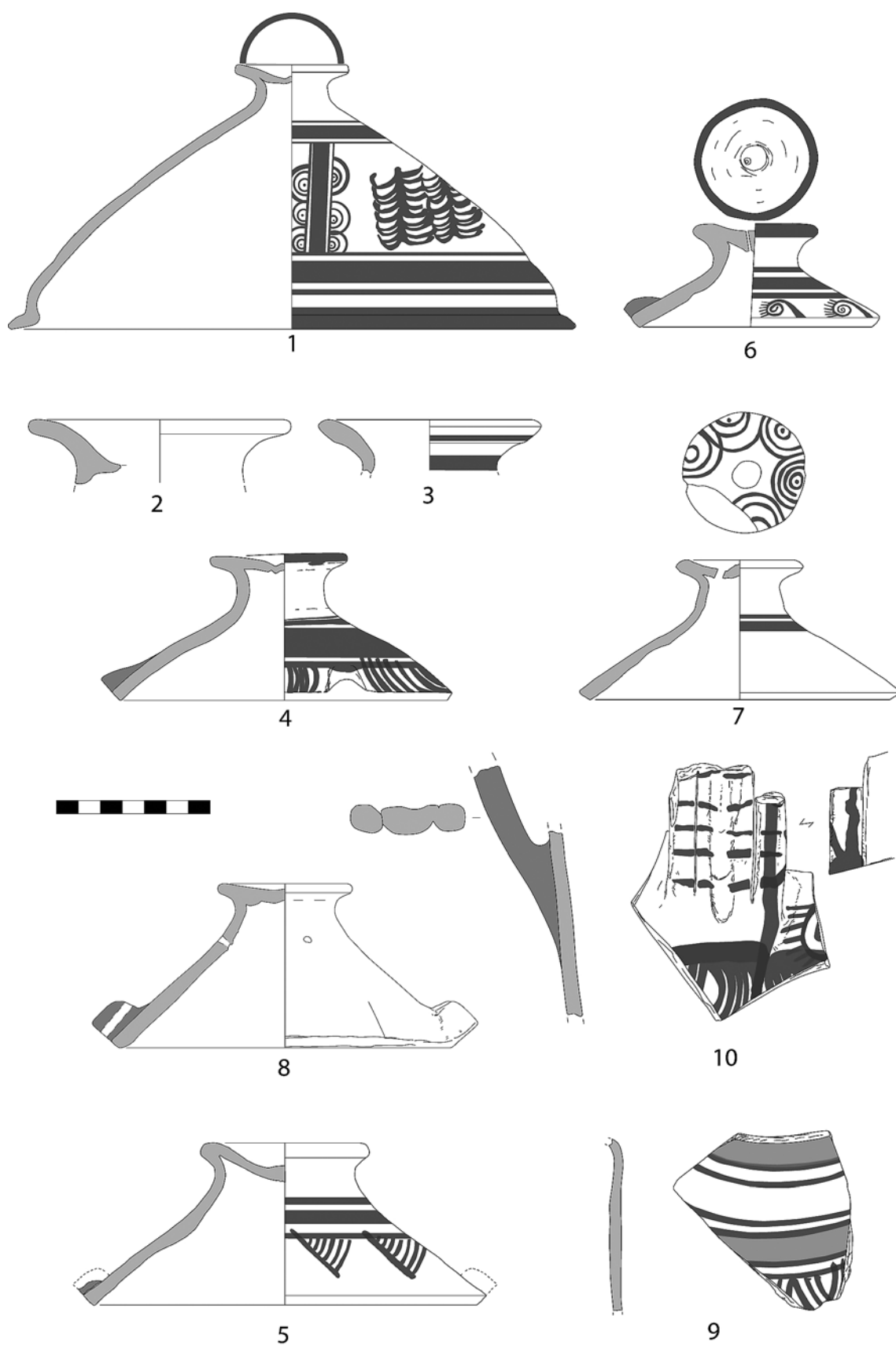

Fig. 10.4. Material arqueològic sense context. Ceràmica ibèrica oxidada.

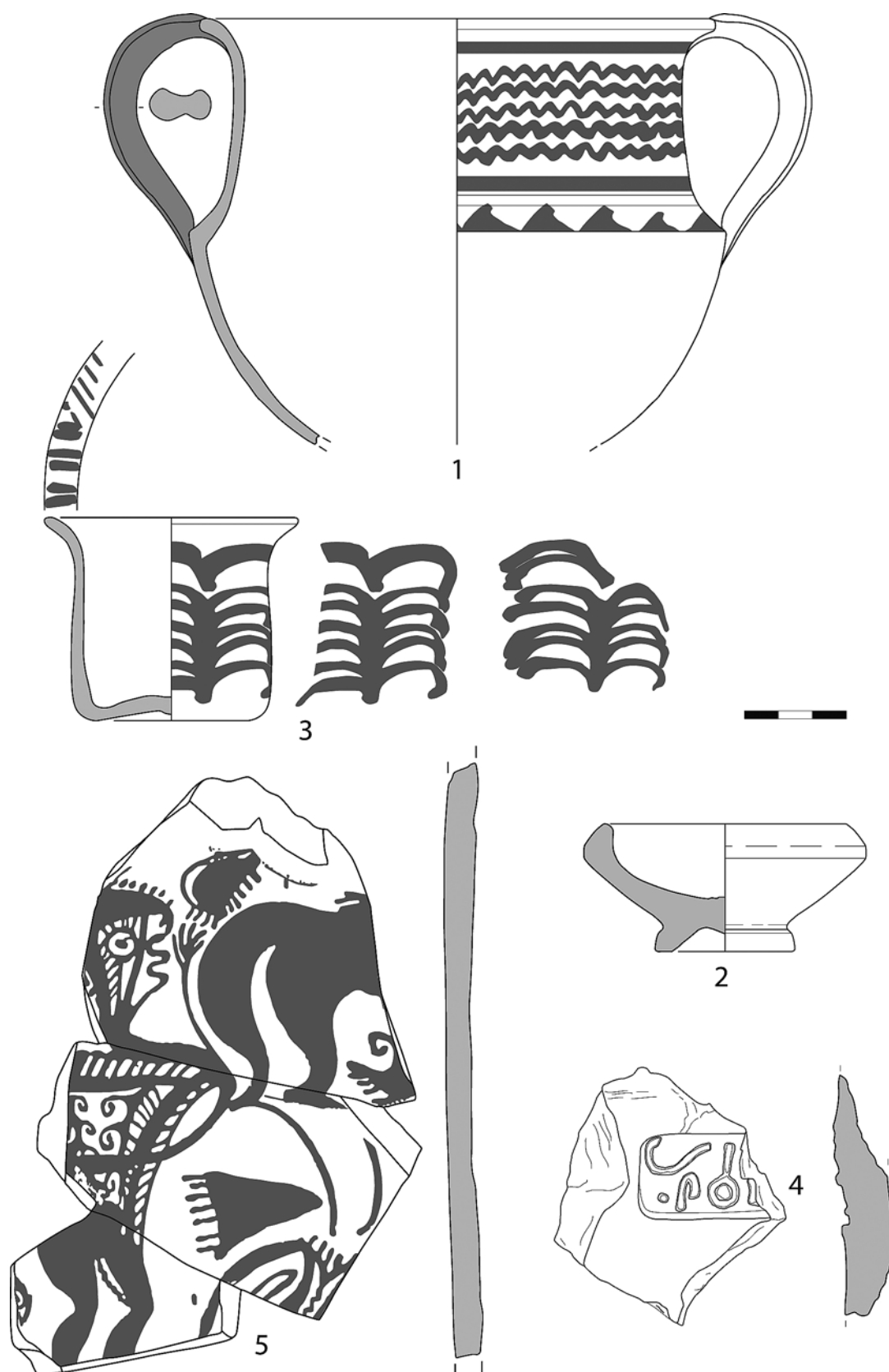

Fig. 10.5. Material arqueològic sense context. Ceràmica ibèrica oxidada.

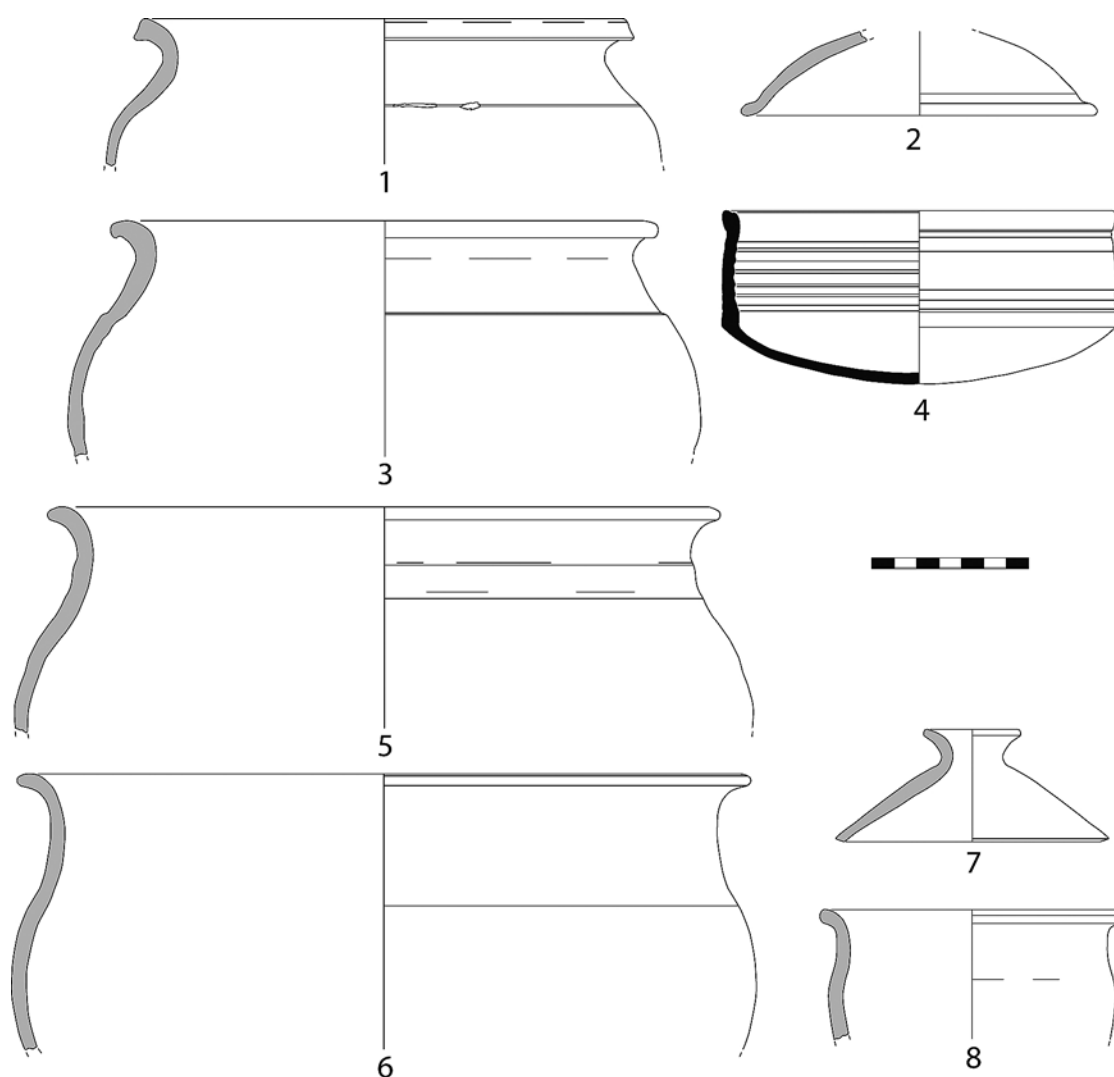

Fig. 10.6. Material arqueològic sense context. Ceràmica ibèrica oxidada.

Fig. 10.7. Material arqueològic sense context. Ceràmica ibèrica oxidada, àmfora romana.

Fig. 10.8. Material arqueològic sense context. Ceràmica grollera a torn.

amb òvals i motius vegetals. Pel que fa els elements de panòpia que apareixen, trobem paral·lels al Santuari del Cigarralejo (Mula) i al Tossal de Sant Miquel (Llíria) (Maestro 1989, 77). Núm. d'inventari: MAC BCN-19845 (Fig. 10.7.5).

40) Fragment informe amb decoració pintada bicroma de filets horitzontals de color negrós i banda de color marró clar ataronjat. Combinat amb semicercles concèntrics. Núm. d'inventari: MAC BCN-29742 (Fig. 10.6.9).

41) Fragment de nansa vertical trifida. Núm. d'inventari: MAC BCN-29806 (Fig. 10.5.8).

42) Fragment informe d'una tapadora, probablement de pom obert, amb decoració a bandes/filets horitzontals i semicercles concèntrics (Fig. 10.5.5).

43 a 46) Quatre fragments informes amb decoració pintada de peces de grans dimensions. La decora-

ció és de bandes horitzontals entre línies de filets amb cercles concèntrics i teuladetes. Núm. d'inventari: MAC BCN-29724, 29725 i 3540 (Fig. 10.5.6-7). 47) una peça discoïdal retallada. Núm. d'inventari: 29661 MAC (Fig. 10.5.9).

CERÀMICA GROLLERA A TORN (CLASSE B)

1 a 5) Sis fragments de vora i cos de cinc olles de ceràmica grollera a torn, o ceràmica tosca —classe B (Bonet, Mata 1993, 140)—, probablement del Subtipus 1 (de més de 20 cm d'alçada). Núm. d'inventari: MAC BCN-29777, 29770, 29768, 29775 i 29769 (Fig. 10.8.1,3,5,6,8).

6) Tapadora sencera de perfil troncocònic; es tracta d'una variant del tipus B.VI de Bonet, Mata (1993, 140), amb pom obert i lleugerament exvasat. Núm. d'inventari: MAC BCN-18951 (Fig. 10.8.7).

7) Tapadora gairebé sencera excepte el pom; és de perfil còncau i llavi lleugerament exvasat. Núm. d'inventari: MAC BCN-29773 (Fig. 10.8.2).

8) Perill complet d'una cassola de ceràmica oxidada, imitació canònica de la forma Ostia III 267/Hayes 197, que té una gran difusió a tot el mediterrani occidental, amb un gran nombre d'imitacions regionals. Cronologia: a Ostia, meitat del s.II dC fins inicis del s.V dC (Tortorella 1981, 218). Núm. d'inventari: MAC BCN-29123 (Fig. 10.8.4).

CERÀMICA A MÀ

1) Fragment de vora i espatlla d'una tenalla tipus *pithos*, amb una nansa aplicada entre l'espalla i la vora. Número d'inventari: MAC BCN-29811 (Fig. 10.9.1).

2) Perfil gairebé complet d'una olla globular de vora exvasada, amb decoració d'un cordó incís a l'estrangulament de la vora. Núm. d'inventari: MAC BCN-29795 (Fig. 10.9.2).

3) Perfil gairebé sencer, excepte la base, d'una olla globular de vora exvasada. Decoració d'una sanefa d'angles incisos al coll. Núm. d'inventari: MAC BCN-18959 (Fig. 10.9.3).

4) Perfil gairebé sencer, excepte el terç inferior, d'una olla carenada amb coll lleugerament reentrant i vora exvasada. Decoració incisa al llavi i de cordó digitat al coll. Núm. d'inventari: MAC BCN-41624 (Fig. 10.9.4).

5) Perfil gairebé sencer d'una olla de perfil en "essa" sense decoració. Núm. d'inventari: MAC BCN-19867 (Fig. 10.9.5).

6) Fragment de vora reentrant d'un vas amb cos globular i nansa trifida. Probablement es tracta d'una olla de tanca hermètica. Núm. d'inventari: MAC BCN-29672/19085 (Fig. 10.9.6).

7) Fragment de vora reentrant amb llavi bisellat d'una olleta de cos globular, amb nansa de secció rectangular a la meitat superior del cos, aplicada sota la vora. Núm. d'inventari: MAC BCN-29805 (Fig. 10.9.7).

8) Fragment de vora exvasada i llavi reentrant d'una olleta globular tipus Azaila, amb la característica decoració de línia d'incisions superficials entrecruades sota la vora. Núm. d'inventari: MAC BCN-29776/29780 (Fig. 10.9.8).

9) Fragment de vora reentrant d'una olla de paret globular, amb llavi bisellat (tanca hermètica) i aplic també bisellat a la paret exterior de la peça, a mode d'orelleta atrofiada. A l'exterior, decoració estampillada de sagetes contornejant la vora i l'aplic. Núm. d'inventari: MAC BCN-29792 (Fig. 10.9.9).

10) Fragment de vora reentrant de tanca hermètica, amb cos globular i nansa amb decoració incisa composta d'una sanefa de cinc angles disposats

verticalment, amb el vèrtex cap amunt. Probablement es tracta d'una olleta de tanca hermètica. Núm. d'inventari: MAC BCN-29676 (Fig. 10.9.10).

11) Fragment de vora reentrant i motllurada amb decoració impresa de sagetes de forma indeterminada (el mateix motiu que les peces 28792, 29824, 18900 i 18783); el cos sembla que definiria una forma cònica estretint-se cap a la base. Núm. d'inventari: MAC BCN-29778 (Fig. 10.9.11).

12) Fragment corresponent al terç superior d'una gerreta de vora exvasada amb nansa de secció quadrangular, aplicada sobre el llavi i lleugerament sobre elevada. Té decoració d'una línia d'impressions ovalades a l'espalla. Núm. d'inventari: MAC BCN-29774 (Fig. 10.9.12).

13) Gerreta sencera amb vora exvasada i amb nansa de secció rectangular, aplicada sobre el llavi i lleugerament sobre elevada. Està decorada amb un cordó digitat. Dibuixada en aquarel·la en el quadern de Cabré (1907, 29, 2). Núm. d'inventari: MAC BCN-29126 (Fig. 10.9.13).

14) Fragment que dona el perfil gairebé complet, excepte la vora, d'una gerreta bicònica; conserva l'arrencament de la nansa. Núm. d'inventari: MAC BCN-18895 (Fig. 10.9.14).

(Fig. 10.9)

15) Bol carenat sencer, amb vora reentrant des de l'espalla molt marcada. Núm. d'inventari: MAC BCN-18888 (Fig. 10.10.1).

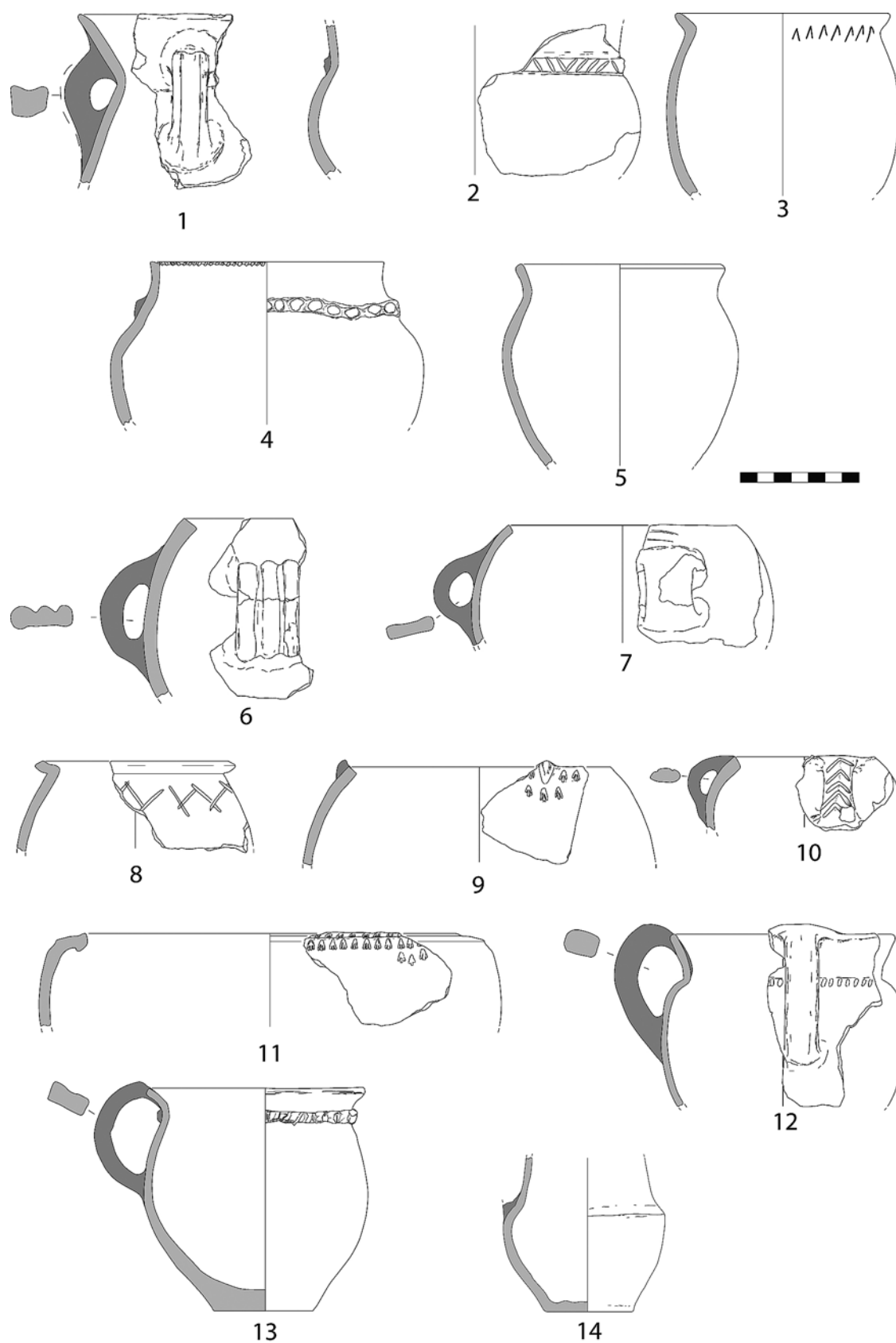
16) Fragment de vora i cos d'una tassa de perfil en "essa" amb arrencament d'una nansa vertical de secció indeterminable. Decoració de cordó incís a la paret externa sota la vora i descendent verticalment a la zona de la nansa per vorejar-la (testimoniats en altres exemples de tasses com 12198). Núm. d'inventari: MAC BCN-29781 (Fig. 10.10.3).

17) Dos fragments de vora i cos d'una tassa de perfil en "essa" amb nansa trifida. Decoració de cordó incís a la paret externa sota la vora i vorejant la nansa fent un circuit rectangular (testimoniats en altres exemples de tasses com la 29781). Núm. d'inventari: MAC BCN-19128 (Fig. 10.10.4).

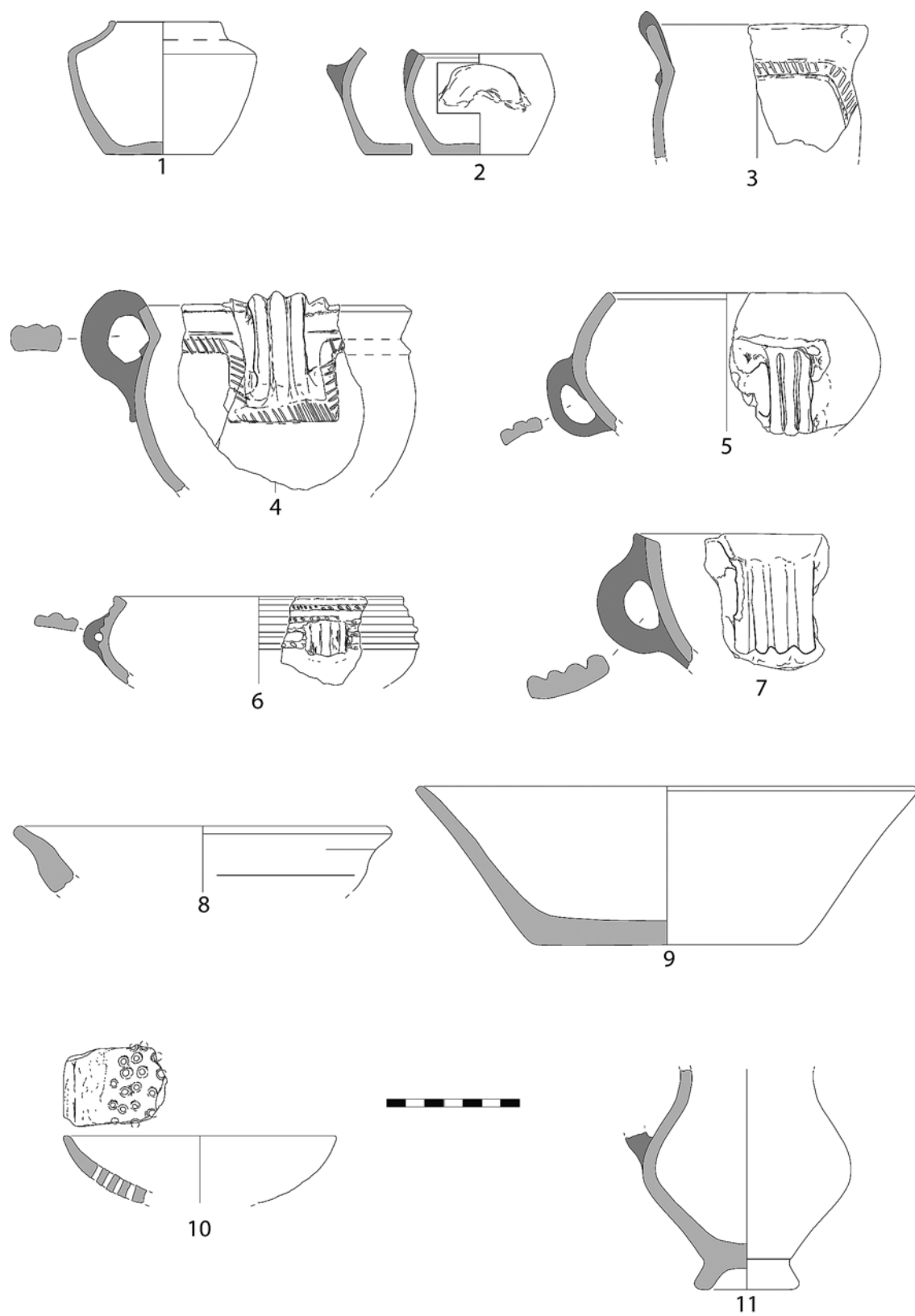
18) Fragment de vora reentrant i llavi bisellat d'un vas amb cos globular i una nansa trifida aplicada a la meitat inferior de la paret. Es tracta possiblement d'una copa de peu alt. Núm. d'inventari: MAC BCN-29810/29597 (Fig. 10.10.5).

19) Fragment de vora reentrant amb llavi recte, cos globular i nansa circular de secció rectangular, amb dos canaletes transversals. Pertany probablement a una copa de peu alt. Decorat a l'exterior, entre el llavi i l'espalla, amb quatre cordons ungulats. Núm. d'inventari: MAC BCN-29668/19088 (Fig. 10.10.6).

20) Fragment de vora recta i llavi bisellat amb nansa vertical de secció rectangular dotada de quatre

Fig. 10.9. Material arqueològic sense context. Ceràmica a mà.

Fig. 10.10. Material arqueològic sense context. Ceràmica a mà.

canaletes longitudinals, aplicada a l'alçada del llavi (bisellada també). Es tracta possiblement d'una copa oberta. Núm. d'inventari: MAC BCN-29808 (Fig. 10.10.7).

21) Fragment de vora i cos d'un bol carenat. Núm. d'inventari: MAC BCN-29772 (Fig. 10.10.8).

22) Plat-tapadora de perfil troncocònic, sencer. Núm. d'inventari: MAC BCN-18201 (Fig. 10.10.9).

23) Fragment de vora exvasada d'un platet de perfil còncau amb 17 perforacions *ante coctionem*. Pertany versemblantment a un colador. Trobem una peça idèntica al quadern de Cabré (1907, 39, 4), que podria fins-i-tot enganxar amb aquesta. Probablement vingui de la part baixa del poblat. Núm. d'inventari: MAC BCN-29782 (Fig. 10.10.10).

24) Perfil gairebé complet, excepte la vora, d'una ampolla bicònica amb el coll amb tendència exvasada. Conserva l'arrencament d'una nansa. Núm. d'inventari: MAC BCN-29665 (Fig. 10.10.11).

25) Perfil complet d'un vaset de fireta amb vora reentrant i llavi bisellat; conserva una orelleta aplicada, atrofiada. També té una nansa de llengüeta aplicada. Núm. d'inventari: MAC BCN-18792 (Fig. 10.10.2).

26) Tres fragments que donen el perfil complet d'una tapadora de perfil cònic i vora exvasada, amb pom massís en forma de "T". Núm. d'inventari: MAC BCN-19865 MAC (Fig. 10.11.1).

27) Perfil complet d'una tapadora de perfil cònic, amb vora exvasada llavi arrodonit; té un pom massís de forma triangular, amb decoració de tres boles als vèrtex. Decoració d'una línia d'incisions verticals entre el pom i el cos, i incisions verticals al llavi a la part externa de la paret. Núm. d'inventari: MAC BCN-18898 (Fig. 10.11.2).

28) Fragment de vora recta i cos còncau d'una tapadora llisa amb decoració aplicada a relleu. Trobem un paral·lel de tapadora amb una decoració plàstica similar al Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 1996, fig. 17.1) interpretada versemblantment com una representació de les banyes d'un ariet. Núm. d'inventari: MAC BCN-29815 (Fig. 10.11.3).

29 i 30) Dues tapadores de fireta de perfil troncocònic completes, amb llavi recte; no conserven el pom. Núm. d'inventari: MAC BCN-29669 i 41190 (Fig. 10.11.4 i 5).

31 i 32) Dues tapadores completes de perfil còncau. Tenen, cada una, una nansa de secció rectangular, amb acanaladures longitudinals (tres i quatre respectivament). Sobre el llavi, a la paret exterior, una orelleta atrofiada (19864) i decoració acanalada d'angles radials amb els vèrtexs units (19869). Núm. d'inventari: MAC BCN-19864 i 19869 (Fig. 10.11.6 i 7).

33) Fragment de vora i cos d'una tapadora amb decoració de canaletes disposades en laberint a la

paret exterior. A la part inferior del llavi hi ha una llengüeta, probablement per facilitar l'encaix amb la vora de l'olla. Núm. d'inventari: MAC BCN-29791 (Fig. 10.11.8).

34) Fragment de vora i cos d'una tapadora amb decoració de canaletes disposades en laberint a la paret exterior, i amb incisions al llavi. Núm. d'inventari: MAC BCN-34546 (Fig. 10.11.9).

35) Fragment de vora i cos d'una tapadora amb decoració de canaletes disposades en laberint a la paret exterior, i amb digitacions al llavi. Núm. d'inventari: MAC BCN-29800 (Fig. 10.11.10).

36 i 37) Dos fragments de vora i cos de sengles tapadores amb decoració de canaletes disposades en laberint a la paret exterior. Núm. d'inventari: MAC BCN-29789 i MAC BCN-29799 (Fig. 10.11.12 i 13).

38 a 41) Quatre tapadores de pom obert (tres amb el perfil complet). Superfície llisa, amb una línia acanalada després del llavi. La peça 18883 no conserva el pom, probablement obert. Núm. d'inventari: MAC BCN-18883, 18945, 41675 i 18967 (Fig. 10.11.11, 14, 17 i 18).

42) Quatre fragments que donen el perfil complet, excepte el pom, d'una tapadora plana amb decoració incisa al llavi. Núm. d'inventari: MAC BCN-29796 (Fig. 10.11.15).

43) Tres fragments d'una tapadora de llavi bisellat amb un aplic plàstic o orelleta atrofiada sobre el llavi. Núm. d'inventari: MAC BCN-29788 (Fig. 10.11.16).

44) Perfil complet d'una safata o cubeta el·líptica. Núm. d'inventari: MAC BCN-18950 (Fig. 10.12.1).

45) Perfil complet d'una safata o cubeta circular, amb broc pinçat a la vora i llavi llis. Núm. d'inventari: MAC BCN-18902 (Fig. 10.12.2).

46) Perfil complet d'una safata o cubeta, de planta circular, amb digitacions al llavi i broc pinçat a la vora. Núm. d'inventari: MAC BCN-18894 (Fig. 10.12.3).

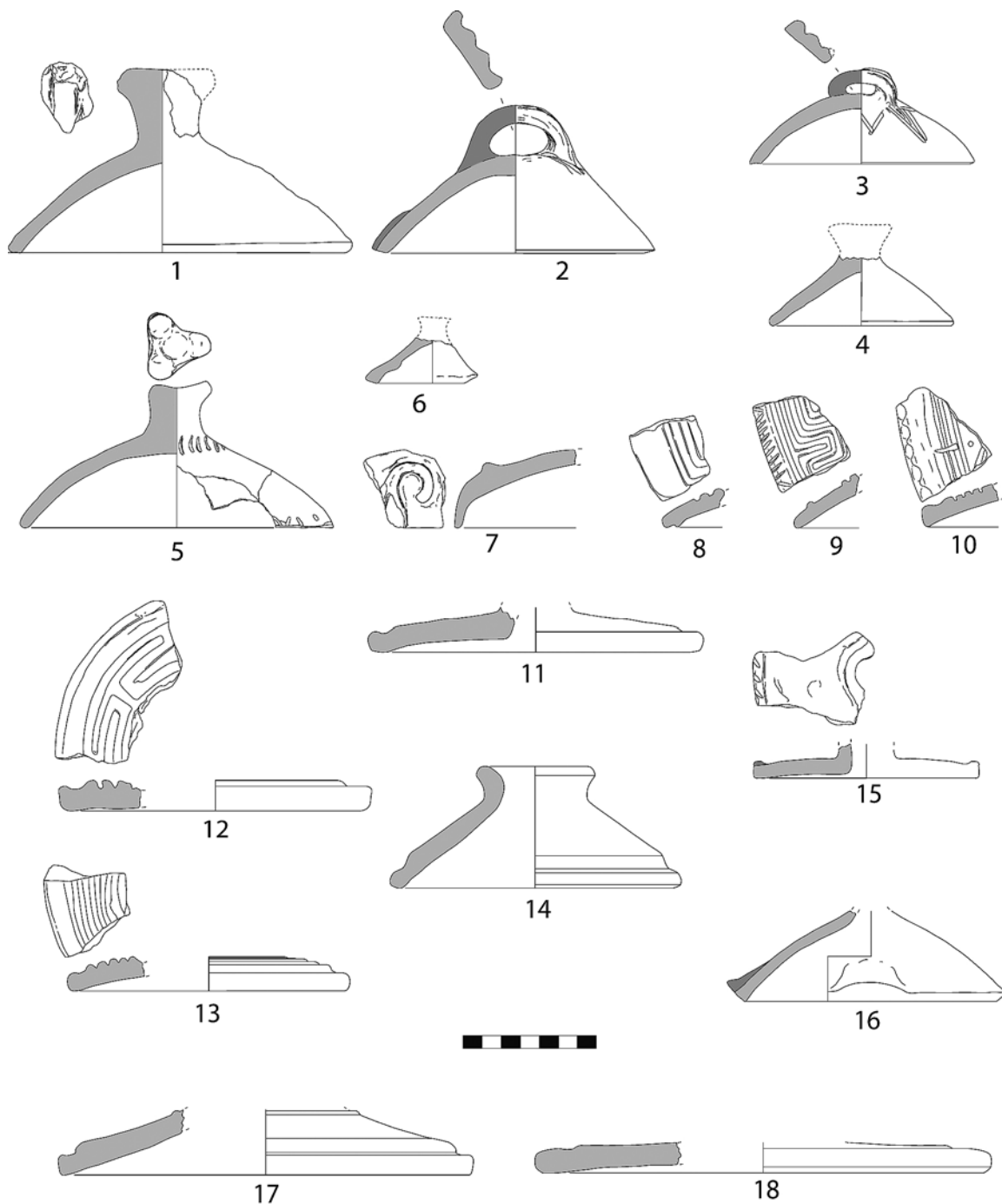
47) Perfil complet d'una font o cubeta de planta el·lipsoïdal de fons pla i broc pinçat a la vora. Núm. d'inventari: MAC BCN-18949 (Fig. 10.12.4).

48) Perfil complet d'una font o cubeta de planta rectangular. Núm. d'inventari: MAC BCN-18892 (Fig. 10.12.5).

49) Perfil complet d'una font o cubeta de planta rectangular amb digitacions al llavi. MAC BCN-Sense núm. d'inventari (Fig. 10.12.6).

50 i 51) Dos fragments de base anular de possibles urnes, un d'ells amb decoració de cordó incís entre la base i el cos. Núm. d'inventari: MAC BCN-29786 i 41191 (Fig. 10.13.1 i 2).

52 i 53) Dos fragments de base plana d'una olla. Núm. d'inventari: MAC BCN-29784 i 29785 (Fig. 10.13.3 i 4).

Fig. 10.11. Material arqueològic sense context. Ceràmica a mà.

54 a 64) Onze fragments de paret de tapadora amb decoració de canaletes disposades en laberint. Núm. d'inventari: MAC BCN-34542, 19150, 29674, 34539, 34536, 29675, 29675, 34537, 19150, 29790 i 29804 (Fig. 10.13.18 i 19).

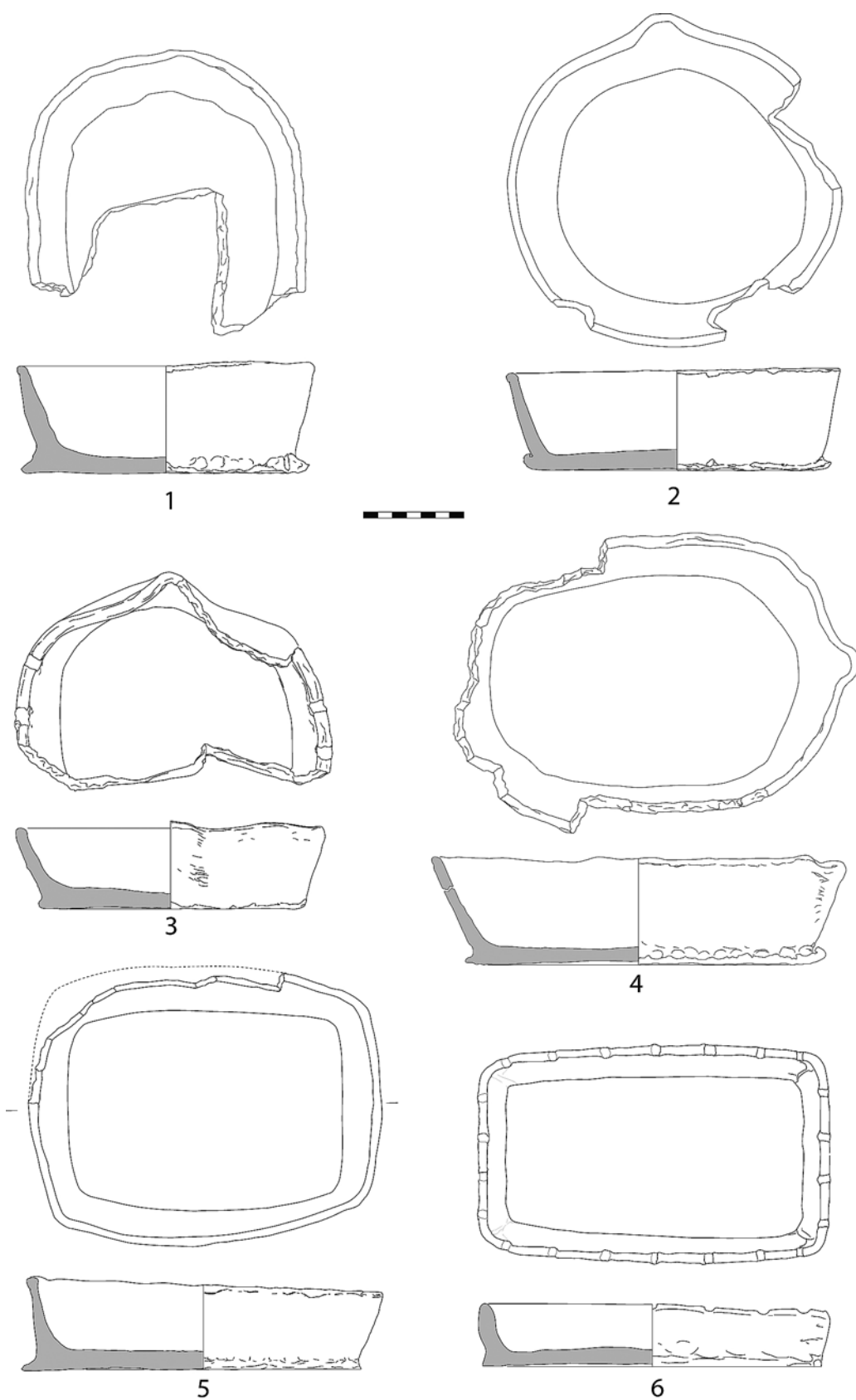
65) Fragment de paret d'una peça globular de molt petites dimensions. Decoració de punts i incisions disposades en línies horitzontals i verticals, formant una mena d'enreixat. Aquest tipus de decoració es

troba també en la cara superior del *pondus* MAC BCN-36918 de l'edifici 9 (dept. 9) (Fig. 10.13.6).

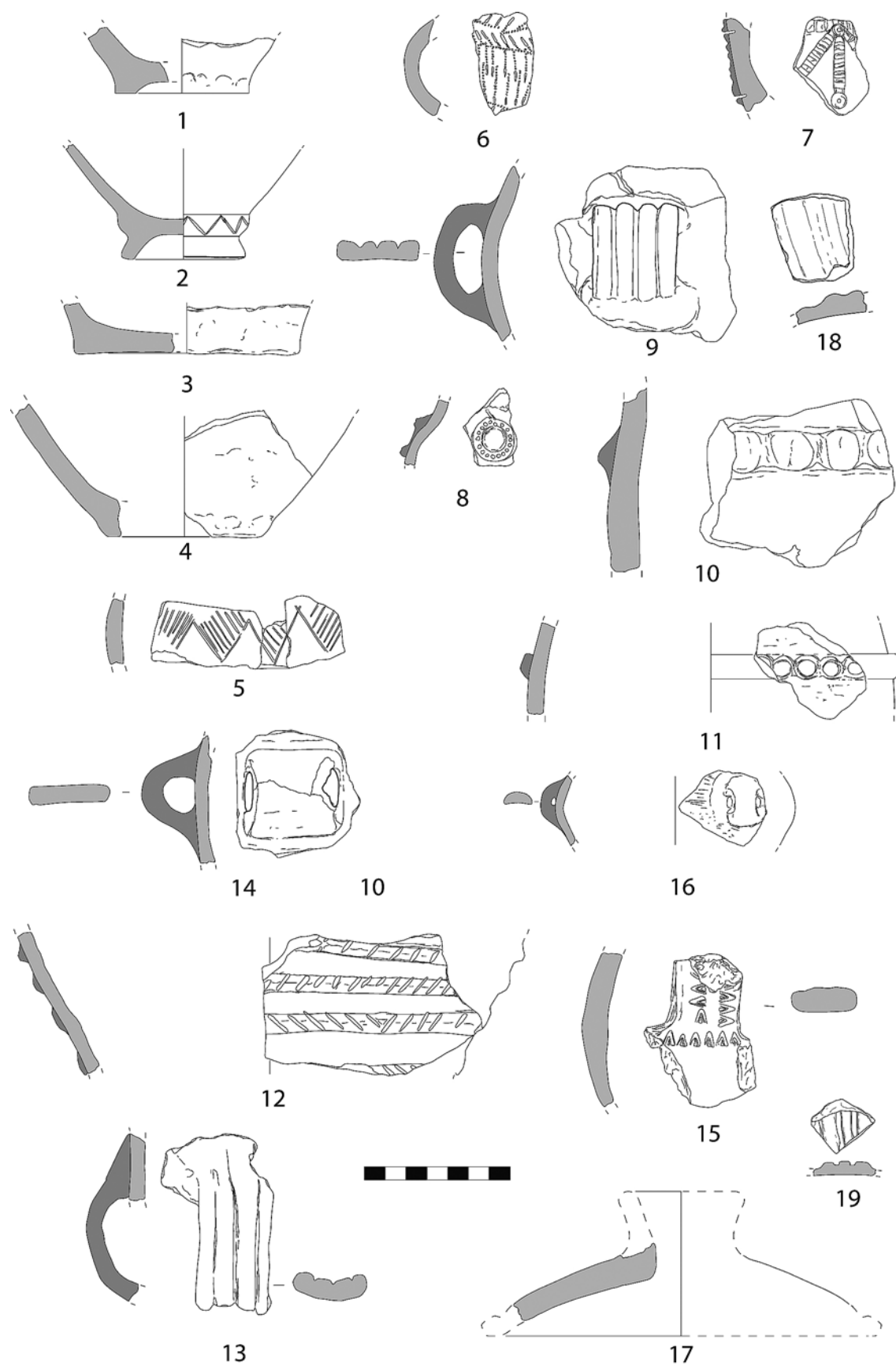
66) Tres fragments de l'espalla de d'una urna amb decoració incisa de triangles reomplerts de línies paral·leles. Núm. d'inventari: MAC BCN-29664 (Fig. 10.13.5).

67) Fragment informe de paret còncava d'un bol decorat amb un cordó incís i amb un botó aplicat. D'aquest botó en surten tres ramals de cordó digital

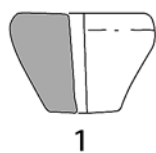

Fig. 10.12. Material arqueològic sense context. Ceràmica a mà.

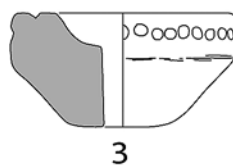
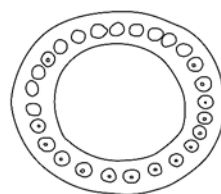
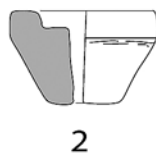

Fig. 10.13. Material arqueològic sense context. Ceràmica a mà.

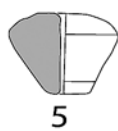
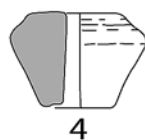
TIPUS C
Subtipus 1

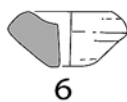
Subtipus 2

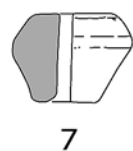
TIPUS D
Subtipus 1

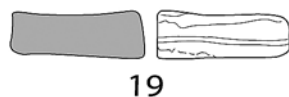
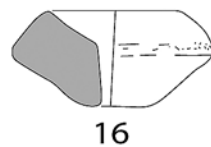
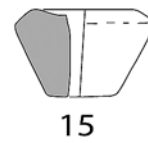
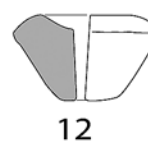
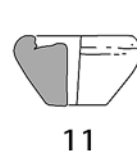
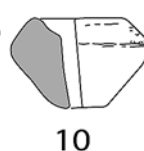
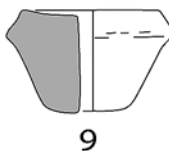
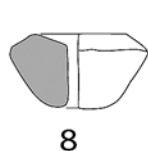
Subtipus 2

TIPUS E
Subtipus 1

Subtipus 2

Fig. 10.14. Material arqueològic sense context. Material no vascular: fusaioles.

disposats radialment a mode de guirlanda. Núm. d'inventari: MAC BCN-29798 (Fig. 10.13.7).

68) Fragment informe d'una carena amb un botó aplicat; el contorn del botó es decora mitjançant una sèrie de cercles impresos. Núm. d'inventari: MAC BCN-29807 (Fig. 10.13.8).

69) Tres fragments de paret còncava amb nansa rectangular dotada de quatre canaletes longitudinals; molt probablement sigui una tapadora. Núm. d'inventari: MAC BCN-29671 (Fig. 10.13.9).

70 i 71) Dos fragments informes restes de cordó digitat. Núm. d'inventari: MAC BCN-34538 i 29801 (Fig. 10.13.10 i 11).

72) Fragment informe amb decoració pluri-cordada, amb línies de cordons paral·lels incisos i digitats. Núm. d'inventari: MAC BCN-29794 (Fig. 10.13.12).

73) Fragment informe d'una nansa dotada de quatre canaletes longitudinals. Núm. d'inventari: MAC BCN-29807 (Fig. 10.13.13).

74 i 75) Fragments informes de perfil còncav, amb aplic tubular perforat, un d'ells de petites dimensions. Núm. d'inventari: MAC BCN-29809 i 29813 (Fig. 10.13.14 i 16).

76) Fragment d'arrencament i de nansa sobrelevada de secció rectangular, amb decoració de dos línies de sagetes impreses; s'intueix la impressió de sagetes semblants sota la vora exterior. Possible sítula. Núm. d'inventari: MAC BCN-29814 (Fig. 19.13.15).

77) Fragment informe llis d'una tapadora. Núm. d'inventari: MAC BCN-18886 (Fig. 10.13.17)

MATERIAL NO VASCULAR

FUSAIOLLES

1. a 18) Divuit fusaiolles de cocció oxidant (si no s'indica el contrari) de perfils varis i de diferents mides i decoracions. Núm. d'inventari: MMC 1015, 4831, 6738, 6739, 6741(reduïda), 6743, 6740 i 6742; MAC BCN-41627A (reduïda), 29764, 29766, 36765, 29758, 29760, 29759, 29763, 29761 i 29762. Classificació segons la tipologia de Castro (1980):

Tipus C

Subtipus 1: MMC 6738 (Fig. 10.14.1)

Subtipus 2: MMC 1015 (Fig. 10.14.3); MAC BCN-29764 (Fig. 10.14.2)

Tipus D

Subtipus 1: MMC 6739 (Fig. 10.14.4)

Subtipus 2: MAC BCN-29766 (Fig. 10.14.6)

Tipus E

Subtipus 1: MMC 6741(reduïda) (Fig. 10.14.7)

Subtipus 2: MMC 4831 (Fig. 10.14.9), 6743 (Fig. 10.14.10), 6740 (Fig. 10.14.11) i 6742 (Fig. 10.14.14); MAC BCN-29762 (Fig. 10.14.15), 29763 (Fig. 10.14.18), 29759; 29760 (Fig. 10.14.16), 29758 (Fig. 10.14.17), 29761 (Fig. 10.14.12) i 36765 (Fig. 10.14.8).

19) Fusaiola discoïdal amb perforació central. Núm. d'inventari: MAC BCN-29765 (fig. 6.204).

PONDERA

20 a 453) quatre-cents cinquanta-tres *pondera* de diferents tipologies: discoïdals, rectangulars i trapezoïdals, plans o troncopiramidals, així com diferents patrons de decoració (alguns d'ells de gran complexitat): majoritàriament incisa (*post coctionem* i *ante coctionem*), estampillada i acanalada, moltes vegades es donen varis tipus decoratius en un mateix individu. Pensem que aquests elements decoratius podrien venir determinats en funció de la seva posició al teler, ja que hi ha patrons decoratius similars que podrien correspondre a seriacions correlatives. Per documentar tots els *pondera* s'han pres les dades del pes i mida de tots.

GUIX

1) Tapadora, de grans dimensions, plana i pom massís. El guix és blanc, amb partícules de ceràmica (xamota) i ensutja al tacte. Molt probablement utilitzades com a tapadores de grans recipients. Núm. d'inventari: MAC BCN-29662 (Fig. 10.30).

OBJECTES DE METALL

OBJECTES DE FERRO

1) Clau de ferro de secció quadrangular i cap circular. Núm. d'inventari: MAC BCN-29819 (Fig. 10.31.1).

2) Anella de secció circular oberta. Núm. d'inventari: MAC BCN-34533 (Fig. 10.31.2).

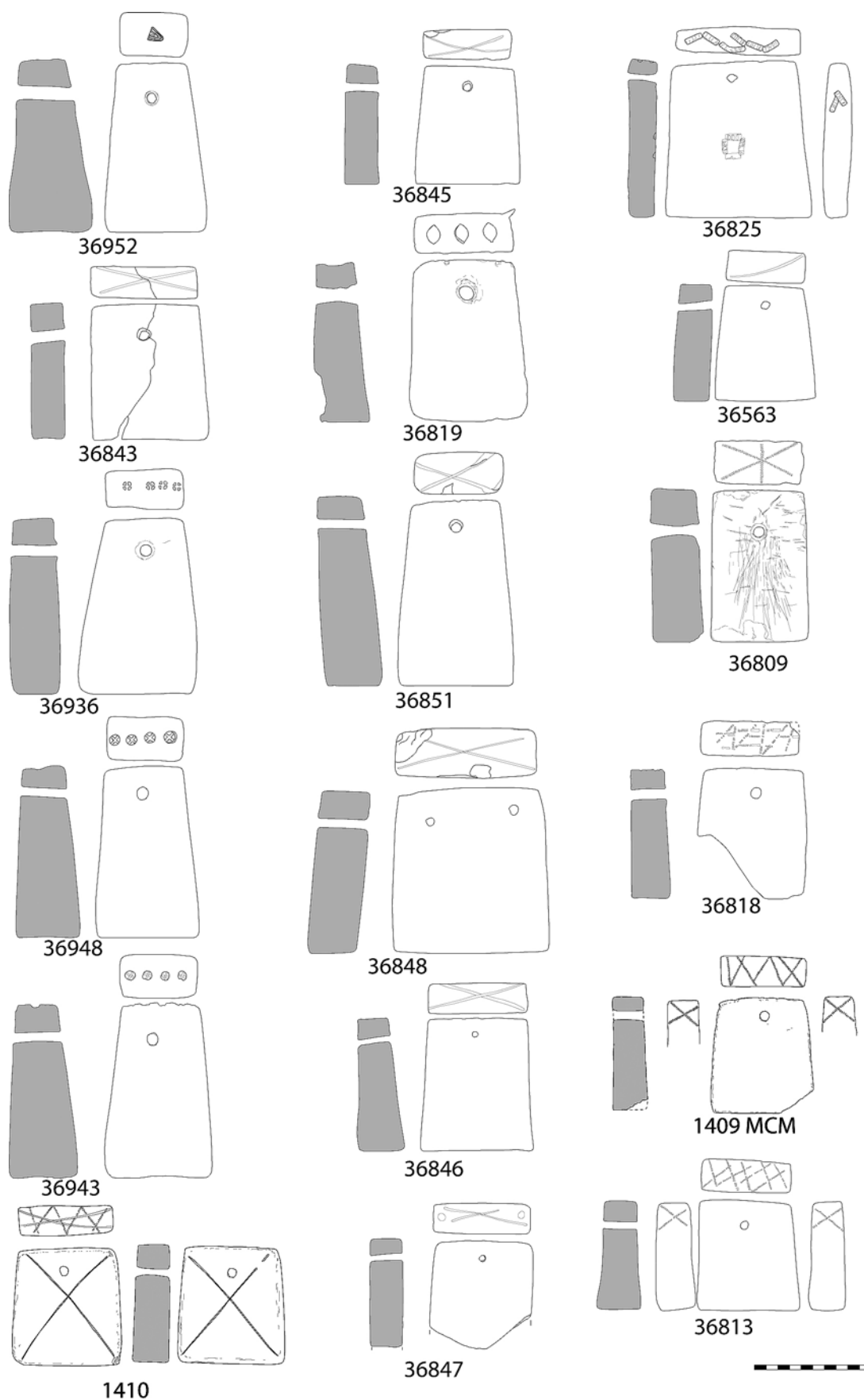
3) Punta de ferro trencada, de secció circular massissa, i rectangular a l'extrem proximal. Núm. d'inventari: MAC BCN-29869 (Fig. 10.31.3).

4) Punta de ganivet, trencat a l'emmanegament. Núm. d'inventari: MAC BCN-29822 (Fig. 10.31.4).

5) Punta de ferro de secció circular, trencada. Núm. d'inventari: MAC BCN-29860 (Fig. 10.31.5).

6 i 7) Dos claus de ferro de secció quadrangular i cap circular, amb la punta torçada. Núm. d'inventari: MAC BCN-29849 i MAC BCN-29862 (Fig. 10.31.6 i 7).

8) Plaqueta de ferro de forma rectangular allargada, amb un dels extrems més prim i rematat de forma

Fig. 10.15. Material arqueològic sense context. Material no vascular: *pondera*.

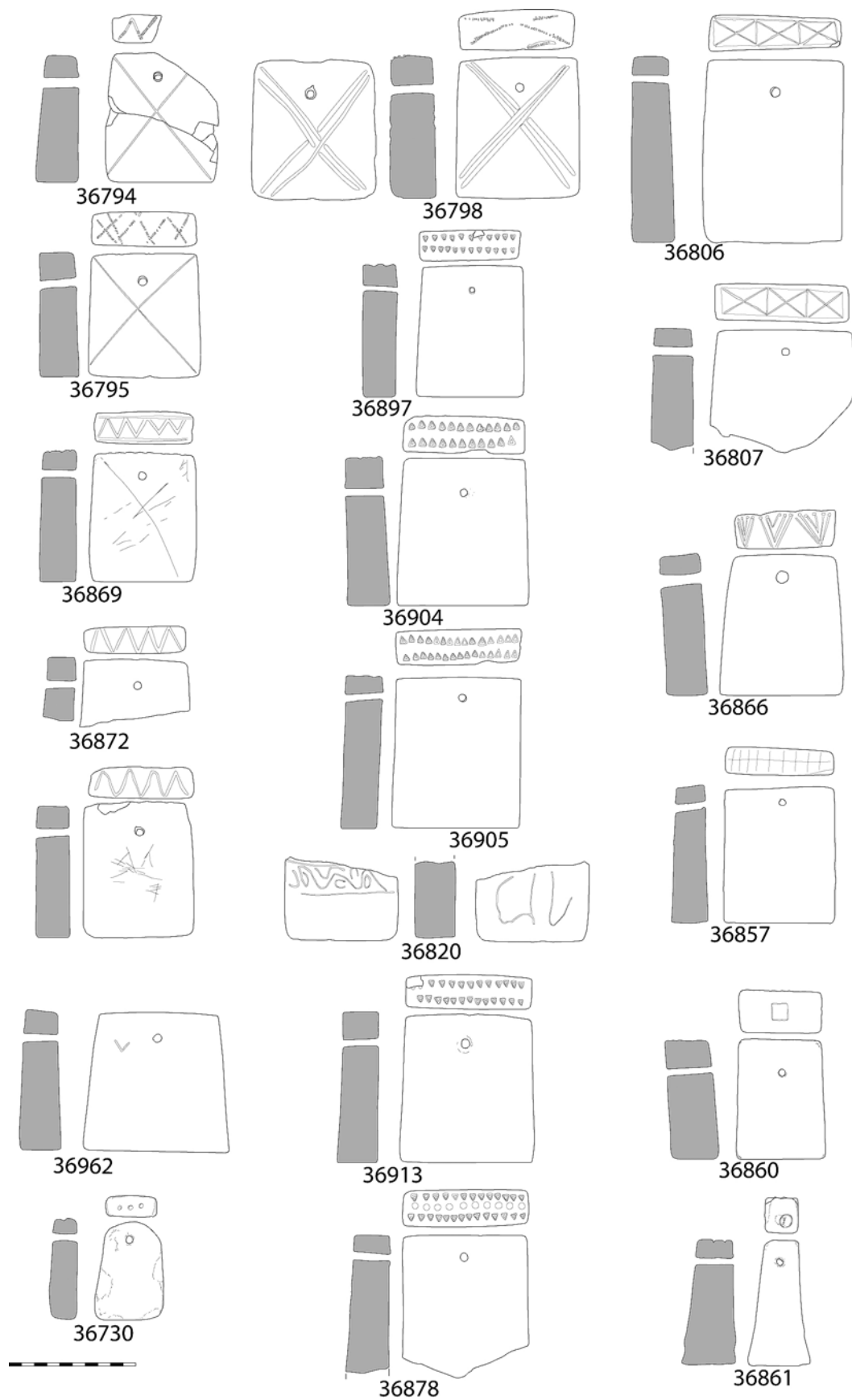
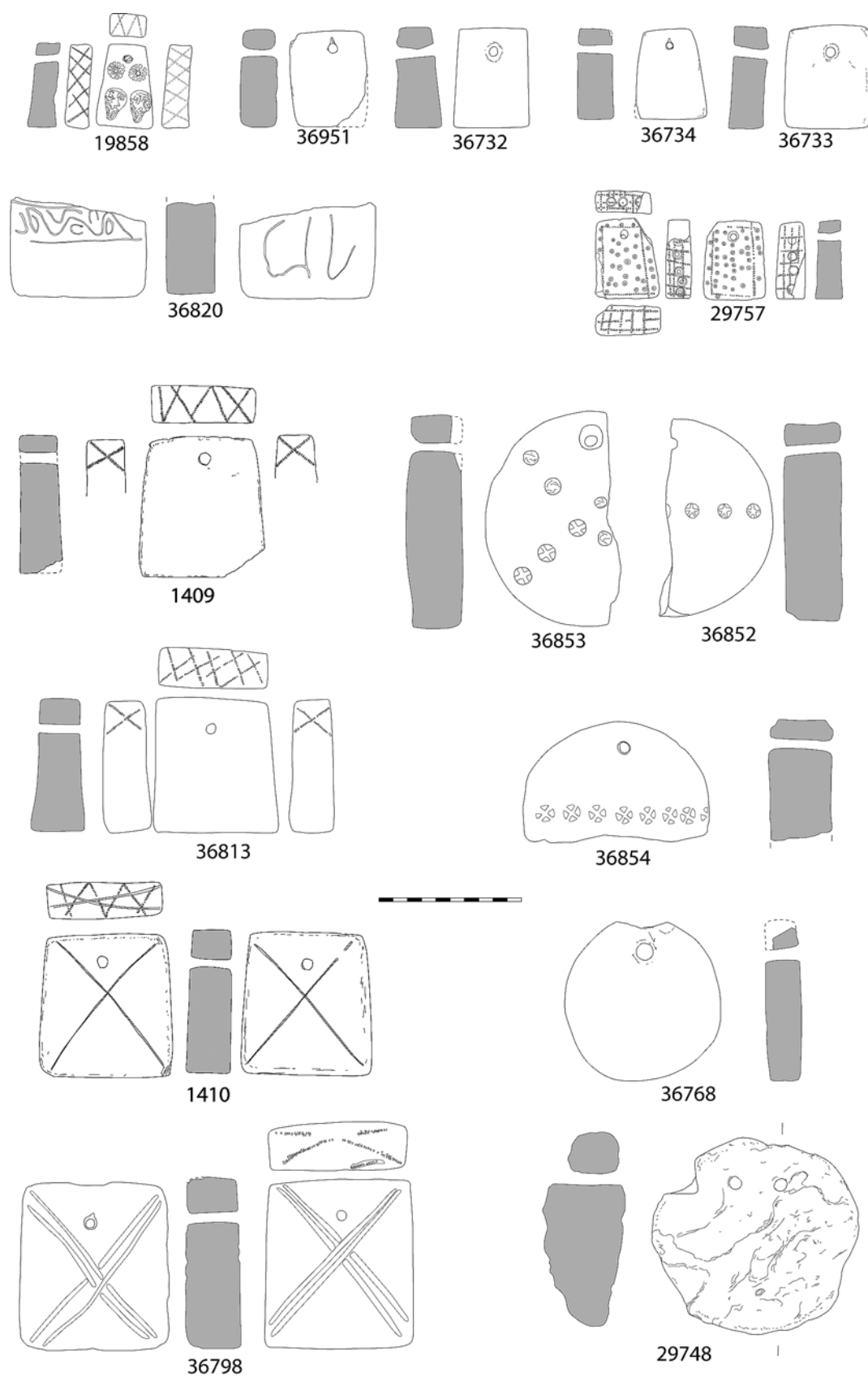
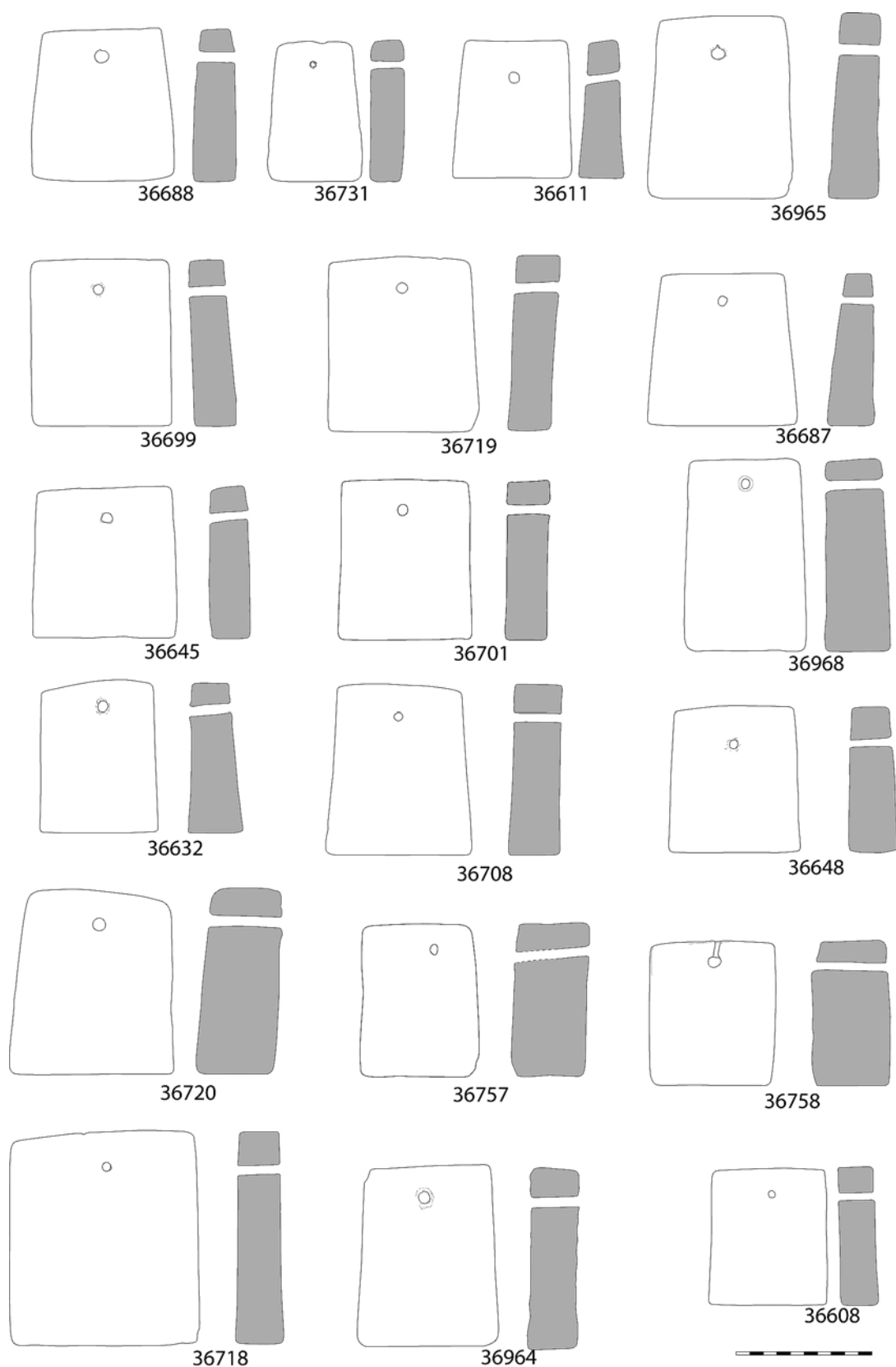

Fig. 10.16. Material arqueològic sense context. Material no vascular: *pondera*.

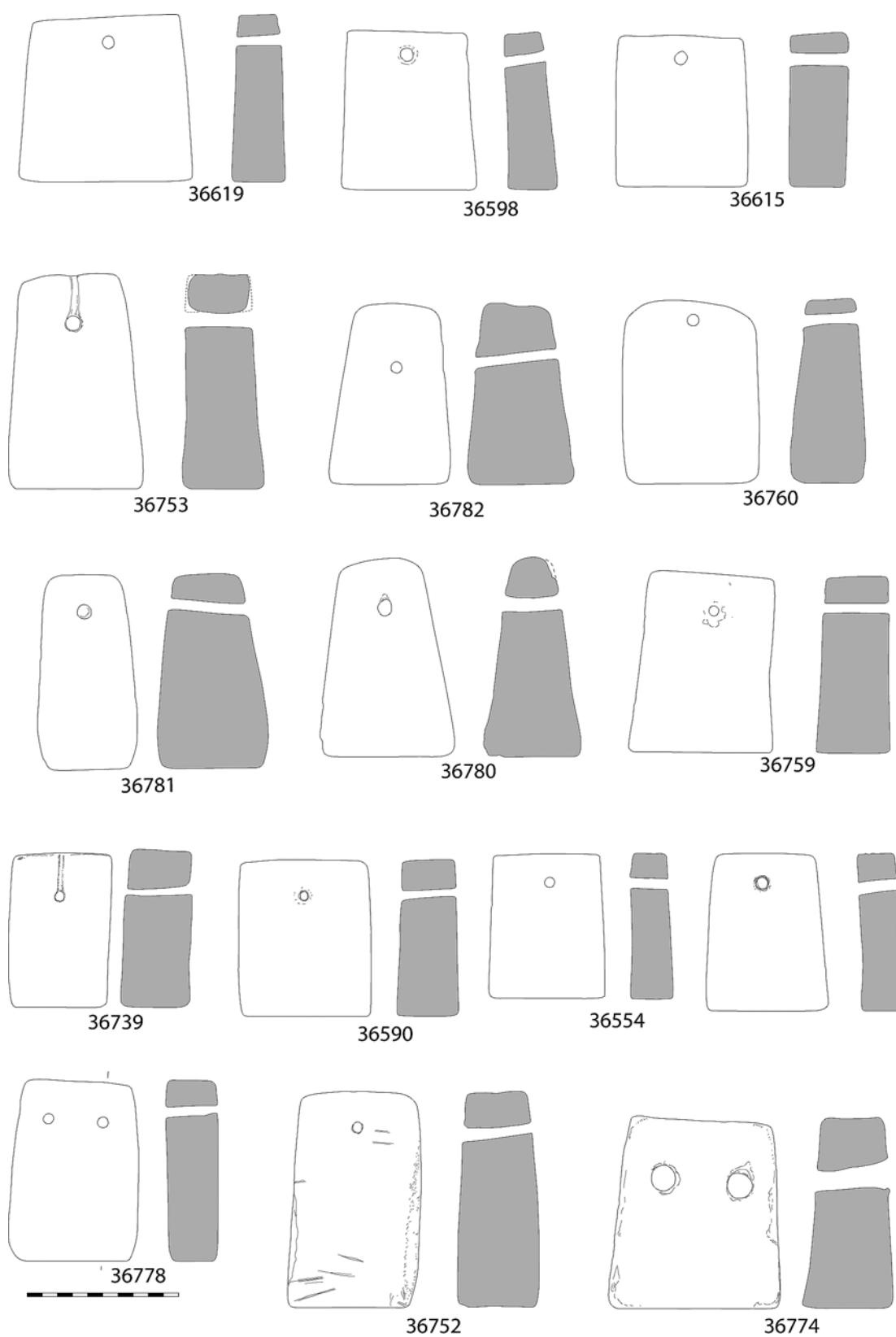

Fig. 10.17. Material arqueològic sense context. Material no vascular: *pondera*.

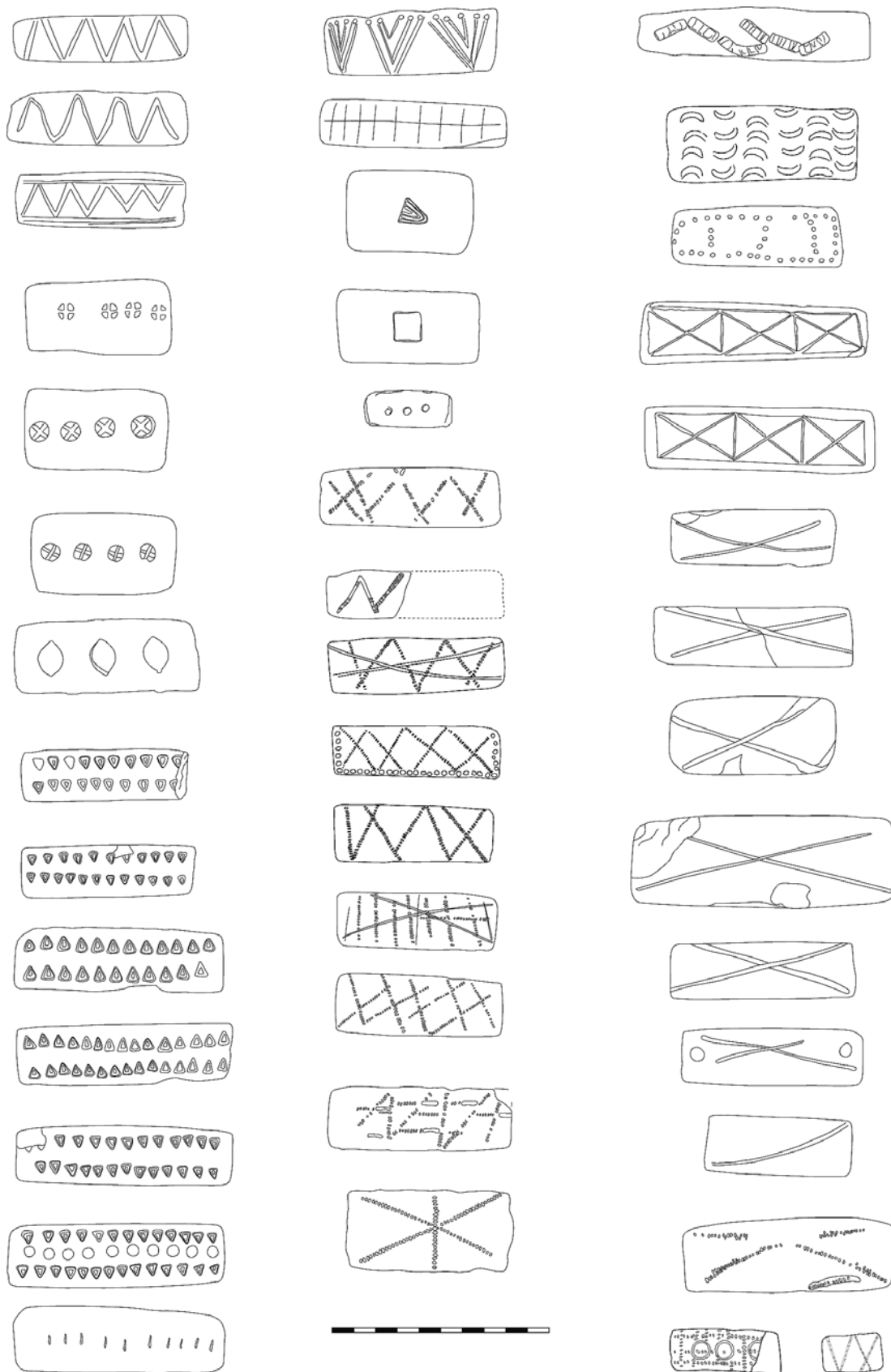

Fig. 10.18. Material arqueològic sense context. Material no vascular: *pondera*.

Fig. 10.19. Material arqueològic sense context. Material no vascular: *pondera*.

Fig. 10.20. Material arqueològic sense context. Material no vascular: *pondera*, les decoracions.

INVENTARI	PES	ALÇADA	AMPLADA MAX	AMPLADA MIN.	GRUIX MAX.	GRUIX MIN.	DEC. CARA A	DEC. CARA B	DEC. DALT
36544		9	7,2	6,7	2,7	2			
36545	307,6	8,8	7,2	6,7	2,8	2,3			
36546		8,8	7	6,6	2,6	2,5			
36547	293,9	8,5	7,2	6,7	2,5	2,3			
36548	316,1	8,2	7,5	7,2	2,5	2,5			
36549	328,6	8,8	6,8	6,7	2,6	2,4			
36550	306,5	8,8	7,1	6,8	2,8	2,2			
36551	326,1	8,5	7,4	6,9	3	2,6			
36552	305,5	8,7	7,3	6,7	2,8	2,2			
36553	324,4	8,8	7,8	2,7	2,2	2,1			
36554	347,2	9,5	7,5	7,2	2,6	2,3			
36555		9,8	8	7	2,5	2,2			
36556		9,5	7,5	6,7	2,3	2,3			
36557		10	8,2	6,8	2,3	2,1			
36558	349	9,8	7,2	7	2,7	2,2			
36559	327,6	9,2	7,2	7	2,3	2			
36560	427	9,5	8	7,5	3,2	2,5			
36561	330,9	9,7	7,8	6,6	2,4	2,3			
36562	480,1	9,5	8,5	7,5	3,1	2,5			
36563	437,2	9,9	8,5	6,7	2,8	2,6			
36564		9,5	8,3	7,5	2,5	1,8			
36565	316,8	9,9	7,7	6,4	2,5	2,2			
36566	445,1	9,3	8,4	7,5	3,2	2,5			
36567	457,9	9,5	8	7,5	3	2,6			
36568	411,7	9,6	7,8	8,1	2,8	2			
36569	357,8	10	7,8	7,5	2,5	1,8			
36570	327,3	9,3	7	6,5	2,6	2,1			
36571	318,1	9	7,5	6,8	2,5	2,3			
36572	325,6	9,3	7,5	7	2,4	2,1			
36573	351,2	10,3	8	6,6	2,5	2,3			
36574	338,3	9,5	7,5	6,4	2,9	2,5			
36575	418,1	9,3	8,2	7,3	2,7	2,5			
36576	342,4	10	8,2	7	2,2	2			
36577		10,5							
36578	605,8	10,5	8,8	8,1	3,7	3			
36579	469,2	9,6	9	8	2,7	2,2			
36580	433,6	9,5	9	8,5	2,4	2,5			
36581	458,7	9,7	8,5	8,3	2,5	2,3			
36582	450,6	10	8,5	7,8	2,6	2,6			
36583	454,5	10	8,2	8,3	2,3	2,3			
36584	644	10	9,3	8,3	3,8	2,4			
36585	488	10,5	9	8,2	2,9	2			
36586	463,9	10,4	9	8,5	2,5	2,2			
36587	474,3	10,5	9	8	2,5	2,5			
36588	565,9	9,9	9,1	9	3,5	3			
36589	489,2	10,3	9,5	8,5	2,6	2,3			
36590	633	10,5	8,5	8,5	3,7	3,5			
36591	550	10,5	8	7,7	3,7	2,7			
36592		10,4	8,8		2,6	2,1			
36593	451	9,9	8,7		7,8	2,6			
36594	480,6	10,5	8,6	8,6	2,7	2,4			
36595				8		3			
36596	451,9	9,7	8	8	3	2,7			

Fig. 10.21. Dades pes i mida pondera.

INVENTARI	PES	ALÇADA	AMPLADA MAX	AMPLADA MIN.	GRUIX MAX.	GRUIX MIN.	DEC. CARA A	DEC. CARA B	DEC. DALT
36597	460,3	10	8,6	8,5	2,4	2,4			
36598	461,8	10	8,6	7,7	2,5	2,2			
36599	487,5	9,8	8,3	7,7	3,5	2,4			
36600	376,4	10,1	8,4	7,1	2,7	1,9			
36618	590,6	11,1	11	10	3	2			
36619	666,4	11	11	9,2	3	3,3			
36620	572,4	10,5	10,1	9,2	3,3	2,1			
36621	627,8	11	9,5	8,8	3	2,8			
36622	582,1	10,8	10,5	9,7	2,8	2,2			
36623	592,4	11,4	10	8,9	2,8	2,5			
36624	560,2	11,4	9,1	8,2	3,4	2,3			
36625	645,9	11,4	9,5	9,2	2,6	2,5			
36626	611,1	11	10	9,5	3	2,6			
36627	483,2	11	8,6	8,4	2,9	2,4			
36628	608,6	11	9,2	8,4	3	2,6			
36629	604,1	11,5	10	9	2,7	2,8			
36630	637,6	11,4	8,8	8,5	3,5	2,5			
36631	555,1	11	8,8	8,5	3	2,7			
36632	599,6	11	8,5	8,2	3,9	3,1			
36633	446,1	11	9	8,5	2,5	2,2			
36634	635,7	11	9,7	8,8	2,8	2,8			
36635	715,3	11	10	9	2,3	2,3			
36636	568,3	11	10,2	8,8	2,8	2,6			
36637	576,8	11,2	9,8	9	2,4	2,2			
36638	631,7	11,3	10,4	9,7	3,1	2,2			
36639	600,7	11,4	10,5	8,8	2,8	2,2			
36640	662,8	11	10,5	9,5	3	2,5			
36641	640,8	11	8,3	8	3,5	3,3			
36642	543,8	11	9,2	8,2	3	2,4			
36643	638,4	11,2	9,3	8,8	3	2,7			
36644	612,4	11,5	9,5	8,8	2,7	2,7			
36645	581,7	11	10,5	10	2,8	2,7			
36792	817,7	13	7,5	4,5	6,5	3,5			
36793	801,9	12	7,7	4	6,5	3,8			
36794		10	8,6		3	2	Aspa		zig-zag apuntillat
36795	468,2	9,5	8,5	8,2	3	2,5	Aspa		zig-zag apuntillat
36796	822,3	11	9,6	9,3	4	2,8	Doble aspa	Doble aspa	Estamp cercles (32)
36797	828,6	10,5	9,2	8,3	4,4	3,8	Doble aspa puntillat	Doble aspa puntillat	Ajedrezado apuntillat
36798	892,9	11,8	10	9,5	3,2	3	Doble aspa	Doble aspa	Aspa puntillat
36799	772,1	11,5	10	9,7	3	2,6	Aspa	Aspa	Línea de incisions verticals (10)
36800	858,8	11	10	8,8	4,1	3,2	Doble aspa puntillat	Doble aspa puntillat	Línea de 7 punts entre acanaladures
36801	783	11,2	10,3	8,3	3,6	2,6	Doble aspa	Doble aspa	Línea de 10 punts entre acanaladures
36802	821,4	10,3	9	8,8	4,5	3,5	Doble aspa dins de metopa	Doble aspa dins de metopa	
36803	793,5	10	9,3	8,4	3,9	3,2	Aspa	Doble aspa	Línea de 1 punt entre acanaladures
36804	797,3	10,4	9,5	7,7	3,9	3,5	Aspa	Aspa	Línea de 4 punts entre acanaladures
36805		10,5		7,5	3,2	3,2	Aspa	Aspa	
36806	918,6	14,3	11	10,5	3,3	2,6			Tres aspes dins de metopes
36807				10,5		3			Tres aspes dins de metopes
36843	617,1	11,5	9,8	9	3	2,7			Aspa
36844						3,5			Aspa

Fig. 10.21 (cont.). Dades pes i mida pondera.

INVENTARI	PES	ALÇADA	AMPLADA MAX	AMPLADA MIN.	GRUIX MAX.	GRUIX MIN.	DEC. CARA A	DEC. CARA B	DEC. DALT
36845	457,1	10	8,8	7,7	2,3	2,2			Aspa
36846	592,9	11,3	9	8,3	3,7	2,5			Aspa
36847				8		2,5			Aspa entre dues estamp cercles
36848	1537,7	14	13	12	3,7	3,7			Aspa
36849				7,5		3,5			Aspa
36850		15	8,5		4,7	3,7			Aspa
36851	1126	15,5	9,5	7,5	4,5	3,3			Aspa
36852		14			4				Peça discoidal estamp creus (?)
36853		14,5			3,2				Estamp creus (?)
36854		13			4				Estamp creus (?)
36855						2,5			Aspes (?)
36856		10,8			2,7	3			Arlequinat
36857	443,2	10,5	8,5	8,5	2,5	2			Ajedrezado
36874				9,3		2,7			Estamp trinagles (14)/ cercles (9)/triangles (14)
36875				9,5		2,5			Estamp trinagles (14)/ cercles (11)/triangles (14)
36876				9,3		2,5			Estamp trinagles (15)/ cercles (12)/triangles (14)
36877				9		2,7			Estamp trinagles(13)/ cercles (11)/triangles (?)
36878				9,5		2,7			Estamp trinagles (14)/ cercles (10)/triangles (13)
36879	746,1	11,5	10	9,8	3,3	2,7			Estamp 2 línies punta flecha (?-11)
36880	427,7	10,5	8,7	8	2,4	2,4			Estamp 2 línies triangles (12-13)
36881	442,2	10,5	8,5	8,3	2,3	2,1			Estamp 2 línies triangles (10-11)
36882	441,5	10	8,5	8	2,4	2,3			Estamp 2 línies triangles (13-13)
36883	414	10	8,8	8	2,3	2,3			Estamp 2 línies triangles (11-12)
36884	418,6	10,2	8,4	8	2,3	2,3			Estamp 2 línies triangles (9-10)
36885	414,5	10,3	8,6	8	2,2	2,2			Estamp 2 línies triangles (13-12)
36886	383	10	8,5	8	2,5	2,3			Estamp 2 línies triangles (11-13)
36887	432,7	10,2	8,3	7,8	2,4	2,4			Estamp 2 línies triangles (8-9)
36888				8		2,4			Estamp 2 línies triangles (12-11)
36889	411,9	10,5	8,1	8	2,3	2,2			Estamp 2 línies triangles (9-9)
36890	420,7	10,5	8,3	8	2,3	2,3			Estamp 2 línies triangles (10-11)
36908				10		2,7			Estamp 2 línies triangles (13-13)
36909				9,5		2,5			Estamp 2 línies triangles (11-11)
36910				9,5		2,3			Estamp 2 línies triangles (12-12)
36911				10		2,5			Estamp 2 línies triangles (14-14)
36912				9,8		2,5			Estamp 2 línies triangles (12-13)
36913	671,6	11,5	10,5	10	2,8	2,5			Estamp 2 línies triangles (14-13)
36914				9,8		2,6			Estamp 2 línies triangles (12-13)
36915				9,7		2,6			Estamp 2 línies triangles (15-14)
36916				9,3		2,7			Estamp 2 línies triangles (13-12)

Fig. 10.21 (cont.). Dades pes i mida pondera.

INVENTARI	PES	ALÇADA	AMPLADA MAX	AMPLADA MIN.	GRUIX MAX.	GRUIX MIN.	DEC. CARA A	DEC. CARA B	DEC. DALT
36917				9,5		2,5			Estamp 2 línies triangles (14-14)
36918						2,5			Estamp 2 línies triangles (?-?)
36919		11,7		9,2	3	3			Estamp 2 línies triangles (13-13)
36920		12		9,8	2,7	2,5			Estamp 2 línies triangles (13-14)
36921				9,3		2,8			Estamp 2 línies triangles (12-12)
36922				9,5		2,7			Estamp 2 línies triangles (15-13)
36923		11,3			3	2,8			Estamp 2 línies triangles (?-?)
36924						2,5			Estamp 2 línies triangles (?-?)
36925		10,5			2,3	2,3			Estamp 2 línies triangles (?-?)
36940	1088,4	15,3	8,5	6	5	3,2			Estamp creus (4)
36941		15,7	8,5	6,2	3,8	3,5			Estamp creus (4)
36942	1022	15	8,5	6,2	4,6	3,8			Estamp creus (4)
36943	1106	14,5	8,6	6,3	5,4	3,5			Estamp creus (4)
36944		15		6,7	4	3,5			Estamp creus (4)
36945	1104,2	15,5	9,1	6,8	8,3	6,3			Estamp creus (4)
36946		14,5	7,5		4	3,7			Estamp creus (4)
36947		15	8,3	6,7	3,8	3,5			Estamp creus (4)
36948	1024,9	14,5	8,3	6,3	5	3,6			Estamp creus (4)
36949	1119,7	15	8	6,3	4,8	4,5			Estamp creus (4)
36950		13,7			3,5				Peça discoidal
36951		6,4		5,2	2	2			

Fig. 10.21 (cont.). Dades pes i mida pondera.

circular. Possible espàtula. Assimilable a la “mena de cullera” descrita per Bosch Gimpera al sector annex A’ (Bosch Gimpera 1915, 50). Núm. d’inventari: MAC BCN-29859 (Fig. 10.31.8).

9) Ganivet afalcatat. Núm. d’inventari: MAC BCN-29851 (Fig. 10.31.9).

10) Fragment (part proximal) d’una falç amb emmanegament en punta. Possible intrusió. Núm. d’inventari: MAC BCN-29850 (Fig. 10.31.10).

11) Punta de punyal de doble fulla i nervi central, amb emmanegament amb tija de secció quadrangular. Es troba doblegada intencionalment, en aquest sentit podria ser una intrusió provinent de necròpolis. Núm. d’inventari: MAC BCN-29874 (Fig. 10.31.11).

12) Tija amb la part proximal corbada, formant una anella, i la part distal amb forma de ganxo. Núm. d’inventari: MAC BCN-29852 (Fig. 10.31.12).

13 i 14) Fragments de tija de secció circular, de mides diferents. Núm. d’inventari: MAC BCN-29873 (Fig. 10.31.13 i 14).

15) Fragment de tija de ferro de secció rectangular, amb la punta arrodonida i la part distal engruixida. Núm. d’inventari: MAC BCN-29847 (Fig. 10.31.15).

16) Fragment de tija plana per un costat i de secció triangular per l’altre, acabada en punta arrodo-

nida. Possible fragment d’espasa de tipus La Tène. Núm. d’inventari: MAC BCN-29870 (Fig. 10.31.16).

17) Punta corbada de secció circular, amb la part proximal anular i aplanada (en secció rectangular). Núm. d’inventari: MAC BCN 29871 (Fig. 10.31.17).

18) Punta recta de secció circular, sobregirada formant una anella a la part proximal. Núm. d’inventari: MAC BCN 29820 (Fig. 10.31.18).

19) Fragment de làmina plana amb un extrem perforat i reblat, d’on sobresurt un cabussó semiesfèric massís. Núm. d’inventari: MAC BCN 29821 (Fig. 10.31.19).

20) Podall o falç fragmentat per la part distal. L’emmanegament conserva dos reblons de ferro. Núm. d’inventari: MAC BCN-29861 (Fig. 10.32.15).

OBJECTES DE BRONZE

1) Fragment d’arc d’una possible fíbula de tipologia indeterminada. Núm. d’inventari: MAC BCN-29841 (Fig. 10.32.1).

2) Fragment de mànec d’un cullerot o *simpulum*. Núm. d’inventari: MAC BCN-29875 (Fig. 10.32.2).

3) Fragment de mànec de cullerot o *simpulum*, amb 5 perforacions a la part distal (més ampla) amb

reblons de bronze. Núm. d'inventari: MAC BCN-34532 (Fig. 10.32.3).

4) Nou fragments d'un mànec de cullerot o *simpulum*. Núm. d'inventari: MAC BCN-29854 (Fig. 10.32.4).

5 i 6) Dos fragments de làmina de perfil còncau, semiesfèrica. Núm. d'inventari: MAC BCN-29858 i 19114 (Fig. 10.32.5 i 6).

7) Plaqueta rectangular amb perforacions arran dels costats llargs. Probablement es tracti d'un artilugi pensat per evitar que els fils de l'ordit no s'enredin entre ells a la zona propera al pal de subjecció (en el cas de telers manuals) o als *pondera* (Alfaro 1997, 42). Núm. d'inventari: MAC BCN-29879 (Fig. 10.32.7).

8) Cadeneta d'anelles de secció circular. Núm. d'inventari: MAC BCN-29857 (Fig. 10.32.8).

9) Tija de secció triangular (pot ser del mateix motlle MAC BCN-34531). Núm. d'inventari: MAC BCN-29856 (Fig. 10.32.9).

10) Làmines planes de secció rectangular i en forma de semicercle, amb dos forats als extrems per als reblons o grapes de ferro. Sense núm. d'inventari (Fig. 10.32.10).

11) Fragment d'anelleta. Núm. d'inventari: MAC BCN-29854 (Fig. 10.32.11).

12) Fragment de punta arrodonida i secció planoconvexa. Núm. d'inventari: MAC BCN-29854 (Fig. 10.32.12).

13) Fragment de lamina prima amb restes de decoració incisa a la superfície. Núm. d'inventari: MAC BCN-29854 (Fig. 10.32.13).

14) Placa circular amb una perforació en un dels costats. Probablement sigui una safata de balança. Núm. d'inventari: MAC BCN-29878 (Fig. 10.32.14).

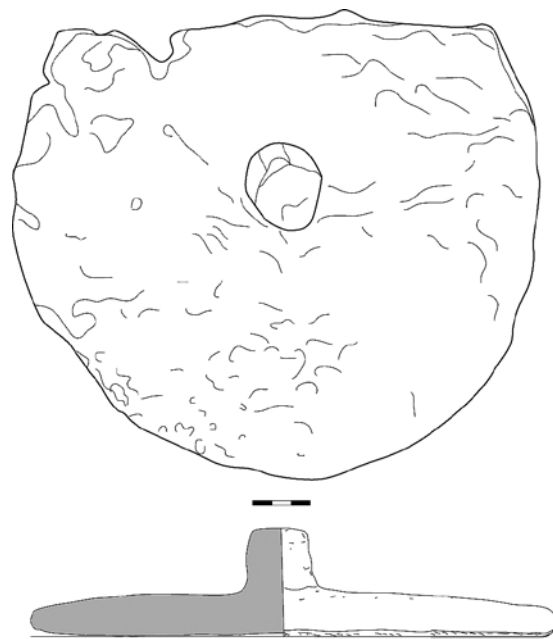
OBJECTES DE PLOM

1 i 2) Dos projectils de fona de plom. Un d'ells amb una sèrie de línies incises paral·leles. Núm. Inventari: MAC BCN-29843 i 29843 (Fig. 10.32.16 i 17).

3) Anella plana amb decoració de 8 cercles gravats i incisions. Un petita punta surt de la part posterior per enganxar-lo. Núm. d'inventari: MAC BCN-29831 (Fig. 10.32.18).

4) Fragment de punta arrodonida de secció bífida a la part proximal. Núm. d'inventari: MAC BCN-29848 (Fig. 32.10.19).

5) Lingot plano-convex, amb una perforació per penjar en un dels extrems; presenta traços incisos en una de les cares, formant una estrella de cinc puntes precedida de quatre barres, molt probablement realitzades *a posteriori* de les excavacions. Núm. d'inventari: MAC BCN-29877 (Fig. 32.10.20).

Fig. 10.22. Material arqueològic sense context. Material no vascular: guix.

INDÚSTRIA LÍTICA

1) Peça de forma troncocònica i secció circular amb estries horitzontals i paral·leles a tota la superfície. A la part més ampla sobresurt un cabussó de forma circular. Funció indeterminada, possible mà de morter decorada. Núm. d'inventari: MAC BCN-29719 (Fig. 10.33.1).

2) Fusaiola bitroncocònica. Núm. d'inventari: MAC BCN-41627 (Fig. 10.33.2).

3) Pedra calcària polida de forma lenticular. Núm. d'inventari: MAC BCN-6770 (Fig. 10.33.3).

4) Mà de morter de forma troncocònica, amb la superfície abrasiva convexa. Sense Núm. d'inventari (Fig. 10.33.4).

5) Còdol de riu amb marques incises d'afilar. Núm. d'inventari: MAC BCN-29663 (Fig. 10.33.5).

INDÚSTRIA ÒSSIA

OBJECTES D'OS

1) Fragment plano-convex de funció indeterminada. Núm. d'inventari: MAC BCN-29825 (Fig. 10.33.6).

2) Agulla polida amb un encaix a la part proximal. Núm. d'inventari: MAC BCN-9027 (Fig. 10.33.7).

OBJECTES SOBRE RESTES MALACOLÒGIQUES

1) Fragment de valva d'una petxina, perforada per a usar-la com a penjoll. Núm. d'inventari: MAC BCN 29829 (Fig. 10.33.8).

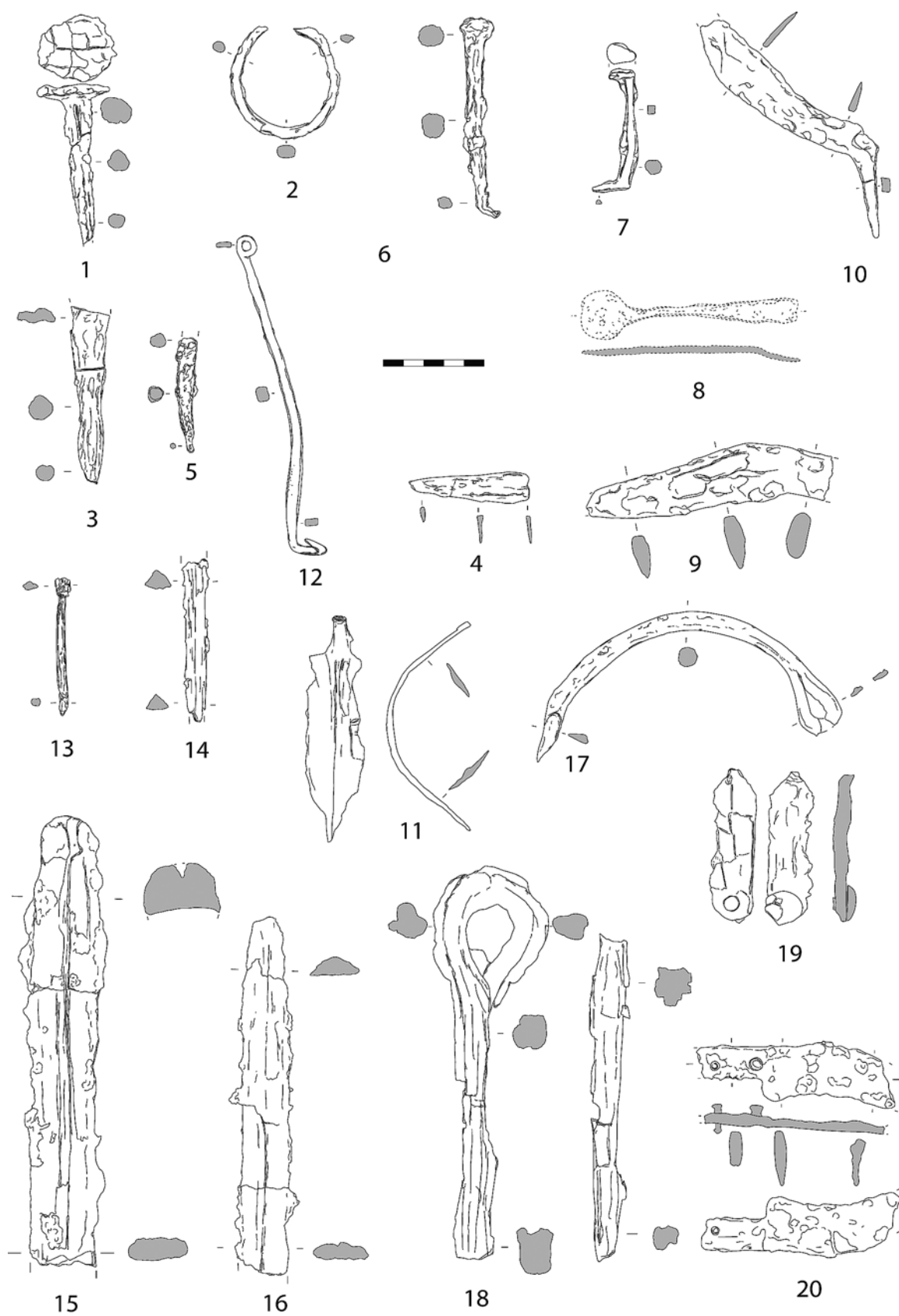
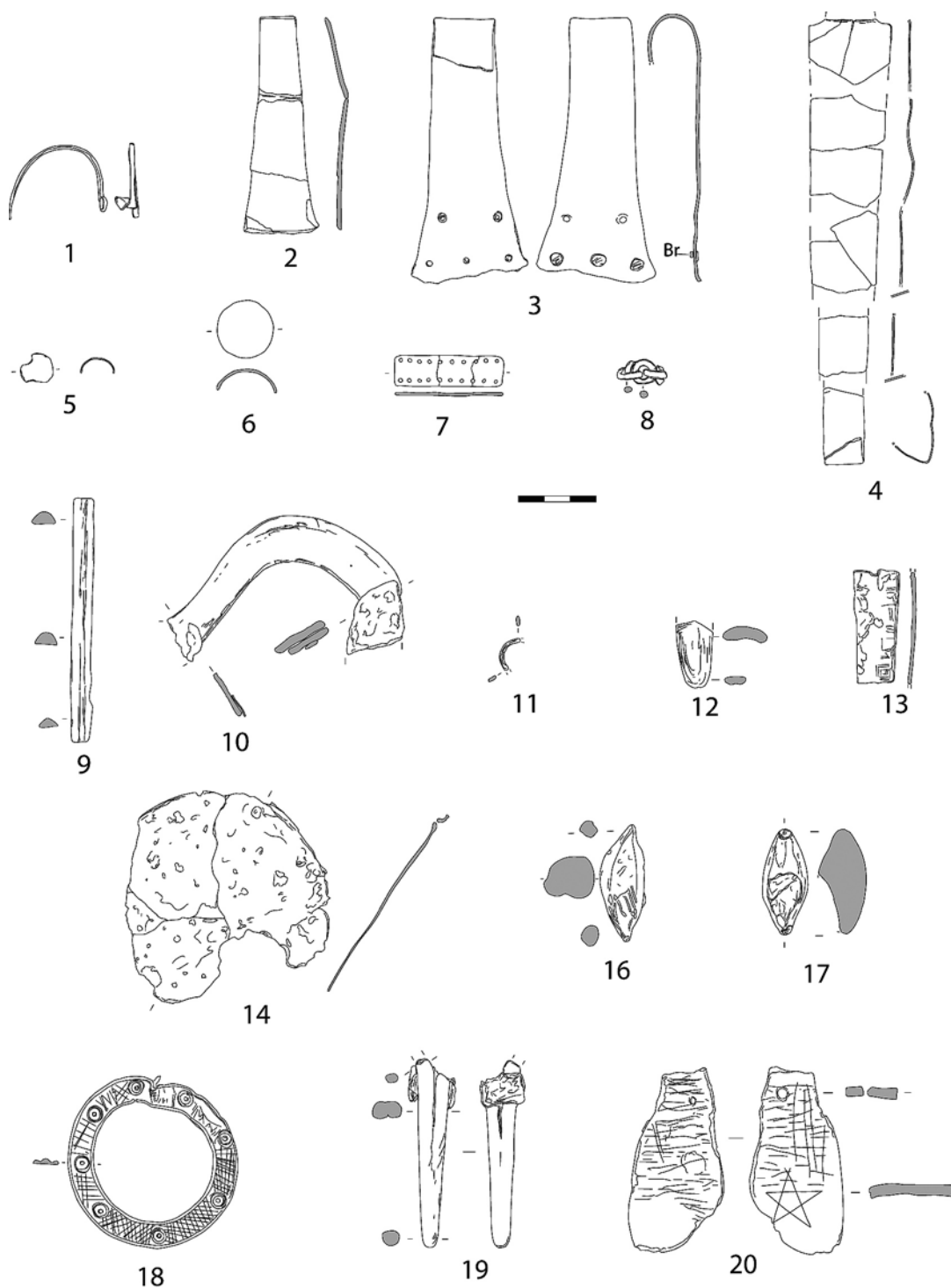

Fig. 10.23. Material arqueològic sense context. Metalls: ferro.

201

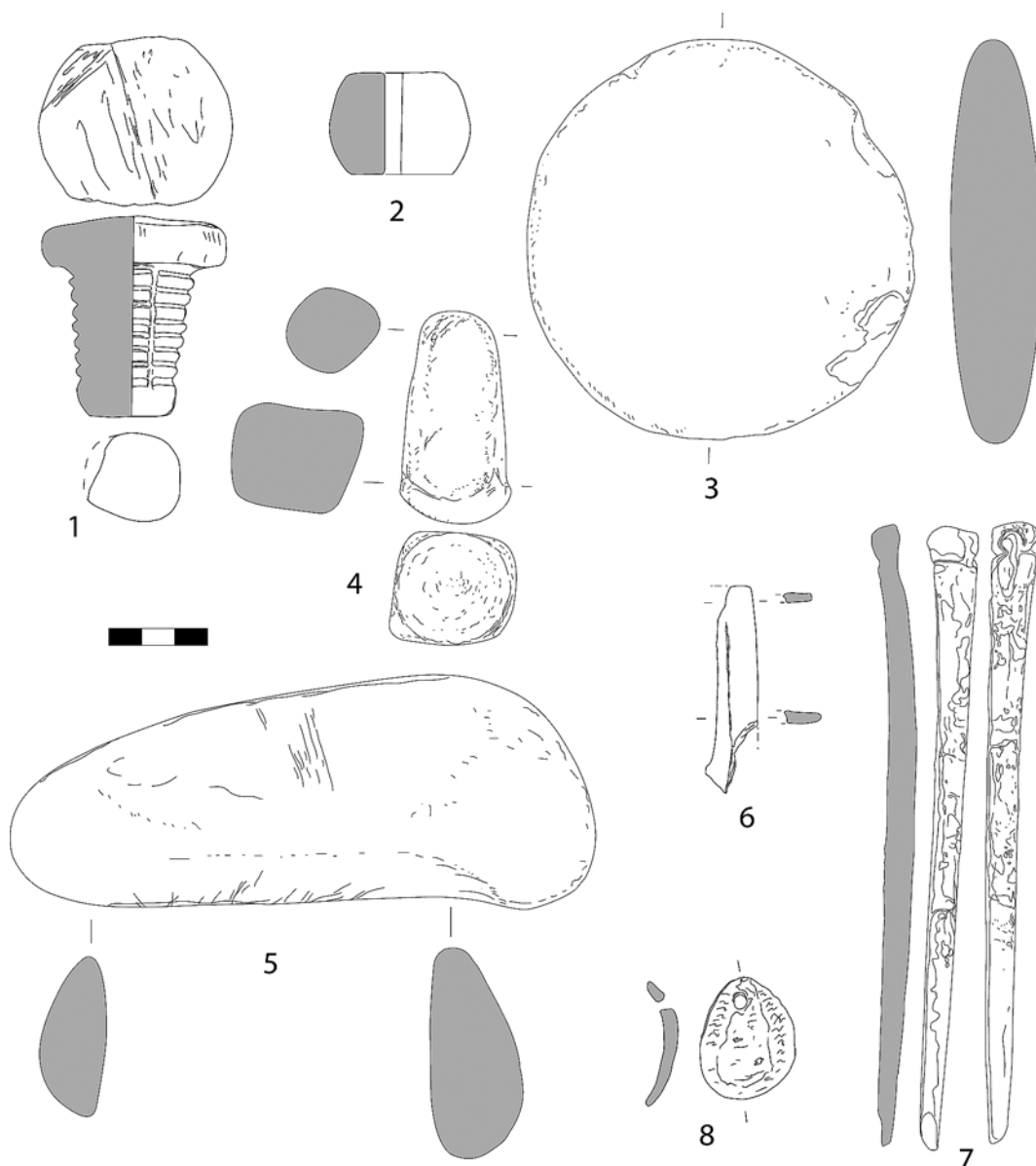
Fig. 10.24. Material arqueològic sense context. Metalls: ferro, bronze.

PECES D'ALTRES JACIMENTS ATRIBUÏDES ERRÒNIAMENT A SANT ANTONI

LES UMBRIES (CALACEIT)

1) Tasseta de perfil en "essa" i decoració d'un cordó horitzontal amb incisions oblíques. A més, presenta

decoració a relleu al cos, en forma de "v" invertida, mitjançant un cordó incís. Acompanyant la làmina 81 del Catálogo Monumental de Teruel, Cabré publica una foto on aparéixen, juntament amb materials de Sant Antoni, una serie de peces provinents d'altres jaciments de la regió (Cabré 1907, 29, 4; 1910, 201). Entre totes, aquesta tassa que va

Fig. 10.25. Material arqueològic sense context. Indústria lítica.

quedar catalogada erròniament com a provinent de Sant Antoni. Núm. d'Inventari: MAC BCN-18738. (Fig. 10.34.1).

COLL DEL MORO (GANDESA)

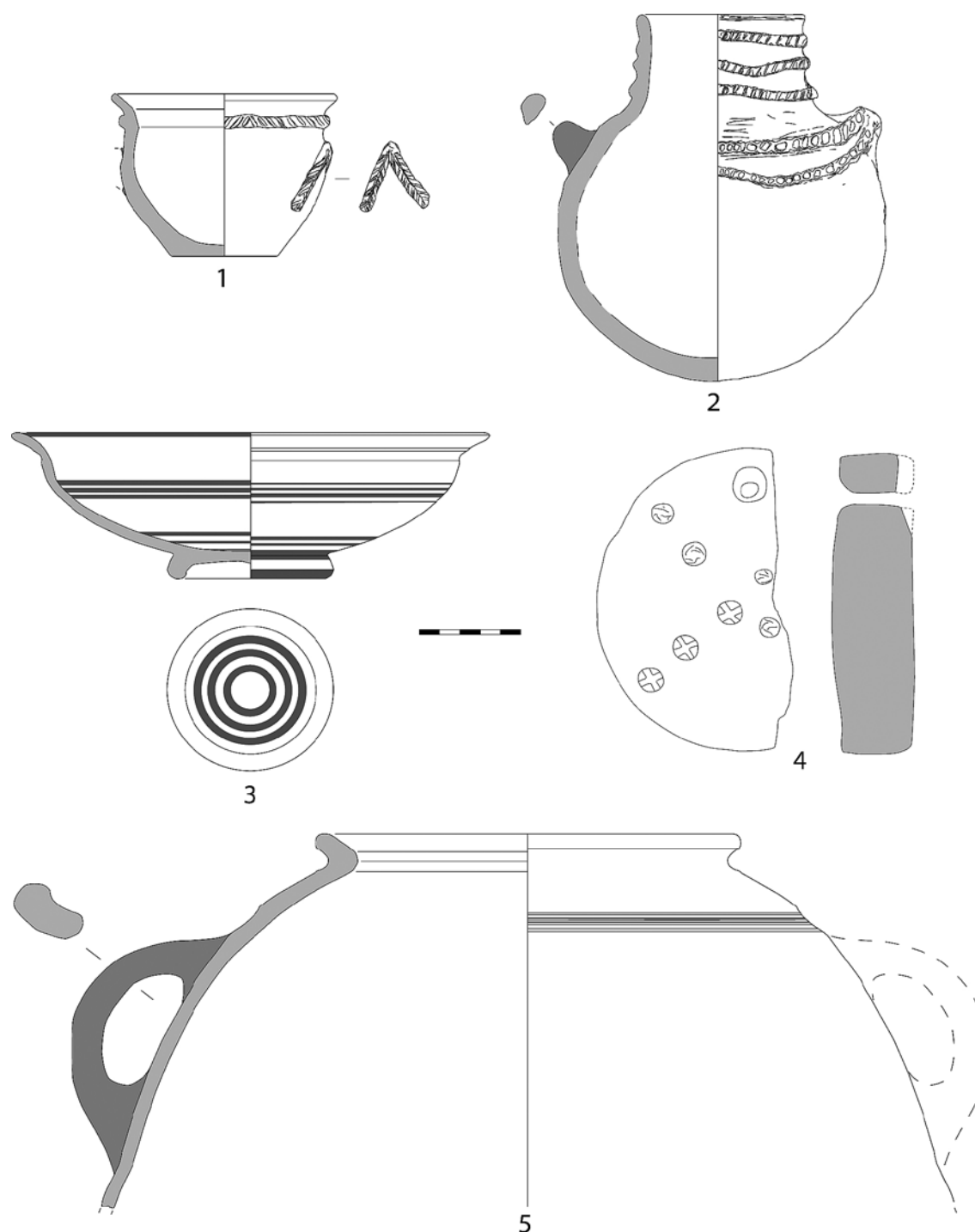
1) Peça sencera de perfil globular i coll cilíndric amb el llavi lleugerament exvasat. La superfície exterior de la peça es troba allisada sense arribar a brunyida, observem un gran desgast que, en punts, exfolia la superfície. Pasta de color marró amb tonalitats vermelloses, el desgast és gruixut amb punts blancs i micacis. Decoració de tres bandes de cordó incís al coll i dues més de cordó digitat, a mode de guirlanda entre les dues nanses que

cauen en arc per l'espatlla de la peça. Núm. d'inventari: MAC BCN-18650 (Fig. 10.34.2).

Trobada a Gandesa en el transcurs d'una excursió efectuada per Bosch Gimpera el 20 d'octubre de 1914 (*dir. cit.*): "Prop de la carretera de Calaceit a Gandesa en un tossalet, al tallarlo per a la construcció de la carretera, sortiren restes de parets de les que quasi no'n queda res i ceràmica que s-perdè. Sols es salvà un vas que ara es a la col·lecció Vidiella (avui a l'Institut)".

PIURÓ DEL BARRANC FONDO (MASSALIÓ)

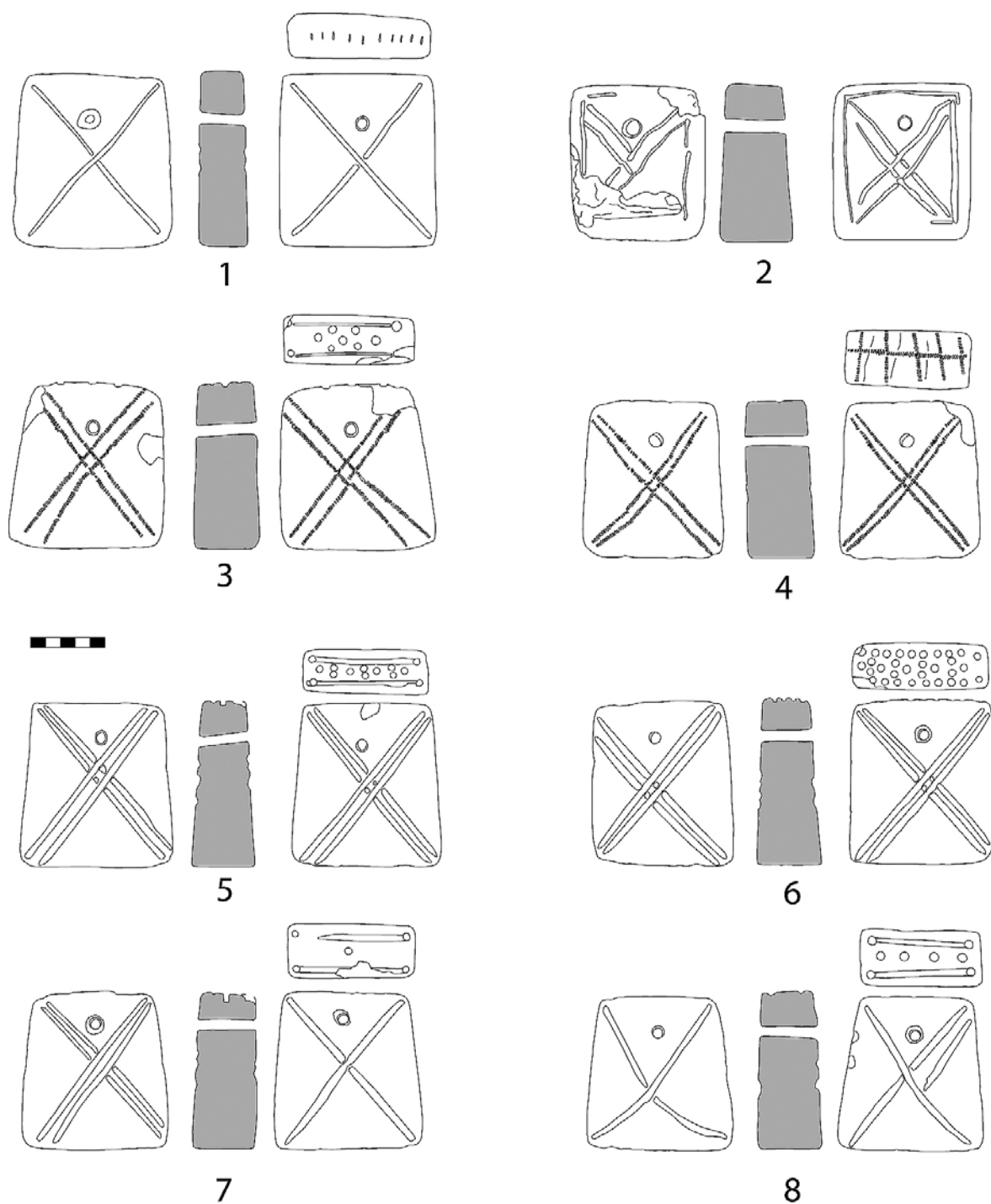
1) Es tracta de 12 fragments informes que donen un perfil complet d'un plat o copa de peu baix amb la

Fig. 10.26. Peces d'altres jaciments atribuïdes erròniament a Sant Antoni. Les Umbries, Coll del Moro, Piuró del Barranc Fondo, la Gessera.

vora exvasada divergent, que correspon a la forma 1 de Tossal Montañes de Moret (Moret 2002b, Fig. 3.1) o a la forma Ib-Peint 3812cd del DICOCER (Adroher 1993). Peça similar a d'altres que apareixen al Piuró del Barranc Fondo (Arteaga 1990, 133, fig. 1) i en d'altres contextos com el Tossal del Moro de Pinyeres (Arteaga 1990, 127) (Fig. 10.34.3).

2) Meitat d'un *pondus* pla de forma circular amb decoració estampillada de motius cruciformes formant una aspa. Segons un dibuix dels fulls d'inventari dels materials annex al diari d'excavació (Bosch Gimpera 1915, 9) (Fig. 10.34.4). Núm. d'inventari: MAC BCN-36853.

Fig. 10.27. Peces d'altres jaciments atribuïdes erròniament a Sant Antoni. Mas de Magdalenes.

LA GESSERA (CASERES)

Cinc fragments que donen el terç superior d'una àmfora ibèrica de vora recta exvasada uns 45° respecte l'eix vertical. Conserva una nansa de cinta força allargada. Decoració d'una línia de quatre filets realitzada amb solcs incisos a la paret exterior sobre l'espatlla. Localitzada en una fotografia publi-

cada a l'Anuari d l'IEC (Bosch Gimpera 1915, 836, fig. 76b). Núm. d'inventari MAC BCN-20033 (Fig. 10.34.5).

MAS DE MAGDALENES (QUERETES)

D'aquest jaciment hem pogut identificar, sobretot gràcies al quadern de dibuix de Joan Cabré,

vuit *pondera* o pesos de teler que estaven inventariats com procedents de Sant Antoni. Són els següents:

- 1) *Pondus* amb decoració solcada de doble aspa a les dues cares i 32 cercles estampats a la part alta. Núm. d'inventari: MAC BCN-36796 (Fig. 10.35.6).
- 2) *Pondus* amb decoració a punxó dibuixant una doble aspa a les dues cares i en escacat, també a punxó, a la part superior. Núm. d'inventari: MAC BCN-36797 (Fig. 10.35.4)
- 3) *Pondus* amb decoració solcada d'una aspa a les dues cares i línia de 10 incisions verticals a la part superior. Núm. d'inventari: MAC BCN-36799 (Fig. 10.35.1).
- 4) *Pondus* amb decoració a punxó dibuixant una doble aspa a les dues cares i una línia de set punts entre dues línies solcades a la part superior. Núm. d'inventari: MAC BCN-36800 (Fig. 10.35.3).
- 5) *Pondus* decorat amb doble aspa solcada a les dues cares i una línia de 10 punts entre línies solcades a la part superior. Núm. d'inventari: MAC BCN-36801 (Fig. 10.35.5).

6) *Pondus* amb decoració solcada de doble aspa dins un marc o recuadre solcat, igual a les dues cares. Núm. d'inventari: MAC BCN-36802 (Fig. 10.35.2).

7) *Pondus* decorat amb una doble aspa solcada en una de les cares i una aspa solcada en l'altra cara. A la part superior decoració d'una perforació al centre, entre dues línies de solcs laterals amb senegles perforacions als vèrtex de cada solc (un total de cinc punts). Núm. d'inventari: MAC BCN-36803 (Fig. 10.35.7).

8) *Pondus* amb decoració solcada amb forma d'aspa a les dues cares (un dels segments doble) i línia de quatre punts entre dos línies de solcs a la part superior. Núm. d'inventari: MAC BCN-36804 (Fig. 10.35.8). Els motius decoratius d'aspa o de doble aspa, i sobretot els motius al costat superior de dos acanaladures paral·leles amb senegles perforacions als vèrtexs i sèries variables de perforacions entre les línies acanalades, són un tipus decoratiu que es repeteix a la majoria dels *pondera* trobats al nucli fortificat de Coll del Moro de Gandesa (Rafel *et al.* 1994).

V. ELEMENTS MOBLES DE LA CULTURA MATERIAL. FÀCIES I CRONOLOGIA

11. LES FASES D'OCUPACIÓ DE SANT ANTONI

HISTÒRIC DE PERIODITZACIONS

En aquest capítol fem una proposta de les diferents fases d'ocupació per a Sant Antoni a partir del material susceptible de donar una cronologia relativa als períodes de l'edat del ferro. Per tant, cada fase cronològica de Sant Antoni vindrà justificada pels materials més significatius de cada horitzó. La majoria d'aquests no apareixen en context, llavors els vinculem amb els seus paral·lels més propers que si han estat ben contextualitzats, per tal de suplir aquesta mancança.

Bosch Gimpera defineix dos períodes d'ocupació en el jaciment (1919, 31; 1923, 663): una fase més antiga, radicada a la part alta, i una ampliació posterior, a la part baixa (vessant oest). Els diferents estudis posteriors han anat mantenint a grans trets aquest esquema, amb una sèrie de matisos, sobretot cronològics, però que no el canvien substancialment (Pallarés 1965; Sanmartí-Grego 1975; Burillo 1987; Moret 2002; 2006).

Els períodes anteriorment proposats per al jaciment són dos, amb divergències cronològiques.

Període I (ocupació de la part alta del poblat)

a) Vers 475/450 aC a 300 aC (Bosch Gimpera 1919, 31; Bosch Gimpera 1923, 663; Burillo 1987, 89; Moret *et al.* 2006, 160).

b) Segle VI aC (Sanmartí-Grego 1975, 116).

Període II (ocupació dels vessants) en un moment indeterminat del segle III aC.

Arrel de les excavacions realitzades en els darrers anys a la vall del Matarranya i les síntesis que se'n deriven, semba versemblant que l'ocupació ibèrica al territori abraça un arc cronològic que va des del segle VII fins el segle I aC, amb un hiatus que compren precisament entre el 350 i el 125 aC. L'encreuament dels resultats de totes aquestes excavacions a permès definir cinc grans fases amb algunes subdivisions (Moret *et al.* 2006, 175-212):

Fase I (650 a 575/550 aC): caracteritzada pel resultat de les excavacions al jaciment del Tossal Montañés I (la Vall del Tormo).

Fase II (575/550 a 525/500 aC): caracteritzada pel resultat de les excavacions al jaciment del Tossal Montañés II (la Vall del Tormo).

Fase IIIa (475/500 a 400 aC): caracteritzada pel resultat de les excavacions als jaciments de El Cerrao (Queretes) i Tossal Montañés (la Vall del Tormo).

Fase IIIb (400 a 350/325 aC): caracteritzada pel resultat de les excavacions als jaciments de El Cerrao (Queretes) i Tossal Montañés (la Vall del Tormo).

Fase IVa (350/325 a 200 aC): període caracteritzat per un hiatus important pel que fa a excavacions recents. El nou estudi de Sant Antoni (Calaceit) esdevé doncs, un paradigma.

Fase IVb (200 a 125 aC): període caracteritzat per un hiatus important en la documentació arqueològica disponible.

Fase V (125 fins canvi d'era): caracteritzada pel resultat de les excavacions als jaciments de Torre Cremada (la Vall del Tormo).

Un complet estudi sobre la gènesi i l'evolució del poblament ibèric al Baix Aragó/Matarranya (Melguizo 2012, 147) proposa un marc cronològic comú per a les diferents àrees que conformen el Baix Aragó i el Matarranya (A: àrea final dels rius Regallo, Guadalopec i Matarranya. B: àrea de la depressió de Valmuel y nord de Saladas de Alcañiz. C: àrea del Guadalopec, entre Calanda y Alcañiz. D: àrea del Matarranya mig y alt. Són aquestes:

Fase I: mitjans del s.VII fins el final del segle VI aC.

Fase II: segle V aC fins el final del segle III aC.

Fase III: segle II aC i I aC fins el tercer quart.

Les dades que presentem en aquest treball no provenen d'excavacions efectuades per nosaltres i, per tant, no són intrínsecament vàlides per tal de modificar seqüències cronològiques establertes. En aquest sentit considerem els contextos estratigràfics propers.

	Bosch 1923	Pallarés 1965	Santmartí-Grego 1965	Burillo 1987	Moret 2006	Jornet 2015	
S. VII AC						Fase 1a	Ferro I
S. VI AC			Primer període			Fase 1b	Ibèric antic
S. V AC	Primer període	Primer període	Segon període	Primer període	Fase 1 (III)	Fase 2a	Iberic ple
S. IV AC	Segon període						
S. III AC		Segon període			Fase 2 (IV)	Fase 2b	
S. II AC					(IV)	Fase 3a	Ibèric final
S. I AC						Fase 3b	Roma República
...						...	...
S. I DC						Fase 4	Roma Alt Imperi
S. II DC							
S. III DC						Fase 5	Roma Baix Imperi
S. V AC						Fase 6	Antiguitat tardana
S. VIII-IX DC							Hisp. Visigot

Fig. 11.1. Taula esquemàtica de perioditzacions.

En efecte, això ens permetrà aleshores enquadrar els materials arqueològics estudiats dins aquests horitzons plantejats a partir d'excavacions recents. De fet perseguim un doble objectiu; per una banda, cercar paral·lels propers dins unes seriacions cronològiques acceptades i establertes. Per altra banda, es tracta d'uniformitzar criteris, aspecte d'una lògica obvia però tant en desús entre els diferents equips investigadors. Arrel del material que hem estudiat, i d'acord a les fases protohistòriques plantejades més recentment per a la Vall del Matarranya (Moret *et al.* 2006, 175), l'àrea D (Melguizo 2012, 147) i per al curs inferior de l'Ebre (Bea 2016, 234), establim aquestes fases cronològiques per a Sant Antoni i per extensió al poblament de la Protohistòria recent de les comarques del Matarranya i la Terra Alta:

FASE 0 / Sant Antoni 0 (22.000-18.000 BP).

Solutrià

Ocupació testimoniada a través de la presència de materials d'aquesta època.

FASE 1A / Sant Antoni 1A (625-550/525 aC).

Primera edat del ferro

Ocupació testimoniada a través de la presència de materials d'aquesta època i la perduració d'alguns murs anteriors en diferent orientació.

Equivalent a: *Fase I* (650 a 575/550 aC) per a la Vall del Matarranya: Ferro I (Moret *et al.* 2006). *Fase II* (mitjans s. VII final s. VI aC) per a l'àrea D: Ferro I (Melguizo *et al.* 2012). Ferro I A (900-700 a.n.e.) per al curs inferior de l'Ebre (Bea 2016).

FASE 1B / Sant Antoni 1B (550/525-475/450 aC).

Ibèric antic

Ocupació testimoniada a través de la presència de materials d'aquesta època i la possible perduració d'alguns murs anteriors en diferent orientació.

Equivalent a: *Fase II* (575/550 a 525/500 aC) per a la Vall del Matarranya: ibèric antic (Moret *et al.* 2006). *Fase I* (mitjans s. VII-final s. VI aC) per a l'àrea D: Ibèric antic (Melguizo *et al.* 2012). Ferro I B (700-450/425 a.n.e.) per al curs inferior de l'Ebre (Bea 2016).

FASE 2A / Sant Antoni 2A (475/450-300 aC).

Ibèric ple

Ocupació testimoniada per la fortificació del cim del turó.

Equivalent a: *Fase IIIa* (475 a 400 aC) per a la Vall del Matarranya: IBÈRIC PLE (Moret *et al.* 2006). *Fase IIIb* (400-350/325 aC) per a la Vall del Matarranya / ibèric ple (Moret *et al.* 2006). *Fase II* (s. V aC-f. s. III aC) per a l'Àrea D: ibèric ple (Melguizo *et al.* 2012). Ibèric II (450/424-225 a.n.e.) per al curs inferior de l'Ebre (Bea 2016).

FASE 2B / Sant Antoni 2B (300-220/180 aC).

Ibèric ple

Ocupació del cim i gran expansió urbana per les vessants nord-oest, nord-est i sud-est del turó.

Equivalent a: *Fase IVa* (300 a 200 aC) per a la Vall del Matarranya / ibèric recent (Moret *et al.* 2006). *Fase II* (segle V aC - f. segle III aC) per a l'Àrea D: ibèric recent (Melguizo *et al.* 2012). Ibèric II (225-175 a.n.e.) per al curs inferior de l'Ebre (Bea 2016).

FASE 3A / Sant Antoni 3A (220/180-120/80 aC).

Ibèric final / època romano republicana

Ocupació testimoniada a través de la presència de materials d'aquesta època i la possible ocupació parcial del cim del turó.

Equivalent a: *Fase IVb* (200-125 aC) per a la Vall del Matarranya: ibèric recent (Moret *et al.* 2006). *Fase III* (segle II aC - f. segle I aC) per a l'Àrea D: ibèric final (Melguizo *et al.* 2012).

FASE 3B / Sant Antoni 3B (120/80-27aC). Ibèric final / època romanorepublicana

Ocupació testimoniada a través de la presència de materials d'aquesta època.

Equivalent a: Fase V (125-0 aC) per a la Vall del Matarranya: ibèric final (Moret *et al.* 2006). Fase III (segle II aC - f. segle I aC) per a l'Àrea D: ibèric final (Melguizo *et al.* 2012).

FASE 4 / Sant Antoni 4 (27aC-100/125 dC). Època romana alt imperial

Ocupació testimoniada a través de la presència de materials d'aquesta època.

FASE 5 / Sant Antoni 5 (175/284-470 dC). Època romana baix imperial

Ocupació testimoniada a través de la presència de materials d'aquesta època.

FASE 6 / Sant Antoni 6 (470-714 dC). Antiguitat tardana / etapa hispanovisigoda

Ocupació testimoniada a través de la presència de materials d'aquesta època i la possible ocupació parcial del cim del turó.

FASE SANT ANTONI 0 (22.000-18.000 BP)

Al Museu de Tarragona es conserven quatre sagetes de sílex (Bosch Gimpera 1931, 821, fig. 38). Es tracta de tres puntes foliàcies d'aletes i peduncle del tipus Parpalló (Gandia) i una típica punta de tipus "fulla de lloret". Indústria lítica característica del període Solutrià (Viñas 1982) (Merino 1994). Aquest i d'altres períodes del paleolític superior i neolític és constata perfectament al territori del Matarranya, especialment amb l'art rupestre llevantí que destaca entre els abrics i balms del proper barranc del Calapatà (Queretes, Calaceit, Vall del Tormo). Descobertes per Joan Cabré el 1903 i estudiades conjuntament amb l'abat Henri Breuil, Pérez Temprado i, posteriorment, per Vallespi, Beltran, Almagro i Ripoll; revisions efectuades per Utrilla. Recentment, Ignacio Royo ha realitzat estudis específics sobre les representacions parietals del barranc. El jaciment del barranc que presenta aquesta fase de Sant Antoni és la Roca dels Moros o els Gascons (Queretes), tot i que, segons Cabré (Cabré 1915)

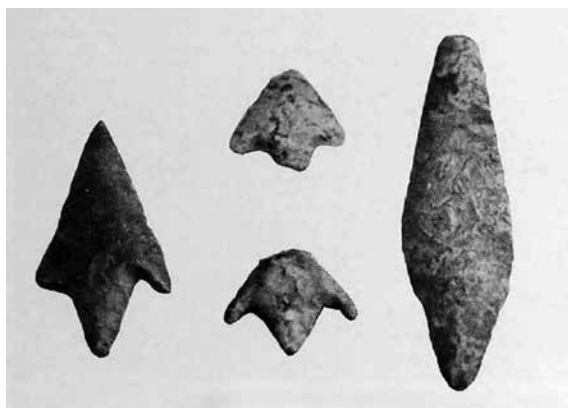

Fig. 11.2. Troballes paleolítiques a Sant Antoni, Fase 0.

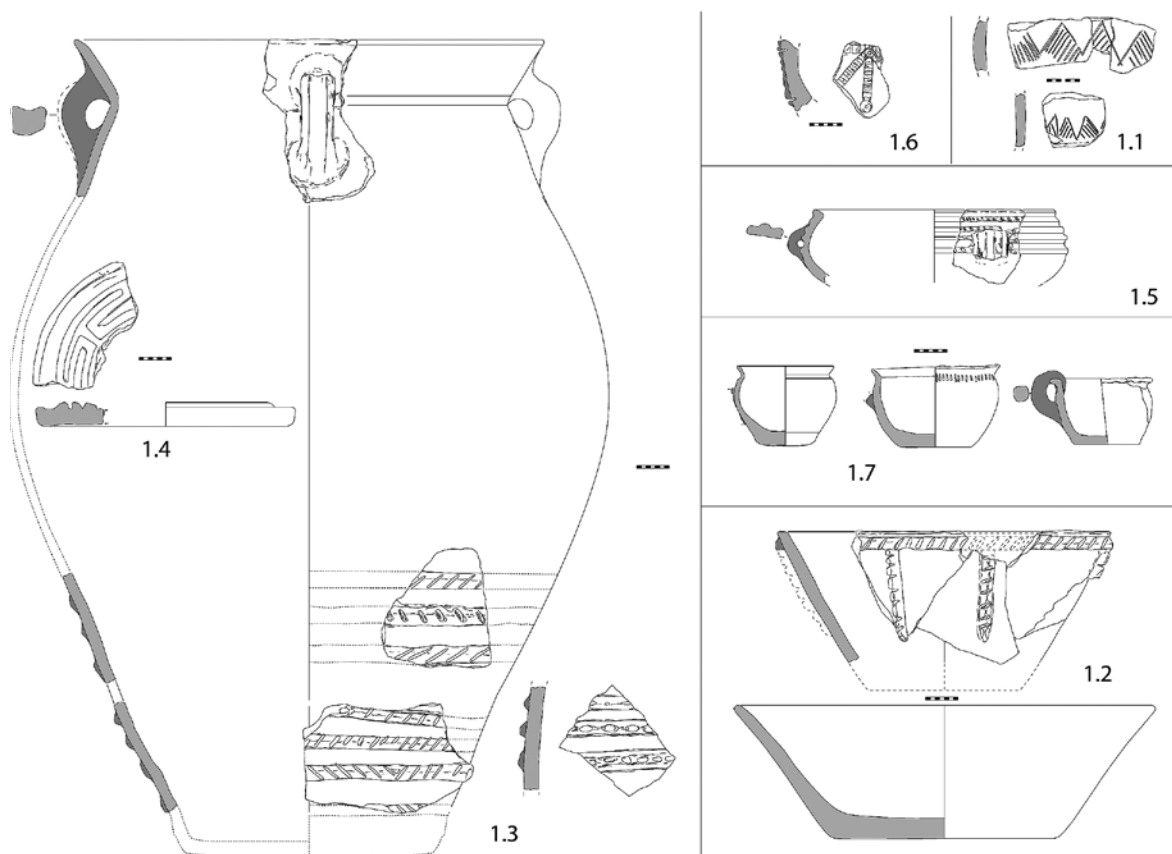
presenta majoritàriament materials dels períodes pertinents al magdalenian, entre les peces recuperades per Cabré n'hi ha exemples de premagdalenian o solutrian (Viñas 1982, 30)³⁷.

FASE SANT ANTONI 1A (625-550/525 aC); 1B (550/525-475-450 aC)

Per a aquest període creiem necessària la recuperació de la discussió sorgida sobre la cronologia de fundació de Sant Antoni i proposar una possible datació, al menys, de segle VI aC tal com apuntava Enric Sanmartí-Grego (1975, 116). Basada en l'existència d'una sivella de cinturó del tipus CIII de Cerdeño (1978, 301) datada a la segona meitat del segle VII i segle VI aC, tot i haver aparegut als nivells d'enderroc de la càmera 9^a de l'edifici 5). Una datació també antiga ens dona la fíbula de doble ressort apareguda a l'edifici 9, que data dels segles VII i VI aC, tot i que podem establir un *terminus ante quem* de meitat del segle V aC (Navarro 1970, 36). En efecte, sobre aquestes dos peces s'ha debatut força a l'hora de justificar l'antiguitat de Sant Antoni degut a l'amplitud de seu arc cronològic. Les últimes revisions han pretès escurçar-ne la seva cronologia fins al segle V aC (Moret *et al.* 2006, 160), apel·lant precisament a la falta de ceràmica de cronologia més antiga que acompanyin el lot (Burillo 1987, 89).

Un dels nostres objectius ha estat el de poder aportar informació al respecte després d'estudiar siste-

37. Una excavació recent a donat una sèrie de materials que constata una ocupació de l'abric també durant el bronze final fins l'ibèric antic (Bea *et alii* 2009, 398). No són les úniques evidències d'ocupació en època ibèrica dels abrics del barranc, en aquest sentit a l'abric de La Font de la Bernarda (Queretes) apareixen representacions pictòriques de l'edat del Ferro com una espasa de doble fil probablement del tipus La Téne (Royo 1999), en aquest sentit l'abric de la Vall-rovera I (Arenys de Lledó) presenta uns gravats simbòlics que l'autor adscriu a representacions ideològiques ibèriques assimilables a la *koiné* mediterrània (Royo 1999).

Fig. 11.3. Taula del material ceràmic atribuïble a la Fase 1: 650-475 aC.

màticament tot el material depositat als diferents museus³⁸. En efecte, creiem que hi ha una sèrie de peces de cronologia antiga que justifiquen plenament el restabliment de l'horitzó fundacional de Sant Antoni vers el 600 aC. Que tot seguit argumentem

VASOS CERÀMICS

Urnas amb decoració incisa

El lot el formen 4 fragments informes de ceràmica a mà pertinents a la carena de dos urnes amb decoració incisa de sanefes de triangles reomplerts de línies obliqües paral·leles (MAC BCN-29664 i MAC BCN-38543). És un tipus d'urna molt estesa en les necròpolis del nord-est peninsular; remunta al bronze final III-B des de la Vall del Segre fins al nord del País Valencià entre 850 i 650 aC (Barrachina 1999, 226). A la zona del Matarranya predomina entre les cronologies del segle VII i principis del segle VI (Rafel 1991, 44; 2003, 34 i 68), amb exemples a Piuró del Barranc Fondo (Massalió) (Bosch Gimpera

1919, 414); Escodines Altes (Massalió) (Bosch Gimpera 1923, 456); Sant Cristòfol (Massalió) (Bosch Gimpera 1923, 645, fig. 461; Rafel 2003, 34-37); la Gessera (Caseres) (Arteaga *et al.* 1990, 45, fig. 2) i los Anoguerets (Calaceit) (Moret *et al.*, 145) (Fig. 11.3.1.1).

Plats tapadora de perfil troncocònic

Un altre tipus freqüent en contextos preibèrics és el plat/tapadora troncocònic de base plana (MAC BCN-18201). És assimilable a la Forma 1 d'E. Pons (1984) o la Forma 1 de Can Piteu-Can Roqueta (Carlús 2001). Aquests vasos, molt habituals al sud de França fins la costa central catalana, disposen generalment d'una nansa perforada. Per citar alguns paral·lels destacarem els nombrosos exemplars de la necròpolis d'Agullana (Palol 1944, lām. IX-XI i XIV), els exemplars de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell) (Carlús, Lara 2000-2001, fig. 6; López Cachero 2005), o els quatre individus (alguns amb nansa i d'altres sense) que formaven part de l'aixovar de la tomba de guerrer de Llinars del Vallès

38. Museu d'Arqueologia de Catalunya i al Museo Cerralbo de Madrid.

(Vallès Oriental), amb una cronologia aproximada de primer quart del segle VI aC (Sanmartí 1993, 20 i 50, fig. 8). També van recuperar-se diversos exemplars de plats-tapadores a la necròpolis del primer ferro (650-575 aC) del Pla de la Bruguera-Centre de distribució Sony (Clot *et al.* 1998), al curs inferior de l'Ebre s'ha pogut documentar en el cas de Sant Jaume (Alcanar) a l'àmbit A4 (Garcia i Moreno 2009, 112 i 113, fig. 8), a Aldovesta (Benifallet) (Mascort *et al.* 1991, 31, lám. 20/1; 24/4 i 5; 31/1; 41/7 i 10. Documentats també al Roquizal del Rullo (Favara) i al Cabezo de Alcalà (Azaila) (Ruiz Zapatero 1979, 270, fig. 14/11 i 12).

Un dels plats/tapadora té decoració de cordó digitat sota el llavi de la paret exterior i sèries de cordons digitats verticals. D'aquesta peça hi ha un paral·lel molt proper, gairebé idèntic, de les excavacions al poblat del Vilallong (Calaceit) realitzades per Duran i Colomines (Bosch Gimpera 1923, 650; 1931, 650, fig. 481), pertinent a un context de segona meitat del segle VII aC (Rafel 2003); de la mateixa cronologia un vas troncocònic amb decoració cordada sota el llavi també incís aparegut a la unitat funerària T.7 de Coll del Moro de Gandesa fixa la cronologia a la segona meitat del segle VII aC (Rafel 1991, 49-2 i 50) (Fig. 11.3.1.2).

Tenalles amb decoració de cordons múltiples

Entre els fragments informes recuperats cal destacar els pertinents a tenalles decorades amb cordons múltiples digitats i/o incisos (MAC BCN-29793, amb vora exvasada i decoració de cordó digitat al coll; entre l'espatlla i la part inferior de la vora s'hi adhereix una nansa (bigeminada o probablement quadrigemina). Al curs inferior de l'Ebre aquest tipus de tenalla esdevé un recipient amb un protagonisme creixent durant la primera meitat del segle VI aC, tal i com ho demostra la seva presència abundant a la fase II (590-560 aC) de Barranc de Gàfols (Ginestar) (Sanmartí *et al.* 2000, 161-162, Fig. 7.8). Aquest tipus es pot rastrejar en algunes imitacions en ceràmica a mà com les documentades a Sant Cristòfol (Massalió) (Bosch Gimpera 1923, 645, fig. 462) i més recentment (Fatás 2004-2005, 165, lám. II.2); les Escodines Altes (Massalió) (Bosch Gimpera 1923, 643, fig. 455) o Aldovesta (Benifallet) (Mascort *et al.* 1988). Però també en cronologies més recents vers finals de segle VI aC com l'exemplar de la UE 185 de Tossal Montañés (Moret 186, fig. 171) (Fig. 11.3.1.3).

Tapadores de pom obert amb canaletes laberíntiques

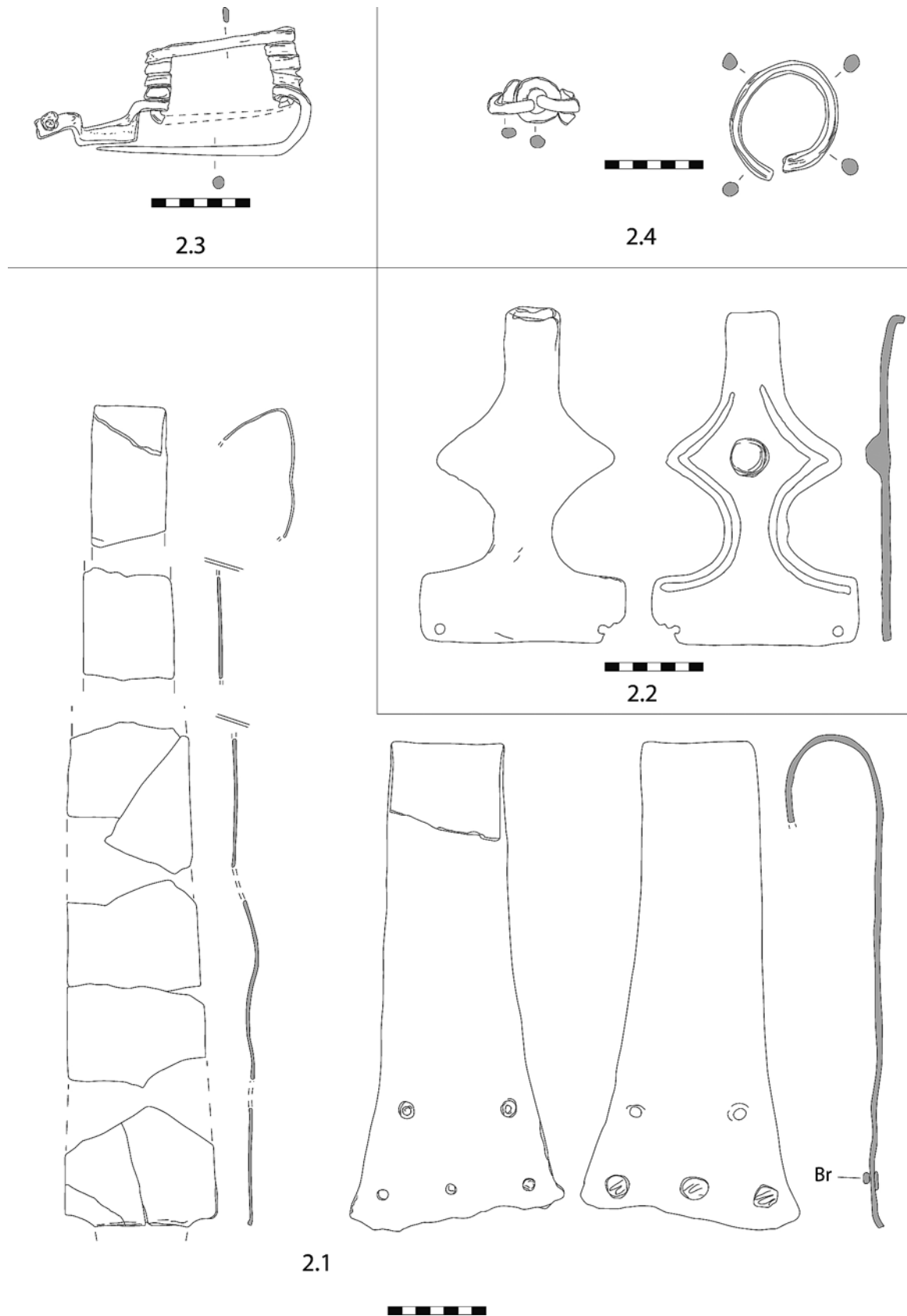
Afegim varis fragments de tapadores de pom obert amb canaletes laberíntiques a la paret externa. Aquest tipus de tapadora és força freqüent en els

repertoris del curs inferior de l'Ebre entre les acaballes del segle VII aC i el segle VI aC (Rafel 2003, fig. 30) (Moret *et al.* 2006, 178, fig. 166); és especialment destacable la presència d'una sèrie d'individus amb decoració particularment sofisticada, procedents del Puig Roig del Roget (Masroig) (Genera 1995; 2002), Coll del Moro de la Serra d'Almos (Tivissa) (Vilaseca 1953, fig. 14, núm. 38), el Calvari (el Molar) (Vilaseca 1943, fig. 16, 2 i 3), Barranc de Gàfols (Ginestar) (Sanmartí *et al.* 2000, fig. 5.171-2 i fig. 5.231-11), Coll del Moro (Gandesa) (Rafel, Blasco 1991, fig. 4), la Gessera (Caseres) (Bosch Gimpera 1913-14, fig. 72), Sant Cristòfol (Massalió) (Bosch Gimpera 1915; 1920, fig. 465), Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs) (Sardà 2007, 112-114, fig. 21), Sepulcre 45 de Entre la Vall de Cabrera i Vinyets (Calaceit) (Rafel 2003), anomenada de tipus Ta1 al Tossal Montañés (la Vall del Tormo) (Moret *et al.* 2006, fig. 169, 1 i fig. 175, 2), Tossal del Moro (Batea) (Arteaga *et al.* 1990, 91, fig. 20, 53 i 54) o el túmul 13 de Mas de Flandí (Calaceit) (Sanmartí *et al.* 1976-78, 169, fig. 2). Localitzem algun exemplar fora de l'Ebre en contextos del segle VI aC al Penedès: com l'apareguda a Font de la Canya (Avinyonet del Penedès) (López *et al.* 2015, 58).

La presència d'un reduït número d'individus de tapadora en contextos més tardans (ambdós barris) podria fer pensar en la possibilitat d'allargar la cronologia de producció d'aquest tipus de tapadores al menys fins el segle V aC (Fig. 11.3.1.4).

Copes globulars de vora reentrant i llavi exvasat

El nostre exemplar (MAC BCN-29668) presenta la vora gairebé testimonial, recta lleugerament sobresortint; la decoració plàstica (de quatre fils de cordons incisos) i nansa (amb dues canaletes) recorda els vasos apareguts als propers jaciments de el Vilallong i molt especialment al de Tossal Redó (amb peu alt) (Arteaga *et al.* 1990, 126 4 i 5). Un vas, amb característiques morfològiques gairebé idèntiques, el trobem a l'àmbit A7 de la Moleta del Remei (Alcanar) tot i que presenta decoracions acanalades a la meitat superior del cos (Gracia, Munilla 1993). Un fragment informe aparegut entre l'aixovar de la tomba 20 de Mas del Roig (Calaceit) presenta decoració de cordons com el nostre exemplar i es data de finals del segle VII aC i principis del segle VI aC. (Rafel 2003, 52, fig. 28/5). Alguns d'aquests vasos tenen nansa tubular aplicada. Aquestes responen a un concepte morfològic que resulta especialment freqüent en el cas dels bols carenats, documentant-se ja des del bronze final, en peces com les trobades a les Escodines Baixes (Sanmartí 1979, 133-135), però també en moments més avançats al Tossal del Moro de Pinyeres, Sant Cristòfol (Massalió) o la Gessera (Caseres).

Fig. 11.4. Taula del material metàl·lic atribuïble a la Fase 1: 650-475 aC.

Fig. 11.5. Vista general del barri 2, ampliació de l'assentament a inicis del segle III aC (Fase 2B).

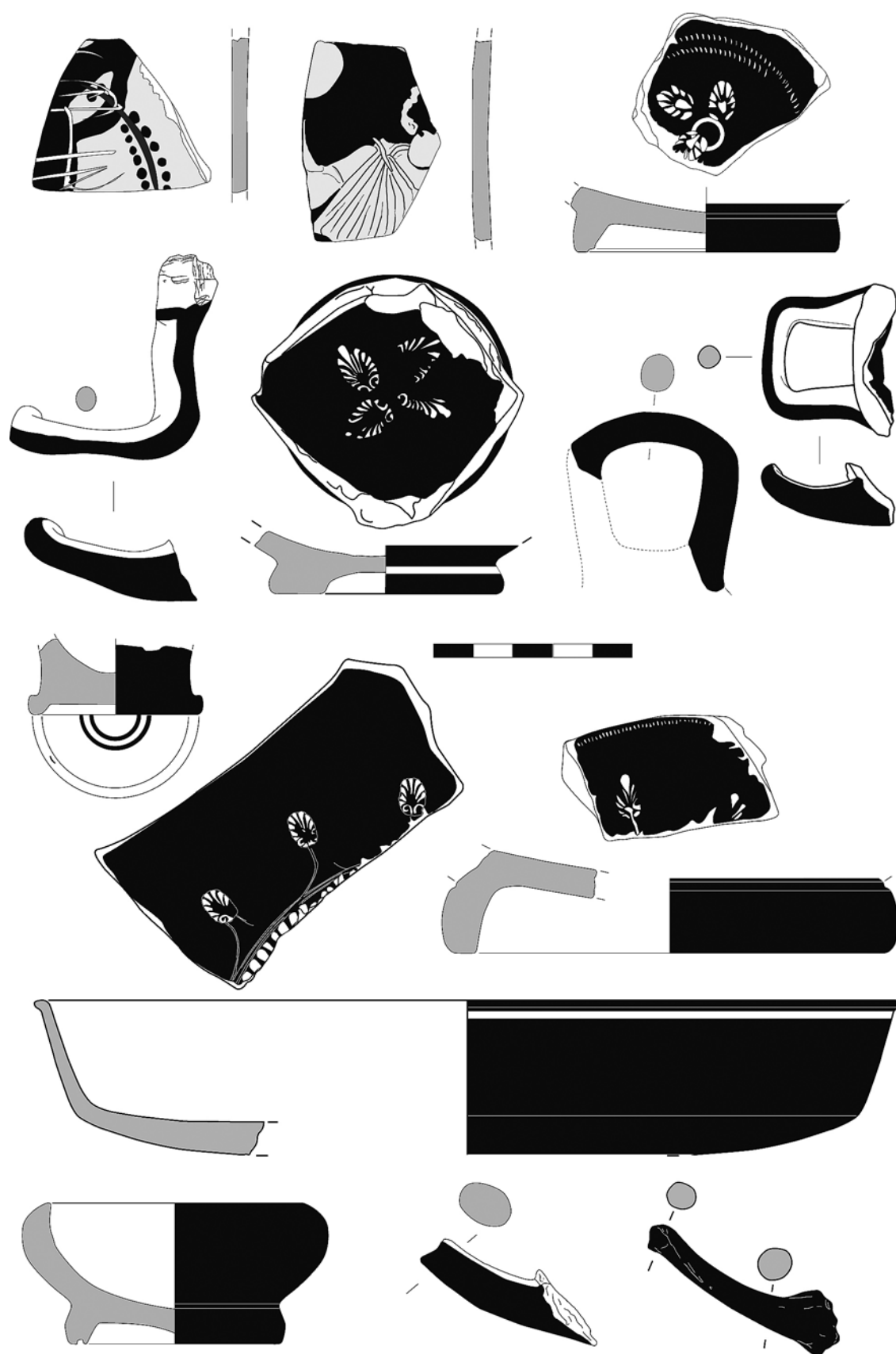
Un nombre significatiu de vasos similars estan conservats al Museu d'Arqueologia de Catalunya. Tot i que tenen la particularitat de tenir el llavi completament bisellat i abandonen la nansa tubular per altre opcions de nansa de cinta trifida, quadrifida o decorada amb angles aplicada sobre el cos de superfície llisa. Creiem veure una tendència evolutiva en aquesta forma en la que s'abandona la decoració al cos i es trasllada a la nansa, que s'aplica cada cop més allunyada de la vora. Per similitud de les pastes d'alguns exemplars amb fragments de peus massissos de trípod podriem intuir una progressiva substitució dels peus alts cap als peus trípod (Fig. 11.3.1.5).

Urnes amb decoració de cordons divergents

Es conserva un fragment informe (MAC BCN-29798) amb una característica decoració plàstica de cordons aplicats al coll, divergents al cos, i a la base, amb paral·lels exactes al Coll del Moro de la Serra d'Almos (Tivissa) (Vilaseca 1953, làm. 3 F), a la Gessera (Bosch Gimpera 1913-14a, 830, fig. 59), al Mas de Flandí (Bosch Gimpera 1915c, 651, fig. 484; Sanmartí, Padró 1976, 169) i en una llar de foc de Barranc de Gàfols (Cela *et al.* 1999, 99). La revisió de materials realitzada dona una cronologia final per al global de Coll del Moro de la Serra d'Almos d'últim quart de segle VI aC (Cela *et al.* 1999, 99) (Fig. 11.3.1.6).

Tasses troncocòniques amb una nansa

Tipus de perfil troncocònic i vora divergent amb una nansa, el tipus destinat per a consum de líquids més estès al curs inferior de l'Ebre i més representat a partir del segle VI aC, tot i que se'n troben exemples a la segona meitat de segle VII aC. A la vall del Matarranya, es documenta la presència de vasos troncocònics a les Escodines Baixes (Massalió) (Fatás 2007, làm. 4/17; làm. 8/34, 38 i 39; làm. 30/131 i 136; làm. 31/144), Piuró del Barranc Fondo (Massalió) (Fatás 2007, làm. 72/2 i 3; làm. 73/10), Tossal Redó (Fatás 2007, làm. 108/1; Làm 111: 20), les Umbríes (Calaceit) (Fatás 2007; làm. 120/18), els Castellans (Cretes) (Fatás 2007; làm. 173/93). Les més antigues són tasses de vora divergent i una nansa vertical aplicada (tipus tz1) (Moret *et al.* 2006, 176, fig. 10). Els individus de Sant Antoni (MAC BCN-18964 i MAC BCN-41630) tenen afinitats morfològiques amb el tipus tz1, en especial la MAC BCN-18964 que es gairebé idèntica a la tasseta amb decoració de línia d'incisions verticals trobada al Piuró del Barranc Fondo i també a dos exemples de la unitat funerària M6.3 i M7.1 de Coll del Moro de Gandesa (Rafel 1991, 92 i 94). També a la Terra Alta, el Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs) dona peces afins ben datades entre 580 i 550 aC (Sardà 2008a, 109, fig. 3). L'altra peça de Sant Antoni amb la característica morfològica de

Fig. 11.6. Material ceràmic importat durant la fase 1B (575/550 – 475 aC) i 2A (475/450 – 300 aC).

tenir el llavi pla exvasat (MAC BCN-18896) presenta afinitats morfològiques amb una peça apareguda a la Gessera (Bosch Gimpera 1913-14c, 835, fig. 72) tot i que a Sant Antoni apareix en un context tardà, en l'enderroc del departament 3 d'entorn 200 aC. Una altra típica decoració aplicada entre el coll i la vora d'aquestes tasses és la de una línia de cordó incís o digitat (MAC BCN-18738). La peça de Sant Antoni està singularitzada per una decoració aplicada al cos de cordó digitat en forma d'angle amb el vèrtex apuntant a la vora. Totes aquestes tasses amb decoració cordada tenen una extensió cronològica fins l'ibèric ple, com exemplifica la tassa tz2 de la fase IIIa de Tossal Montañés (Moret 2002, 118, fig. 3, 2; Moret *et al.* 2006, 189, fig. 174, 5) (Fig. 11.3.1.7).

ELEMENTS METÀL·LICS DE SERVEI

Simpula o cullerots

La presència de *simpula*, majoritàriament en tombes, durant els períodes de primera edat del ferro i ibèric antic és troba ben testimoniada al Llenguadoc i al nord-est de la península Ibèrica. Destaquem aquestes troballes més properes: Mas de Mussols (Santa Bàrbara, Tarragona): tomba 9 i 18 (Maluquer 1984); Les Ferreres (Calaceit, Terol) (Graells 2010); la Solivella (Alcalà de Xivert, Castelló) (Fletcher 1965; Sanmartí 1993). En context d'hàbitat: Moleta del Remei (Alcanar, Tarragona) (Gràcia, Munilla, Pallarès 1988; Munilla 1991); Sant Jaume Mas d'en Serrà (Alcanar, Tarragona) (Graells 2010) (Fig. 11.4.2.1).

ELEMENTS ORNAMENTALS

Sivelles de cinturó

Típica sivella de cinturó d'un garfi amb apèndix de botó i decoració de línies de canaletes laterals. Del tipus CIII de Cerdeño (Cerdeño 1978, 301) datada a la segona meitat del segle VII i segle VI aC La part distal presenta dues perforacions als extrems per a rebre el cinturó (Bosch Gimpera 1915b). Tipus de sivella ben documentada a les necròpolis del curs inferior de l'Ebre com la de Mas de Mussols a Sta. Bàrbara (Maluquer 1984), a la resta de Catalunya com la de Peralada (Pons, Vila 1975) i sud de França (Fig. 11.4.2.2).

Fíbules

Fibula que es caracteritza per tenir dos ressorts oposats a ambdós costats del pont que articulen separatament l'agulla i el peu. La cronologia d'aquestes fíbules ha estat en constant discussió, l'arc cronològic és de segles VI i VI aC, tot i que

podem establir un *terminus ante quem* de meitat del segle V aC (Ruiz-Zapatero 1985; Argente 1994). Es documenten al jaciments propers de Tossal Redó (Navarro 1970, 40), Barranc de San Cristòfol (Rafel 2003, 32-34), Vilallong (Rafel 2003, 49-50), Coll del Moro de Gandesa (Rafel 1991, 50, 65, 82 i 127), entre molts altres exemples (Fig. 11.4.2.3).

Anelles i cadenes

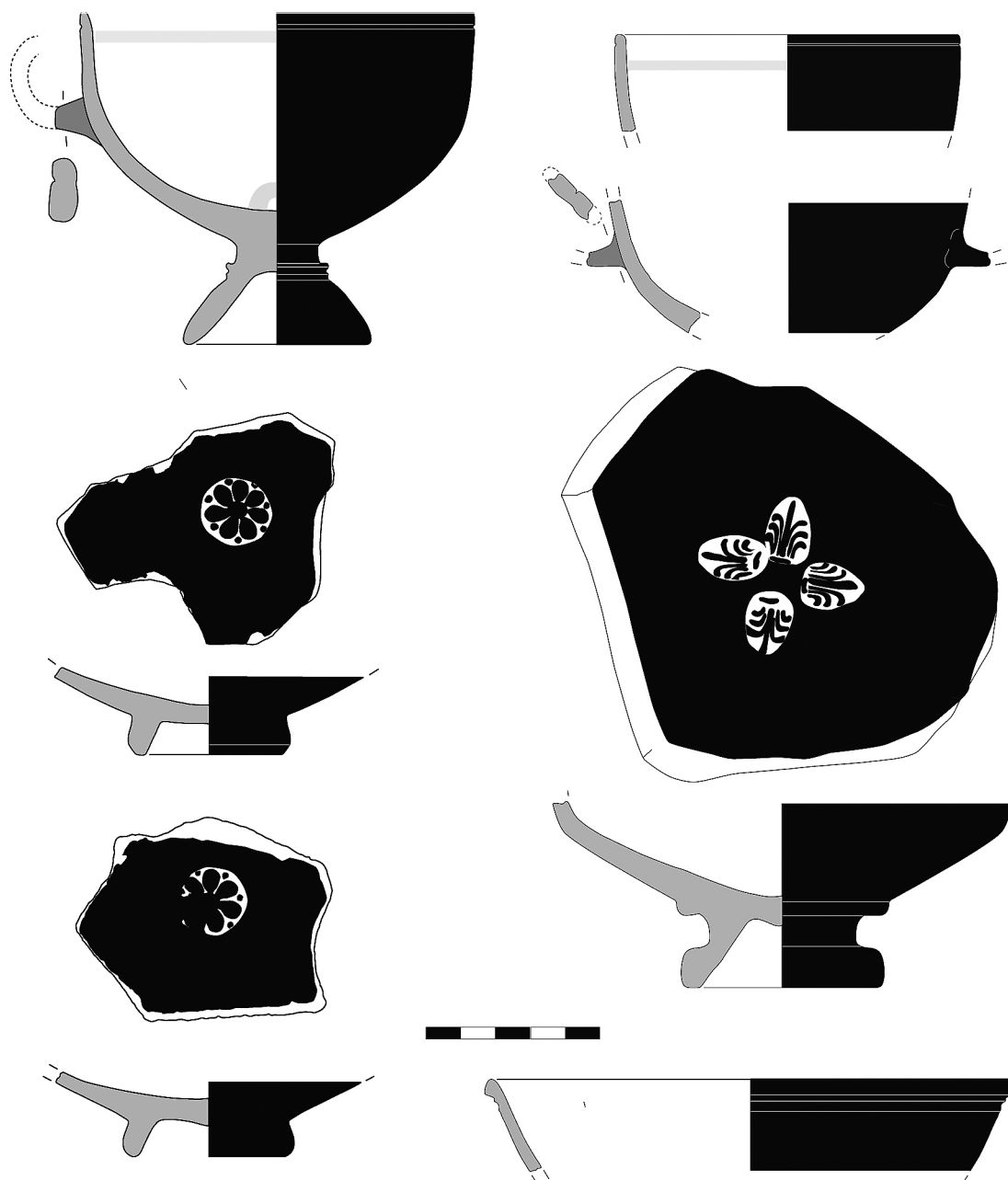
Cercles de bronze de diàmetres diversos i seccions diferents, massisses, que probablement haurien format part d'una cadena o bé anar cosits directament al vestit. La presència de cadenes a diverses necròpolis del nord-est peninsular és freqüent, ja sigui formant autèntiques cadenes o bé com a extrems distals, acabats, com els penjolls globulars. Aquests objectes són molt abundants durant el bronze final IIIB, encara que se'n coneixen moltes perduracions. En context funerari: necròpolis de Can Canyís (Banyeres del Penedès, Tarragona) (Vilaseca *et al.* 1963), Mas de Mussols (Tortosa, Tarragona) (Maluquer 1984), Mianes (Santa Bàrbara, Tarragona) (Maluquer 1987), Coll del Moro (Gandesa, Tarragona) (Rafel 1991) En context d'hàbitat: Aldovesta (Benifallet, Tarragona) (Mascort, Sanmartí, Santacana 1991). Els anells i anelles, en tant formen part d'un conjunt per a fer cadenes amb penjolls amb apèndix esferoidal o tiges suspeses amb una baula, comencen a aparèixer en contextos a partir de l'últim quart del segle VII aC i es perllonga fins el segle VI aC (Rafel 1991) (Fig. 11.4.2.4).

217

FASE SANT ANTONI 2: 2A (475/450-300 aC); 2B (300-220/180 aC)

Com ja s'ha plantejat amb anterioritat; en un moment indeterminat del segle V aC es funda un nou assentament (Fase 2A) que s'amplia pels vessants del tossal a finals del segle IV aC o principis del segle III aC (Fase 2B). Les restes d'aquest poblat de l'ibèric ple constitueixen la part més important de les evidències constructives al tossal (Fig. 11.7). Els trets urbanístics i arquitectònics d'aquesta fase es descriuen extensament en els capítols 7 i 9 degut a la seva gran envergadura. En aquest apartat desenvoluparem específicament els trets característics de la cultura material d'aquest període.

Tots els autors que fan referència als paral·lels urbanístics de Sant Antoni en aquesta fase centren l'atenció en un altre model molt similar, concretament el poblat del Taratrato (Alcanar) (Burillo 1984; Melguizo 2011, 199; Melguizo *et al.* 2012, 147), que també presenta un carrer central i torres quadran-

Fig. 11.7. Material ceràmic importat durant la fase 2B (220-180 aC): tallers campanians.

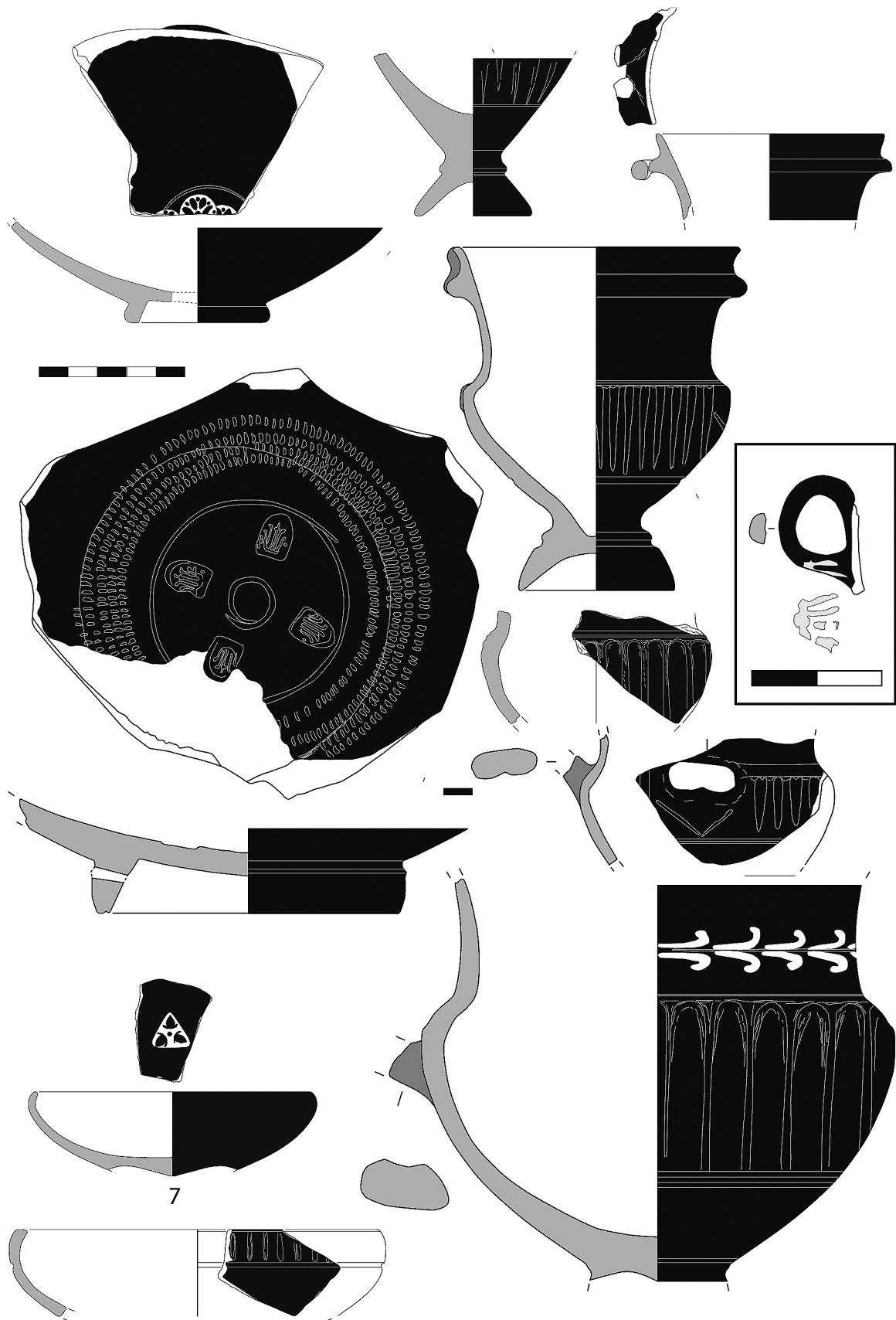
gulars. Hi ha coincidència a situar-ne la fundació cap al segon quart del segle V aC. Una diferència entre els dos assentaments que creiem que és molt significativa és la irregularitat aparent dels murs de Sant Antoni respecte els del Taratrato, que són molt més rectilinis, la qual cosa es tradueix en traçats més netament rectangulars, com correspon a una fundació sense condicionants derivats d'ocupacions prèvies. Creiem, en el cas de Sant Antoni, que

l'adaptació a cases preexistents i l'aprofitament parcial d'aquestes construccions podria haver afectat la fesomia última del planejament urbanístic del segle V aC.

LES IMPORTACIONS³⁹

Aquest horitzó cronològic el tenim datat per cronologia relativa amb importacions de vernis negre àtic

39. Per a la descripció detallada de cadascun dels materials que formen aquesta categoria vegeu el capítol 7.

Fig. 11.8. Material ceràmic importat durant la fase 2B (300-220 aC): vernís negre occidental.

que remunten al segon quart del segle V aC (Fig. 11.6), estudiades abans que nosaltres per E. Sanmartí (Sanmartí-Grego 1975, 116). Tot i això la contextualització dels materials que hem realitzat del barri 2 fixa una cronologia en *terminus ante quem* de 220/180 aC, la mateixa que al barri 1. Ho testimonia clarament la troballa en context dels típics fons de bol de Campaniana A amb decoració estampillada de roseta central, tot i que aparentment també trobem materials de principis de l'edat del ferro I en la Capa II (enderroc).

Advertim que les indicacions donades per Bosch Gimpera sobre l'estratigrafia del barri de dalt és força escadussera i genèrica, la qual cosa fa difícil calibrar del tot bé la fàcies ceràmica corresponent als segles V i IV aC. Per contra, podem aportar una anàlisi global de caràcter quantitatiu i qualitatiu sobre les importacions de l'ibèric ple i, sobretot les de les acaballes del segle III aC.

No incidirem més en els aspectes sobre el material importat que ja hem apuntat a les fitxes de cada compartiment i que parteix de la base dels estudis efectuats per E. Sanmartí Grego (1975) i P. Rouillard (1991). Només volem recordar que la fàcies d'importacions de Campaniana A ens permet datar els enderrocs dels edificis vers l'any 200 aC. És important assenyalar, de tota manera, que entre els materials ceràmics dels nivells d'abandonament apareix una proporció considerable de peces més antigues. Es tracta principalment de ceràmiques àtiques, la majoria del segle IV aC avançat, tot i que hi ha alguns exemplars que remunten fins a la segona meitat del segle V aC. També cal dir que a partir d'aquestes dates no es detecta cap mena de hiatus, ja que també estan ben representades les ceràmiques "protocampanianes", dels diferents Tallers Occidentals del segle III aC (Fig. 11.8). Això pot fer pensar que l'ocupació del lloc arrenca des de les dates més altes, però es manté la incertesa sobre el moment precís de construcció del conjunt d'edificacions actualment conegut i, per tant, sobre la seva naturalesa abans del darrer terç del segle III aC.

LES CERÀMIQUES IBÈRIQUES DE COCCIÓ OXIDADA⁴⁰: CONTENIDORS D'EMMAGATZEMATGE I TRANSPORT

Àmfores. Tipologia marc: 2B2/2C

Tipus gairebé sense representació als fons del MAC-Barcelona, amb algun exemple citat al diari de Bosch Gimpera (1915, 21), el qual distingeix com a

ventruda; suposadament es deu referir al tipus arcaic, més proper als prototipus fenicis (Sanmartí *et al.* 1998, 282). Per la tipologia de l'únic pivot que tenim conservat (MAC BCN-29653), atribuïble al tipus 2B2/2C (Bruguera 1994, 84) proposem una cronologia de finals del segle III aC. Amb tota probabilitat es tracta d'una peça exògena, ja que no sembla que hi hagi centres productors d'àmfora ibèrica al Baix Aragó, ni que aquest tipus d'envàs tingui una difusió tan estesa com en d'altres zones. De fet, es gairebé inexistent a l'oest del riu Algars, contràriament a les tenalles, un altre contenidor de gran capacitat (Rafel, Blasco 1994) (Fig. 11.9.1.1).

Tenalles

Aquest tipus que evoluciona formalment a partir dels grans contenidors del repertori colonial fenici. És ben conegut al sud de Catalunya i al País Valencià durant el període ibèric ple. Es tracta de grans recipients amb fons concavoconvex i amb dos o quatre nanses bífides o trifides. Presenten morfologies diferents segons el perfil del cos o en funció de si tenen espatlla marcada o no (Bonet 1993, 125).

És el tipus ceràmic més ben representat, segons la documentació de les excavacions realitzades per Cabré, amb un total de 80 peces disposades als soterranis dels edificis 1 i 2. La realitat és que ens ha estat impossible trobar el dipòsit actual d'aquesta enorme quantitat de grans orses. Pel dibuix que fa Cabré (Cabré 1907, 60/3; 1910, lám. 66, fig. 88, 2), pareix que es tracti d'una orsa amb dos o quatre nanses bífides i de llavi pla, és a dir, el que es coneix com a *pithos* tipus "Ilturatin" (Bosch Gimpera 1928).

a) *Pithos* de vora reentrant i llavi pla —tipus "Ilturatin"—. Tipologia marc: 2.6 (Cela 1994). Aquest tipus de contenidor es concentra majoritàriament a la plana occidental catalana (Alonso 1999, 127) i el curs mig de l'Ebre des del segle V aC (Burillo i Royo 1996, 3). És un tipus de tenalla que, malgrat la seva gran difusió en aquesta àrea, no sembla que s'estengui gaire més enllà d'aquest nucli. Destaquem un gran nombre d'aquest tipus de peça trobats als jaciments coetanis del Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 1996, fig. 172; Jornet 2006, 25) i Coll del Moro (Rafel 2014, 144). Aquest sistema d'emmagatzematge en grans tenalles té una llarga perduració, com demostren els exemplars recuperats a la Torre Cremada (Moret *et al.* 2006, 206 fig. 185) i a la cisterna de El Palao (Rey 2003, fig. 3 i 4) d'època romana, entre molts d'altres. A hores d'ara no

40. Per a la descripció detallada de cadascun dels materials que formen aquesta categoria vegeu el capítol 12.

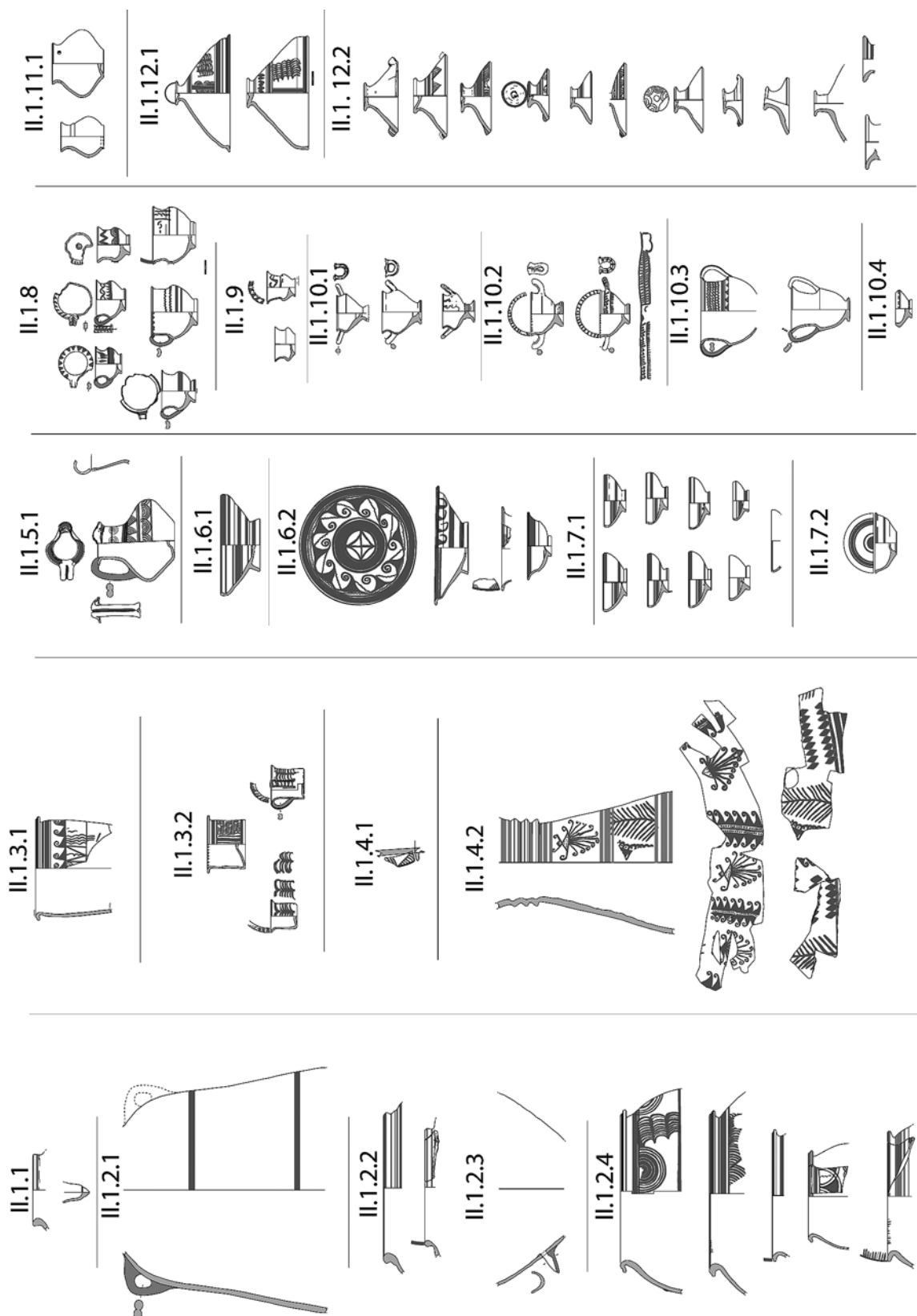

Fig. 11.9. Taula tipològica de formes ibèriques a torn: 220-180 aC.

existeixen tipologies globals que permetin establir-ne l'evolució (Vegas 1973, 118). L'absència d'aquest tipus en l'àrea cossetana i laietana i la seva distribució en els jaciments de la ilercavònia septentrional i l'àrea ilergeta és indicatiu de que es tracta d'una producció pròpia de la Vall de l'Ebre i Segre (Fig. 11.9.1.2.1).

b) Tenalles amb espatlla i vora divergent. Tipologia marc: A.I.2.1 (Bonet, Mata 1992). Tipus de gran recipient amb l'espalla marcada o amb el terç superior carenat. El cos presenta tendència bicònica, cilíndrica o globular. En el nostre cas es tracta d'un petit fragment de vora i carena que ens permet adscriure'l dins el tipus A.I.2.1 de la tipologia de Bonet i Mata (1993). És una forma ben representada al Tossal de les Tenalles de Sidamon (Pellicer 1996, 100). Els nombrosos paral·lels coneguts apunten a una cronologia del segle III aC en endavant (Bonet 1993, 125); trobem més exemples a Coll del Moro de Gandesa (Rafel 2014, 143) i al Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 1996, fig. 7.3; Jornet 2006, 139), entre altres jaciments de la mateixa zona (Fig. 11.9.1.2.2).

c) Tenalles amb broc inferior. Tipologia marc: A.I.3.1/A.I.3.2 (Bonet, Mata 1992). Tipus freqüent a tot el territori ibèric a partir del segle V aC fins finals del segle III/principis del segle II aC (Conde 1981; Ruiz, Molinos 1993, 26 i 27), tot i que a la costa catalana apareix ben entrat el segle IV aC fins a finals del segle III aC i principis del segle II aC (Sanmartí, Santacana 1992, 188). Els tipus de vores més freqüents que presenten són amb secció de coll de cigne o bé plana recta o solcada. Aquest tipus de tenalla té una àmplia difusió pel territori ilerget, com demostren els exemplars apareguts a els Estinclells (Verdú) (Asensio *et al.* 2003), Molí d'Espígol (Tornabous) (Cura 2008, 303), on també es documenta una versió de perfil globular (Cura 2008, 304). A la Terra Alta i Matarranya documentem aquesta forma al Coll del Moro de Gandesa (Jornet *et al.* 2015) (Fig. 11.9.1.2.3).

d) Tenalles / Olles globulars amb vora exvasada i llavi motllurat de tipus "Coll de cigne". Tipologia marc: A.I.2.2/A.II.2.2 (Bonet, Mata 1993). És una de les formes més ben representades dins el repertori domèstic en el món ibèric, ja que representa entre un 30% i un 50% de les formes a torn (Cela 2006). Aquest és el cas de Sant Antoni, on constitueix un 50% de les tenalles conservades al MAC, sempre amb decoració pintada de filets i bandes amb semicercles concèntrics i teuladetes. L'estat de conser-

vació no permet discernir l'alçada de les peces i, per tant, discriminar si es tracta d'olles o tenalles. Tenen una cronologia àmplia, que va del segle VI aC fins al segle I aC. Les produccions tardanes solen presentar engalba blanca a la paret exterior (Fig. 11.9.1.2.4).

"Kalathoi" i altres formes similars

a) "*Kalathoi*". Tipologia marc per al nostre exemplar: A.II.7.1 (Bonet, Mata 1992) / 8.1 (Cela 1994) / C1 (Conde 1993). Aquest subtipus de càlat de perfil cilíndric i de llavi corbat i pendent està molt estès al País Valencià (Bonet, Mata 1992, 130), tot i que al nord de l'Ebre és una forma poc difosa (Conde 1992, 129-131). Les formes amb la vora motllurada del tipus coll de cigne provenen del jaciment de Sant Miquel de Lliria (Bonet 1995, 411); l'exemplar de Sant Antoni pot identificar-se amb la ceràmica edetana i es pot datar d'un moment avançat del segle III aC. És molt significatiu que no tinguem *kalathoi* del grup A1 (Conde 1992), de vora plana i exvasada; els més freqüents en aquesta cronologia al nord-est (Fig. 11.9.1.3.1).

b) Tasses cilíndriques⁴¹. Tipologia marc: Tipus 4 (Lafuente 1992); 11.5 (Cela 1994). Es tracta d'una forma *kalathoide* de perfil troncocònic i parets fines, amb la vora doblegada a l'exterior. Generalment tenen una nansa vertical, però pot no tenir-la. La decoració més freqüent és de metòpes de teuletetes i trams lineals de pintura al llavi. És freqüent la seva localització en contextos de segle III aC als dominis ilergets, per exemple al Molí d'Espígol (Cura 2006, fig 158.2) o els Estinclells (Asensio *et al.* 2003, fig. 234.5). Són significatives les troballes d'aquesta tassa als forns ceràmics de Fontscaldes (Lafuente 1992, 56) que les van fabricar en els primers decennis del segle II aC (Fig. 11.9.1.3.2). La perduració d'aquest tipus de tasses es constata al poblat fortificat del Coll del Moro de Gandesa en cronologies de finals del segle II aC i inicis del segle I aC (Jornet *et al.* 2017).

ELEMENTS DE VAIXELLA I SERVEI

Lebes i "lebetes"

a) "*Lebetes*". Marc tipològic: II.6 (Bonet, Mata 1992). Se'n conserva un fragment de vora que no permet diferenciar-ne el peu (alt o baix) ni concretar més la seva tipologia. Aquests vasos són de boca molt oberta i de perfil globular o semiglobular, de vora exvasada i sense nanses. El nostre exemplar té

41. 70 cm d'ample per 60 cm de profunditat i 80 d'ample x 120 de profunditat s'adapten a la ratio de 10 cm d'ample per 10/15 cm d'alçada (Cura 2006, 1249).

una vora exvasada i el llavi recte amb decoració de quarts de cercle concèntrics. Peça amb una gran difusió al País Valencià, però els paral·lels formals més propers són en terres ilercavones, al Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 1996, fig 8.1) i al Puig de la Misericòrdia (Oliver i Gusi 1984). Excepcionalment apareix més al nord, com el provenient d'Alorda Park (Cela 1994) (Fig. 11.9.1.4 .1).

b) Suports tubulars de lebes/dinos. Marc tipològic: A.V.2 (Bonet, Mata 1993, 163, fig. 18). Objecte de tendència cilíndrica, trencat pels dos extrems, un dels quals, generalment el que reposa al sòl, amb major diàmetre. La seva funció és la de donar estabilitat a recipients grans amb la base molt estreta o cònca. Els suports tubulars, ja siguin llisos o calats, no són molt freqüents, però es coneixen peces aïllades d'aquest tipus en tota l'àrea valenciana, per exemple a Sant Miquel de Lliria (Bonet 1995, 415) i al Puntal dels Llops (Bonet 1995, 415), i a Múrcia (Lillo 1981, 373-374). També se'n coneixen a Azaila, però són molt més estretes que aquest exemplar i es vinculen amb els *thymiateria* (Beltran 1976, 239). La funció de tipus litúrgic-religiós d'aquestes peces ve testificada per la seva freqüència al santuari de Cehegin, a Múrcia (Lillo 1981, 32) (Fig. 11.9.1.4.2).

Gerres

a) *Oinochoai de boca trilobulada*. Tipologia marc: A.III.2 (Mata, Bonet 1992) / 6.3 (Cela 1994). Vasos caracteritzats per la seva boca trilobulada, inspirats en formes gregues o fenícies (Sardà 2008). En el cas de l'únic exemplar conservat de Sant Antoni (hi ha almenys dos peces més, que han desaparegut, en les fotografies de Cabré) observem que l'existència d'un ull pintat al broc. Decoració similar la trobem als propers assentaments del Coll del Moro de Gandesa, a l'Horitzó III (350-220/180 aC) (Rafel *et al.* 2014, 149), a la fase IV de Tossal Montañés (Moret *et al.* 2006) i al Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 1996, fig. 9), entre altres (Fig. 11.9.1.5.1).

b) *Situlai*. Tipologia marc: A.II.11 (Mata, Bonet 1992) / 6.1 (Cela 1994). Gerra de cos globular o piriforme, de vora exvasada, amb la característica nansa sobre elevada aplicada diametralment "tipus cistella". És una forma d'àmplia difusió arreu del món ibèric, com demostra la seva fabricació en serie a les terrisseries penedesenques de ple segle III aC d'Hortes de Cal Pons i Valls d'en Foix (Asensio *et al.* en premsa). Té una àmplia cronologia de producció que va des del segle VI aC fins al segle II aC (Bonet, Mata 1992, 131). A Catalunya, però, apareix encara en contextos del primer quart del segle I aC, concretament a el Vilarenc (Cela 1994, 161). Hi ha exemplars similars en jaciments de la zona de l'Ebre

com el Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 1996, fig 8.3) i de l'àrea ilergeta com els del Tossal de les Tenalles (Pellicer 1966, 100) i Margalef (Junyent 1972, 114).

Plats

Diferenciats dels bols perquè la vora mesura més de 150 mm.

a) Plats de vora reentrant. Marc tipològic: A.III.8.2 (Mata, Bonet 1992) / 9.2 (Cela 1994). Tipus molt freqüent en jaciments de l'ibèric ple. La decoració de bandes i filets horitzontals recorda la de peces homòlogues documentades al Tossal de Sant Miquel de Lliria (Bonet 1995, 414). Es donen dos tipus de base en aquests plats: massissa i anular; el nostre exemplar té del segon (Fig. 11.9.1.6.1).

b) Plats de vora exvasada. Marc tipològic: A.III.8.1 (Mata, Bonet 1992) / 9.1.1 (Cela 1994). Tipus amb llavi arrodonit i lleugera carena alta. Peu anular molt marcat. A la zona de l'Ebre, aquests tipus de plats es localitza en nivells de l'ibèric antic, com al Tossal del Moro (Arteaga *et al.* 1990, fig. 48.1), la Gessera (Sanmartí-Grego i Padró 1978, fig. 4.5), però també durant l'ibèric ple, al Tossal Montañés, corresponent a la forma 1 (Moret 2002, fig. 3.1). A la zona edetana aquests plats, profusament decorats, apareixen entre el segle IV aC i II aC (Bonet 1995, 413). Aquesta forma té en alguns casos una llarga perduració fins el segle I aC; exemples d'Azaila i de Tiro del Cañón ho posen de manifest (Beltran 1984). Pel que fa el desenvolupament de la decoració interna dels vasos, si en tenen, ens recorda als estils decoratius de Azaila-Alloza, tot i que s'ha vist en aquest darrer estil certs trets característics de la ceràmica de Lliria (Beltran 1996, 111), on s'estableix una cronologia per a aquests plats de l'ibèric ple (Fig. 11.9.1.6.2).

Bols

a) Bols de vora reentrant. Tipologia marc: A.III.8.2 (Mata, Bonet 1992) Tipus molt ben representat, amb 9 individus, 8 dels quals amb decoració de bandes i filets horitzontals a la paret interior i exterior. El seu diàmetre de vora oscil·la entre els 140 mm i els 120 mm, per una alçada de 50 a 55 mm. És una forma amb molt poca variació morfològica. Atuell de gran difusió i variabilitat arreu del món ibèric (Fig. 11.9.1.7.1).

b) Bols amb fons umbilicat. Tipologia marc: 10.3 (Cela 1994). Aquest tipus de bol és poc freqüent a les comarques meridionals de Catalunya i al Baix Aragó, mentre que, per contra, és força abundant al nord del Garraf, a la Laietània, a la zona empordanesa i al Lluçanès (Sanmartí i Santacana 1992, 85). Se sol datar entre finals del segle IV aC i finals del segle III aC (Fig. 11.9.1.7.2).

Tasses

Tipologia marc: A.III.7 (Mata, Bonet 1992). Igual que passa amb el tipus 10.3, les tasses A.III.7 són una producció molt ben representada al lot del MAC, fins al punt que la peça 18787 és la referència del corpus tipològic de l'assaig de tipologia sobre la ceràmica ibèrica de Mata i Bonet. Sovint s'engloben de forma genèrica dins el grup de vasos bicònics, com les trobades a Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 1996, fig 14). És un tipus poc freqüent en el repertori ibèric, fet que fa molt complicat intentar establir-ne una classificació detallada, així com una aproximació cronològica fiable. Tot i que sembla ser una producció típica de la zona entre el Baix Aragó i la Ribera d'Ebre. Destaca la total absència de la varietat en ceràmica reduïda, tant freqüents en altres àrees (Fig. 11.9.1.8).

Vasos calciformes

Tipologia marc: A.III.4 (Mata, Bonet 1992) / 11.1 (Cela 1994). Tipus documentat des de finals del segle VI aC fins a finals del segle III aC i inicis de la següent centúria. L'únic canvi morfològic destacable és que en els últims decennis de la seva producció el perfil tendeix a fer-se més carenat (Cela 1994, 172). Les mesures d'aquests tipus de vasos oscil·len entre els 5 i els 20 cm. d'alçada. Els exemplars de Sant Antoni són de la variant més petita (entre 5 i 7 cm) (Fig. 11.9.1.9).

Imitacions de vaixel·la fina de vernís negre

En aquest grup classifiquem tota una sèrie de perfils ceràmics que recorden a produccions de vernís negre exògenes, de l'àmbit mediterrani. Del món grec s'imiten el *kylix*, el *skyphos*, el *kantharos*, el cràter, i la pàtera; del món púnic, els gots plàstics i els "*kernoi*"; de l'àmbit itàlic, les ceràmiques campanianes (Fig. 11.9.1.10.1).

a) Copa *Skyphoi*. Tipologia marc: A.VI (Mata, Bonet 1992). L'escif (*skyphos* en grec) és una peça molt imitada. Es tracta d'un recipient relativament alt, però obert, de profunditat mitjana, entre 70 i 100 mm, amb excepcions, i de perfil en "essa", amb nansa horitzontal ondulada sobre l'espalla. Sovint es troba decorat. La base pot ser còncava, anular o destacada. Sembla tractar-se d'una imitació tardana dels *skyphoi* grecs. És una forma típica del segle III aC. En el lot de Sant Antoni trobem una peça de ceràmica reduïda que recorda a les produccions COSCAT, tot i que s'allunya dels prototips canònics de la Forma 15 d'Ullastret (Rodríguez 2003) (Fig. 11.9.1.10.1).

b) Copa *Kylix-skyphoi*. Tipologia marc: A.VI.2/3 (Mata, Bonet 1992). La *kylix-skyphos* és una forma molt característica de la zona edetana, per exemple a Los Villares (Mata 1991, 101) i el Puntal dels Llops (Bonet, Mata 1981, 134), també és especialment habitual en els estrats d'entorn 200 aC del Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 1996, 180, fig. 13; Jornet 2006, fig. 11, 167 a 168) tot i que a Sant Antoni predominen els exemplars de peu alt. Tret diferencial amb el Castellet de Banyoles. Els paral·lels més propers són als jaciments de el Vilallong (Fatás 2007) i els Castellans⁴² (Fig. 11.9.1.10.2).

c) Copa *Kantharoi*. Tipologia marc: A.VI.4 (Mata, Bonet 1992). Els exemplars de Sant Antoni són de dos tipus. Per una banda el que imita la forma d'un *kantharos* gairebé de forma canònica; de nanses trilobulades verticals sobre elevades que s'uneixen de la carena al llavi. L'altre model és el més típic, afí als tipus A.VI.4 de Mata i Bonet (1993, 168) que es localitzen a Sant Miquel de Lliria, Puntal dels Llops i El Amarejo (Mata, Bonet 1995, 431) (Fig. 11.9.1.10.3).

d) Bol de petites dimensions. Imitació de la forma de vernís negre Lamboglia 34a/F2737 de Campaniana A. Es tracta d'un petit bol de vora reentrant, de petites dimensions. De gran difusió al segle II aC, remunta a l'últim quart del segle III aC (Fig. 11.9.1.10.4).

Petits recipients

Són recipients d'alçada inferior als 10 cm, i de formes diverses. Estan relacionats amb activitats d'ús personal (per contenir perfums, colorants, etc.), religioses, funeràries (ungüentaris) o joguines. Normalment se'ls coneix amb el nom de microvasos (Mata, Bonet 1992, 414) o vasets de fireta (Pons 1997, 80).

a) Botelles. Tipologia marc: A.IV.1 (Mata, Bonet 1992). Es tracta de dos botelles de perfil piriforme, amb el coll estret i vora exvasada de llavi arrodonit, un dels quals presenta nervadura entre el cos i el coll. Poden presentar perforacions *ante coctionem* per poder ser penjats. Aquest tipus d'atuell sol tenir unes cronologies avançades, a partir de finals del segle III aC en endavant (Fig. 11.9.1.11.1).

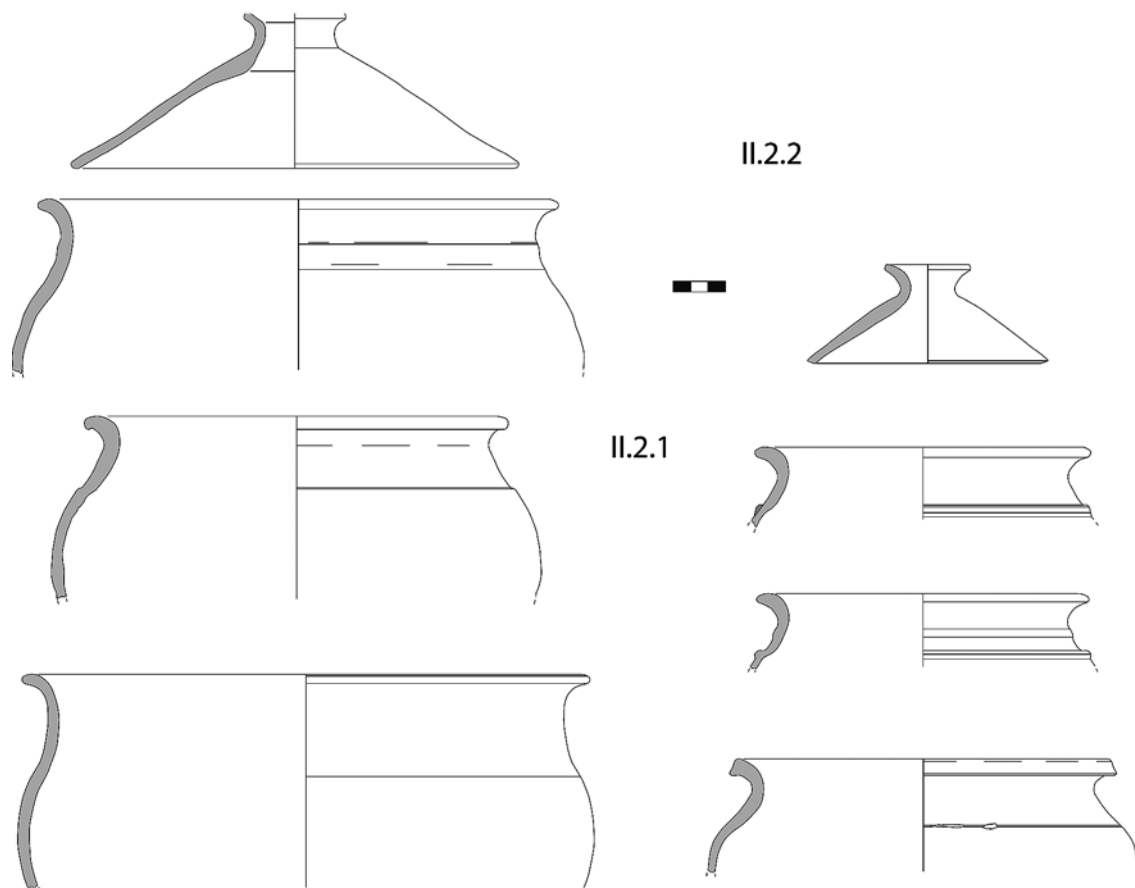
Tapadores

Tipologia marc: A.V.1 (Mata, Bonet 1992) / 12 (Cela 1994).

a) Tapadores de pom discoïdal. Tipologia marc: A.V.1.1 (Mata, Bonet 1992). Conjunt de tapadores de perfil troncocònic i vora recta o lleugerament

42. Materials guardats al Museu Municipal de Queretes. Cerca realitzada pel mateix sotasignat.

Fig. 11.10. Taula tipològica de formes ibèriques de cuina a torn: 220-180 aC.

reentrant de pom tancat; solen presentar la superfície externa amb decoració pintada molt diversa. El seu diàmetre (Bonet 1995, 415) i la forma del llavi estan determinats pel tipus de vas que hagin de tapar. Pel diàmetre que tenen aquest exemplars, probablement tapaven tenalles, versemblantment carenades (Fig. 11.9.1.12.1).

b) Tapadores d'urnes d'orelletes. Tipologia marc: 2.2 (Cela 1994). Es tracta d'un tipus present des del segle VI aC a jaciments com el Turó del Calvari i Coll del Moro (Graells, Sardà 2004-2005, 174). Aquestes tenalles esfèriques/tapadores de tipus arcaic tenen continuïtat i difusió per tot el món ibèric septentrional fins al segle III aC. Durant aquest període disminueixen el gruix de les parets i les mesures del diàmetre cap a uns 10 cm (Rafel 2014, 145). Un altre tret significatiu és la progressiva degeneració funcional de les orelletes, que esdevenen un element merament decoratiu (Fig. 11.9.1.12.2).

OBSERVACIONS REFERENTS A LA DECORACIÓ PINTADA SOBRE CERÀMICA

Pintura bícroma

Tècnica de decoració característica de la zona ede-

tana septentrional, concretament a Castelló. Per aquestes peces se'ls hi dona una cronologia de primera meitat de segle IV aC (Bonet, Mata, 1997,46). Trobem paral·lels d'aquest tipus de produccions a jaciments de la Conca del Regallo i Gauadalope; el Palao (Moret, 2005-2006) i el Taratrato (Melguizo *et al.* 2012). Aquesta decoració és molt característica de la zona del Baix Palància, l'Horta, el Camp de Túria i la franja costera de la Plana Baixa valenciana. Identificada als tallers ceràmics del Pla de Piquer (Alfara d'Algímia), a l'òrbita d'Arse (Sagunt) (Aranegui, Martí 1995).

Pintura de l'estil decoratiu d'Alloza-Alcorisa-Azaila

Dos dels tres fragments de ceràmica amb decoració figurada que podrien pertànyer a aquest grup descrits i dibuixats per Pallarés (1965) actualment es troben desapareguts, Malauradament no es fa cap referència sobre el context on van ser trobats. D'aquesta manera no es pot certificar a quina fase d'ocupació podrien pertànyer.

Una dada a tenir en compte degut a que l'aparició de pintura figurada a Sant Antoni ha posat de relleu que aquest estil pictòric hauria estat el resultat

d'una evolució de més d'un segle a partir d'un probable focus baix aragonés (Moret *et al.* 2006). Aquest tipus pictòric sembla ser que podria ser tan antic com l'estil de Lliria (Bonet 1995). Observacions de caire estilístic posen de relleu les similituds d'aquest fragment amb d'altres de l'àrea contestana (Maestro 2010).

CERÀMICA GROLLERA (TIPUS B)⁴³

Categoria de recipients de producció autòctona que per les seves característiques tècniques (produïdes a torn però amb pastes grolleres, de desgredant abundós, grandària considerable i superfícies tosques i mai decorades). Generalment s'associa a ús culinari.

Olles

Tipologia marc: B.1. Peces de perfil en "essa" amb base concavoconvexa (tipus B.1, Mata, Bonet 1992). Algunes tenen una nervadura llisa a l'espalla. Tenen una cronologia de producció molt àmplia, que va des del segle VI aC fins a època iberoromana. A certes zones de Catalunya la ceràmica a mà continua essent la principal tecnologia més utilitzada per atuells de cuna, de manera que aquestes produccions no assoleixen la importància que tenen a València. Tot i això, pareix que hi ha una producció a l'Urgell de ceràmica grollera a torn, coneguda com "olles tipus Tornabous", probablement amb fabrica a la ciutat ibèrica del Molí d'Espígol. Són freqüents a la Catalunya meridional i interior a partir del segle IV aC, amb una incidència més gran al segle III aC. A Sant Antoni trobem olles de perfil més sinuós; però d'altres amb el perfil angulós, gairebé amb tendència cilíndrica; tipus típic al Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 1996, 170; Jornet 2006, 22). Altres exemplars que tenen decoració de cordó llis, recorden a les produccions ilergetes (Fig. 11.10.2.1).

Tapadores

Tipus de tapadora de perfil troncocònic o còncau i llavi arrodonit. Amb l'especificitat que té el pom obert. Característica morfològica igual que les aparegudes al Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 1996, fig 5) (Fig. 11.10.2.2).

CERÀMICA A MÀ

Olles

Categoria formada pels típics recipients de boca oberta i base plana amb gran diversitat formal i

decorativa. A Sant Antoni trobem aquests tipus: olla de perfil en "essa", olla de vora divergent, olla cilíndrica, de perfil carenat, globulars amb llavi bisellat i de conus invertit. Les decoracions generalment són amb cordó digitat, ungulat o incís, però també es dona la decoració impresa i estampillada. Les impressions documentades són de punta de sageta que es repeteix entre diverses peces. Hi ha d'altres motius de decoració impresa entre els pondera de Sant Antoni però les sagetes són els únics motius impresos sobre el material vascular. Tipus d'una gran difusió entre la ceràmica no tornejada ibèrica.

a) Olles de perfils en "essa". El tipus d'olla més ben representada en els conjunts de cuina ibèrics. Es tracta dels típics atuells de paret gruixuda amb fons pla i perfil sinuos. Pel que fa el tractament extern, poden ser llises o decorades amb cordó digitat i/o ungulat (Fig. 11.11.3.1.1).

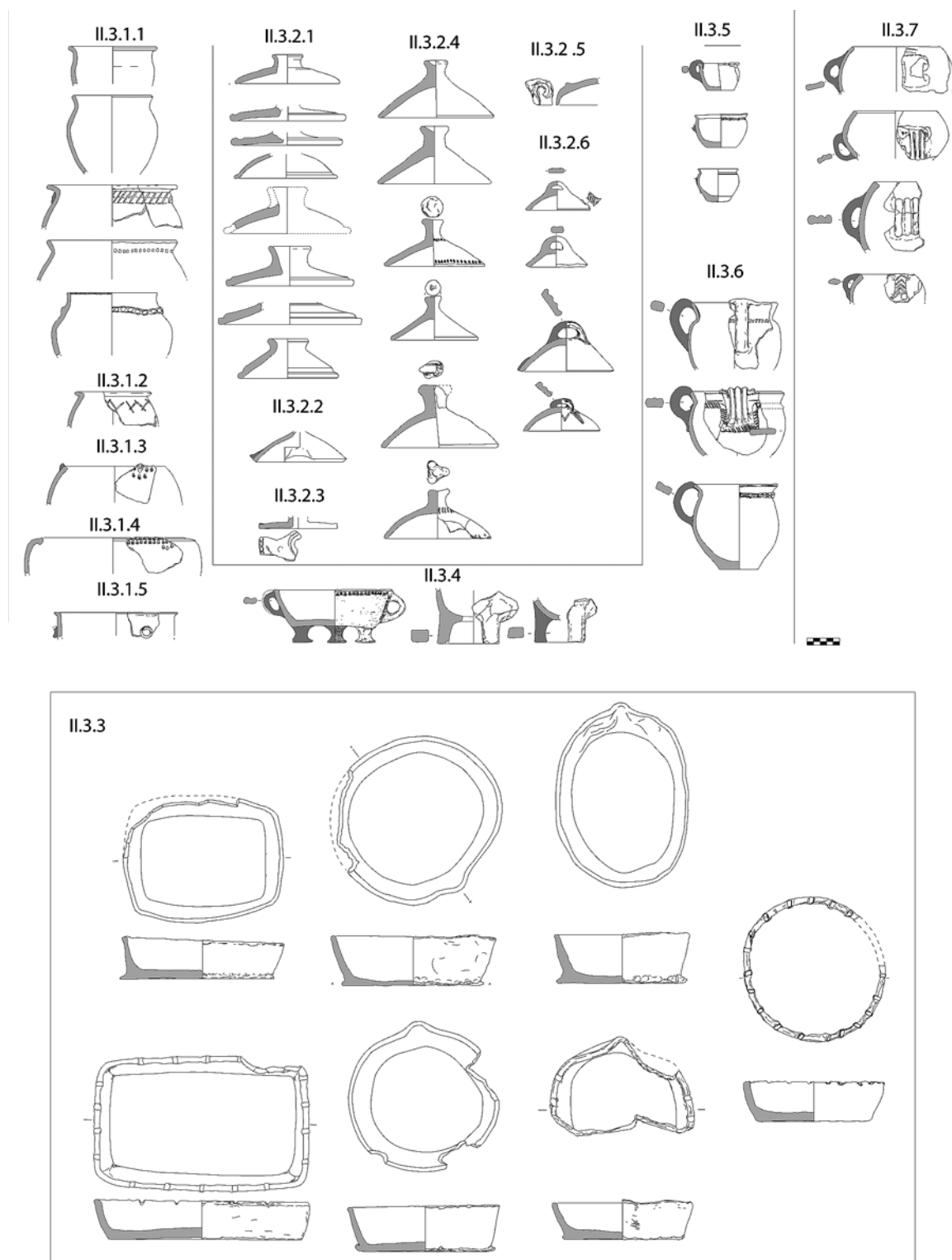
b) Olles tipus "Azaila". Envàs de perfil ovoide amb vora divergent i llavi reentrant. La anàlisi macroscòpica de la peça defineix que és de pasta negra, rugosa i grollera amb desgredant de quars i mica. La decoració típica és de sanefa de línies incises realitzades *ante coctionem* amb un instrument de punta roma sobre el terç superior de la superfície exterior. Una gran quantitat de ceràmica d'aquestes característiques apareix a l'estrat V del Cabezo de Alcalà datat genèricament en els segles VI-IV aC (Beltrán 1977, 30-31 i fig. 6). Apareix una vora d'una olleta d'aquest tipus a el Palau en la fase d'inicis del segle IV aC (Moret 2005-2006, 166, fig. 4.1) (Fig. 11.11.3.1.2).

c) Olles de tanca hermètica. Són un tipus d'olla de perfil globular amb llavi bisellat. En el cas de l'apareguda a Sant Antoni presenta decoració d'un aplic triangular al llavi també bisellat. Són uns tipus que evolucionen de les urnes d'orelletes típiques de la fase I per això, de vegades porten aquests aplics decoratius a mode d'orelletes atrofiades. A més a més, a la paret exterior, sota el llavi, s'hi desenvolupa una línia decorada amb estampilles sagetiformes (Fig. 11.11.3.1.3).

Tapadores

Les tapadores es diversifiquen i de la clàssica distinció entre pom obert i tancat o massís, i llises o amb canaletes laberíntiques passen a tenir un repertori més divers amb tapadores amb nansa bífida, trifida o de quatre segments, amb llavi bisellat o arrodonit, amb decoracions plàstiques, incises, cordades, ungulades o impreses. Aquest dimorfisme, amb tot, no sembla respondre a una

43. Per a la descripció detallada de cadascun dels materials que formen aquesta categoria vegeu el capítol.

Fig. 11.11. Taula tipològica de formes ibèriques a mà: 220-180 aC.

evolució de la forma. Entre les decoracions, menció especial mereix les incisions que recorden per la forma a la lletra **[u]** del signari ibèric. Aquesta incisió es troba a la paret exterior de la peça just a sobre de la vora, aparentment bisellada. Pel que respecta la paleografia del símbol, cal advertir que els traços

distals de les incisions estan sobregirats cap a l'interior, de manera que més haviat recorda el signe **[bi]** duplicat des del seu propi eix de simetria. Aquest tipus de signe es troba en d'altres peces a mà acompanyant decoració plàstica que representa a l'ariet o moltó (Fig. 11.11.3.2.1 a 6).

Safates o cubetes d'argila de base plana

Tipus nombrós dins el lot de ceràmica conservat, algunes d'elles amb context estratigràfic, però gens habitual a la resta de jaciments ibèrics del nord-est. Aquestes peces poden ser cilíndriques, el·lipsoïdals o rectangulars i sempre tenen el fons pla i vora recta lleugerament exvasada. El llavi quan té aquesta decoració és digitada i les cilíndriques o el·lipsoïdals de vegades presenten un broc pinçat al llavi.

Hem de buscar l'origen d'aquesta forma en les pàteres de fons pla, parets curtes i lleugerament exvasades trobades en jaciments de la primera edat del ferro. Com els exemplars d'Aldovesta (Mascort *et al.* 1991, 31; lám. 28, fig. 1 a 3); una safata o *lekane* trobada a Barranc de Gàfols en contextos de la fase II (Sanmartí *et al.* 2000; fig. 181.12) i una petita pàtera de l'àmbit A4 de Sant Jaume (Garcia, Moreno 2009), per citar alguns jaciments del curs inferior de l'Ebre.

Pel que fa els exemplars del període ibèric ple paral·lelitzables amb els exemplars de Sant Antoni trobem exemples a la costa cessetana al nucli fortificat d'Alorda Park (Sanmartí, Santacana 1994, 93 fig. 55, 19) en contextos d'entorn 200 aC. Més al sud, a l'Edetània, estan documentades al jaciment de Los Villares (Caudete de la Fuentes) (Bonet, Mata 2009) (Fig. 11.11.3.3).

Vasos trípodas

Tipus de safata o pàtera de fons pla amb les parets rectes lleugerament exvasades i dues nanses de secció de cinta que arrenquen des del llavi fins gairebé la part inferior de la paret. Al fons, tres peus massissos eleven del sòl la base d'aquesta safata. Decoració impresa de línies sagetades a la paret exterior, sota del llavi i contornejant les nanses. Peça sense paral·lels atribuïbles, però trobada en context del segle III aC a l'enderroc de l'edifici 1. Destaca la decoració estampillada, gens freqüent en les zones septentrionals del món ibèric. Aquesta decoració coincideix amb altres dues peces del mateix jaciment i amb una gran quantitat de *pondera*; la qual cosa ens fa pensar en un lot de ceràmiques produïdes en el propi Sant Antoni. Futurs estudis haurien d'anar encaminats a una anàlisi exhaustiva dels motius decoratius trobats a Sant Antoni i al territori del Baix Aragó, per tal d'observar el volum i el radi de distribució i establir els possibles focus (Fig. 11.11.3.4).

Tasses de perfil troncocònic i una nansa

Pel que fa les tasses destaquem la prolongació de la forma típica de tassetta de perfil troncocònic i vora divergent amb una nansa típica de la fase I en contextos de finals del segle III aC. Aquests tipus de tasses són similars a les de tipus Tz2, aparegudes

en el segle V aC als contextos de Tossal Montañés i el Cerrao (Moret *et al.* 2006, 189) (Fig. 11.11.3.5).

Gerretes

De la mateixa manera que passa amb les tapadores, trobem una gran diversitat formal per aquestes peces. La nansa té tendència a sobre elevar-se lleugerament per damunt del llavi i la nansa és de secció rectangular, de vegades amb varis solcs longitudinals per la part exterior. Son exemplars de petites dimensions, que no superen els 15 cm de llargada, de perfil globular i llavi divergent. Decoracions de cordó digitat i incís per sota la vora i de vegades disposades al cos (Fig. 11.11.3.6).

Copes globulars de vora reentrant

Tipus de vas globular amb llavi bisellat de mides diverses (entre 70 i 140 mm de diàmetre a la vora). Probablement d'una copa de peu alt. Generalment amb nanses aplicades massisses amb perforació horitzontal, les més antigues. Trobem nanses de secció de cinta solcada trifida o amb decoració incisa. Creiem que evoluciona de la forma arcaica de copa (de peu alt), apareguda en jaciments del segle VII i VI aC (veure *supra*), i en el mateix Sant Antoni. Per similitud de les pastes d'alguns exemplars amb fragments de peus massissos de trípodas podríem intuir una progressiva substitució dels peus alts cap als peus trípodas (Fig. 11.11.3.7).

MATERIAL NO VASCULAR

Pondera

Es tracta del tipus de material més representat en tot el conjunt estudiat, amb 433 individus de morfologies, pesos, marques i decoracions diferents (Fig. 10.14 a 29).

a) Discoïdals o troncocilíndrics. D'aquest tipus en diferenciem d'una o de dues perforacions. Les d'una perforació, de pasta compacta, color rosat clar i superfícies ben allisades, tenen un pes entre 600 g i 700 g; entre 11 cm i 14 cm de diàmetre i entre 2 i 4 cm de gruix. Les decoracions que es realitzen sobre una de les superfícies planes són d'estampilles en forma de doble aspa dins un cercle. Aquestes estampilles solen disposar-se formant una línia horitzontal (generalment de 8) o entrecreuades formant una aspa (cinc estampetes per línia). Aquest tipus d'estampetes es localitzen al veí jaciment del Piuró del Barranc Fondo (Massalió) (Cabrè, 1907) a la llera del Matarranya, al jaciment de La Caraza (Valdevalleras) (Sanchez, Simon 1989) al Baix Regallo i a La Guardia (Alcorisa) (Castro 1985) al curs mig del riu Guadalopec, entre altres. Precisament, en aquests mateixos jaciments trobem la mateixa decoració en d'altres morfologies

de *pondera*. De fet aquest tipus de decoració es generalitza per tot el territori definit com ausetània de l'Ebre. Tenim un sol exemplar de *pondus* discoïdal de dues perforacions, de pasta grollera, que té un pes d'uns 750 g; amb uns 14,5 cm de diàmetre i 5,5 cm de gruix. Sol tenir la superfície llisa i irregular amb incrustacions de fang.

b) Prismàtics. Qualitativament són homogènis, de pasta compacta, color rosat clar i superfícies ben allisades (tot i que algun exemplar és de pasta porosa i de color beig verdos). Les superfícies superior i inferior són de contorn rectangular i les laterals trapezoïdals. Alguns orificis de subjecció presenten desgast. Diferenciem dos grups: els de petites dimensions, mai superiors a 7 cm de llargada que el seu pes oscil·la entre 100 i 400 g, i els de grans dimensions que mesuren entre 14,5 i 15,5 cm de llargada. El pes d'aquests grans *pondera* varia en funció si es troben decorats o no, els decorats pesen tots entre 1000 g i 1125 g, en canvi els llisos, entre 750 i 850 g, tot i que hi ha llisos que estaria entre 1000 i 1125 g. En tot cas, els pesos no varien d'aquests dos rangs. Aquests *pondera* es decoren a les superfícies superiors; generalment amb estampilles del tipus aspa encerclada i de lira; mitjançant dues acanaladures o incisions entrecruades; i amb incisions circulars o ametllades. La doble aspa superior és molt habitual en els jaciments de la conca del Matarranya i a Catalunya meridional. Trobem exemplars a els Gallipons (La Fresneda), Coll del Moro (Gandesa) (Rafel *et al.* 1994), Castellet de Banyoles (Tivissa) i les Planetes (Tortosa) (Diloli *et al.* 2003). La decoració incisa circular té el paral·lel més proper a la Guardia (Alcorisa) i a els Gallipons (La Fresneda), tot i que sembla tenir una difusió de molt més abast, com mostren els exemplars apareguts al Puntal dels Llops (Olcenau) i al jaciment de Mas Castellar (Pontós) (Pons 2002), entre altres. Posteriorment al jaciment de la Punta del Castell (La Fosca, Palamós) (Castro 1985), entre altres. Curiosament, la decoració estampillada és abundant als mateixos jaciments que hem vist en el cas dels pesos troncocilíndrics: la Guardia (Alcorisa), la Caraza (Valdevalleras) i al Piuró del Barranc Fondo (Massalió) (*op.cit.*).

c) Rectangulars. La majoria de les formes són paral·lelèpèdes, algunes superfícies són laterals rectangulars i frontals de forma trapezoïdal. De pasta compacta, color rosat clar i superfícies ben allisades. En alguns casos les marques a les superfícies superiors i laterals indiquen que es tractaria de

produccions simultànies. Com s'assenyala Castro (1985) a la Guardia (Alcorisa). En aquest cas, tampoc veiem una equivalència entre la seriació aritmètica d'algunes marques similars i el pes, ja que aquest és similar entre tots els *pondera*. Una hipòtesi seria que aquesta seriació indiqués l'ordre a l'hora de montar el teler o de col·locar les teles. Les decoracions més abundants i que responen a sèries són les realitzades a la part superior: per impressions de triangles o puntes de sageta (sèries de dos línies de sagetes que oscilen de 10 a 15 en cada línia), aquestes sèries tenen dos rangs de pes sobre els 750 g un i 400 g l'altre. Una altra sèrie és la de perforacions circulars sobre acanaladures paral·leles (d'aquesta sèrie n'hem localitzat de 5, 8, 11 i 14 perforacions), tot i que determinem que no són de Sant Antoni, si no que pertanyen al Mas de Madalenes (Queretes)⁴⁴, queda clar la no equivalència entre el pes i les variables de la sèrie decorativa. El pes oscil·la entre 858 a 783 g. Alguns *pondera* tenen decoració sobre la superfície lateral. Entre les decoracions que no pertanyen a cap sèrie hem documentat a la superfície superior: decoració incisa amb forma de zig zag, doble zig zag, doble zig zag entre línies paral·leles, triangles de línies paral·leles simètriques, línies perpendiculars entrecruades formant un escacat, quadrats, cercles, sèrie d'incisions paral·leles, línies entrecruades formant una aspa i triple aspa dins d'un rectangle; decoració impresa amb ungulacions; decoració estampillada mitjançant rectangles; decoració a puntxo en forma de ziga-zaga simple, ziga-zaga sobre fons d'aspa, ziga-zaga delimitat per un rectangle, de línies perpendiculars formant un escacat i forma d'aspa. Les decoracions sobre la superfície plana més ampla són força menys variades, sobretot tenim exemples que tenen la típica aspa o doble aspa incisa o acanalada. En menys quantitat trobem algun exemple de representació d'esvàstiques, perforacions indiscriminades o dibuixant aspes sobre un contorn, impressions simples o complexes i en un cas epigrafià.

Fusaioles

L'evidència arqueològica del filat a Sant Antoni ens la proporciona la troballa de fusaioles, peces d'argila cuita, de forma cilíndrica, esfèrica, troncopiramidal o bitroncocònica que presenten una perforació longitudinal de diàmetre decreixent; sovint decorades amb motius geomètrics incisos o puntillats. Aquest tipus de peça és la que s'utilitzaria a l'ex-

44. D'aquesta mateixa seriació se n'han documentat exemplars a les recents excavacions de Coll del Moro de Gandesa l'any 2015, realitzades pel sotassinant.

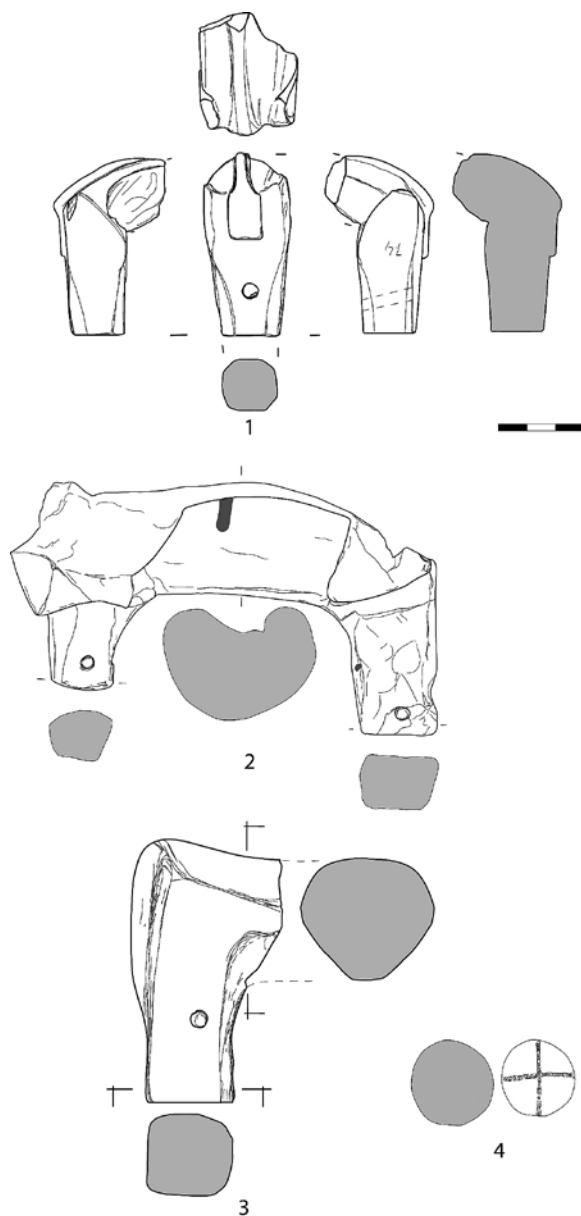

Fig. 11.12. Objectes de terracuita.

trem del fus manual, com a pes, topall i per adquirir l'equilibri òptim que permeti fer vascular el fus. Les variacions en la torsió del filat depèn del pes de cada fus, per això trobem múltiples formes i pesos. És un tipus de material molt extens en jaciments ibèrics. Concretament a Sant Antoni apareixen les de tipus B, C i D. Precisament, les de tipus C són les més freqüents al Tossal del Moro de Pinyeres, tot i que aquest tipus no ho és a la resta del món ibèric septentrional, que predomina el tipus D (Castro 1985).

Peces discoïdals o cercles retallats

Es tracta d'un objecte relativament freqüent en època ibèrica, amb alguns exemplars documentats

en l'edat del bronze / primera edat del ferro (Molist 2009). A Sant Antoni s'ha localitzat una peça que ha estat fabricada a partir d'un fragment de vas ceràmic a torn, retallat mitjançant un percutor per a donar-li la característica forma circular. N'hi ha de dimensions i pesos molt variables, aquest exemplar fa 6 cm de diàmetre. La funcionalitat d'aquests objectes podria ser molt diversa, des de fitxes de joc (les més petites) fins a tapadores de recipients (les de diàmetre més gran). Podria vincular-se a activitats domèstiques relacionades amb el teixit, específicament com a part d'una filosa (Alfaro 1997, 33).

Objectes de terracuita o capfoguers

S'han documentat a Sant Antoni tres fragments d'esculturetes zoomorfs de fang més o menys estilitzades que sovint semblen representar cavalls, però en altres casos poden ser altres animals, que apareixen perforades i vénen sent interpretades com a peces laterals de capfoguers. Sovint aqueste objectes estan decorats amb pintura (el que té poc sentit donada la seva exposició al foc) i poques vegades apareixen cremats. La seva pasta, a més, sol ser, contràriament al que cabria esperar, molt depurada i compacta. Per exemple, la del Tossal del Moro de Pinyeres (Arteaga *et al.* 1990) presenta també traços pintats complexos que assenyalen la manta i la cingla. Aquests capfoguers apareixen sobretot a la zona de la conca mitjana-baixa de l'Ebre, en zones de forta tradició de la cultura dels camps d'urnes, on es coneixen des de la I edat del ferro, i també molt ocasionalment a la Meseta. En canvi estan per complet absents en el món ibèric llevantí i meridional, encara que hi ha exemplars de capfoguers no zoomorfs en poblats ibèrics valencians (Quesada, Tortajada 1999) (Fig. 11.12).

Esferes de fang cuit

Es documenta un esfera ceràmica decorada amb línies de punts a rodet i una de pintada (desapareguda) als edificis 5 i 6. Aquest tipus de bales massisses, que oscil·len entre 2 i 4 cm de diàmetre, generalment es realitzen amb les mateixes pastes que els atuells ceràmics de cocció oxidant, obtenint una coloració vermella, ocre o groguenca. Solen anar decorades amb impressions de puntejats a rodet, línies seguint meridians, paral·lels i altres divisions, i cercles (Fig. 11.12).

La funcionalitat d'aquests objectes no és del tot clara. De fet, és freqüent que apareguin a les necròpolis i per aquesta raó se'ls hi assigni un caràcter ritual relacionat amb la mort. El fet que apareguin també dins d'assentaments ha fet que sovint se'ls hi doni una funció de peces relacionades amb algun tipus de joc. Igualment, s'ha relacionat amb siste-

mes de comptatge o elements d'intercanvi comercial. No sembla que puguin ser projectils de fona degut a la qualitat en la decoració d'algun d'aquests objectes, malgrat també se'ls hi ha proposat aquesta funcionalitat.

Les esferes de fang són molt abundants als jaciments cel·tibèrics i vacceus del curs central del riu Duero i el curs alt del riu Ebre, amb un focus de dispersió principal pel territori vacceu i més limitat a les àrees vetona i arèvaca (Sanz Mínguez 1997, 341-343). En aquest sentit, l'origen llunyà d'aquest tipus d'objectes el converteix en un element exogen especialment rar al territori que ens ocupa.

Tanmateix, hem de tenir en compte que ben entrat el segle II aC, les fonts escrites documenten incursions cel·tibèriques al territori dels ibers de l'Ebre, aprofitant la seva aparent debilitat després de llargs anys d'enfrontament contra Roma (Noguera *et al.*, 2012, 244)⁴⁵. El paral·lel més proper dins l'àrea d'estudi és un exemplar aparegut a la serra del Camp Teuler, proper al nucli fortificat del Coll del Moro de Gandesa.

MATERIALS DE CONSTRUCCIÓ

Argila cuïta

Aquesta categoria engloba tots aquells elements que s'han pogut discriminar de l'estructura arquitectònica col·lapsada sobre els bens mobles, essencialment argiles cuites. Es tracta de trossos de paret o de sostre que, en general, s'han conservat degut a l'acció del foc. Podem determinar que un total de 12 fragments del lot són material constructiu i que 9 provenen de les parets. La gran part d'aquests fragments són blocs de fang provinents de l'arrebossat de la paret i alguns exemplars conserven una o diverses capes d'enlluït. En alguns casos l'última capa d'enlluït pot presentar restes de pintura mural.

Els colors més utilitzats en les pintures murals trobades a Sant Antoni són el vermell o marró, groc i blavós. Els tres casos són fragments monocroms. Pel que fa la paleta bicroma aquesta no és tan variada i trobem exemples d'estucs amb fons de color blanc/gris amb alguna franja estreta de color vermell o també amb alguna franja groga.

En un dels casos, s'ha trobat un fragment de tova

estucada, plana i pintada en tonalitat blavosa que conserva un grafit en signari ibèric. L'epígraf es compon de 5 signes d'escriptura amb un mòdul el varia de 0,5-2,1 cm. La lectura és **ukunban**, o potser **ukunban [---]** (Simón, 2012, 202).

Algun fragment de paret presenta traces de decoració geomètrica per extracció de fang de la superfície del revestiment, a més, els buits resultants es reompliran de pintura de diferent color per donar volum a la decoració.

Altres elements de fang cuit són restes de sostre caigut amb alguna imprecisa vegetal de la coberta, concretament la imprecisa d'una biga d'entre uns 6 i 8 cm de diàmetre. També s'han conservat fragments de fang cuit amb la imprecisa rectangular d'un tovot, tot i que podria pertànyer a restes d'alguna mena de caixa o estanteria. Aquests tipus de mobles de fang són molt característics i ben documentats en jaciments de les Terres de l'Ebre, com Barranc de Gàfols (Sanmartí *et al.* 2000, 44) o Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Mateu 2016, 288-289) i en jaciments de l'Aragó com Escodines Baixes o Escodines Altes (Belarte 1999-2000, 71 i 75) en cronologies de la primera edat del ferro. Respecte cronologies d'època ibèrica, es documenten objectes de fang cru similars en el proper jaciment de Coll del Moro de Gandesa (Rafel *et al.* 1994; Jornet, Belarte 2017) de finals del segle III aC, o al Tossal de les Vinyes de Ràfols⁴⁶ en una datació de segles VI-V aC.

ELS OBJECTES METÀL·LICS

Objectes de bronze

a) Fíbules-del tipus de ressort bilateral. L'exemplar està trencat i no conserva ni l'arc ni el peu. Núm. d'inventari: MAC BCN-29842.

a.1. Fíbules tipus La Tène. Dos exemplars que no conserven l'agulla. El peu és llarg i toca a l'arc sense unir-se. Proposem una cronologia de finals del segle III aC i principis del II aC (Rovira 2002). Núm. Inventari: 29838, 29839. Un tercer exemplar presenta també un peu llarg però acabat amb un apèndix circular sota la punta que no s'uneix a l'arc, aquest té una decoració incisa que dona la sensació d'enrotllament. Proposem una cronologia de segle IV-III aC. Núm. Inventari: MAC BCN-29840.

45. El 195 aC, les tropes del pretor de la Ulterior M. Helvi s'enfronten amb als cel·tibers que l'assalten camí d'Empúries a l'alçada de Illiturgi (Liv. 34.10.1-5). El 183 aC, el pretor A. Terenci Varró lluita contra els cel·tibers que havien ocupat els assentaments de l'ausetania de l'Ebre (Liv. 39.56.1).

46. Material dipositat al Museu de les Terres de l'Ebre. Consultable al lloc web de museus en línia: <http://museusenlinia.gencat.cat/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=1802272&viewType=detailView>. Agraïm a la direcció del MTTE, especialment al seu director que ens hagi possibilitat la consulta dels conjunt d'aquests materials.

a.2. Una peça de tipologia indeterminada, amb una arc exageradament corbat i amb un peu molt curt, doblegat i acabat amb un aplic triangular. Núm. Inventari: MAC BCN-29841.

b) Sivelles de cinturó. Dues peces de sivella de cinturó de placa rectangular d'un garfi (activa i passiva), amb apèndix lateral i escotadura. Del tipus C de Bosch Gimpera o C31 de Ros (2008). Té decoració gravada de cercles i línies entrelligades. Està arreglada amb diferents reblons i grapes. Els paral·lels d'aquest tipus de sivelles al nord-est són Gebut (Soses), Molí d'Espígol (Tornabous), Sant Miquel de Sorba, Moli d'en Rovira (Vilafranca), Vinya de Joan Cegós (Mediona), Monteró, Ullastret, el Pago (Subirats), Sitges i Empúries, entre altres. Núm. d'inventari: MAC BCN-19849.

c) Pinces de depilar. Meitat d'una pinça, amb el perfil retallat donant com a resultat una peça allargada en forma de rectangle a la part distal i un cercle al centre amb unes dimensions de 5 x 1,8 x 0,5 cm. Porta decoració incisa de línies i punts pels contorns de la peça i un cercle concèntric rodejat de punts a la zona de punció. Pel que fa la morfologia i la decoració, existeix un paral·lel idèntic a provinent de la necròpolis de la Punta d'Orley (la Vall d'Uixó) (Lázaro *et al.* 1981, fig. 12, 10) malauradament, en estrats superficials. Una altra peça morfològicament igual però amb distinta decoració es conserva al Museu de les Terres de l'Ebre (Amposta, Montsià)⁴⁷ provinent del jaciment del Tossal de les Vinyes (Ràfels, Matarranya) situat al curs alt del riu Matarranya a la llera del seu afluent Tastavins, amb una cronologia estimada d'inicis del segle IV aC, datació suggerida a partir del *terminus ante quem* que proporciona el conjunt de materials que conformen tota la col·lecció. Al nucli fortificat del Coll del Moro de Gandesa apareixen pinces de depilar d'una mida semblant en contextes de finals del segle III aC (Jornet *et al.* 2017).

d) Puntes de sageta. Dues Puntes de sageta, una de peduncle (Quesada 1997, 459, 278), amb una cronologia que abarca del segle VII aC fins meitat segle V aC. S'han localitzat motlles de fosa al Cabezo de Monleón (Casp). Núm. inventari: MAC-BCN 19876. L'altra no té peduncle, però presenta l'emmanegament igual, mitjançant una punta de la tija plana fina i afilada. Núm. d'inventari: MAC BCN-19855.

e) Punta de llança cònica amb dues aletes al costat de la punta, una d'elles gairebé atrofiada. A la part

oberta hi ha els dos forats per a subjectar amb reblons la punta amb la fusta. Té un paral·lel gairebé igual al Puntal dels Llops, en una cronologia vers 200 aC.

Els objectes de ferro

Advertim que hi poden haver objectes de ferro descontextualitzats que podrien pertanyer a una cronologia més moderna. Són aquelles eines que presenten un sistema d'emmanegament de tija davant els sistemes més típicament ibèrics d'encaix a la fusta i subjecció amb reblons. El risc d'intrusions en aquest sentit pot ser elevat (Fig. 11.14).

a) Elements de construcció, serralleria i subjecció. Com a elements de subjecció identifiquem bàsicament claus i fragments de tija de petites dimensions:

a.1. Claus. Els claus recuperats responen a diferents morfologies: amb el cap rodó, oval o triangular, de superfície plana o bombada i la tija majoritàriament de secció quadrangular, circular o triangular de longitud variable i posició central o esporàdicament lateral respecte al cap, de vegades la punta es troba doblegada. Les seves dimensions també varien i probablement tinguin diferents funcionalitats. Els més grossos (més de 8 cm de longitud) s'utilitzarien per unir grans elements de fusta com ara bigues, els de mida mitjana (entre 2 i 8 cm de longitud) per unir estructures arquitectòniques de menys entitat; de més petits (menys de 1'5 cm de longitud) serien reblons per emmanegaments d'eines o d'us decoratiu (Rovira 2002, 348). Núm. d'inventari: MAC BCN-29862, 29819, 29870 i 29873.

a.2. Ganxos. Els ganxos presenten una gran diversitat formal: amb el cap anular pla, la tija de secció quadrangular o circular i la punta torçada i girada. Núm. d'inventari: MAC BCN-29852 i 29871.

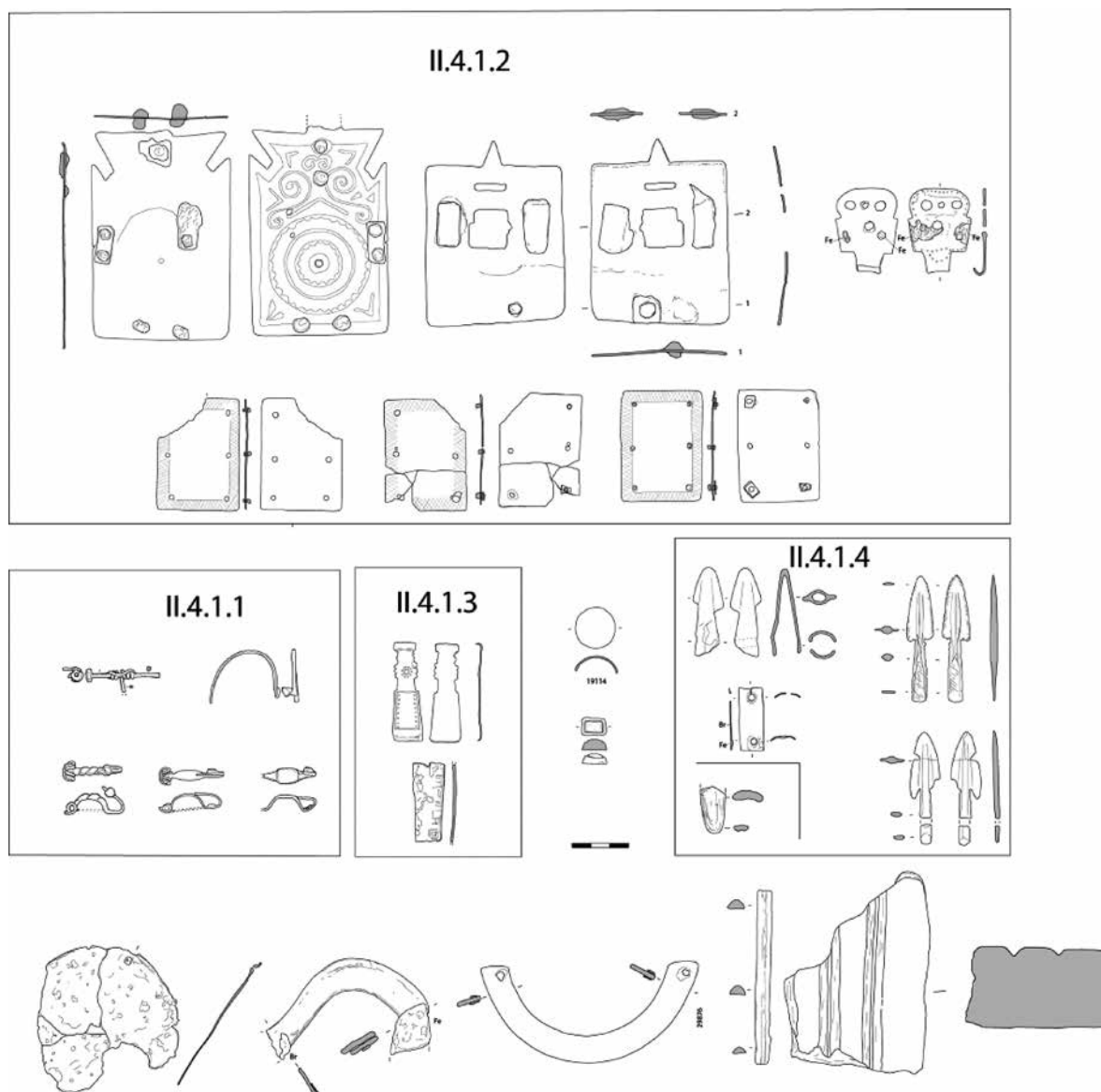
a.3. Pestells verticals. Un exemplar el qual ha perdut l'anella per penjar-lo però manté la curvatura característica de la tija. Instruments característics del període de La Tène 2C. Núm. d'inventari: MAC BCN-29864.

a.4. Anelles. Considerades una altra mena d'elements de subjecció, són de secció rodona, tot i que se'n poden trobar de secció quadrada o cintada. Núm. d'inventari: MAC BCN-29818 i 34533.

a.5. Tija. Dos fragments de vara de tija circular amb una anella a l'extrem. Mesura uns 36 cm, utilitzada probablement per a la construcció. Núm. d'inventari: MAC BCN-29820.

47. Material dipositat al Museu de les Terres de l'Ebre. Consultable al lloc web de museus en línia: <http://museusenlinia.gencat.cat/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=1802889&viewType=detailView>. Agraïm a la direcció del MTTE, especialment al seu director que ens hagi possibilitat la consulta dels conjunt d'aquests materials.

Fig. 11.13. Taula tipològica d'objectes de bronze: 220/180 aC.

b) Elements domèstics. Ganivet. Mànec de ganivet de secció plana rectangular. El travessa un rebló amb el cabussó bombat. Núm. Inventari: 29821.

c) Estris artesans. Cisell. Cos de secció rectangular i punta aplanada. Se'n documenta en contextos del segle III aC a Mas Castellar de Pontós (Rovira 2002).

d) Armes. S'han documentat llances, espases i punyals.

d.1. Llances. Elements ofensiu bàsic de la panòpia ibèrica. Es conserva una punta trencada (falta la part proximal). Núm. d'inventari: MAC BCN-29846.

d.2. Espases de tipus *La Tène II*. S'han recuperat una sèrie de fragments d'espases rectes i beines soltes. Són del tipus cèltic, l'habitual al nord-est peninsular a la segona edat del ferro. Un total de 19 fragments que podrien pertànyer a un mínim de 2

espases i 2 beines. Núm. d'inventari: MAC BCN-29822, 29844 i 29845.

d.3. Espases de tipus falcata. Mànec. Fragment que pertany al mànec d'una falcata fotografiada a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans vol. MMCXV-XX (Bosch Gimpera 1923, 659, fig. 502). La resta de l'espasa ha desaparegut. Núm. d'inventari: MAC BCN-29823 (Fig. 11.5).

d.4. Punyals afalcats. El tipus de punyal de fulla afalcada és una arma inusual a l'àrea del nord-est peninsular. El nostre exemplar presenta la fulla trencada just a la curvatura característica. El mànec està travessat per un rebló. Núm. d'inventari: MAC BCN-29861.

d.5. Punyals de tipus indeterminat. El nostre exemplar presenta la fulla molt deteriorada, a més d'estar

Fig. 11.14. Fotografia antiga d'objectes diversos provinents de les excavacions (Arxiu MAC-Barcelona, 713a).

doblegada probablement de forma intencionada. Possible procedència de l'aixovar d'alguna necròpolis propera i que ha estat descontextualitzat. La part proximal és massisa, de secció circular. Núm. d'inventari: MAC BCN-29874.

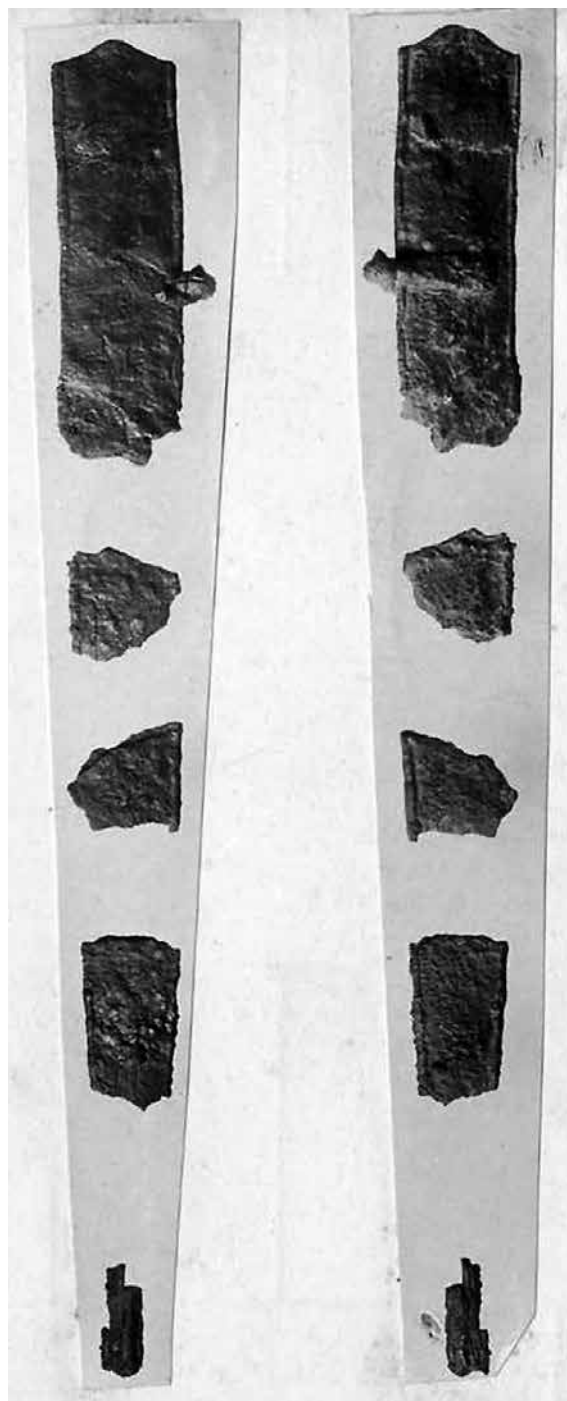
e) Estris indeterminats. Puntetes. Punta rectangular trencada a la part proximal, de secció rectangular massissa, i la part distal acabada en una punta arrodonida. Núm. d'inventari: MAC BCN-29847.

Objectes de plom

Un típic llingot planoconvex podria testificar el treball del plom a Sant Antoni, tant freqüent en d'altres assentaments propers com el Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 2010, Sanmartí 2012), entre altres. Tot i que podria tractar-se d'un penjoll degut a una perforació que té en un dels extrems. A més, dos projectils de plom es troben entre els materials de la col·lecció, un d'ells amb unes possibles incisions obliqües a la superfície d'un dels extrems. Uns altres elements són els decoratius, una anella circular de secció plana amb decoració incisa per un dels costats. Com la majoria d'elements d'aquest tipus té una petita punta del mateix material perpendicular a la superfície plana no decorada per on es clavaria a la matriu, probablement de fusta, que hauria de decorar. L'últim dels objectes és un estri indeterminat, que consisteix en dues tiges soldades formant una punta arrodonida.

OBJECTES D'OS

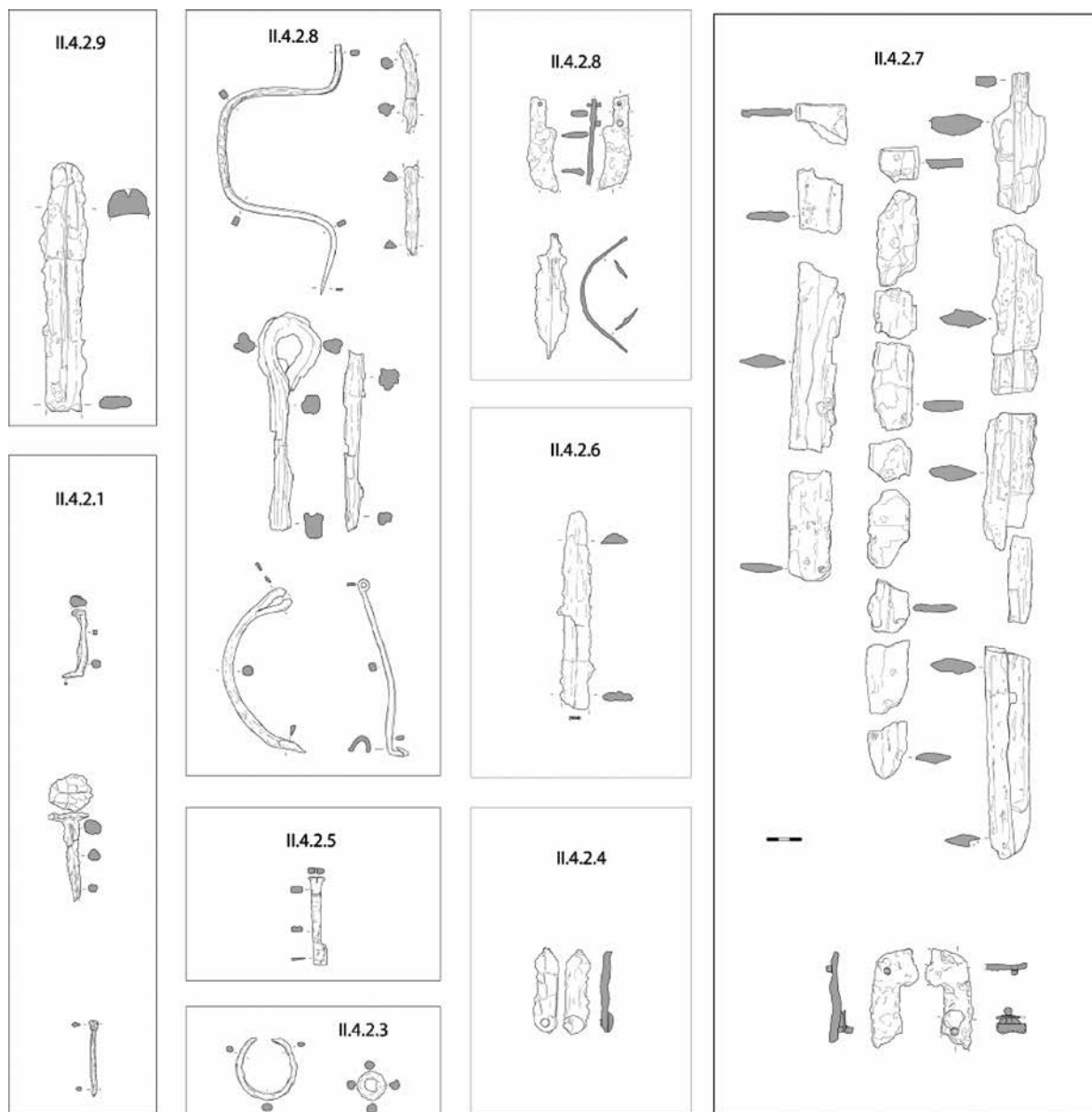
Una petita part dels objectes de la col·lecció estan formada per material ossi transformat intencionalment per accions antròpiques amb l'intencionalitat d'obtenir diferents tipus d'útils.

Fig. 11.15. Fotografia antiga de la falcata ibèrica trobada a les excavacions de 1916.

Elements domèstics

a) Ganivets. Representat per un mànec d'un estri, probablement d'un ganivet, conserva part de la fulla de ferro enclestada a l'interior. Presenta una decoració amb un aplic discoïdal pla de bronze a la part proximal del mànec. Trobem un paral·lel d'aquest tipus d'emmanegament i decoració al jaciment del Turó del Montgros (El Brull, Osona) en una cronolo-

Fig. 11.16. Taula tipològica d'objectes de ferro: 220/180 aC.

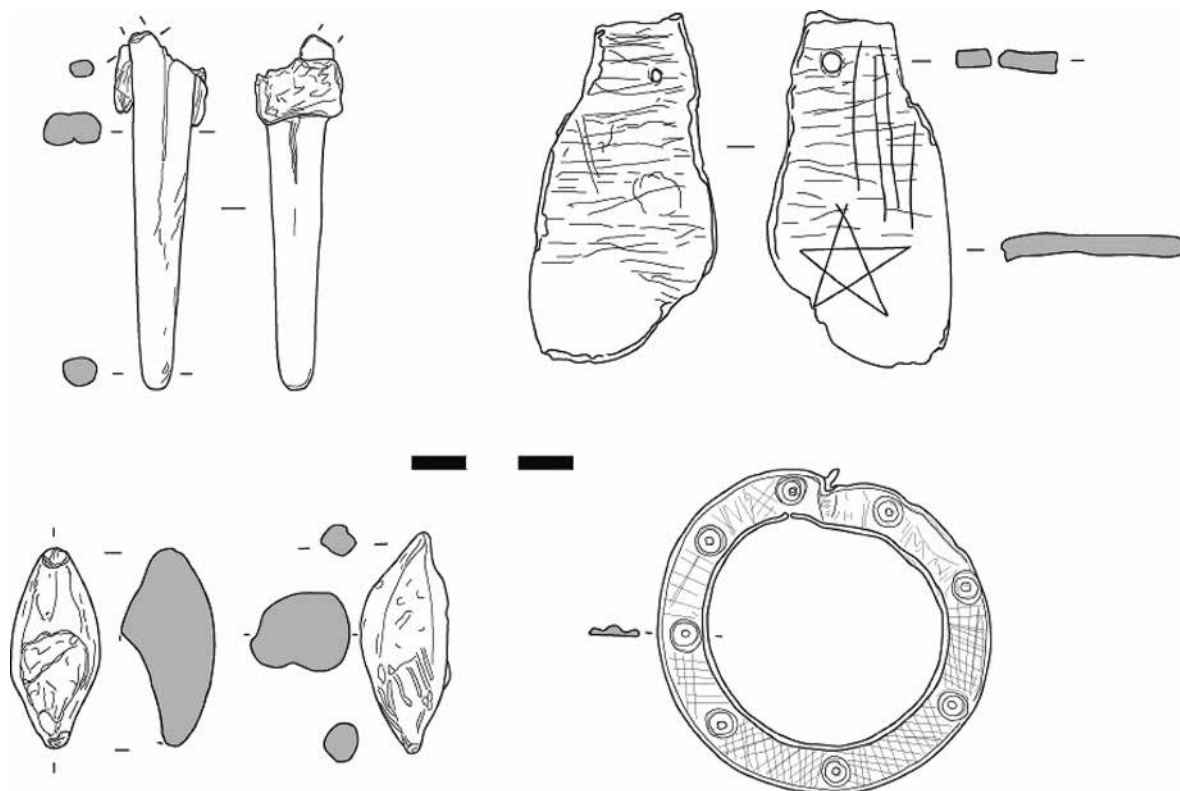
gia de finals del segle III aC, (Molist, Rovira 1986-89, fig. 26, 55). Tot i que aquest exemplar ausetà presenta negatius incrustacions per tot el mànec. Precisament, un altre mànec de ganivet trobat a les recents excavacions al nucli fortificat de Coll del Moro de Gandesa, presenta aquest tipus de negatius per encastar petits elements de bronze, en aquest cas datat a la segona meitat del segle II aC (Jornet *et al.* 2015).

b) Agulles i puntxons.

b.1. De cap decorat, tipus placa. Una serie de tijes d'os polides i acabades en punta amb el cap decorat mitjançant unes plaques característiques de làmina plana i molt fina, profusament decorades

mitjançant incisions entrecreuades molt juntes, dibuixant sanefes i formes geomètriques trianguars complexes. Molt probablement aquestes agulles o puntxons tindrien una funcionalitat decorativa o de tocador per a la subjecció dels cabells. Trobem paral·lels similars al jaciment del Turó del Montgrós (El Brull, Osona) en una cronologia del segle III aC (Molist, Rovira 1986-89, fig. 26, 59 i 60). En el conjunt hi ha alguns fragments de plaques llises sense decorar però que probablement tindrien la mateixa funció de tocador.

b.2. De cap llis, arrodonit o cònic. Aquest conjunt el formen un serie d'agulles, de secció poligonal o circular, probablement utilitzades per a perforar. Un

Fig. 11.17. Taula tipològica d'objectes de plom: 220/180 aC.

236

dels exemplars té una incisió per tot el diàmetre del cap per que permetria lligar-li un fil.

c) Espàtules o polidors. Es tracta de fragments pertanyent a ossos llargs i plans amb algun dels extrems polits o amb traces de desgast. Curiosament, tots els exemplars pertinents a la col·lecció de Sant Antoni tenen una secció còncava i polida en una de les superfícies planes. Probablement aquest solc sigui degut al desgast sofert per la fricció produïda per elements més tous, com ara tiges de fusta.

d) Frontisses. Es tracta d'un recipient cilíndric amb una petita perforació a la paret en un dels extrems, flanquejada per dos petites perforacions que no travessen la paret de l'os. Al costat oposat i gairebé simètric, una altra perforació una mica més gran i profunda que travessa la paret de l'os. Recorda a les frontisses estudiades per J.C. Béal i que considera que formarien part de petites caixetes o de baguls (Béal 1983). Per la seva gran mesura, podríem englobar l'exemplar de Calaceit en el tipus Béal A.XI.1, tipus datat entre el segle IV i III aC. Trobem paral·lels d'aquests tipus de frontisses en algunes necròpolis ibèriques i púniques (Verdú 2015, 407). A la península Ibèrica es registren a la necròpolis d'Empúries (Almagro Basch 1953) i als jaciments de la Serreta d'Alcoi (Grau, Segura 2013) i l'Albufereta (Verdú 2015), citant els més propers, entre altres.

OBJECTES SOBRE RESTES MALACOLÒGIQUES

L'aprofitament de la malacofauna marina es testimonia per un penjoll fet d'un balb d'una cloïssa mitjançant una perforació practicada a uns centímetres de l'umbus (Fig. 11.18).

OBJECTES LÍTICS

Molins

Deduïm a partir del diaris d'excavació que les excavacions a Sant Antoni de Calaceit van proporcionar un gran nombre de molins (Fig. 11.19), massa sovint nombrats adoptant la terminologia genèrica de moles. En alguns pocs casos es fa referència a la seva tipologia o a especificitats morfològiques. Hem pogut aproximar-nos a les tipologies ja que apareixen en alguna fotografia de l'arxiu fotogràfic del MAC-Barcelona o dibuix de Cabré. A partir d'aquestes imatges deduïm que d'entre el conjunt de molins, alguns concentrats en alguna sola estança, apareixen els de tipus vaivé generalment amb retocs a la superfície externa per a la realització de munyons laterals, donant com a resultat la típica forma de montera, similars als apareguts a Sant Cristòfol de Massalió i el Tossal del Moro de Pinyeres (Arteaga *et al.* 1990). Aquests molins poden presentar dimensions molt variades i de

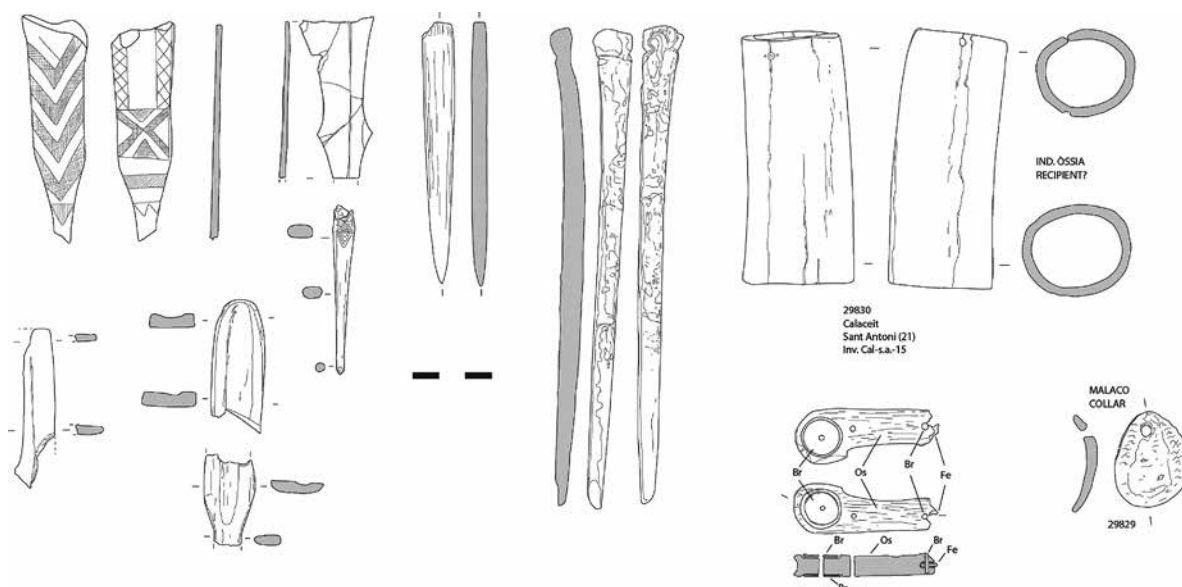

Fig. 11.18. Taula t d'objectes d'indústria òssia i malacofauna: 220/180 aC.

materials diversos, aspecte en que malaradament no podem incidir al no disposar de les peces. Per altra banda s'observa el tipus de molins rotatius, entre els quals s'identifiquen moles passives (*metae*) i moles actives (*catilli*). Algun exemplar de *catillus* te mànecs tallats, característica que els podria situar en unes cronologies del segle V aC (Asensio *et al.* 2000-2001).

Morters

De tot el conjunt s'ha localitzat un morter d'alabastre blanc. Es tracta d'un perfil còncau complet amb base plana i la vora lleugerament exvasada i amb el llavi bisellat cap a l'exterior i lleugerament arrodonit. En primer lloc el tipus de material és estrany, tot i que coneixem produccions d'aquest material aparegudes a la vall del riu Tastavins. Concretament es tracta d'una font de grans dimensions amb decoració de senefa de greques a l'exterior sota el llavi⁴⁸. Entre tota la indústria lítica s'ha documentat dos mans de morter de pedra calcària, un llis i l'altre amb decoració incisa de línies paral·leles al mànec, travessades perpendicularment per quatre segments en positiu.

Peces discoïdals

Aquest tipus de peces de forma dicoïdal probablement tinguin una funcionalitat diferent que les peces retallades a la ceràmica. El nostre exemplar està realitzat en pedra calcària i polit formant un cercle d'11 cm, s'observen traces de desgast per percu-

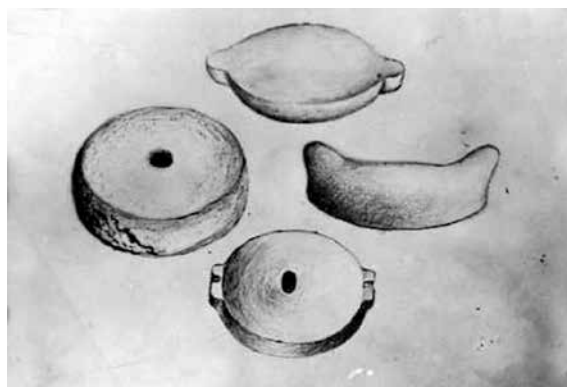

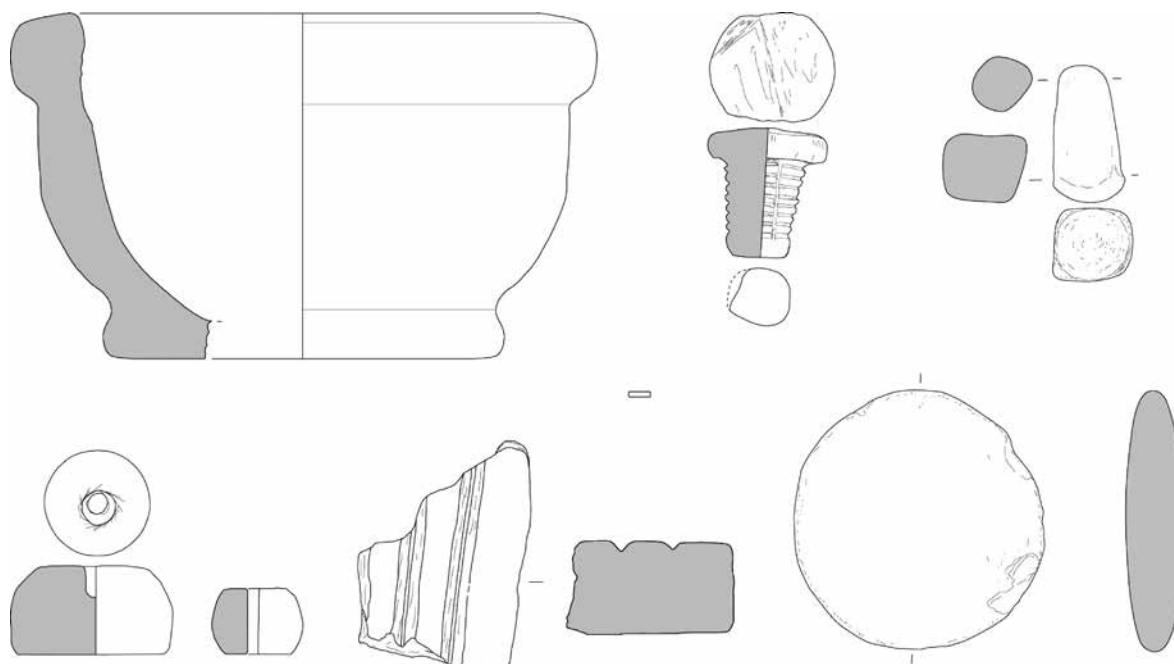
Fig. 11.19. Dibuix de molins provinents de l'excavació: 220/180 aC (Arxiu MAC-Barcelona, 764a).

sió en un dels laterals. Una peça tipològicament semblant i amb traces de desgast similars aparegué relacionada amb els treballs d'adoberia al jaciment d'Olièrdola, en context de segle IV aC (Portillo *et al.*, 2009).

Motlles de barnilles

La cara ventral de la valva presenta matrius d'almenys tres barnilles disposades en sentit longitudinal. El fet que el motlle resti incomplet no ens permet afirmar si es tracta de la part per on es vessava el metall o si es tracta de la part inferior del motlle. Aquest respon a la tipologia de peces de dues valves i utilització unilateral i presenta una àmplia utilització durant l'edat del bronze i primera edat del

48. <http://museusenlinia.gencat.cat/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=1802321&viewType=detailView>

Fig. 11.20. Taula tipològica d'objectes de pedra.

Fig. 11.21. Taula de materials atribuïbles a la fase 3B.

ferro, ja que a partir de les barnilles, considerades com un element semimanufacturat de matèria prima (Rovira 1999, 230), es donava forma fàcilment a altres tipus de peces: agulles, fíbules, braçalets, etc. (Rauret 1976, 116). Aquest tipus de motlles té una àmplia dilatació temporal. En efecte, a partir dels exemplars més antics trobats a Carretellà datats en el Bronze Final II (Maya *et al.* 2001-2002, 168, Fig. 16 i 17) fins els exemplars trobats a Olèrdola i Ullastret, entre altres, que tenen una datació al voltant dels segles IV i III aC (Portillo *et al.* 2009, 423; Rovira 1999, 230-232).

Altres objectes lítics

A més dels grups d'instrumental lític exposat, en el conjunt de materials de la col·lecció han estat revisats altres restes de pedra de diverses característiques i funcionalitat incerta. Es tracta d'una peça similar a una fusaiola de forma esferoïdal amb la típica perforació central. Un altre objecte de forma troncocònica es troba perforat al centre de la superfície més estreta sense trabessar-lo. Als voltants de la perforació hi ha traces de desgast com si hi hagués hagut fricció a partir d'un element rotatori.

FASE SANT ANTONI 3A (220/180-120/90 a 80 aC)

No hi ha material vascular que puguem adscriure a aquesta fase posterior a la destrucció violenta de Sant Antoni.

ELEMENTS DE GUIX

Tapadores

Es tracta d'elements de guix barrejats amb fang i trossos de ceràmica molt petita (xamota). La tapadora és plana i pom massís. Els paral·lels més propers són els apareguts al jaciment de Tiro del Cañón (Alcanyís) (Benavente *et al.* 1989, 105) en una cronologia de segle II aC en endavant. Tot i que trobem tapadores similars, en context de necròpolis, des del segle VI aC. Els exemplars apareguts a la Pedrera (Vallfogona) en són un exemple (Vázquez *et al.* 2008). No podem descartar que aquest tipus de tapadora s'hagués pogut fer servir en contextos més antics a Sant Antoni.

FASE SANT ANTONI 3B (120/90-80/27 aC)

D'aquesta fase només tenim testimonis indirectes a través del lot de ceràmiques sense context. No hi han evidències clares d'ocupació després de la destrucció de Sant Antoni mes enllà de murs aïllats de difícil atribució cronològica.

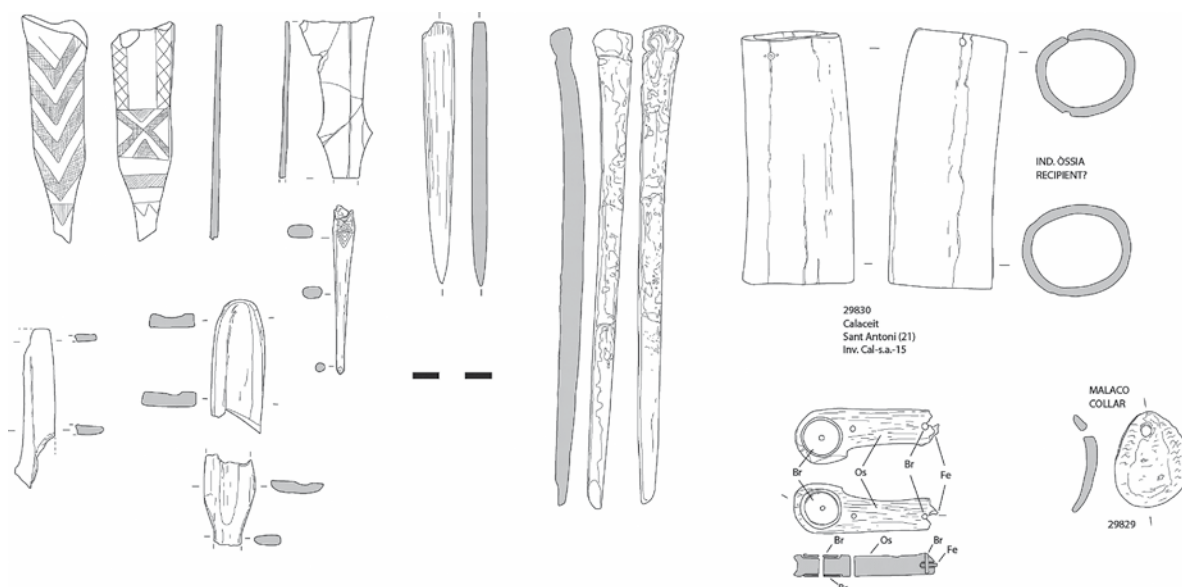

Fig. 11.22. Taula de materials atribuïbles a la fase 4.

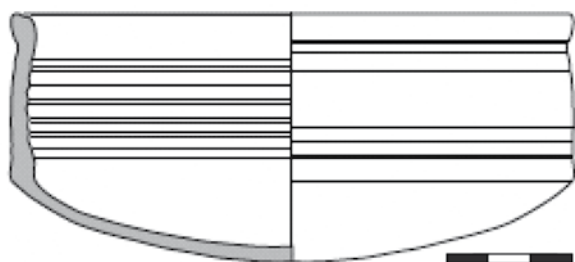

Fig. 11.23. Taula de materials atribuïbles a la fase 5.

IMPORTACIONS

Vernís negre de Cales

Es tracta de ceràmica de vernís negre de la producció de Cales del repertori calena mitja (tipus B) entre 130/120-90/80 aC (Principal, Ribera 2013, 91). Producció d'una extensa difusió com ho testimonia la gran abundància d'aquestes ceràmiques a Hispània (Fig. 11.21).

FASE SANT ANTONI 4 (27 aC-100/125 dC)

Les ceràmiques d'aquesta fase són les típiques produccions de vaixel·la fina romana terra sigil·lada. Algunes trobades al bloc E en la Capa 1 o estrat superficial.

Terra Sigillata Sud Gàl·lica

Un bol de la forma Dragendorff 29 ens porta a una cronologia de producció entre l'època de Tiberi i Claudi/Neró, 40-70/80 dC (Roca 1982, 402).

Terra Sigillata Hispànica

Dos fragments informes permeten testimoniar aquesta producció realitzada en tallers hispànics.

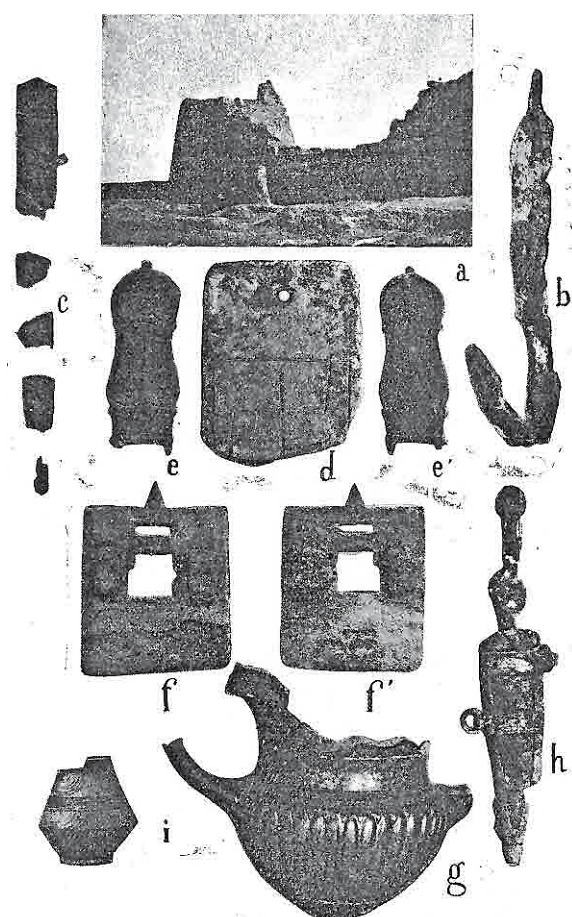

Fig. 11.24. Objectes arqueològics apareguts a Sant Antoni publicats per Santiago Vidiella (1920, 181, fig. e) on s'hi representa fotogràficament una sivella de cinturó d'època visigoda (c).

Àmfora romana

Fragment informe d'àmfora romana de pasta de cocció oxidant molt vermella amb un segell rectangular: CI I: P O (Pallarés 1965) o Q R / · P O + [---], documenta en varies estampilles sobre àmfores Pascual 1 (25 aC - 50 dC) (Fig.11.22).

FASE SANT ANTONI 5 (175/284-470 dC)

Per a aquesta etapa tenim una cassola de ceràmica comuna, imitació canònica de la forma Ostia III 267/ Hayes 197. Aquest atuell de cuina té una gran difusió en tot el Mediterrani occidental amb un gran nombre d'imitacions regionals. Produïda des de meitat segle II fins a inicis del segle V dC (Tortorella 1981, 218) (Fig.11.23).

FASE SANT ANTONI 6 (470-714 dC)

La peça més significativa pertinent a aquesta fase cronològica és troba actualment desapareguda. Es tracta d'una sivella de cinturó visigoda apareguda al barri 1 en les excavacions de Bosch Gimpera (1915, 51). Apareix fotografiada en una làmina sobre objectes arqueològics apareguts a Sant Antoni que publica S. Vidiella (1920, 181, fig. e) (Fig. 11.24).

Completa aquesta fase una olleta tipus sítula apareguda a l'edifici 26, que recorda les produccions alt medievals, podria ser una intrusió d'aquesta època o una reocupació del recinte en època visigoda. Interpretem que per aquesta fase d'ocupació es van excavar una sèrie d'estructures de murs corresponents a les restes d'un possible assentament (veure *infra*).

VI. SÍNTESI I CONCLUSIONS GENERALS

12. CARACTERITZACIÓ DELS CONJUNTS CERÀMICS PER FASES

La revisió i contextualització dels materials arqueològics del fons del Museu d'Arqueologia de Catalunya, seu de Barcelona, i en menor mesura, del Museo Cerralbo de Madrid ha estat la base fonamental per a poder establir una seriació cronològica completa del jaciment de Sant Antoni. En la nostra proposta es té en compte, per primer cop, tot el material disponible del jaciment (inèdit i publicat), a més de l'estudi detallat i les relacions existents entre els murs (mesures al jaciment i plànols de les excavacions).

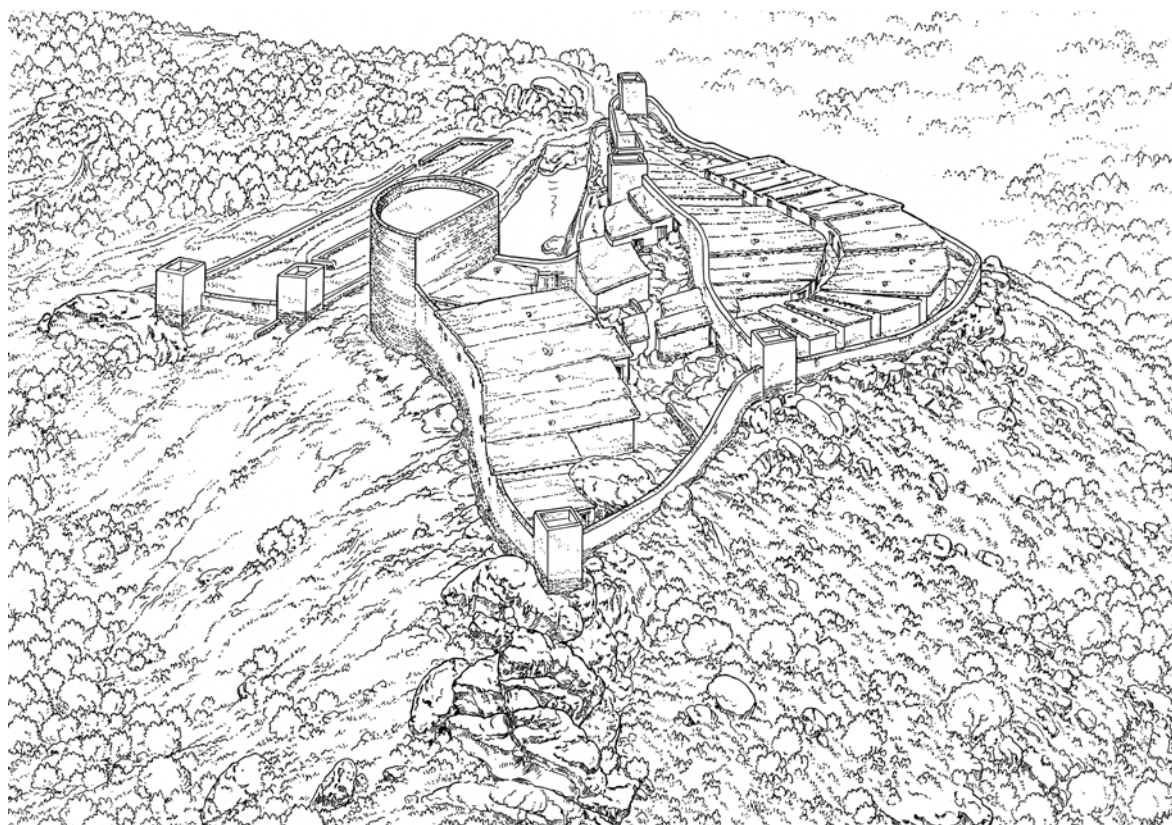
L'estudi dels materials conservats al MAC-Barcelona ens permeten fixar aquestes 9 fases d'ocupació: Sant Antoni 0 (22.000-18.000 BP: SOLUTRIÀ), Sant Antoni 1A (650/625-550/525), Sant Antoni 1B (550/525-500/475 aC: IBÈRIC ANTIC), Sant Antoni 2A (475/450-325/300 aC: IBÈRIC PLE: PART ALTA), Sant Antoni 2B (325/300-220/180 aC: IBERIC PLE: PART ALTA I BAIXA), Sant Antoni 3A (220/180-120/80 aC: IBÈRIC FINAL), Sant Antoni 3B (120/80-27aC: IBÈRIC FINAL/ÈPOCA ROMANA REPUBLICANA), Sant Antoni 4 (27aC-100/125 dC: ÈPOCA ROMANA ALT IMPERIAL), Sant Antoni 5 (175/284-470 dC: ÈPOCA ROMANA BAIX IMPERIAL), Sant Antoni 6 (470-714 dC): TARDOANTIGUITAT/ÈPOCA HISPANO-VISIGODA).

Creiem que la principal aportació efectuada de la revisió d'aquests materials ha estat, en aquest camp, la fixació de la cronologia de fundació de Sant Antoni. En aquest sentit, aportem suficients dades per situar-la cap a les darreries del segle VII aC o principis del segle VI aC (fase 1A). Aquesta hipòtesi recull la idea d'altres autors que ens han precedit, realitzada en base a revisions parcials del material (Sanmartí-Grego, 1975) i, per aquesta raó, objecte de discussió per altres investigadors (Burillo 1984; 1987, 89). De fet, Burillo, al·legant la inexistència de material a mà d'aquesta cronologia més antiga, proposava per a la fundació de Sant Antoni una cronologia del segle V aC. Per tot això, creiem que apor-

tem les dades suficients per, de moment, cloure aquest debat cronològic. Algunes restes de murs d'ortostats podrien atribuir-se amb tota probabilitat a les construccions d'aquesta fase, tot i que la perduració d'aquest tipus de parament fins al segle III aC, podria posar en dubte aquesta associació.

El següent període, que anomenem Fase 2, i que correspon a l'ibèric ple, i coincideix, a grans trets, amb les cronologies ja proposades en estudis precedents per al poblat. Proposem subdividir aquest període en dues fases (2A i 2B), ja que en un moment que pretenem situar entre finals del segle IV aC i principis del segle III aC el jaciment dobra la seva superfície i passa de 0,14 Ha a gairebé 0,35/0,4 Ha de superfície (segons l'estimació establerta a partir de la dispersió de materials ceràmics i estructures subjacents atribuïbles a aquesta cronologia) (Fig. 12.1). Aquest creixement cap a la part baixa a l'oest del tossal va suposar l'amortització de la part occidental de l'antiga muralla i l'erecció de noves fortificacions, així com l'excavació de la bassa/fossat que constitueix un dels elements més característics d'aquest jaciment (Fig. 12.2).

Cal afegir també que s'ha pogut contextualitzar material ceràmic de finals del segle III aC (fons amb roseta central de campaniana A) al barri 1 (part alta) del poblat, confirmant la seva ocupació, tot i l'ampliació d'un nou barri a l'oest del tossal, no s'abandona. El gruix de materials recuperats de Sant Antoni prové dels extensos nivells de destrucció, al voltant de l'any 200 aC, la qual cosa ens ha permès ampliar notablement el *corpus* de formes conegudes, i que fem extensibles, per a la vall del Matarranya. En efecte, proposem un assaig de tipologia ceràmica per a aquesta zona. Tot i això, reconeixem un dèficit que no es pal·liarà mentre no es recuperi material més ben contextualitzat a partir de noves excavacions. Advertim que en aquest treball no hem realitzat nivells d'anàlisi a través de comptatges, degut a la

Fig.12.1. Restitució hipotètica del jaciment ibèric de Sant Antoni de Calaceit en la fase 2B, segons J. Rovira. Vista aèra. Autor: Francesc Riart.

244

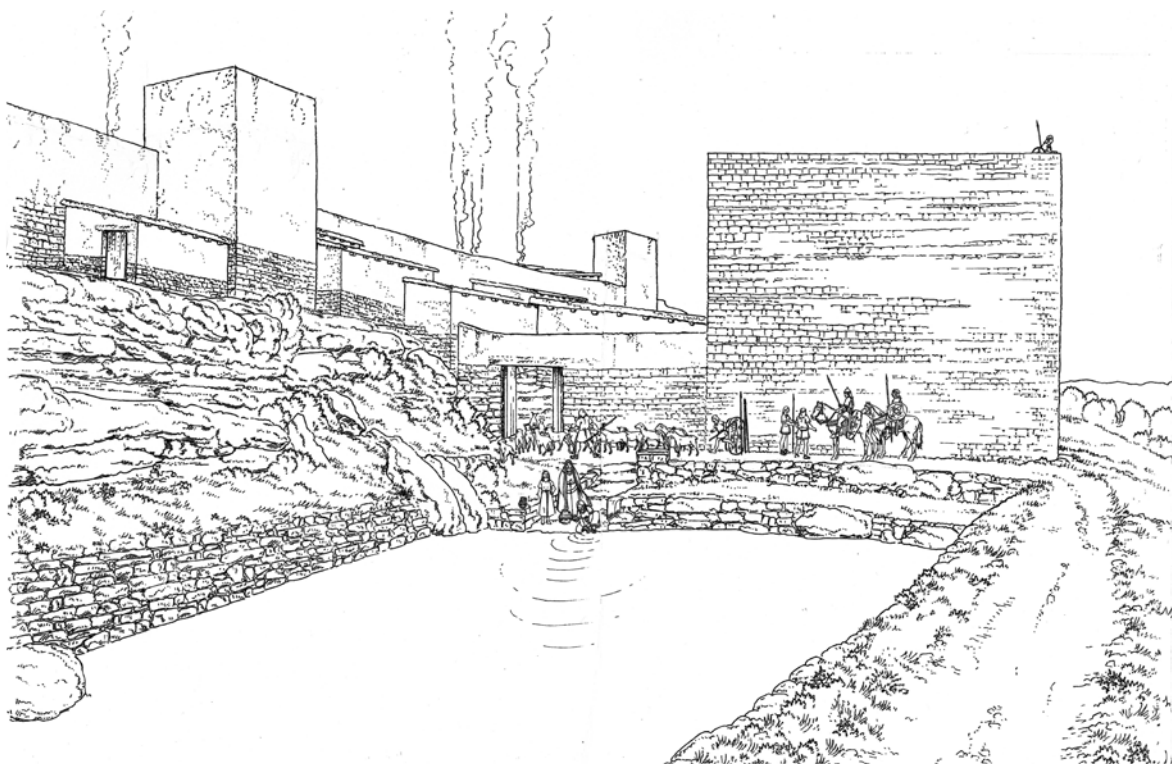
baixa representativitat que es suposa d'un material seleccionat, en alguns casos perdut o en d'altres segregat. Tot i això, l'augment del número de tipus estudiats creiem que permetrà fer una millor aproximació al coneixement de la fàcies ceràmica d'aquest període (engegada per Moret *et al.* 2006).

Tanmateix, en alguns casos, s'han realitzat comptages referents al volum de material de la col·lecció del Baix Aragó del MAC per tenir una perspectiva general. En el cas concret de les importacions dels segles V-III aC (vaixella àtica i del Taller de Roses) és rellevant que gairebé la meitat del material de la col·lecció pertany a Sant Antoni (46%) fet significatiu si es contrasta amb el material provinent d'altres jaciments (21% la Gessera, i entre 2 i 6% la resta de jaciments; com el Piuró, el Vilallong, els Castellans, entre altres).

A mode de recapitulació, a Sant Antoni no percebem l'adopció definitiva del torn en tots els àmbits funcionals de la ceràmica fins la Fase 2A (450 aC). No hem trobat dins el lot estudiat, cap peça a torn atribuïble a conjunts de l'ibèric antic. Aquest període exemplifica perfectament la Fase II del veí Tossal Montanyés (la Vall del Tormo) (Moret *et al.* 2006, 178), el Tossal del Moro de Pinyeres (Arteaga *et al.* 1990) o el Coll del Moro de Gandesa (Rafel *et al.* 2015).

En efecte, el gruix de la informació més rellevant del conjunt estudiat fa referència al moment de destrucció de finals del segle III aC o inicis del segle II aC. En aquest context la ceràmica a torn ja és del tot predominant i constatem una elevada diversificació de les formes. Aquest comportament el comencem a veure també en l'horitzó del segle V i IV aC corresponent als nivells de destrucció de la torre i els talls estratigràfics de la cisterna del Coll del Moro de Gandesa (Rafel *et al.* 2015), El Cerrao i Tossal Montañés (Moret *et al.* 2006), entre altres. Ja apuntava Moret que és en aquest moment quan la ceràmica a mà es va relegant cap a funcions estrictament culinàries, de petit emmagatzematge i de servei amb olles de perfil en "essa" i tasses.

Pel que fa la ceràmica de cuina que s'utilitza a Sant Antoni, el panorama tipològic és més divers que les omnipresents olles de perfil en "essa". Apareixen les olles carenades de llavi bisellat i, en menor mesura, les cilíndriques i de vora reentrant. Aquests tipus ceràmics es documenten també a la Fase 2 del Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 1996; Jornet 2006) i l'Horitzó 3 i 4 del Coll del Moro de Gandesa (Rafel *et al.* 2015). Apareix també un nou tipus d'atuell de cuina, les safates de fons pla, de forma circular, el·lipsoidal o rectangular (algunes amb broc). Aquests tipus recor-

Fig.12.2. Restitució hipotètica del jaciment ibèric de Sant Antoni de Calaceit en la fase 2B. Vista des de la bassa/cisterna. Autor: Francesc Riart.

den les *lopades* o els plats de forn de tradició grega, i també la forma de ceràmica de cuina ebusitana III.3 (Guerrero 1995). Són unes peces que tenen la paret baixa, la qual cosa impedeix bullir els aliments. Devia servir més aviat per coure'ls o ofegar-los (Bats 1988), i per a fer coques de pa. Algunes d'aquestes safates presenten digitacions regulars a la vora, que podrien utilitzar-se per a subjectar asts, formant una graella; aquestes peces es podrien assimilar a algun tipus de brasers portàtils. En la mateixa línia, que s'interpreten els fragments de terracuita en forma d'èquid com a capfoguers, com ara els exemplars apareguts al veí Tossal del Moro de Pinyeres (Arteaga *et al.* 1990). Les safates circulars o rectangulars apareixen poc a Catalunya; en canvi, al País Valencià són relativament freqüents en contextos de segles III i II aC a la zona edetana (Bonet i Mata 1998), però en ceràmica grollera a torn. Aquest darrer tipus, conegut com a tipus B en la bibliografia valenciana, no són habituals a la vall del Matarranya durant l'ibèric ple, i en el cas de Sant Antoni representen gairebé la meitat de les olles de cuina, tractant-se sempre d'olles de perfil en "essa". Per últim, és d'especial rellevància la documentació dins les produccions de cuina d'una olleta globular del

tipus Azaila. Es tracta d'un vas de perfil ovoide, amb vora divergent i llavi reentrant amb la decoració típica de línies incises. Una gran quantitat de ceràmica d'aquestes característiques apareix a l'estrat V del Cabezo de Alcalà, datat genèricament entre els segles VII i V aC⁴⁹ (Beltrán 1977, 30-31, fig. 6). Creiem identificar aquest tipus de ceràmica a El Palao en la fase d'inicis del segle IV aC (Moret 2005-2006, 166, fig. 4.1) a més del nostre exemplar.

En resum, observem a Sant Antoni l'existència d'una gran diversificació de les formes de cuina, més enllà de les típiques olles de perfil en "essa". A més de la tradició de bullir els aliments, al segle III aC observem un canvi o tendència dins els hàbits culinaris cap a tradicions típicament foranes, al menys per alguna part de la comunitat. Per altra banda s'incorporen atuells de cuina de possible producció al·lòctona, com són les olles de tipus B i tipus Azaila, que ens poden indicar una dinàmica comercial d'abast regional entre els territoris de la Edetània i la Sedetània.

Pel que fa el servei de taula, a més de les tasses d'una nansa, hi ha vasos carenats i vasos globulars de tancament hermètic, copes globulars de vora reentrant amb peu alt i amb peus trípodas, gerres de

49. En la publicació és refereix literalment a la fase hallstàtica.

perfil en “essa” i gerres bicòniques; per últim, una sèrie de vasos de forma singular, com els bols semi-esfèrics, els vasets carenats, els vasets de tanca hermètica i un vaset geminat. D’aquesta diversitat tipològica podem extreure’n patrons de diversificació per al consum dels aliments.

En efecte, les formes a mà de Sant Antoni mostren una gran diversitat formal i funcional, de la qual no hi havia constància, i això contrasta clarament amb el que se sap d’altres jaciments del segle III aC de la mateixa zona, com El Cerrao i Tossal Montañés (Moret *et al.* 2006), i fins i tot el Coll del Moro de Gandesa (Rafel *et al.* 2015) i el Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 1996; Jornet 2006).

Pel que fa els contenidors d’emmagatzematge i transport, veiem un predomini absolut de les formes a torn. Les tenalles de perfil globular o ovoide, sense coll i amb una característica vora de llavi molt ample i pla en la part superior (vasos tipus *lluratin*), dominen el repertori, en contraposició a les àmfores (categoria representada per un sol individu). Es tracta d’un tipus d’envas d’ús generalitzat en el Baix Aragó, la Terra Alta, la plana occidental de Catalunya (Alonso 1999) i l’Ebre mitjà (Burillo, Royo 1994-96). Les àmfores ibèriques, en canvi, estan molt poc representades en el repertori formal amb només un individu. Certs autors vinculen la progressió dels *pithoi* amb un descens gradual de l’ús de les àmfores ibèriques en aquest ampli territori (Rafel, Blasco 1994; Moret 2002).

El que destaca més de les produccions de Sant Antoni són les ceràmiques ibèriques pintades, degut a la seva gran diversificació i quantitat, sobretot pel que respecta el servei de taula, que proporciona un corpus ceràmic de gran valor. Es compon, en efecte, de 28 individus de perfil quasi complet corresponents a gerres i tasses bicòniques, caliciformes, *skyphoi*, *kylix-skyphoi*, vasos kalathoides i imitacions de crateriscs, cànthers i bols de formes de vernís negre àtic. De tot aquest material (220/180 aC) proposem una taula tipològica preliminar com a base al coneixement de les formes ceràmiques del territori a ponent de la riba dreta de l’Ebre (Fig. 12.1), però advertim que cal promoure noves excavacions per a contextualitzar millor aquest material.

D’aquest corpus de material podem extreure’n dues observacions que creiem importants. Per una banda, la proliferació en aquesta banda del riu Algars (Sant Antoni, els Castellans i el Vilallong) de *skyphoi* de peu alt (tipus VI.3 de Mata i Bonet), tot i que presenten alguna variant poc coneguda de peu massís i motllurat, en oposició als *kylix-skyphoi* (tipus VI.2 de Mata i Bonet), ben coneguts al Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 1996; Jornet 2006) i que proliferen per tota la franja meridional de l’Ebre, Castelló i València. D’aquesta darrera forma en trobem un sol exemplar a Sant Antoni, encara que és més abundant al Coll

del Moro de Gandesa (Rafel *et al.* 2015). Per altra banda, la identificació de materials de procedència edetana singularitza clarament el nostre jaciment. Es tracta, a més dels *skyphoi* citats, de ceràmica bicroma, d’un dinos tubular motllurat i profusament decorat d’una variant del tipus V.2 (Bonet i Mata), d’un *kalathos* del tipus 7.1.1 (Bonet i Mata) i probablement algunes imitacions de *kantharoi* o crateriscs del grup VI (Bonet i Mata). A tot això hi hem de sumar la ceràmica de cuina de tipus B (probablement importada). La presència de terrissa que identifiquem com a provinent d’altres regions es pot completar amb un lot més reduït de ceràmica d’Azaila. Per una banda (creiem), un tipus poc conegut d’olles de cuina de coll estrangulat i sanefes amb solcs en ziga-zaga, i per altra banda identifiquem el grup decoratiu Alloza-Azaila que es pot distingir en alguns dels motius pictòrics dels plats de Sant Antoni. En aquest sentit, volem destacar l’absència gairebé total de ceràmica reduïda de la costa catalana. De fet, el mateix s’esdevé al Castellet de Banyoles, on un exercici de quantificació, efectuat en els edificis 1 a 4, presentava tan sols un 4% de ceràmica reduïda, en un conjunt de poc més de 14000 fragments (Jornet 2006). Creiem que aquesta significativa concentració, a Sant Antoni, de ceràmiques d’altres regions ibèriques l’hem de llegir des d’una òptica econòmica i social. Entenem que la presència d’aquests materials al lloc respon a una dinàmica de fluxes comercials entre la costa i l’interior. La semblança que hi ha entre els grups pictòrics d’Alloza-Azaila i les decoracions de Sant Miquel de Lliria poden ser reflex d’aquest dinamisme econòmic i també cultural entre els dos costats dels Ports. No creiem, segons la nostra interpretació d’un model socio-polític amb una marcada estratificació social, ben entrat el segle III aC, que l’aparició d’aquesta ceràmica importada es pugui considerar com un indicador, de migracions. Creiem que Sant Antoni durant el segle III aC, devia ser el centre de control de les matèries primeres i dels productes manufacturats (possiblement realitzats al propi jaciment en el cas del teixit). Es devia tractar per tant d’un nucli principal que exercia cert control polític i econòmic sobre els intercanvis a una escala supra-local.

Aquest model creiem que és vàlid durant el segle III aC, però no en canvi en els segles V i IV aC. En aquest període (fase 2a) la competència a escala local originarà una dinàmica comercial, d’arrel més oportunista, entre els diferents assentaments fortificats, els quals competiran per tal d’assolir l’hegemonia de la zona. En aquest sentit expliquem la presència d’atuell de cuina mediterrània, vasos-skyphoi i importacions en diversos assentaments aparentment fortificats que es troben a un radi de menys de 20 km. com són Sant Antoni, els Castellans i el Vilallong (Fatas 2017), per exemple.

13. LA DINÀMICA OCUPACIONAL. DE LA PREHISTÒRIA A L'ÈPOCA HISPANO-VISIGODA

LA PREHISTÒRIA: ELS GRUPS DE CAÇADORS RECOL·LECTORS I L'ART PARIETAL

Quatre sagetes de sílex conservades al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona testimonien que el tossal de Sant Antoni va ser ocupat durant el paleolític superior, concretament durant del període solutrià segons els tipus apareguts d'indústria lítica.

Aquest i d'altres períodes del paleolític superior i neolític és constata perfectament al territori del Matarranya, d'especial rellevància són les representacions d'art parietal llevantí que destaca entre els abrics i vaumes del proper barranc del Calapatar (Queretes, Calaceit, Vall-del-tormo) (Fig. 13.1), declarats B.I.C (Bé d'Interés Cultural). Qualsevol conjunt d'art rupestre de l'arc mediterrani a la península Ibèrica és un Bé Cultural declarat Patrimoni de la Humanitat, segons declaració de l'Unesco l'any 1998.

ABRICS DEL BARRANC DEL CALAPATAR

Els abrics amb pintures rupestres estan situats al marge dret del barranc del Calapatar. Aquest barranc té uns 15 kilòmetres i desemboca al riu Matarranya a l'alçada del poblat ibèric del Piuró del Barranc Fondo, entre la Vall del Tormo i Calaceit. La zona correspon geològicament a una conca sedimentària del Terciari amb les característiques estratificacions horitzontals de nivells argilosos, margues i arenisques.

La Roca dels Moros o dels Quartos

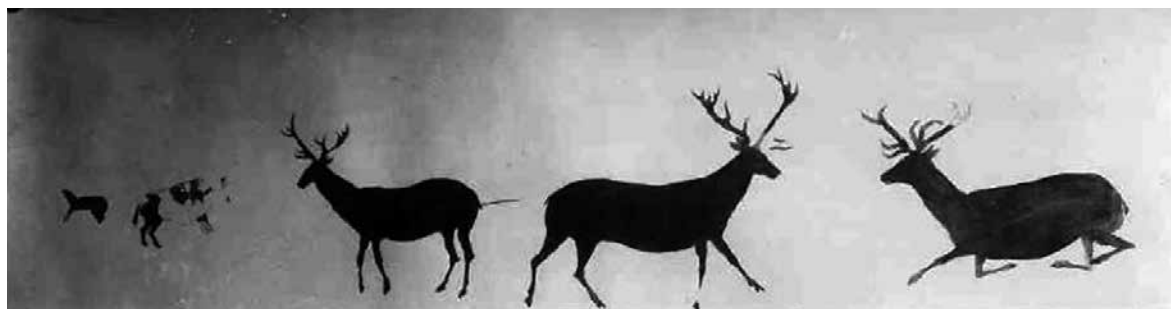
En un dels abrics anomenat com la Teuleria, i conegut també al poble de Queretes com la Roca dels Moros, o dels Quartos, es trobaven els cervols pintats que Cabré va descobrir el 1903 i publicà juntament amb Santiago Vidiella al Boletín de Geografía e Historia del Bajo Aragón (Vidiella 1907), i posterior-

ment amb Breuil (Breuil i Cabré 1909, Breuil 1910, Cabré 1915). Aquestes publicacions són d'especial rellevància, ja que van significar el punt de partida de tots els estudis sobre l'art llevantí (Fig. 13.2). Segons narra J. Cabré, un teuler pretenia volar les pintures per trobar un presumpte tresor que estaria enterrat al peu de l'abric, i amb la intenció de preservar les pintures, que fins al moment mai havien estat objecte de cap acció vandàlica, Cabré les va arrencar. Actuació durament criticada per altres investigadors, com Bosch Gimpera en la seva publicació sobre el Barranc de Calapatar de 1924. Les pintures foren adquirides pel Museu d'Arqueologia de Catalunya on hi estan exposades a Barcelona.

Les pintures, en vermell, representen tres cervols naturalistes, de 0,33 m de longitud el més gran. Dos d'ells estan enfrontats, un amb les potes replegades i el tercer sortint de l'escena. Tot el conjunt parietal mesurava 2,32 m de llargada, i a l'extrem dret, a més, hi havia un bou més petit que els cervols. A sobre del remugant, s'ha identificat un felí, dubtós, i

Fig. 13.1. Bauma de la Roca dels Moros i el barranc del Calapatà.

Fig. 13.2. Calc de les pintures parietals del jaciment de la Roca dels Moros (Queretes, Matarranya).

possiblement una cabra i un cavall, també més aviat incerts (Beltrán 1989). En l'actualitat, al costat de les marques de l'extracció de les pintures, tan sols es conserven dues estilitzacions humanes a la dreta del buit que ocupava el bòvid, així com la part del darre-
ra d'un cèrvid en la paret dreta, perpendicular al panell arrencat. Estudis recents també un arquer
llevantí i un quadrúpede, que formarien una escena de caça. Aquestes dues figures van ser descobertes
després dels treballs de restauració portats a terme per E. Guillaumet i L. Ballester en el marc del projecte
"Restauració i Conservació de l'Art Rupestre" dut a terme per la Comarca del Matarranya. Aquestes
dues noves representacions van poder conformar una escena de caça, que pel seu estil, s'assignen a
una fase posterior (<http://3dscanner.es/matarranya/#MOROS/1>). Excavacions arqueològiques realit-
zades als peus de l'abric no van donar una seqüència estratigràfica ben definida (Bea *et al.* 2009, 398),
però a través de l'anàlisi de les restes materials de l'ocupació es proposa una recent de l'abric que
data, segons els autors, del bronze final, la primera edat del ferro i l'ibèric antic (Angas, Bea, Royo 2010).
D'entre els materials recuperats, destaca un frag-
ment de penjoll de bronze de tipus cònic o esferoïdal (Bea *et al.* 2009, 398, fig. 2), segons els autors assi-
milable morfològicament a alguna variant tipològica de penjolls de bronze paleroibèrics datats entre els
segles VII-V aC (Rafel 1997). D'altra banda, es tracta d'un ornament gens estrany, sobretot en necròpolis,
dins el context regional que ens trobem (veure capítol 11.2.4). La presència de ceràmica modelada i a
torn ibèrica testimonia la freqüentació d'aquesta bauma duant la Fase 1A i 1B de Sant Antoni
(650/625 - 500/475), mostra inequívoca de sincretis-
me religiós i cultural.

Els Gascons

A escassos 200 m de distància de l'abric de la Roca dels Moros, formant part del mateix context geogrà-
fic abrupte i de vegetació mediterrània, es troba el barranc dels Gascons on, el 1908, Joan Cabré va
trobar un conjunt de pintures i gravats parietals. Avui

en dia destruït, del seu descobriment només es con-
serva el calc que va realitzar Cabré (Fig. 13.2) i les
posteriors reproduccions fetes a partir d'aquest
model (<http://3dscanner.es/matarranya/#GAS-CONS/1>). Les pintures representen dos cèrvols natu-
ralistes, parcialment superposats, marxant cap a
l'esquerra, del mateix estil que els trobats a la Roca
dels Moros, però un és vermell i l'altre, superposat,
de color negre. El cèrvol superposat fou reproduït
amb les mateixes característiques que l'antic, fenò-
men paral·lel al repintat característic de l'art llevantí
(Beltrán 1989). A l'angle superior esquerra del fris hi
ha dos arquers, en actitud de repòs o espera, amb
enormes arcs de tres corbes. Amb els arquers apa-
reix representada una altra figura humana i dos caps
de cabra. Estan pintats en color vermell castany. La
part inferior del panell està composta per dos cabres
fugint d'un arquer, en perspectiva diagonal cap a
l'esquerra, mentre que un càprid amb banyes sem-
bla endarrerit del grup. Les figures estan pintades
amb color negre i són d'un estil naturalista. La resta
de figures gravades a la paret que completen el fris
dibuixat per Cabré han desaparegut.

El conjunt d'art parietal fou visitat per Bosch Gimpera
el 1923 i 1924 un cop ja va ser arrencat. Els frag-
ments de paret amb restes de pintures van passar a
la col·lecció Cabré de Calaceit, on el 1954, Enrique
Vallespí va localitzar la figura incompleta d'un cèrvol,
molt desgastada i perduda (Beltrán 1989). Algunes
restes de pintura parietal han desaparegut pràctica-
ment del seu context original degut al procediment
de Joan Cabré que va arrencar les figures per evitar
que fossin destruïdes. Les dos cabres i l'arquer, en
pitjor estat de conservació, són els únics motius que
es mantenen (<http://3dscanner.es/matarranya/#-GASCONS/1>). Tampoc es conserva l'important
número de gravats zoomorfs que, segons Cabré,
existien al conjunt rupestre.

ABRICS DEL TERME DE MASSALIÓ

Es tracta de dues cavitats amb pintura parietal que
van sofrir als anys 80 del segle passat actes vandà-

Fig. 13.3. Calc de les pintures parietals del jaciment de Els Gascons (Queretes, Matarranya) i fotografia de la bauma feta per Joan Cabré el 1910.

lics que han fet desaparèixer gairebé totalment qual-sevol mostra de l'art rupestre que acollia.

Els Secans

La cova dels Secans mesura uns 8,20 m d'amplada i contenia un grup de poques figures en color vermell carmí fosc descobertes per Pérez Temprado el 1917, a la vall dels Secans, prop de la confluència amb el riu Matarranya (Fig. 13.4). En l'actualitat es troben gairebé desaparegudes, conservant-se els calcs de Cabré i Pérez Temprado (1921) i de Vallespí (1952), així com alguna fotografia antiga. Destaca un arquer marxant en direcció a l'esquerra, amb les cames arquejades i representades de perfil, i amb el traç detallat d'uns calçons fins als genolls. A les cames destaca el traç que representa uns ornaments, lligams o polaines que protegien els panxells. Els peus estaven girats cap a l'esquerra mostrant la direcció de la marxa i els braços, doblegats, sostenen amb la mà dreta l'arc i les fletxes (Beltrán 1989).

A l'esquerra de l'arquer hi havia pintades, d'un color més fosc, dues figures més petites que també representen arquers, un d'ells amb l'arc agafat amb la mà dreta. A la dreta una curiosa forma animal, d'algun quadríped sense identificar, amb el cos format per un oval vermell clar, on només es podria identificar dues petites extremitats. (<http://3dscanner.es/matarranya/#ELSSECANS/1>)

Fig. 13.4. Cova dels Secans (Masalió, Matarranya) realitzada per Joan Cabré el 1910.

Als voltants de l'abric es van recollir nombroses mostres d'indústria lítica epipaleolítica, les més antigues (Utrilla 1986-1987, 334). El 1986 es realitza un sondeig estratigràfic aportant quatre nivells estratigràfics datats en un moment de transició entre el Messolític i el Neolític (Rodanés 1987-1988, Rodanés, Tilo, Ramón 1996).

El Salbimec

Aquest abric, molt proper al jaciment ibèric del Piuró del Barranc Fondo i parcialment destruït, va ser descobert el 1920 per Llorenç Pérez Temprado. Va estar innèdit fins al 1954 (Pérez Temprado i Vallespí 1954). Aquest conjunt pictòric es composava de dos grups de figures, un format per una cérvola de 0,08 m de longitud, amb el perfil dibuixat de color vermell i l'interior pintat en tinta vermella més diluïda (<http://3dscanner.es/matarranya/#SALBIME>). L'animal està en actitud de córrer cap a l'esquerra, vers a una figura humana amb els braços lleugerament corbats. Un segon grup representa diverses estilitzacions humanes en diferents edats i gèneres, que recorden les estilitzacions de l'eneolític (Beltrán 1989). A les rodalies de l'abric s'ha localitzat sílex epipaleolític.

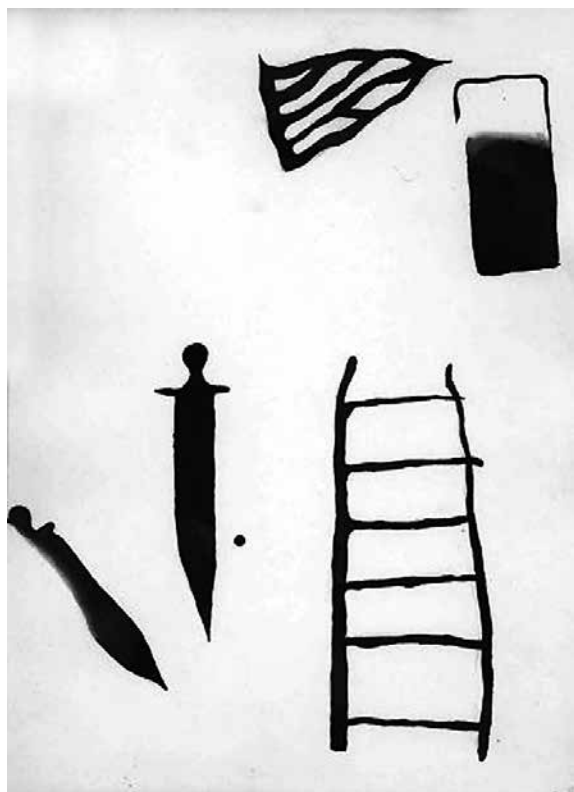
Puntal del Alcañizano

Jaciment esmentat a la *Carta Arqueològica del Valle del Matarranya* (Mazo et al 1987). Les figures pintades representades correspondrien a un sol o estel d'estil esquemàtic de color negre (Bea 2012).

L'ART ESQUEMÀTIC

La Fenelosa

En el territori que comprèn la Vall del Matarranya destaquem un exemple d'art esquemàtic com és el fris de la Fenelosa, al Parrissal (Beset), prop d'una font intermitent. Descobert a mitjans dels anys 60

Fig. 13.5. Calc de les pintures i grafits parietals de l'edat del Ferro provinents de la bauma de la Font de la Bernarda (Queretes, Matarranya) realitzats per Joan Cabré el 1910.

250

per C. Forcadell (Bea 2012) i van ser estudiats immediatament per Beltrán (Beltrán 1967).

El fris representa estilitzacions animals i humanes, i uns personatge de peu sobre un èquid, possible reflex, segons Beltrán, de representacions de divinitats orientals (<http://3dscanner.es/matarranya/#LA-FENELLOSA>). Es tracta de 12 figures pintades en vermell (vuit de reconeixibles) d'estil esquemàtic.

LES REPRESENTACIONS PARIETALS DURANT EL PRIMER MIL·LÈNNI AC

Una cronologia de finals de l'edat del bronze o de l'edat del ferro tenen alguns gravats al terme de Calaceit, com els publicats per Cabré del Mas de l'Abogat o Font de la Bernarda, i especialment, per la seva extranyesa, els de la Vall Robira. En l'abric de la Font de la Bernarda (Queretes) apareixen representacions pictòriques de l'edat del ferro com una espasa de doble tall probablement del tipus La Téne (Cabré 1910, Royo 1999) i una falcata (Cabré 1910) (Fig. 13.5). L'abric de la Vall-rovira I (Arenys de Lledó) presenta uns gravats simbòlics que l'autor adscriu a representacions ideològiques ibèriques assimilables a la *koiné* mediterrània (Royo 1999). (<http://3dscanner.es/matarranya/#FONTDELABERNARDA>)

L'OPPIDUM IBER

A mode de recapitulació, la investigació arqueològica sobre el món ibèric a les terres del curs inferior de l'Ebre, molt especialment al Matarranya, arrenquen ja des dels primers anys del segle XX i, Sant Antoni, com hem vist, n'és un testimoni de primer ordre. Coneixem un gran nombre de jaciments d'aquest moment que van ser excavats durant les campanyes programades per l'Institut d'Estudis Catalans, concretament quinze jaciments arqueològics: a més de Sant Antoni, les Ombries, el Vilallong, Mas de l'Hora, Vall de Cabrera, Tossal Redó i poblat petit del Tossal Redó a Calaceit; Piuró del Barranc Fondo, les Escodines Altes i les Escodines Baixes i Sant Crisòfol a Massalió; els Castellans a Queretes; parcialment la Torre Cremada a la Vall del Tormo; la Gessera i la Serra Mitjana a Caseres.

Bosch Gimpera va proposar l'existència de tres períodes cronològics marc on se situen els diferents poblats excavats (Bosch Gimpera 1923, 1929, 1958). El primer període del segle VIII aC al segle VI aC; un segon, de transició, del segle V aC, i el tercer del segle IV aC en endavant. Treballs posteriors han matisat en major o menor mesura les hipòtesis de Bosch Gimpera. Per exemple, M. Almagro (1952) introdueix la divisió per períodes hallstattics i hi suma un quart període. A. Beltrán (1956, 1963) insisteix amb una periodització en quatre fases, però T. Maigi (1960) retorna a les tres fases. S. Vilaseca (1953) fixa una cronologia per a la Gessera del segle V aC. F. Pallarés (1965) fixa una cronologia de segle IV-III aC per a Sant Antoni. E. Sanmartí-Grego (1975) afegeix a la revisió l'estudi integral de la vaixella d'importació d'aquests jaciments i estableix de nou les cronologies en dos períodes, al segle VI aC la primera i entre el segle V i III aC un últim període. En posteriors estudis E. Sanmartí-Grego planteja la data de fundació de Sant Antoni al segle VII aC. Ruiz Zapatero (1985) revisa totes les dades i analitza la dinàmica de poblament a partir del bronze final destacant especialment el treball sobre la ceràmica acanalada. F. Burillo (1989-90) proposa la teoria de la crisi de l'ibèric antic. Tot això sense esmentar altres aportacions. Tots aquests treballs, alguns de molt meritoris, es realitzaren sense haver-hi programes d'investigació ni excavacions que aportessin noves dades sobre aquests jaciments. No és fins les dècades dels 1980 i 1990 on es realitzen i consoliden nous programes de recerca i investigació a la Terra Alta i al Matarranya, especialment a la part catalana. Destaquem, per la proximitat a la zona estudiada, les excavacions efectuades al Tossal del Moro de Pinyeres (Arteaga *et al.* 1990) (Fig.13.6), al Coll del Moro de Gandesa (Rafel i Blasco 1994; Rafel 1989, 1991, 1993), al Tossal Montañés (Moret

Fig. 13.6. Tossal del Moro de Pinyeres (Batea).

2000 i 2002) i al Turó del Calvari (Diloli, Bea 2005; Sardà 2008 i 2010).

És del tot cert que aquesta tradició investigadora ha estat secular (Rafel 2013, 12) i afegim que, sobretot, ha estat enfocada al període de formació de la cultura ibèrica, que comprèn la primera edat del ferro i l'ibèric antic. Aquests treballs que han estat més intensos els darrers anys, plantejant models de poblament que han estat vàlids per a tot el curs inferior de l'Ebre. En aquest sentit ha estat clau l'excavació de la torre del Tossal Montañés (la Vall del Tormo), la qual va fer sorgir la proposta d'un horitzó de "cases-torre de l'ibèric antic" i que ha tingut una gran influència en el desenvolupament posterior de les investigacions al territori. En canvi, comparativament, per al període ibèric ple no hi ha hagut intervencions arqueològiques sistemàtiques a la vall del Matarranya, més enllà dels sondejos efectuats a El Cerrao i l'horitzó del Tossal Montañés (Moret *et al.* 2006). Actualment, es continuen els projectes de recerca a El Palao (Alcanýs) per la Universitat de Saragossa, a la Gessera (Caseres) per la Universitat Rovira i Virgili, i a la capçalera del riu Sec, al Coll del Moro (Gandesa), repeses per la Universitat de Barcelona i codirigides pel sotasignat.

LA PRIMERA EDAT DEL FERRO (650 - 550 AC): L'EMERGÈNCIA DE LA DESIGUALTAT SOCIAL

251

En aquest treball, plantegem, a partir de la revisió dels materials mobles i de les estructures visibles, una primera ocupació a la part alta del tossal de Sant Antoni durant aquest període. Els jaciments que coneixem d'aquest moment a les comarques occidentals del curs inferior de l'Ebre no sobrepassen els 1000 m², tot i que hi ha una gran densitat de poblament. La majoria d'assentaments estan situats en elevacions properes als rius, controlant els barrancs i les valls (Ruiz Zapatero 1984) o en punts elevats estratègics als interfluvis (Moret *et al.* 2006). Aquests assentaments, de reduïdes dimensions, mantenen la configuració típica de l'hàbitat concentrat tipus "poblat tancat" o "poblat de carrer central" i amb cases rectangulars allargades. Aquests assentaments van ser considerats com a poblats del primer període per Bosch Gimpera (1931)⁵⁰.

Aquest horitzó de primer ferro, es caracteritza per produir-se un increment poblacional en paral·lel a un progressiu afiançament de les línies de llinatge i de la progressiva competència entre elles. Aquests processos devien conduir a una incipient jerarquització

50. Les Escodines Baixes (Massalió), les Escodines Altes (Massalió), Sant Cristófol (Massalió), Tossal Redó (Calaceit), Poblat petit de la Vall de Cabrera (Calaceit) i poblat del Mas de l'Hora (Calaceit).

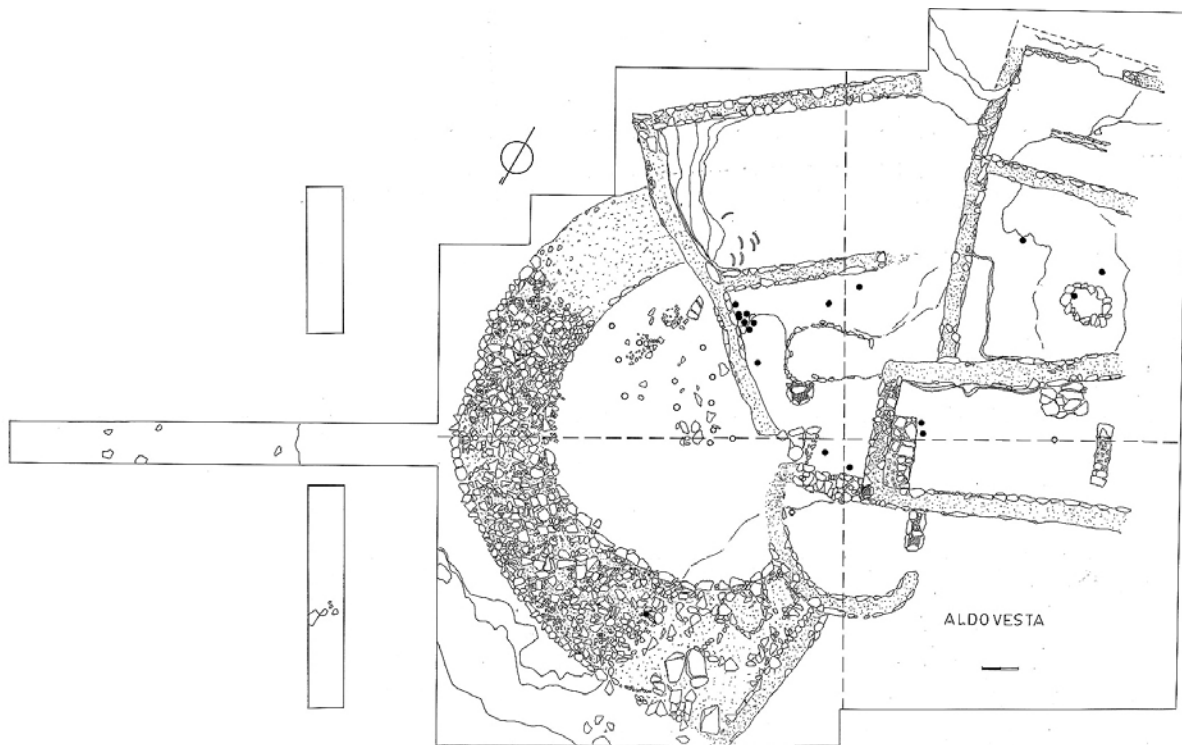
Fig. 13.7. Planta de l'àrea de la necròpolis de Maries, al Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta), MAC-Barcelona.

social, que té un clar reflex en l'espai funerari, on apareixen objectes de prestigi i indicis de conductes culturals noves (Rafel 2006) (Fig. 13.7). A la vegada, es comença a percebre que en determinats assentaments apareixen elements diferenciadors en l'arquitectura dels poblats, com per exemple a San Cristòfol de Massalió (Fatás 2016); altres tenen indicis clars d'acumulació de riquesa com Sant Jaume - Mas d'en Serrà (Garcia, Moreno 2009) i Aldovesta (Mas-cort 1992), per citar alguns exemples. Són residències de dimensions reduïdes, però amb una gran capacitat d'emmagatzematge, que acumulen un volum important de materials d'importació, generalment amfòrics (Fig. 13.8). Aquest model tindrà la seva màxima expressió en el segle VI aC, amb el que Moret anomenà el 2002 com a residències aristocràtiques aparentment fortificades, o cases-torre (Moret 2002) interpretant així els resultats de les excavacions que efectuà a la torre del Tossal Montañés (la Vall del Tormo). Aquests assentaments han estat qualificats com a hàbitats segregats ocupats per caps de llinatge. Les intervencions practicades en jaciments com el Calvari de Vilalba dels Arcs (Diloli, Bea 2005), l'Assut de Tivenys (Diloli 2009), tots dos a Tarragona, i a Balaguer 1 (Portell de Morella, Castelló) (Barrachina *et al.* 2011) i, així com la reinterpretació de la seqüència estratigràfica d'Aldovesta (Noguera 2006, 117-121) permeten dur aquest fenomen cap a la segona meitat del segle VII. Concretament, el Turó

del Calvari, una construcció biabsidal exempta, podria actuar com a edifici de reunió utilitzat per les elits territorials que actuen com a cabdills, a les acaballes d'aquest període (Bea *et al.* 2012, 69).

L'IBÈRIC ANTIC: LES RESIDÈNCIES TURRIFORMES AÏLLADES (550 - 450)

Ben entrat el segle VI aC, especialment al Baix Aragó i a la Terra Alta, s'afegeix una altra categoria de jaciments als ja coneguts petits vilatges o poblats en alçada. És la residència turriforme aïllada, que segons els seus excavadors ha de ser considerada de tipus aristocràtic. Els exemples més característics són el Tossal Montañés II, la Gessera, possiblement la torre de Coll del Moro de Gandesa, la Miraveta (Queretes) o el Coll del Racó de Sacos (Vall de Roures) (Bea *et al.* 2012, 69); amb analogies amb edificis del Baix Ebre com la T3 de l'Assut. Aquest tipus d'hàbitat aïllat presenta diferents solucions arquitectòniques: de planta circular (Tossal Montañés II), trapezoïdal irregular (La Gessera) o semicircular (Coll del Racó de Sacos). però manté sempre la característica d'estar exempt de qualsevol altre tipus de construcció i separat del nucli de poblament. Aquest aïllament tan característic és clarament un recurs simbòlic de l'elit que resideix a l'interior, amb una clara voluntat de segregar-se de la resta de la comunitat i fer-ne ostentació amb un tipus de residència monumental i

Fig. 13.8. Planta de l'assentament d'Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre) segons Mascort, Sanmartí i Santacana 1990.

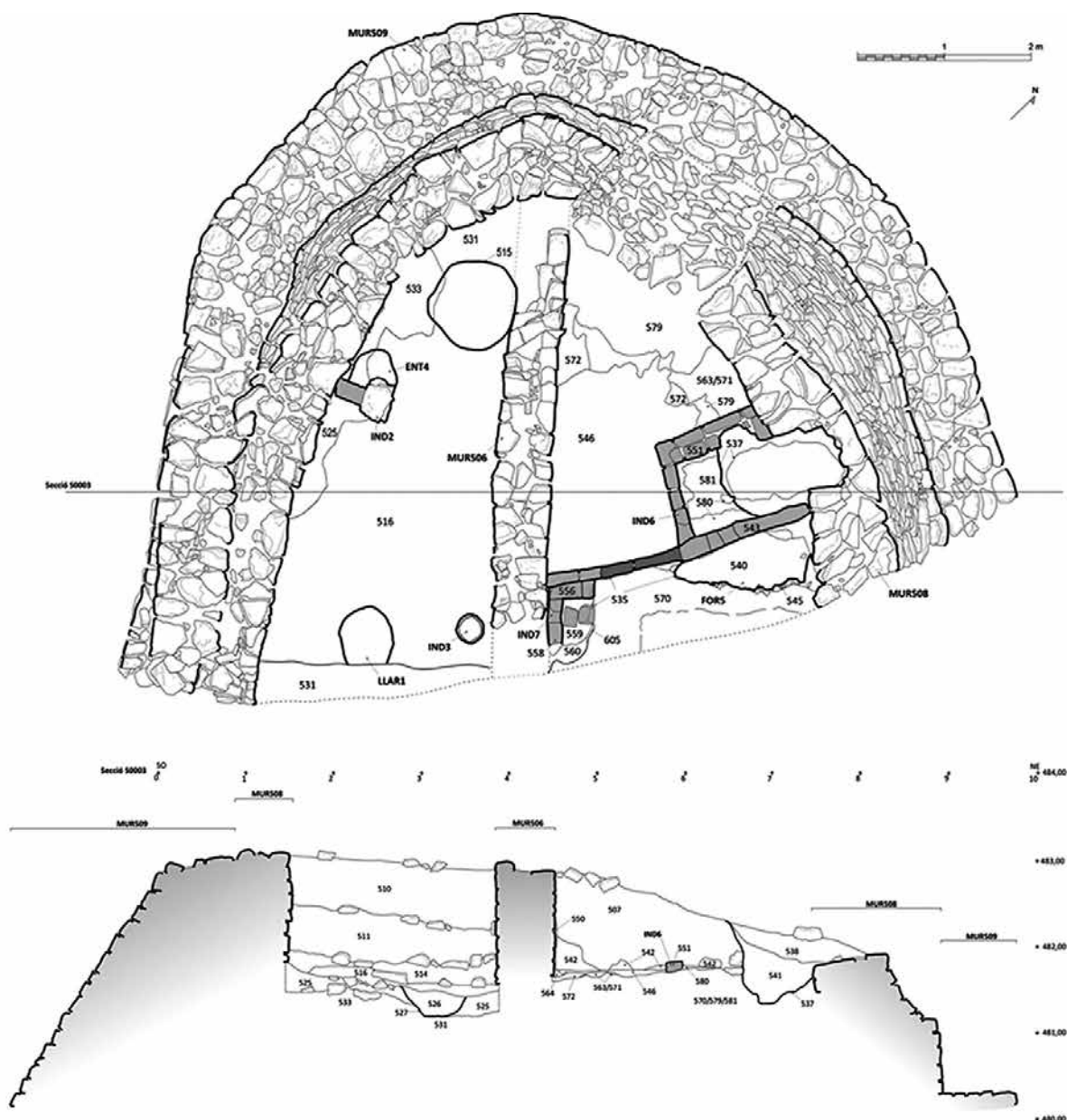
aparentment fortificada. Aquest tipus d'hàbitat apareix a les darreries del segle VII aC i els primers decennis del segle VI aC, però té el seu "*floruit*" durant la centúria següent, l'abandó de la torre de Coll del Moro de Gandesa cap a l'últim terç del segle IV aC en marca el *terminus ante quem* (Rafel *et al.* 2015) (Fig. 13.9).

Com hem anat desgranant, el segle VI aC és un període de grans canvis i transformacions, en el decurs del qual les comunitats evolucionen cap a noves formules de relacions socials i econòmiques basades en la desigualtat. Creiem que aquests canvis són propiciats per la pròpia dinàmica interna de la comunitat, juntament amb influències culturals producte de l'intercanvi amb els agents comercials mediterranis (és clar, d'una forma més acusada cap a l'eix costa-Ebre). D'aquesta manera expliquem les influències i els canvis que progressivament anem veient en la cultura material autòctona (Sardà 2010). Però també els gustos cap a l'objecte de comerç canvià. De les importacions generalitzades i majoritàries d'elements contenidors, com les àmfores fenícies del tipus 10.1.2.1 (Ramon 1995), els *pithoi* o altres vasos de tipus amfòric (sobretot els Cruz del Negro); on els morters trípodes i la vaixel·la de taula suposaven un element gairebé anecdòtic, es passa a una importació de vaixel·les que en el seu àmbit original, el grec, són destinades per al consum de vi (Santacana i Belarte 2003; Sanmartí 2005, 723; Sanmartí 2009).

Proporcionalment el nombre d'importacions en aquest moment serà més reduït, de ben segur perquè aquest tipus d'elements quedarà restringit a un sector més reduït de la societat. En efecte, els grups aristocràtics que emergeixen recorreran a elements al·lòctons, grecs en aquest cas, com un mitjà per a diferenciar-se de la resta de la comunitat.

CONSIDERACIONS SOBRE LA "CRISI DE L'IBÈRIC ANTIC"

En termes generals s'associa el final d'aquest model amb la proposta històrica plantejada per F. Burillo, coneguda com a "crisi de l'ibèric antic" (Burillo 1989, 212). Aquesta hipòtesi d'un gran flux poblacional que arriba des del País Valencià recull idees ja plantejades per altres autors com Beltrán Lloris (1976, 394), Sanmartí-Grego (1984, 165) i Arteaga *et al.* (1990, 156). El discurs vé a resoldre les preguntes de la destrucció d'un nombre significatiu de jaciments, tot i que amb controvèrsia, ja que altres autors coincideixen a veure-hi, tot el contrari, més continuïtats que canvis. Continuïtats en la cultura material (Rafel 1993); no introducció dels costums funeraris de l'àrea d'origen, continuïtat en l'arquitectura i absència de destruccions o abandonaments (Moret 2002); també s'ha assenyalat la persistència dels patrons d'assentament (López Cachero 1999). En el mateix sentit es pronuncia J. Noguera (2002) per a l'evolució

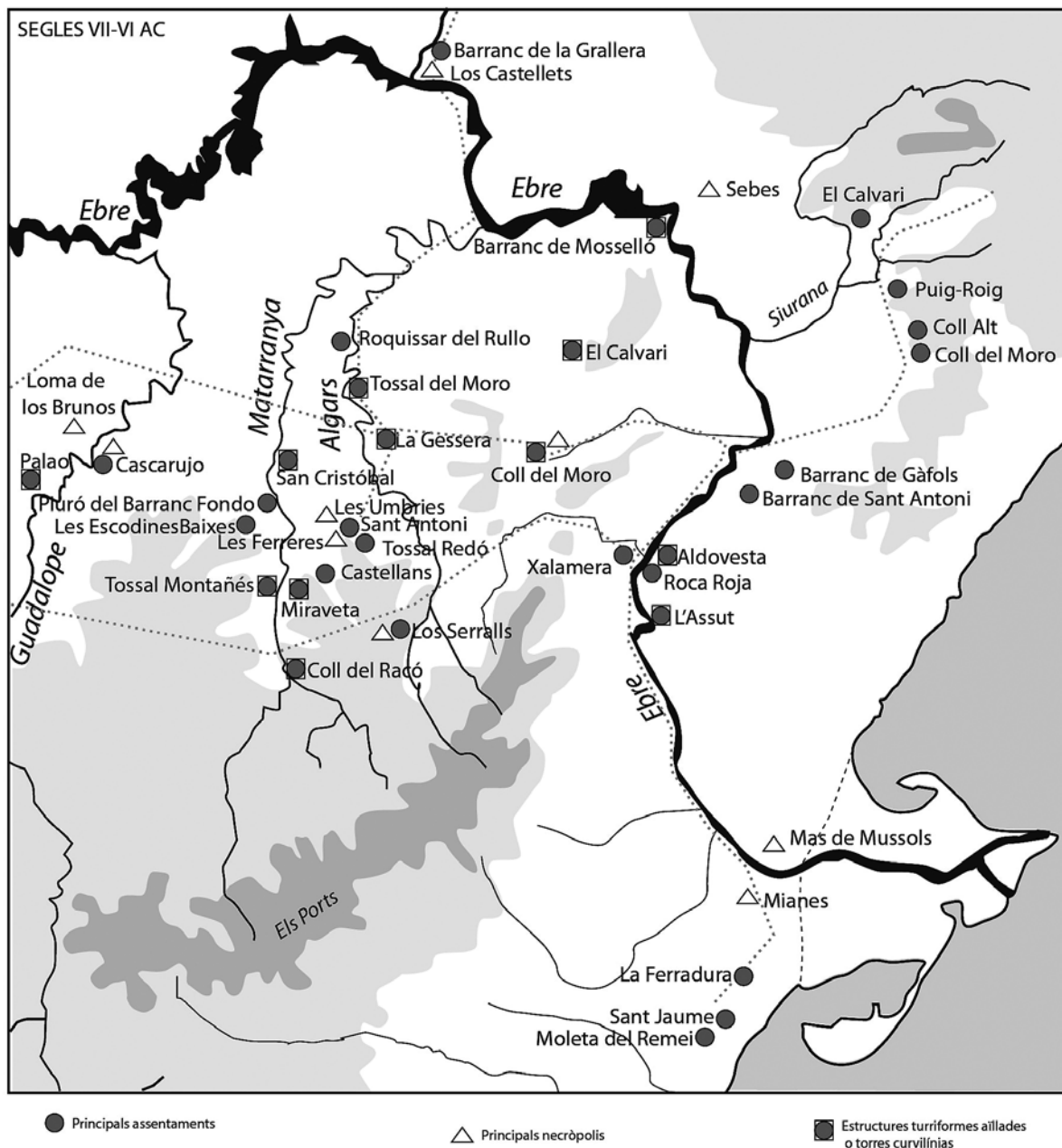
Fig. 13.9. Planta i secció de la torre circular de Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta), segons Rafel, Garcia i Jornet 2015.

interna de les poblacions de la Ribera d'Ebre i el Baix Ebre durant el segle VI aC; tot i que no desestima l'arribada de nous contingents poblacionals, sempre que aquests siguin reduïts.

Nosaltres no veiem versemblant, d'entrada, la hipòtesi que el motor d'aquests canvis sigui l'arribada de nous contingents migratoris, com a única explicació del canvi cap a un nou model social. Advertim, però, que en l'estudi dels materials de la Fase 2A de Sant Antoni, que datem a partir del segle V aC, veiem una gran similitud amb els materials ceràmics decorats de la zona edetana (Sant Miquel de Lliria) i ilercavona (com la ceràmica bicroma); aquest factor, però es pot explicar perfectament per les dinàmiques comer-

cials regionals. Això, en canvi, no sembla explicar les similituds entre la ceràmica a mà d'ambdós territoris, especialment les safates rectangulars i el·líptiques que tenen una àmplia difusió al territori edetà, sobretot estudiades en particular al territori de Kelin i la seva capital, Los Villares (Caudete de las Fuentes). Una altra dada, però, en sentit diferent, és la presència d'olles de cuina tipus Azaila, que, tot i que apareixen en una proporció més baixa, ens apunten en cap a la zona sedeatana.

Considerem que la ceràmica per cuinar denota un fet de substrat cultural més profund que no pas un element de servei de taula, que pot respondre a modes més conjunturals.

Fig. 13.10. Mapa dels principals jaciments ocupats durant els segles VII i VI aC.

Tanmateix, com adverteix Dietler (1995, 16), la identitat cultural es troba més ben situada en xarxes de filiacions de parentiu, categories socials, pertinences de classe o de grup, i altres d'aquest tipus que puguin tenir rellevància pel que fa l'estatus. I, per tant, el procés d'apropiació intercultural del menjar, normalment té molt més a veure amb les relacions en aquests nivells que amb grans consciències ètniques, suposadament produïdes, en aquest cas, per hipotètics fets migratoris.

Pel que fa els poblats, segons l'estudi d'Enric Sanmartí (1975), durant el segle VI aC desapareixeran els següents: Sant Cristòfol, el "poblat gran" de Tossal

Redó i Els Castellans I; en canvi, perdura el Vilallong fins moments del ibèric ple i tardà, igual que el Piuró del Barranc Fondo i les Umríes, aquest darrer amb un hiatus temporal. El Tossal Montañés II s'abandona cap a 525-500 aC (Moret *et al.* 2012), però a la Terra Alta, la torre de Coll del Moro perdura fins ben entrat el segle IV aC (Rafel *et al.* 2015), i la segona ocupació del Tossal del Moro de Pinyeres fins els primers decennis del segle IV aC (Arteaga *et al.* 1990, 155). En aquest sentit sí que hi ha fundacions i reocupacions d'assentaments, però ben entrat el segle V aC, com els casos de Sant Antoni i El Tartrato, entre altres menys estudiats (Fig. 13.10). En

efecte, no sembla que hi hagi un comportament uniforme pel que fa les dates d'abandó o fundació d'assentaments. Sense moure'ns d'aquests dos últims exemples, veiem com els planejaments urbanístics no difereixen en absolut de la tradició regional dels "poblats de carrer central" i arquitectònicament tampoc sembla haver-hi gaires canvis significatius, fet fins ben entrat el segle III aC.

Per tot l'exposat, creiem que no hi ha suficients indicis per a no pensar que aquests canvis i transformacions siguin producte de la pròpia evolució interna de les comunitats locals que habiten al Matarranya i la Terra Alta durant aquest període.

L'IBERIC PLE (I): L'HORIZÓ DELS NUCLIS FORTIFICATS DE PODER LOCAL (450/425 - 300/275 AC)

Una de les primeres evidències arqueològiques d'aquest nou període és la decadència dels enterraments de tradició tumular, amb un progressiu abandonament de les gran àrees de necròpolis com la del Coll del Moro de Gandesa (Rafel 1994-1996). A més, des de la segona meitat del segle V aC, i sobretot durant el segle IV aC, hi ha un progressiu creixement demogràfic significatiu a tota la zona del nord-est peninsular. Aquest procés es dedueix del creixement de determinats nuclis de població, que en alguns casos arriba a ser tan gran que podem parlar de dimensions urbanes ben entrat el segle III aC; per altra banda el poblament rural dispers s'intensificarà (Sanmartí 2004). Aquest increment generalitzat de poblament, creiem que produeix un apropament als límits de la capacitat de subsistència del propi territori, la qual cosa devia comportar un increment de l'economia política per tal de solucionar els problemes creats per aquest fet en l'economia domèstica. Això explicaria el progressiu desenvolupament institucional i l'aprofundiment de les diferències socials (Sanmartí 2010).

En un primer estadi de l'ibèric ple, just després del col·lapse del model aristocràtic que caracteritza el període ibèric antic, el segle V aC inaugura un nou horitzó, on el territori és ocupat densament per una xarxa d'assentaments, els coneguts, de petites dimensions (entre els 1000 i 2000 m²), caracteritzats pel fet d'estar fortificats. Aquesta major densitat d'assentaments en la regió s'ha interpretat, com ja hem vist, per un augment demogràfic que podria tenir com a origen moviments poblacionals provinents de zones veïnes, que s'haurien assentat a la regió i n'haurien explotat els recursos (Bea 2012). Tot i això, observem que hi ha un nombre gens menyspreable de jaciments que tenen una perduració ocupacional fins ben entrat el segle V aC, entre ells el propi Sant Antoni de Calaceit, el Piuró del Barranc

Fondo de Massalió, Tossal del Moro de Pinyeres i el Coll del Moro de Gandesa; aquest últim és un cas paradigmàtic de continuïtat, i a la vegada una *rara avis*. En efecte, l'ocupació de la torre i possiblement el model aristocràtic que aquesta representa podrien perdurar fins el segle IV aC. a la riba dreta del riu Algars.

Els treballs de prospecció arqueològica realitzats en les àrees de l'interfluvial Algars-Matarranya, el Guadalo i el baix Regallo (Moret *et al.* 2006, 252), a la Ribera d'Ebre i el Baix Ebre (Noguera 2002), a la foia de Bot-Gandesa (Rafel *et al.* 2015), a la riba dreta de l'Algars (Pérez, Rams i Jornet 1999; 2000; 2001) i als barrancs que conflueixen a l'Ebre per la Terra Alta (Diloli, Sardà 2014) han vingut a confirmar que els patrons d'assentament en l'ibèric ple responen a una xarxa organitzada i estesa per tot el territori. En una primera fase, entre els segles V i IV aC, es dibuixa un territori atomitzat a escala local, parcialment jerarquitzat pel que fa els nivells d'assentament *infra* i per l'existència d'una més que probable èlit que controla el poder i l'ostenta a través de les fortificacions i de la possessió d'armes (Sanmartí, Belarte 2013), però sense assentaments *supra* que assumeixin un rang preponderant. Aquest fenomen que sembla indicar l'absència d'un estat centralitzat es podria relacionar amb una forma d'estat on els diferents nuclis fortificats estarien organitzats seguint una estructura heteràrquica (Crumley 1995).

En efecte, el territori del Matarranya al segle V aC es troba poblat amb la majoria d'aquests assentaments fortificats d'extensió modesta, que mantenen l'esquema de carrer central, sense barris o edificis diferencials que realitzin funcions particulars o especialitzades. El Taratrato (Alcanyís) i Sant Antoni (Calaceit) són pot ser els dos casos més paradigmàtics d'aquest tipus d'assentaments de l'ibèric ple; tot i que només a Sant Antoni, hi veurem una evolució constructiva cap a formes urbanes, que no semblen desenvolupar les comunitats d'altres assentaments del mateix territori ben entrat el segle III aC.

Aquests nuclis en cap cas sobrepassen les 0,2 Ha, essent els 1000-1400 m² les superfícies ocupades més freqüents. Dins aquesta fracció es troben els assentaments Sant Antoni de Calaceit 2A; de Piuró del Barranc Fondo; les Umbries; el Vilallonc; l'acròpolis de els Castellans (tot i que la fortificació ocupa més de la meitat de la superfície, quedant una superfície útil de 450 m²); les estructures aparegudes als vessants del Tossal del Moro de Pinyeres donen una superfície estimada de 1850 m², tot i que les estructures del segle V aC clarament identificades situades al cim del turó mesuren tan sols 300 m² aproximadament. Al curs alt del riu Matarranya, el jaciment del Tossal de les Vinyes a Ràfels tindria una extensió total d'uns 300 m². Sembla ser doncs que se'ns configuren

dos nivells d'assentaments segons la seva extensió, els de més d'1 ha i els que no arriben a 0,5 ha, sense haver-hi una relació jeràquica clara entre aquest fenomen i les dimensions d'aquests assentaments. Plantejem doncs que aquesta diferència d'assentaments respondria a una gradació entre diferents realitats de complexitat social vinculades a l'aparició de nous cabdillatges de tipus simple (Bea 2016) i a la capacitat d'absorció de clienteles d'aquest grups suprafamiliars incipients. Aquest últim paràmetre seria rellevant a l'hora de plantejar o no sistemes de fortificació en els diferents assentaments.

En efecte, la gran majoria d'aquests assentaments són fortificats i ocupen llocs preeminents dins el territori, solen construir-se en tossals elevats i orogràficament força innaccessibles. A més, es doten d'aparells fortificats diversos què, a més de la seva funció purament polioercètica, creiem que són elements per ser vistos arreu dels seus dominis. En efecte, aquest territori de nuclis fortificats, que es troba poblat per una societat estratificada en clara competència pels recursos entre els diferents grups, estaria en permanent evolució cap a formes sociopolítiques més complexes. Conformant ben entrat el segle III aC un model sociopolític complex. Aquestes fortificacions respondrien doncs a una necessitat de fer notar el poder de les èlits residents, no sempre amb suficient poder de coacció, sobre un territori en disputa i aparentment controlat. Això és, el paisatge del poder. Aquesta lectura sempre és doble, ja que aquestes èlits residents a les fortificacions poden significar una empara, un factor de seguretat i continuïtat del nou model sociopolític.

Aquest tipus d'assentament fortificat, com a símbol d'un poder estratificat a escala local s'observa perfectament a el Palao d'Alcanyis, Sant Antoni de Calaceit i Coll del Moro de Gandesa, com a casos paradigmàtics. Però volem destacar la fortificació dels Castellans de Queretes, que arriba a ocupar més de la meitat de la superfície de l'assentament (550 m² sobre 1000 m²). Un assentament de tipus barrera que compta amb una fortificació de tres línies de muralla paral·leles i triple fossat, amb una poterna excavada a la roca que permet la sortida des de l'interior amb un túnel esglaonat que dona a la vessant del tossal d'atribució cronològica discutible (Fig. 13.11).

Pel que fa el volum d'importacions durant els segles IV i III aC en aquests nuclis fortificats no disposem de tota la informació sobre els materials excavats en les intervencions antigues. En efecte, no disposem de percentatges reals sobre el global d'individus i en conseqüència no podem aproximar-nos al nivell d'anàlisi de procedència.

No obstant això, pel que respecta el nombre total d'individus importats que disposem materials per

Fig. 13.11. Poterna del jaciment dels Castellans de Queretes (Matarranya).

aquesta fase, a Sant Antoni es donen els índex més elevats de ceràmica importada. Són 24 individus (tres desapareguts), que corresponen a 15 individus (tres desapareguts) de vaixel·la fina àtica i nou del taller de Roses (27 individus segons E Sanmartí Grego 1975, 113) alguns trobats en contextos d'entorn 200 aC. La Gessera 11 individus (4 de l'àtica i 7 de Roses). Al Coll del Moro de Gandesa l'excavació del recinte fortificat a proporcionat de moment 6 individus de vaixel·la fina, dos de l'Àtica i 4 del Taller de Roses o d'altres tallers occidentals (Rafel *et al.* 2015; Jornet *et al.* 2016). Per últim, trobem vaixel·la importada a els Castellans amb dos individus, i les Umbries i el Castellar amb un sol individu (Sanmartí Grego 1975). En canvi, al Vilallong destaca l'absència total de vaixel·la importada però apareixen representats dos morters púnico ebussitans i dues àmfores púnico ebussitana de la forma T.1.3.2.3 i T.8.1.3.2 i, al Piuró del Barranc Fondo, dos individus d'àmfora púnico ebussitana, un d'ells de la forma T-1.3.2.3, a més d'un individu de vaixel·la de l'Àtica (Fatas 2016). Segons aquest comptatge, trobem una clara concentració d'importacions a Sant Antoni, que arriba al 46% del total. Destaca l'escàs percentatge d'importacions als Castellans de Queretes, amb tan sols un 4% per a un jaciment de primer rang. Aquesta elevada concentració de vaixel·la àtica i de Taller de Roses a Sant Antoni, en contraposició a altres nuclis suposadament de primer rang, creiem que es un indicador què el procés de canvi sociopolític cap a formes més jeràrquiques comença entrant al segle III aC i no a les darreries del segle III aC, tal com han proposat alguns autors (Belarte, Noguera 2016; Bea 2016). En aquest sentit, la troballa de vasos de cuina al·lòctons per part de certs membres de la societat ibèrica sovint es llegeix com un testimoni de l'adopció d'hàbits exògens per determinats grups dominants de la societat (Asensio 2000) amb la clara voluntat de

distanciar-se'n (Sanmartí 2005, 726). Això significa que, dins el mateix territori, no només hem de pensar que hi has elits a Sant Antoni. Nosaltres donem valor a aquesta hipòtesi sobre la presència d'elits al veí jaciment del Vilallong. En primer lloc, caldria definir la cronologia d'abandó del Vilallong, que Moret (2002, 128) situa entre finals del segle IV aC i la primera meitat del segle III aC. La presència d'aquests ítems culinaris exògens es dataria en un moment en què els assentaments són de dimensions similars (fase 2A de Sant Antoni), d'un rang similar i molt propers entre si. Aquest fet podria plantejar-se com un paradigma d'aquests horitzó que plantejem, que mostraria una situació de competència entre les diverses comunitats, immediatament anterior a l'eclosió d'algun llinatge sobre els altres, dels quals se'ns dubte es perpetuaran els residents a Sant Antoni. Aquest model fa pensar en un cert oportunisme del factor comercial demandat per unes oligarquies canviants i en competència entre si fins a l'establiment d'un rol jeràrquic definitiu a les acaballes del segle IV aC. Aquest fet ja s'ha plantejat en el cas del comerç fenici arcaic (Rafel 2013; Miguel 2014).

L'IBERIC PLE (II): CAP A LA FORMACIÓ D'UN TERRITORI POLÍTIC (325/300 - 220/180 AC)

No és fins ben entrat al segle III aC que es troben evidències que alguns nuclis podrien assumir un rol preponderant i s'erigeixen com a centres de poder polític a escala microregional. Tanmateix, el model centralitzat, ben documentat a la costa de Catalunya i al País Valencià, no sembla que es defineixi amb la mateixa claretat als territoris de la plana occidental catalana, ni a la depressió de l'Ebre. En primer lloc, els nuclis més grans coneguts a l'interior no arriben a 1 ha (0,8 ha estimades tenen el Molí d'Espíol -Tornabous- i el Castellvell -Olius- per exemple i per a la resta del territori coneixem petits nuclis de 0,3 ha, com els Estinclells o Anseresa, entre altres). Pel que fa a l'Ebre, els nuclis més grans, de 4,5 ha, com són el Castellet de Banyoles (Sanmartí *et al.* 2012), probablement el Castell de Sant Joan de Tortosa (amb 4 ha estimades) (Diloli *et al.* 2010) i el Coll del Moro de Gandesa, sobre les 4 ha estimades a la serra de Camp Teuler (Rafel Noguera i Jornet, inèdit) queden lluny de les més de 10 ha que s'atribueix a Tarakon/Kesse. A més, pel que fa al Castellet, sembla ser un fenomen més tardà i probablement conjuntural, vinculat a la Segona Guerra Púnica, més que a un fenomen evolutiu en termes sociopolítics.

Sant Antoni, amb una superfície aproximada de 0,45 ha —estructures del tossal i fossat— i 0,7 ha —sumant-hi les estructures de l'annex 3—⁵¹, i fins-i-tot assolint les hipotètiques 0,85 ha —amb les estructures localitzades pel vessant oriental— (segons els càlculs estimats mitjançant sistemes d'informació geogràfica a partir de la nova topografia) encara quedaria molt lluny d'aquestes ciutats amb rang de capitalitat territorial que coneixem en altres territoris ibèrics. A la Vall del Matarranya trobem altres assentaments amb una grandària similar a la de Sant Antoni —des d'un càlcul de mínims—, entre 0,2 i 0,4 Ha: el Cerraó (La Vall del Tormo), el Miralblanc (Valljunquera) (Moret *et al.*, 2006 252), els Castellans (Queretes)⁵², (Burillo 1991, 49) i, a l'extrem occidental, el Palao (Alcanys) (Moret *et al.* 2006, 252). Tot i que la manca de dades pel que fa la superfície real de la gran majoria d'aquests assentaments —com ha estat el cas de Sant Antoni abans de la seva topografia— dificulta aquest nivell d'anàlisi. L'extensió d'altres nuclis ben coneguts a la Catalunya meridional són 0,35 ha al Castell d'Ulldecona, 0,35 ha a les Planetes, 0,35 ha a l'Assut i 0,5 ha la Moleta del Remei (Diloli *et al.* 2010).

L'expansió i fortificació del jaciment de Sant Antoni durant el segle III aC, en la fase que hem anomenat 2B, és un element clau per entendre l'evolució d'aquest model de poblament cap a sistemes sociopolítics de caire jeràrquic i amb indicis clars de control territorial més extens que els plantejats per la fase precedent. És en aquest moment quan Sant Antoni duplica la seva superfície, adquirint suposadament un rol de centralitat d'una jerarquia social, política i territorial a escala regional. Aquesta capitalitat ja havia estat proposada per altres autors (Sanmartí-Grego 1984; Arteaga *et al.* 1990; Noguera 2002; Moret 2002), matisada a una escala local (Moret *et al.* 2006 i Fatás 2016) i plantejada com un fenomen tardà, sorgit a les darreries del segle III aC i inicis del segle II aC amb una clara vinculació amb els canvis derivats de la Segona Guerra Púnica (Belarte, Noguera 2016; Bea 2016) d'acord amb el model proposat per al Castellet de Banyoles (Noguera, Asensio, Jornet 2012) (Fig. 13.12).

Agafant com a marc de referència els treballs d'investigació efectuats per la Casa de Velázquez, la Universitat de Tolosa del Llenguadoc, el Centre National de la Recherche Scientifique i el Taller de Arqueologia de Alcañiz (Moret *et al.* 2006) per aquest període es distingeixen tres nivells de poblament, segons els tipus d'assentaments. A aquest estudi

51. Càlcul basat en l'àrea total que formen els diferents murs documentats sobre el tossal i les estructures documentades.

52. Zona no excavada del jaciment, annexa a l'acròpoli (Burillo 1991), de dubtosa atribució cronològica.

Fig. 13.12. Mapa dels principals jaciments ocupats durant els segles V i III aC.

afegirem un altre nivell d'assentaments *supra*. Es tractaria d'aquells assentaments que, per la seva superfície i situació ocuparien un rol preponderant, probablement assumint l'espai de capitalitat regional. Sense que arribin a postular-se amb un poder polític suficient per exercir un paper polític centralitzat en un territori més ampli.

a) Rol de capitalitat macrolocal: assentaments que s'aproximen als 10.000 m² o superiors. Assentaments urbans de diferent envergadura en funció de l'orografia del terreny i el propi desenvolupament polític de les comunitats que l'integren.

En aquest grup situariem el Castellet de Banyoles amb 4,2 Ha, el Coll del Moro de Gandesa (0,35 Ha) / Camp Teuler (1,5 Ha) amb gairebé 2 Ha (més de 6000 fragments de ceràmica ibèrica del segle III aC recollits en prospecció al Camp Teuler, restant per prospectar 4 Ha d'expectativa arqueològica) i Sant Antoni 2B de Calaceit —de nou topografiat— amb uns 8500 m², que per la seva situació orogràfica, obté un situació del tot preeminent sobre la regió. Es possible que l'assentament del Palao a Alcanyis pogués tenir aquest estatus de nucli rector (Moret 2002).

b) Nivell 1⁵³: assentaments entre 2000 i 4000 m². Els autors plantegen considerar dins aquest grup els següents jaciments: els Castellans de Queretes (tot i que per a nosaltres les 0,3 ha estimades, calculades en base a la dispersió de materials en superfície, presenta dubtes raonables amb l'atribució cronològica). A la conca del riu Matarranya, El Cerrao (la Vall del Tormo) i el Mirablanc (Valljunquera) que si que compleix la norma. Els altres possibles són Torre Gachero (Vall de Roures); al riu Guadalopec. Aquests nuclis controlarien un petit segment de territori a escala microlocal (Moret 2002)⁵⁴.

c) Nivell 2: llogarets, entre 1000 i 2000 m²: Piuró del Barranc Fondo (Massalió), Sant Antoni 2A, El Vilallong, Les Ombries (tots a Calaceit), al Guadalopec: El Taratrato (Alcanysis) i a la Terra Alta: el Tossal del Moro (Pinyeres) i el Coll del Moro del Borrassquer (Batea) (Puch 1996).

c) Nivell 3: hàbitat dispers, assentaments rurals estables formats per granges o simples cases; no sobrepassen els 1000 m². Poblament satèl·lit del nivell 1 i 2, força desconegut. A l'òrbita de Sant Antoni trobem el Cap de la Vall d'en Bayo (un edifici) i el poblat petit del Tossal Redó (petita aglomeració).

Aquest tercer nivell també podria correspondre a nuclis d'activitats econòmiques especialitzades a les darreries del segle III aC. En aquest grup hi singularitzaríem aquells jaciments destinats a algun tipus d'activitat econòmica especialitzada d'un certa entitat més enllà de l'explotació intensiva del camp. En aquests assentaments de petites dimensions es podrien donar signes de riquesa (quantitat gens desestimable de vaixel·la, atuells de cuina importada, etc). Per exemple, al Vilallong (Fatás 2016). Entenem que això podria ser un calaix de sastre en l'estat actual de les investigacions. Sabem del cert, que existeix una economia diversificada i que dels productes manufacturats, especialment els agrícoles com la vinya i el vi (Jornet 2010; Jornet *et al.* 2016), o l'explotació del lli (Rafel *et al.* 1994) en coneixem els centres on es duu a terme la transformació del producte. Aquesta producció es troba centralitzada als grans poblats fortificats com el Coll del Moro de Gandesa o el mateix Sant Antoni. Els nuclis d'activitats especialitzades estan ben documentats a Catalunya i al sud de França (Martín, Plana 2001).

Per altra banda, observem que el cas de Sant Antoni a la vall del Matarranya no és un fet aïllat, si no que aquesta aparent reestructuració en l'ocupació del territori queda palesa arqueològicament amb la desaparició de diversos jaciments claus en l'etapa anterior. Per exemple, el Piuró del Barranc Fondo és abandonat a la segona meitat del segle IV aC (Fatás 2016), a l'igual que el Tossal de les Vinyes⁵⁵ (inèdit), el Cerrao (Moret 2006), Tossal Montañés (Moret 2006), Tossal del Moro de Pinyeres (Arteaga *et al.* 1990) i el Vilallong (Moret 2002 i 2006). No obstant això, no es documenten noves fundacions, més enllà de l'ampliació de Sant Antoni i la possible refortificació de els Castellans (Moret 2006). Cronològicament trobem un altre cas de destrucció i abandonament paradigmàtic a mitjan segle IV aC amb una posterior reocupació important durant el segle III aC. Es tracta del Coll del Moro de Gandesa, amb els nivells de destrucció de la torre datats cap al 350-325 aC (Rafel, Garcia i Rubert, Jornet 2015) i la creació d'un nou nucli fortificat (Rafel 1993, Jornet *et al.* 2016) amb indicis clars de concentració d'activitats artesanals i d'emmagatzematge de productes al seu interior. Són totes aquestes clares evidències arqueològiques que ens permeten plantejar a les darreries del segle IV aC o inicis del segle III aquest canvi de model sociopolític de caire heteràrquic cap a un model políticament més jerarquitzat del territori.

L'assentament de Sant Antoni i el seu territori se'ns apareix doncs, sense cap mena de dubte, com un cas d'estudi paradigmàtic en relació al procés d'aglomeració urbana, ja que hi ha una certa correspondència entre la seva aparició i l'abandonament d'altres assentaments. A més, s'aprecien indicis evidents de diferenciació social, que es manifesten, entre altres factors, a través de l'existència de cases amb diferent estructura i grandària i en els elements de la cultura material. Podríem destacar el fenomen de la imitació de ceràmica importada, el gust per les representacions pictòriques zoomorfes i antropomorfes, l'aparició de l'escriptura i de les representacions escultòriques, així com la monumentalització de les estructures defensives (Moret *et al.* 2006). A tot això, segons el que em plantejat en termes de la *household archaeology*, afegirem la identificació a Sant Antoni de blocs d'edificis que interpretem com a espais de segregació dels diferents llinatges que

53. No considerem dins aquest grup el jaciment de Sant Antoni, tot i que, degut a la seva posició predominant sobre el territori s'hi que ho fan pels autors de l'estudi (Moret *et al.* 2006).

54. Tot i que s'observa certa permeabilitat entre els nivells 1 i 2 degut a les particularitats topogràfiques dels emplaçaments on estan situats els assentaments i el nivell de coneixement que se'n té (sobretot a nivell de l'extensió total del jaciment i sobre si es disposa de dades qualitatives produïdes per excavacions o revisions posteriors).

55. Jaciment arqueològic situat al terme municipal de Ràfels. El material arqueològic es troba conservat al Museu de les Terres de l'Ebre.

Fig. 13.13. Planta general de la ciutat del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre). Universitat de Barcelona.

261

conviu dins la comunitat. Cal afegir-hi l'existència de diferents recintes de caràcter suprafamiliar on es materialitzaria o representaria, amb diferents expressions de caràcter ritual, aquesta pertinença a cada grup. Investigacions recents sobre l'anàlisi espacial de l'interior dels *oppida* de la contestania apunten en termes socials en aquesta direcció (Bonet *et al.* 2016).

Pel que fa a la Terra Alta, creiem que també hi va existir aquest model de poblament. Segons l'estat actual de la recerca, la foia de Bot-Gandesa presenta els mateixos nivells de poblament observats a la vall del Matarranya. A més, com ja hem avançat, creiem veure-hi indicis que ens fan pensar que el Coll del Moro de Gandesa s'erigeix com a nucli principal del territori a les darreries del segle IV o principis del segle III aC. Recents prospeccions arqueològiques intensives realitzades per la Universitat de Barcelona (dirigides pels prof. Jaume Noguera i Rafel Jornet) dins el parcel·lari annex al nord-oest del nucli fortificat del Coll del Moro estan posant de manifest una possible ocupació durant el segle III aC d'un espai de 5 Ha. Àrea equiparable a la ciutat ibèrica del Castellet de Banyoles de Tivissa. La primera fase de prospeccions arqueològiques s'ha concentrat a les parcel·les 14, 34 i 35 (1'5 Ha aproximadament de superfície) donant com a resultat la recollida d'uns

6000 fragments de ceràmica ibèrica i importacions del segle III aC (Noguera i Jornet, inèdit). Aquesta dispersió de materials per la plataforma septentrional que coincideix amb un espai sense enterraments entre les necròpolis de Maries i Camp Teuler ja va ser identificat per Núria Rafel (Rafel *et al.* 2015).

De moment, segons l'esquema plantejat i a l'espera dels propers resultats de les prospeccions arqueològiques, considerem el Coll del Moro de Gandesa, al menys, com un centre de poder a escala territorial (foia de Bot, Gandesa i l'extrem meridional de l'altiplà de la Terra Alta). Atenent al resultat de les darreres campanyes d'excavació, les dimensions per al Coll del Moro, després de les reformes del segle IV aC, són de 0,3 a 0,35 Ha (Jornet *et al.* 2016). L'espai que resta per excavar dins el nucli fortificat és de 0,15 Ha, calculant hipotèticament un màxim de 0,5 Ha de superfície habitable abans del penya-segat del costat sud, sud-oest i sud-est. Tenint en compte els resultats de la prospecció fora del nucli fortificat que ens dibuixa un assentament urbà, interpretariem els edificis semi bastionats del Coll del Moro com una mena d'acròpolis fortificada on s'hi centralitzarien, manufacturarien i emmagatzemarien productes. Probablement gestionat per una èlit, encara per resoldre si resident o urbana, amb capacitat d'organització i redistribució de sengles productes.

Fig. 13.14. Sector 2A al nucli fortificat del Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta).

Fig. 13.15. Sector 1B al nucli fortificat de Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta), fotografia cedida de Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

Afiançant d'aquesta manera el seu poder sociopolític.

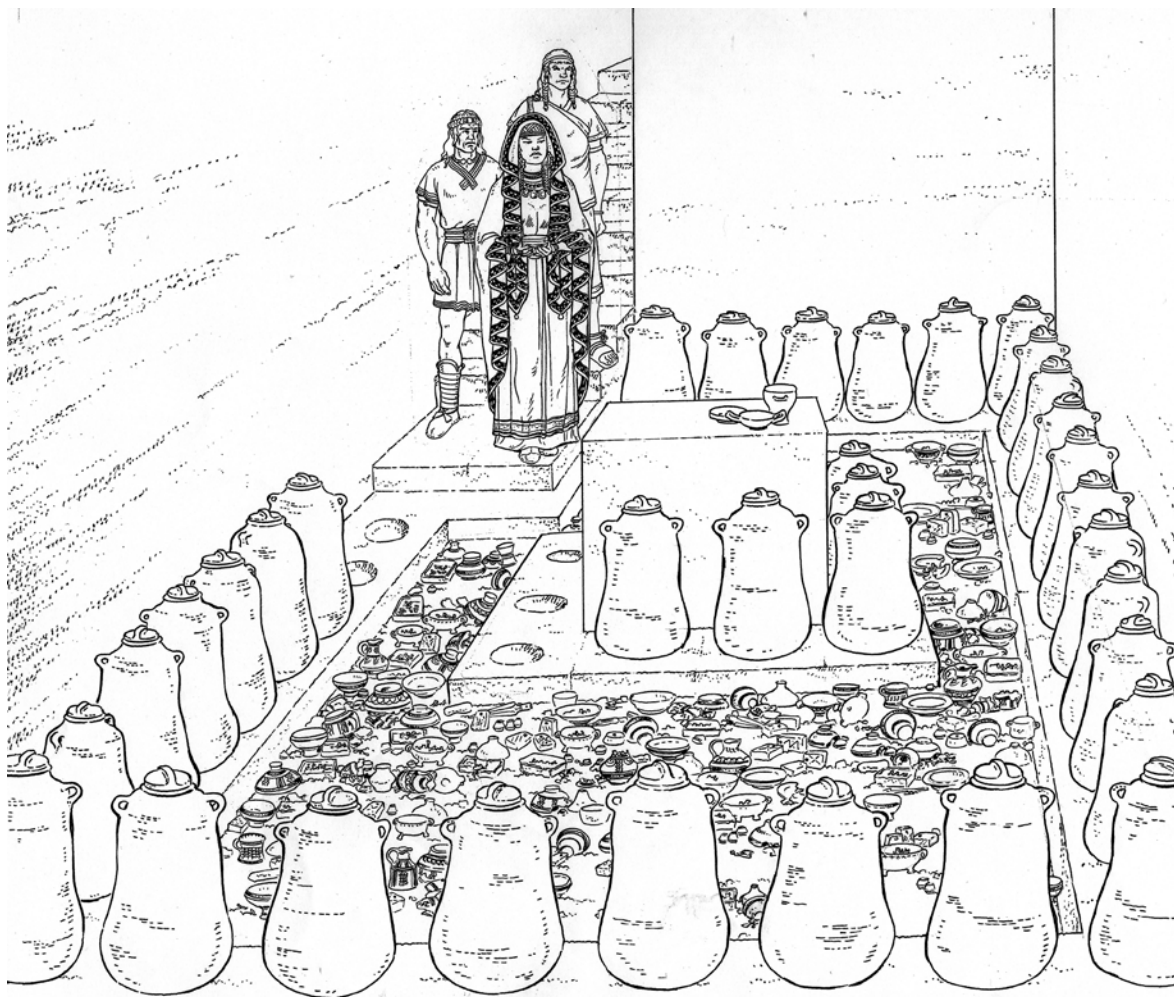
A més, és en aquest horitzó quan, mitjançant una anàlisi preliminar del territori, es documenta l'existència de tot un seguit d'hàbitats dispersos al voltant de

Coll del Moro. Aquests petits nuclis, no més grans de 4000 m² —segons la divisió acceptada per al Matarranya (Moret *et al.* 2006)—, són els següents: les Cendroses (Gandesa), el Grau (Gandesa) i la talàia de Puig Cavaller (Gandesa). A aquests hem de sumar-hi els ja coneguts del Coll del Moro del Borrassquer (Batea), el Tossal de Sorio (Caseres), ermita de Sant Josep (Bot), a els Vilassos Nord (Bot) i Tossal del Moro (Bot) (Puch 1996), aquest darrer amb una possible estela anepigràfica (Puch 1996, 51; Marco 1976-1978). Al voltant del riu Algars hi apareixen, de nord a sud, el Tossal del Moro (Batea), la Gessera, el Castell d'Almudèfar, els Carrascals, el Puig, els Corralets i la Serra Mitjana (Caseres), mentre al nord del Canaleta, a l'oest a aquest, hi ha la Picoso (Arnes), el Collet, la Penya Gall, els Vilans (Horta de Sant Joan) i l'Avantjorn de los Serralls (Arenys de Lledó) (Fig. 13.13). La manca d'excavacions arqueològiques en aquests jaciments ens impedeix conèixer-los de manera òptima i establir una gradació dins un territori que plantejem estratificat.

Les recents excavacions engegades per la Universitat de Barcelona i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica al jaciment de Coll del Moro de Gandesa, a la zona adjacent del taller de Ili (Rafel *et al.* 1994), venen a confirmar la hipòtesi dels seus excavadors, que ens trobem davant un complex artesanal. Al costat dels recintes del taller de Ili, s'han excavat un cup associat a un trull de vi —amb més de 200 granes de raïm conservades (López *et al.* 2015)— i una sèrie de cambres annexes amb una gran quantitat de tenalles amb una cronologia de ple segle III aC. A més, en dues de les cambres del complex artesanal aparegueren sengles estructures quadrangulares d'argila enlluïda situades, una al mig d'un recinte (Belarte *et al.* 2015) (Fig. 13.14), i l'altra adosada a una de les parets, envoltada d'un cercle de lloses (Fig. 13.15). Volem destacar la similitud entre estructures i les aparegudes als edificis 1 i 2 de Sant Antoni, respectivament (Fig. 13.16). Interpretades com a altars per Cabré (Cabré 1984, 21), no hi ha dubte que estan vinculats a espais dedicats a l'emmagatzematge i el processat o manufactura de productes agrícoles. És un tipus d'activitat centralitzada dins els recintes fortificats⁵⁶. En el cas de Coll del Moro, la zona 2 (tèxtil i vinícola) i, a Sant Antoni: els edificis 1, 2 i 40 (emmagatzematge) i 6 (possible premsa o estructura de decantació de líquids).

Aquests dos casos remetent a la idea del model teòric que plantejàvem en origen sobre com l'augment

56. No existeixen dades extensives relatives a excavacions realitzades en els nuclis més petits que es troben a l'òrbita d'aquests dos jaciments. Intervencions en aquest sentit permetrien afinar aquest panorama de jerarquització política i econòmica que plantejem per aquest tram final de l'ibèric ple.

Fig. 13.16. Restituïció idealitzada de les activitats que es realitzarien a l'edifici 1, segons Francesc Riart.

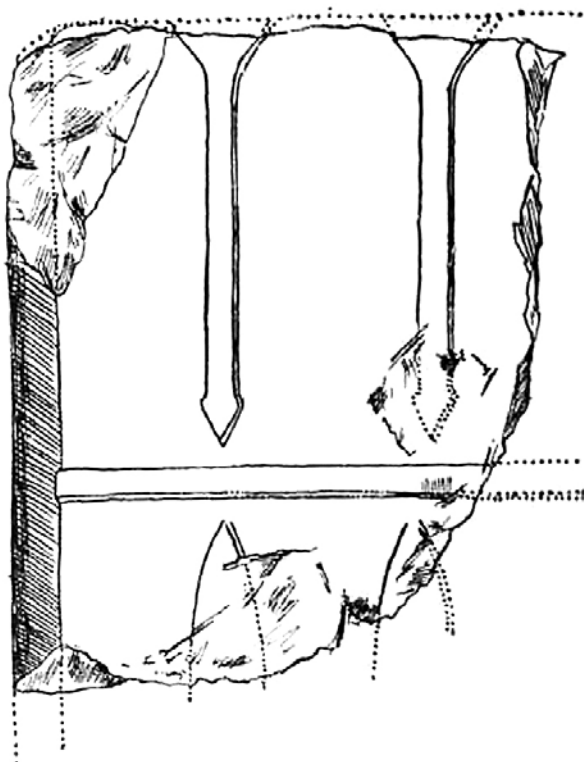
demogràfic a les darreries del segle IV aC implica la reestructuració del sistema de poblament per a garantir el control de la producció. Una reestructuració que sembla definir un sistema polític i social on les elits exerceixen un control dels excedents d'una comunitat més àmplia i previsiblement actuaran com a agent principal en la seva redistribució.

Aquest important creixement de la població i, d'altra banda, l'existència de poders estructurats que tenien la capacitat de mobilitzar-la per tal de realitzar grans obres col·lectives (fortificacions, cisternes, recintes productius, etc.) d'una entitat mai vista fins aquell moment en aquesta regió. També es produeixen modificacions profundes en el registre funerari, que són perfectament compatibles amb un procés d'intensa diferenciació social. El més clar és la dràstica reducció del nombre de sepultures (Rafel 1994), però també el fet que un nombre significatiu de tombes continguin objectes de prestigi, sobretot armes, i en menor mesura elements importats (ceràmica, amulets).

Fig.13.17. Vista de Sant Antoni de Calaceit desde Els Castellans de Queretes.

Considerada en conjunt, la documentació que acabem de descriure sembla indicar un important creixement de la població, uns canvis profunds dels sistemes d'ocupació del territori i de les formes de possessió de la terra, i també la configuració d'una

Fig. 13.18. Dibuix de l'estela localitzada a Sant Antoni de Calaceit realitzat per Bosch Gimpera 1923.

Fig. 13.19. Coll del Moro del Borrassquer (Batea), fotografia cedida pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

264

ideologia legitimadora de la desigualtat que s'expressa en la construcció d'un "paisatge del poder", a través de l'erecció de grans fortificacions i, encara més, en la restricció a una petita part de la població del ritual funerari susceptible de ser reconegut arqueològicament (Sanmartí, Asensio, Jornet 2017)⁵⁷. Tots aquests trets permeten pensar en la formació d'entitats político-territorials d'una certa entitat, que pareixen plenament configurades en els segles III aC, com plantegem en el cas de Sant Antoni de Calaceit, representant els postulats plantejats per Sanmartí-Grego (1984).

No se'ns passa per alt que en un moment avançat del segle III aC també s'ha plantejat la possibilitat d'una dualitat entre Sant Antoni i els Castellans, tots dos visibles entre ells i l'últim situat a uns 12 km en línia recta direcció ponent (Fig. 13.17). Aparentment

els Castellans és un nucli fortificat de no més de 500 m², però que segons un estudi de dispersió de materials pot ser en realitat un dels poblats de primer nivell amb, amb 0,3 Ha estimades (Burillo 1991, 49), la qual cosa ha portat a interpretar la fortificació com una acrópolis on hi devien residir les elits socials, exercint a la vegada certa coerció (Moret 2006, 205). En primer lloc, volem assenyalar que, tot i acceptar la suposada grandària de l'assentament dels Castellans, hem de reconsiderar la seva cronologia. En primer lloc, respecte a les esteles decorades, que tot i poder-les situar cap a les darreries del segle III aC degut a la contextualització d'un fragment a Sant Antoni (Fig. 13.18), tenen el seu *flourit* en el segle II aC (Moret 2006, fig. 266). La revisió efectuada dels materials ceràmics conservats al Museu Municipal de Queretes ens ha permès allargar la cronologia al segle I aC⁵⁸. Cal recordar que el percentatge de ceràmica importada a els Castellans és d'un 4%, en contraposició al 46% de Sant Antoni de Calaceit, del total d'importacions que conforma la col·lecció del Baix Aragó conservada al MAC⁵⁹.

L'IBERIC FINAL. LA CONQUESTA DEL TERRITORI I LA ROMANITZACIÓ (220/180 - CANVI D'ERA)

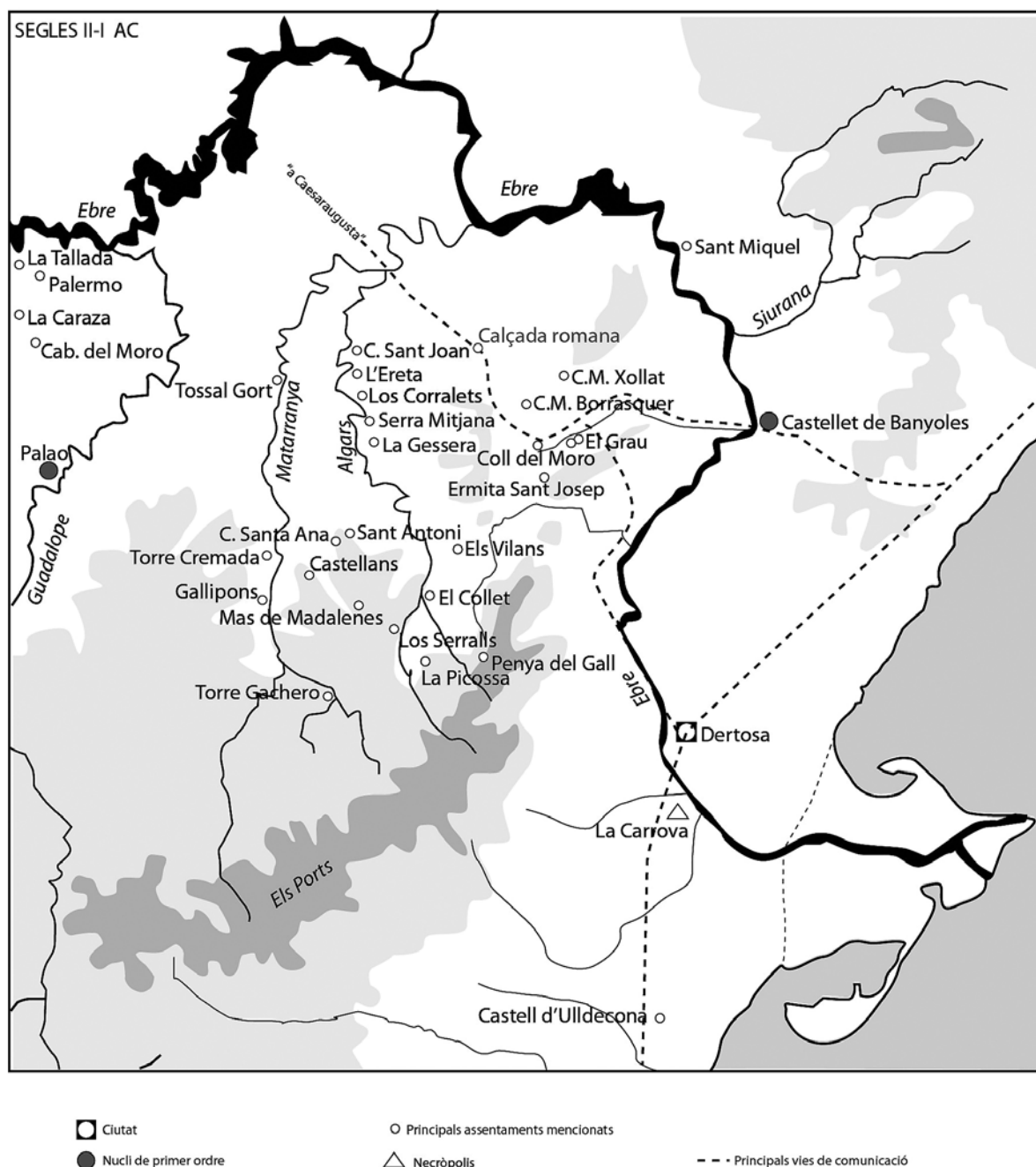
Per al període ibèric final, en termes genèrics el curs inferior de l'Ebre presenta un buit important pel que fa la recerca. Segons les dades de què disposem, a

57. Conferència impartida pel Prof. Dr. Joan Sanmartí: *Urbanization and early State formation: elite control over manufacture in Iberia (7th to 3rd century BC, impartida en el marc del International Symposium supported by the European Research Council, titulat: Making cities. Economies of production and urbanisation in mediterranean europe 1000-500 BCE*", celebrat els dies 18 i 19 de maig de 2017 a la Universitat de Cambridge, Regne Unit.

58. Hi ha una peça de la forma C2 de Campanian C de Siracusa, també s'hi documenta la variant tardana de la forma Lamb. 5 en vernís negre de Cales i el fons d'un plat de forma indeterminada de producció Campaniana.

59. A aquesta quantificació s'hi ha sumat les dades aportades per les excavacions de Coll del Moro de Gandesa. (Rafel et al. 1993, Jornet et al. 2016).

Fig.13.20. Mapa dels principals jaciments ocupats durant el segles II i I aC.

principis del segle II aC s'abandona el Castellet de Banyoles (Sanmartí *et al.* 2012), així com els assentaments ibèrics fortificats ubicats sobre turons, mentre apareixen nous assentaments a la plana (Belarte, Noguera 2016). Aquests darrers sovint tindran una perduració en època romana com a *villae* i perduraran fins al baix imperi.

Probablement el nucli d'*Hibera* estava ocupat durant aquest període fins la fundació del municipi romà de Dertosa (Diloli, Ferré, Vilà 2012). Tot i això, recents excavacions han revelat l'existència d'altres assenta-

ments de caràcter urbà i que podrien definir-se com a ciutats; aquests nuclis són el jaciment de La Torre de la Sal (Ribera de Cabanes) (Flors 2009) i el Palao/*Usekerte/Osicerda* (Alcanyís), que podria superar les 4 Ha (Benavente *et al.* 2003).

Sant Antoni de Calaceit és destruït violentament a les acaballes del segle III aC i, a la Vall del Matarranya, entre aquest moment i finals del segle I aC, sobretot des de mitjan segle II aC, es produeix un procés continuat d'abandó d'assentaments fortificats ibèrics cap a nous nuclis; a més es constata l'abandó d'un

gran nombre d'assentaments de petites dimensions i granjes (Moret *et al.* 2006). Tot això indica un descens poblacional durant aquest període, que es fa palès amb la disminució del nombre d'assentaments (Melguizo *et al.* 2012).

És en aquest context quan s'erigeix un nou nucli a l'esplanada occidental del tossal de Sant Antoni: l'assentament del camí de Santa Anna I i II. A més, continuen ocupats els propers assentaments del Cap de la Vall d'en Bayo i de les Ombries II. Certs jaciments podrien adquirir un rol preponderant i vertebrador dins la nova administració romana del territori, on oligarquies afins al poder de Roma devien cohesionar un territori ocupat per assentaments més petits, nous o producte de reocupacions, que devien explotar els recursos en substitució de les granjes disperses i antics poblats ibèrics. A més del camí de Santa Anna de Calaceit, suposem altres nuclis importants com la Torre Cremada després de l'abandó de nuclis tant importants en la fase precedent com el Cerrao i Tossal Montañés a la Vall del Tormo, entre altres; un procés semblant sembla succeir a l'àrea del riu Tastavins, on sembla quedar els Gallipons com a únic nucli més destacat a la Fresneda; als altiplans més septentrionals el Tossal Gort, a Maella s'erigeix com a nucli principal; i al curs mig i final del barranc del Calapatà el Mas de Madalenes, segons Moret (Moret *et al.* 2006), o els Castellans, que podria superar les 2 Ha (Melguizo 2012). Als altiplans de la Terra Alta podrien existir aglomeracions de certa importància com el Coll del Moro del Borraser (Batea) (Moret *et al.* 2006) (Fig.13.19) o El Coll del Moro de Gandesa (Rafel *et al.* 2015).

A la llercavònia septentrional durant la primera meitat del segle I aC sembla haver-hi casos de reocupació puntual d'assentaments en alçada i amb valor estratègic pel control visual del territori i les comunicacions. Aquesta fet probablement és degut a un període d'instabilitat vinculat a les guerres sertorianes o cesarianes. Exemples d'aquesta reocupació serien jaciments com el Castellet de Banyoles (Jornet 2006) o el Coll del Moro de Gandesa (Rafel *et al.* 2015), entre altres. La Serra de l'Espasa de Capçanes (Cela, Noguera, Ros 2009) o Sant Miquel de Vinebre (Genera *et al.* 2002) serien altres exemples d'aquests assentaments però de nova planta, relacionats amb l'activitat bèlica romana i el control de les vies de comunicació. Un fenomen similar s'observa a la llercavònia meridional (Belarte, Noguera 2016) amb la reocupació del Puig de la Misericòrdia de Vinaròs (Oliver 1994).

No és desestimable que l'ocupació de l'àrea més septentrional de Sant Antoni de Calaceit o Bloc F, formada per una sèrie d'estructures rectangulars adossades a un gran mur de barrera pogués pertanyer a una fortificació d'aquest període, testimoniat

per la presència de vaixella Calena. El mal estat de conservació d'aquest sector fa difícil interpretar correctament les estructures subjacents, tot i que sembla clar que són posteriors a la resta de la trama urbana del bloc E. Certament aquesta reocupació estratègica del tossal de Sant Antoni se sumaria a d'altres ja conegudes al territori com la del Coll del Moro de Gandesa (Rafel *et al.* 2015), la Torre Cremada de la Vall del Tormo (Benavente, Moret 2002) i la torre-graner de la Gessera a Caseres (Sanmartí-Grego 1975; Moret 2004). Amb la hipòtesi inclusiva de la fase III de Sant Antoni com a fortificació del període romano-republicà sembla que se'ns dibuixa la rellevància d'una via de comunicació d'origen ibèric (Rafel 1993), aparentment fortificada, que uniria els principals nuclis de poblament a l'oest de l'Ebre en una distància de 90 km, des del Castellet de Banyoles a l'est fins el Palao-*Usekerte/Osicerda* a l'oest, amb un seguit de fortificacions separades entre 12 i 25 km de distància. Aquests jaciments semblen abandonar-se sense signes de violència durant el segle I aC, segons dades estratigràfiques extretes del Coll del Moro de Gandesa (Jornet *et al.* 2016), de la Torre Cremada (Moret *et al.* 2006) i també dels materials més tardans del Castellet de Banyoles, tot i que aquests es troben gairebé sempre fora de context (Jornet 2006) Aquest abandó gradual sembla respondre a un canvi d'orientació respecte a l'eix de comunicacions costa - interior. En efecte, sembla ser que la nova ruta que uneix *Tarraco-Ilerda-Celsa-Salduie/Caesaraugusta* (Beltrán *et al.* 2000) convertirà en secundàries les rutes cap al Baix Aragó i portarà el territori a una certa marginalitat, sense precedents durant el primer mil·lenni aC (Fig. 13.20).

LES OCUPACIONS ESPORÀDIQUES DURANT L'ÈPOCA IMPERIAL ROMANA I HISPANO VISIGODA

Les troballes de diversos fragments de terra sigillata hispànica i sud-gàlica, d'àmfora del tipus Pascual 1, de ceràmica de cuina regional del tipus Ostia III 267 / Hayes 197, de ceràmica comuna alt medieval i per últim, d'una sivella de bronze hispano visigoda, permeten afirmar que al tossal de Sant Antoni va haver-hi ocupació, o potser més aviat freqüentació, des del canvi d'era fins al segle VII dC. Tanmateix, cal recordar l'existència d'un seguit de murs del barri 1 que es troben clarament superposats als murs de la fase 2B i segueixen alineacions diferents en relació a aquests darrers. Podrien ser testimonis d'algun tipus d'ocupació d'aquest llarg període posterior, l'entitat i durada són, tanmateix, indeterminables.

A partir del segle I, Catalunya meridional i la vall de l'Ebre es troben plenament romanitzades. El centre

polític, econòmic i social es trasllada a *Tarraco* i a *Caesaraugusta*, amb un sistema de control territorial basat en dos grans eixos fonamentals: les vies de comunicació i els establiments d'explotació rural o *villae*, articulant-se al territori a partir d'una distribució basada en les centuriacions. Degut a la falta d'excavacions arqueològiques per a aquest període, gairebé no coneixem els tipus d'assentaments romans que s'estableixen al territori. A la Terra Alta destaquen la Penya del Gall, el Collet, la Serra Mitjana, els Corralets, el Coll del Moro del Borraser (Puch 1996) i, producte de prospeccions sistemàtiques a la conca del riu Algars, els Bancals del Xut, Castell de Sant Joan d'Algars, Vall d'Antubés, Barranc de la Pona (Pérez *et al.* 1998), Castell de Pinyeres, Mas de la Granera, Mas Nou del Primo, L'Ereta (Pérez *et al.* 1997), Serra de Pava, El Collet (Pérez *et al.* 2000). Les recents prospeccions realitzades a les valls del Canaletes i Xalamera han posat de manifest la rellevància del Mas del Catxorro (Benifallet), per la seva situació d'enllaç del comerç fluvial a sengles valls, a més de ser un centre de producció d'àmfores del tipus Pascual i Dressel 7-11 (Diloli, Sardà 2015). L'inici de les prospeccions al barranc de la Font de l'Aubà i el

riu Sec ha donat resultats similars, amb la descoberta de sengles *villae* al Grau de Caxanc i al Grau de Gustós (Gandesa) situades a 2 km del Coll del Moro de Gandesa en terrenys fèrtils propers al curs fluvial (Rafel *et al.* 2015). La construcció al segle I dC d'una estructura de planta el·líptica sobre les runes de la cisterna (Blasco i Miró 1999, 119-120) i un petit recinte habitat vers el segle III dC testimonia una ocupació posterior residual al Coll del Moro (Rafel i Blasco 1994, 14, fig. 4 i 57).

Sembla palès, doncs, que hi ha un coneixement desigual pel que fa els jaciments arqueològics d'aquest període entre el Matarranya i la Terra Alta. Malgrat això, els assentaments semblen concentrar-se en proximitat dels cursos d'aigua. La importància d'aquests (barrancs i afluents) en el model d'ocupació a partir del canvi d'era a les terres de l'Ebre sembla indiscutible (Revilla 2003).

Del darrer període tard romà o hispano visigot solament comptem amb troballes aïllades com la sivella hispanovisigoda malauradament desapareguda en l'actualitat (Fig. 13.21). Aquesta té clares similituds amb les sivelles provinents dels assentaments d'Alcalán o l'ermita de Bernabé, tots ells a Casp.

14. L'ORGANITZACIÓ DE LA SOCIETAT DINS L'ASSENTAMENT

APLICACIÓ DELS TERMES DE LA "HOUSEHOLD ARCHAEOLOGY"

Per una correcta ordenació de l'espai, com es pot apreciar al quadre resum, s'ha optat per mantenir la ja existent divisió en dos barris⁶⁰. El carrer 1 separa el barri 1 (a l'est del carrer C1) del barri 2 (a l'oest del carrer C1)⁶¹. Més enllà d'aquesta clàssica diferenciació, dins de cada barri proposem la definició de blocs d'edificis. La divisió respon bàsicament a criteris determinats per les àrees de circulació. Però també hi juguen un paper important les característiques arquitectòniques pròpies dels edificis, així com la seva relació amb el seu entorn més immediat. En efecte, analitzarem l'edifici de Sant Antoni mitjançant metodologies d'anàlisi espacial que permeten reconèixer la lògica estructural més enllà de la realització concreta de cada cas (Grau 2013, 58). Com veurem a continuació, aquest objectiu no és fàcil, ja que ni les relacions socials, ni els models espacials es reflecteixen de manera clara, sinó que mostren situacions de vegades confuses, o aparentment confuses.

Creiem veure en aquesta anàlisi de l'entorn el reflex d'una pauta conductual relacionada amb el control dels accessos i la gradació d'espais en funció de les seves possibilitats de circulació. Aquest patró deu estar en relació amb la possible recerca de privacitat, segons pautes compartides per estructures amb formes diferents i amb independència de la mida de l'habitatge. Entenem el concepte de propietat priva-

da com un estadi basat en les necessitats derivades de l'estructura social i s'associa a la complexitat socioeconòmica, de manera que en un context d'increment de la complexitat és reflex d'una necessitat de crear límits i de marcar l'espai propi i privat dels grups i individus (Rapoport 1990; Steadman 1996). Tenint en compte que a moltes societats aldeanes la privacitat és una qüestió secundària o molt secundària.

En aquest sentit, hem considerat els criteris esmentats com un element de discriminació a l'hora d'establir blocs; tot i no estar sempre estrictament separats per cap carrer, que quan hi és resulta l'element més clar i definitiu⁶². Una característica, que considerem com un element clau en la identificació d'aquests blocs és que totes les unitats domèstiques que el conformen estan vinculades a un edifici o recinte que presenta alguna especificitat arquitectònica o preeminència espacial que el diferencia o significa en relació a la resta, a més de complir, en els casos que hem pogut contextualitzar, alguna funció de caràcter ritual o cultural vinculada amb el comensalisme polític i, en menor mesura, amb dipòsits infantils i d'ovicaprins.

Els blocs A i B queden segregats a la part baixa occidental del tossal, separats de la resta pel carrer 1, via principal i de trànsit cap a la porta principal de l'assentament. Aquesta situació estratègica representaria per als habitants d'aquest barri el control de la circulació de persones i la gestió de mercaderies que entren a l'assentament. A més, l'únic accés a la

60. El tercer barri no l'hem incorporat a l'estudi, ja que resta per excavar i, per tant, no disposem de cap més dada rellevant del que ja ha estat exposat al capítol 8.1.

61. Veure capítol 8.3.

62. El fet d'haver-hi carrerons i passadissos entre alguns blocs per accedir a torres o determinades zones no domèstiques no ens ha de fer caure en l'error d'una excessiva discriminació, ja que aquesta separació no respon als criteris socials que analitzem.

monumental torre 1 i a les estructures defensives occidentals es produeix a través de les unitats domèstiques que conformen aquest barri.

L'ECONOMIA POLÍTICA

Una de les principals línies d'interpretació de la variabilitat de l'espai domèstic proposa la vinculació entre la segmentació d'espais, l'organització de tasques i la complexitat econòmica (Grau 2013). Segons Wilk i Rathje (1982) la complexitat dels espais es pot relacionar amb l'organització del comportament productiu.

La producció tèxtil és una activitat especialitzada que sembla haver experimentat canvis importants a partir de mitjan segle VI aC. Abans d'aquesta data, els testimonis de producció tèxtil són relativament escadussers, i es documenten gairebé sempre en àmbits domèstics. Per exemple, no hi cap *pondus* ni fusaiola a Genó, una aldea datada del segle XI aC que ha donat una gran quantitat de material moble conservat *in situ*. Des del segle VIII aC es documenta la presència de *pondus* al Baix Aragó i, des del segle VII aC, apareixen també en diversos jaciments de la Catalunya meridional. El nombre d'aquests elements és sovint molt reduït. Per exemple, al petit assentament de Barranc de Gàfols, una aldea on s'agrupaven de cinc a deu famílies, la presència de *pondus* està documentada en sis cases, en tres casos amb un sol exemplar, mentre que a la resta n'hi havia entre tres (en dos habitatges) i quatre (en una única casa) (Sanmartí *et al.* 2000, 166-169). A Aldovesta n'hi havia un sol exemplar, trobat dins d'un recinte clarament domèstic (Mascort, Sanmartí i Santacana 1991, lùm. 30, núm. 7). Al Coll del Moro de la Serra d'Almos se'n van recuperar restes de quatre (Vilaseca 1953, lùm. XI i XII), i el mateix nombre va aparèixer al conjunt del poblat del Puig Roig, al Masroig (Genera 1995, 55). Al Baix Aragó la presència de *pondera* en cronologies antigues, segles VIII-VII aC la formen els 24 *pondera* trobats a les Escodines Altes i els 25 *pondera* trobats a Le les Escodines Baixes. Entre els segles VII i VI aC, el nombre de *pondera* descen als 8 documentats a Sant Cristòfol de Maçalió i els 5 trobats al Tossal Redó. El nombre tan reduït de troballes en la majoria de jaciments esmentats ha fet pensar que aquests objectes eren utilitzats en telers horitzontals de petites dimensions, i que les teles obtingudes, de petita amplada, eren posteriorment cosides. L'ús del teler vertical no es degué difondre de manera apreciable fins al segle VI aC. En aquest sentit cal mencionar el grup de 37 *pondus* trobat a la casa-torre de Tossal Montañés, al Baix Aragó, que ha estat interpretada com una residència aristocràtica (Moret 2001; Moret, Gorgues, Lavielle

2000). Ara bé, l'evidència més notable en aquest sentit és la Sant Jaume-Mas d'en Serrà. Com s'ha dit abans, es tracta aparentment d'una gran casa fortificada, d'uns 700 m² de superfície, on es van emmagatzemar nombrosos bens, de naturalesa molt diversa (Garcia, Gracia, Moreno 2016). En aquest lloc, del qual s'ha excavat només un terç, aproximadament, s'han recuperat uns 900 *pondus*, distribuïts en diverses agrupacions de seixanta a un centenar d'exemplars (Garcia, Gracia, Moreno, 296), cadascuna de les quals devia correspondre a un teler. L'existència de diversos telers funcionant simultàniament en un lloc tan petit indica una producció a gran escala, evidentment excedentària i que contrasta de forma ben clara amb el que, com hem dit, es documenta als jaciments de la primera edat del ferro. És important assenyalar que els espais on s'han trobat aquests diferents conjunts de *pondus* no tenen un caràcter domèstic, sinó que semblen espais de treball amb un pis superior dedicat a l'emmagatzematge, on es guardaven aquest i altres elements. És lògic pensar que aquesta producció estava destinada a ser redistribuïda, juntament amb altres béns, com ara les àmfores fenícies –o directament el seu contingut– entre les comunitats aldeanes d'un territori limitat, que els excavadors del jaciment consideren com un cabdillatge, però que, atesa la seva entitat demogràfica, tendim a considerar més aviat com l'àrea d'una comunitat de big man en el marc d'una societat sense estructures de poder netament consolidades.

En cronologies més avançades, segles VI-IV aC, tenim coneixement d'altres jaciments del territori on hi ha concentracions de *pondera* i fusaioles; aquests són el Piuró del Barranc Fondo amb 20 *pondera* i 5 fusaioles, les Escodines Altes: 17 *pondera*. Els sondejos practicats al cim del Tossal del Moro de Pinyeres donaren 14 *pondera* i 58 fusaioles. El Vilallonc amb 4 *pondera* i una 1 fusaiola (Fatás 2017), els Castellans amb 10 *pondera* i 19 fusaioles. El Mas de Madalenes a Queretes, tot i que no sabem les dades exactes del número de *pondera* (Cabré 1910) aquestes són aparentment nombroses. Amb tot hem pogut identificar-ne 13 individus. D'entre tots aquest jaciments destaca els de la col·lecció de materials provinents del Tossal de les Vinyes de Ràfels, un jaciment que no arriba als 200 m², conservada al MTTE la formen 68 *pondera* i 130 fusaioles, un altre exemple de que la gran quantitat de peces relacionades amb l'activitat tèxtil no és un fenomen aïllat, si no tot al contrari, creiem que la manufactura tèxtil i la ramaderia esdevé l'activitat econòmica principal. En altres assentaments ibèrics, la troballa de telers verticals en diferents recintes del mateix edifici suggereixen la presència de persones que es dedicarien a l'activitat tèxtil de forma simultània. La Casa

1 del Castellet de Bernabé que compta amb un teler per a cada departament (Grau 2013) en seria un exemple extrem. Per al segle III aC disposem de documentació de recents excavacions a les Planetes (Diloli, Bea, Vilaseca 2003). Es tracta d'un jaciment molt destruït amb 28 *pondera* en tres grups principals a diferents habitacions de la mateixa casa, amb un màxim de 8. Per aquesta cronologia destaca sobretot la troballa de 107 *pondera* al recinte interpretat com a taller de llí dins el nucli fortificat del Coll del Moro de Gandesa (Rafel, Blasco, Sales 1994). Tenim coneixement d'altres jaciments propers, on hi apareixen *pondera* i fusaioles en superfícies. Obviament, es fa difícil extreure'n dades exactes del número de *pondera*, i encara menys si es trobaven agrupats o formant concentracions degut a la manca d'excavacions.

Un exemple clar es trobaria amb la manufactura tèxtil, ben documentada al jaciment de Sant Antoni per una gran quantitat de peses de teler i en menor quantitat de fusaioles (representa el 48% del total de la col·lecció de Sant Antoni del MAC). La troballa de *pondera* és freqüent al jaciment i dispersa per tots els edificis de l'assentament, segons indiquen els diaris d'excavació sense donar dades de comptatge (Cabrè 1907 i 1910; Bosch Gimpera 1915). Malgrat això, basant-nos amb el material contextualitzat als diaris d'excavació hem pogut discriminar varies acumulacions de pesos de teler que podrien correspondre a sengles telers. Aquestes acumulacions de *pondera* es trobaren a l'interior de l'edifici 3 (cambra C i cambra 6/G, dues de les tres que configuren l'edifici) amb un mínim de dotze *pondera* (Cabrè 1910, lám. 67, fig. 89), a l'edifici 5 (J, F i E que representa quatre de les set cambres que configuren l'edifici). En aquest complex s'hi ha trobat el gruix de l'activitat tèxtil del bloc B malgrat no en tenim la quantitat (Cabrè 1910, 145). La mateixa dispersió de pesos de teler la localitzem en el bloc A, on l'activitat tèxtil sembla concentrar-se al voltant de l'edifici 8 (cambra N que representa una de les quatre cambres que configuren l'edifici) amb 130 *pondera* (i 7 fusaioles trobades per Cabrè) i l'edifici 7 (annex al 8) amb uns 40 *pondera* (Cabrè 1910, 187). Els edificis 8 (sumat l'edifici 7) i 5 (sumat l'edifici 4) són els més grans de tot el barri 2, amb una superfície de 85 m² i 140 m² respectivament.

Proposem per a Sant Antoni, durant el segle III aC, una activitat tèxtil seriada i controlada per les elits dels respectius blocs, tal com suggereix la concentració de *pondera* en els edificis principals. Plantegem, com d'altres autors, que aquestes cases complexes agregarien la força de treball i acumularien activitats econòmiques que, en definitiva, són la base del seu poder. Aquesta acumulació del treball respon a la voluntat dels grups dominants de generar excedents amb els que abonar els llaços de filiació de les famílies dependents (Gorgues 2010), a més de garantir el control i la gestió de tot el procés tecnològic de cara a la comercialització exterior del producte tèxtil⁶³.

A més de l'exposat, en aquestes cases principals, amb evidències d'un comportament productiu complex, es realitzen de manera combinada treballs diferents. Entre els més destacables la metal·lúrgia i la molta.

L'activitat metal·lúrgica durant la protohistòria recent és documentada a l'àrea del Matarranya a partir del segle VIII-VII aC, com testimonien les troballes d'un gran volum i diversitat d'elements metàl·lics en alguns jaciments. En efecte, d'aquest primer període són els dos motlles de destal de cub o tubular amb anella lateral del tipus 43C (Monteagudo 1977) i 1 motlle de sivella de cinturó de les Escodines Altes. Per contra, el veí jaciment de les Escodines Baixes presenta un índex de material metàl·lic gairebé testimonial, possiblement per les poques dades que disposem degut a la falta d'excavacions recents. En base al material identificat sembla que les activitats metal·lúrgiques, durant el període de la primera edat del ferro, es concentren en jaciments específics i no té un caràcter generalitzat. En aquest sentit cal parar atenció a un altre jaciment particularment ric en quantitat i diversitat d'elements metàl·lics de ferro i bronze com el Tossal Redó (segles VII-VI aC). Especialment la presència de dos coques de fosa, una de coure i l'altra de bronze, ha posat de relleu un aprofitament i explotació de filons locals de baixa qualitat (Gómez Ramos 1993, 88). A més, la presència d'elements arquitectònics motllurats trobats a l'habitació 1 i 11 (varis trosos de fang amb adornaments –meandres–, segons Bosch), aparició de mobiliari - taules per ofrenes (Pellicer 1989, 172-173; Belarte 1999-2000, 83) a l'habitació 1. Sumat a l'aparició del famós vas thero-morf, a més d'imitacions d'urnes fenícies tipus Cruz

63. Pel que fa la plataforma periurbana de 1.500 m² que s'obre per la terrassa inferior més septentrional, la zona 3, a estat interpretada en clau defensiva (Bosch 1923), i més recentment s'ha fet èmfasi en aquest aspecte defensiu mitjançant un estudi comparatiu amb el jaciment de Palermo I (Melguizo 2012). El fet és que Bosch Gimpera ja indicà en el seu moment la possibilitat que es tractes d'una àrea per al tancament de bestiar (Bosch 1923). Recollint aquesta opinió, i d'acord amb la certa especialització que sembla produir-se a l'interior de l'assentament pel que fa a la manufactura tèxtil, seria del tot plausible tenir un espai tancat que pogués captar un gran nombre de caps de bestiar, especialment ovicaprins, de cara a la producció de llana per a l'el·laboració d'una gran quantitat de teixits.

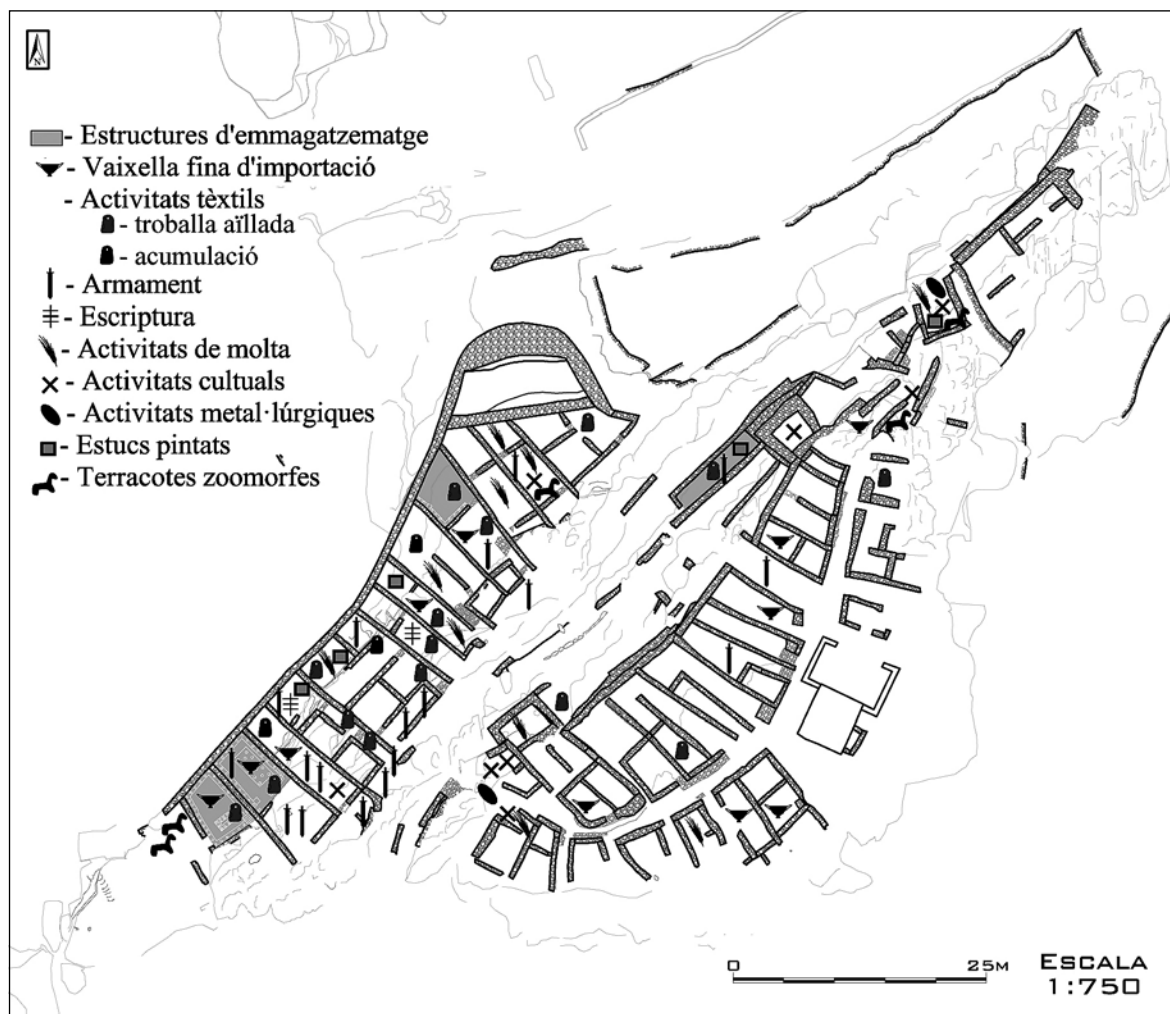

Fig.14.1. Planta on es representen i suggereixen diferents activitats identificades i contextualitzades dins l'assentament.

del Negro, fa que ens trobem davant un assentament possiblement especialitzat amb l'explotació minera. Un exemple paradigmàtic d'aquest tipus d'assentament seria el Calvari del Molar (Rafel 2000; Rafel, Armada 2005; Rafel *et al.* 2008).

Pel poc que sabem, durant el període ibèric immediatament posterior les activitats metal·lúrgiques es documentarien de forma més generalitzada pels diversos jaciments que s'han pogut estudiar. Sense poder contextualitzar del tot aquest material apareixen dos motlles de pedra sorrenca (un indeterminat, un de barnilles) al Piuró del Barranc Fondo i tres motlles de barnilles i tres motlles de disc al jaciment del Vilallonc, així com un motlle de barnilles a Sant Antoni de Calaceit, que a més del motlle de barnilles, s'ha pogut localitzar una barnilla de bronze. Afegir també un seguit de llingots de plom i restes de fosa de plom documentades arrel d'aquest treball en dues zones concretes de l'assentament de la Fase 2B, l'accès al carrer 2 per la plaça 10 i al recinte 44, al carrer 8 i carrer 1. Aquests dos punts que mar-

quen l'extrem nord-sud a les cruïlles d'un dels eixos principals de l'assentament coincideixen amb dues àrees on s'hi desenvolupen, a més, altres activitats econòmiques i sobretot culturals (inhumacions infantils i sacrificis d'ovicaprins).

Una activitat aparentment més de caire domèstic és la molta de cereal, efectivament trobem molins a gairebé tot el barri 2. Es tracta de molins rotatoris i de vaivé (*veure infra*). A la cambra D de l'edifici 4 i a la cambra E de l'edifici 5 i a l'edifici 3 del bloc B es localitza un espai específic per a la mòlta amb la presència de varis molins. També al recinte M de l'edifici 8, a l'edifici 7 i a l'edifici 10 trobem la presència de molins. (Fig. 14.1). Al barri 1, només es detecta aquesta activitat en dos recintes, el 44 i l'extrem occidental del carrer 2. Espais on, com ja s'ha especificat, s'hi desenvolupen altres activitats econòmiques i culturals.

Per altra banda, l'edifici 6, el més meridional del bloc A, presenta unes característiques funcionals específiques que fan que no el considerem com una unitat

domèstica. Hi ha una canaleta excavada a la roca natural que uneix els dos nivells dels àmbits inferiors de l'edifici (H i I), separats per un mur que salva la canalera sense obstruir-la. Atribuïm a aquest espai una funció de caràcter artesanal, per a la producció i/o transformació d'algun producte líquid amb necessitat de decantació⁶⁴. Aquest tipus d'activitat pot estar en relació amb els espais d'emmagatzematge dels edificis 1 i 2, uns espais que contenien fins a 80 tenalles, amb una capacitat d'emmagatzematge de 2535 i 2600 litres, respectivament (Burillo 2012, 108).

Concretament els soterranis dels recintes 6, 1 i 2 es deuria tractar d'instal·lacions artesanals específiques al costat de diferents sales o edificis annexos de tipus residencial on el llinatge dominant desenvolupava la vida quotidiana⁶⁵ (*veure supra*). Aquests espais creiem que es podrien assimilar al que I. Grau a tipificat com a casa monofocal complexa (2013), que es fonamentaria en l'organització de les activitats productives o d'emmagatzematge, i que es troben en la base del poder i de l'estatus d'un grup social que, malgrat tot, viu en un espai de reduïdes dimensions, comparable al de les cases més simples dels respectius blocs de cases. Exemples d'aquestes cases activitats productives complexes podrien ser el Conjunt 3 de la Bastida de les Alcusses, l'illa 7 d'Edeta-el Tossal de Sant Miquel de Lliria (Grau 2013), el Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 2016) i la zona 2 del Coll del Moro de Gandesa (Jornet *et al.* 2016).

Aquesta idea prendria tot el sentit tenint en compte el control que, com ja hem dit exerceixen les elits sobre els mitjans de producció i la seva distribució. En tot cas, la ramaderia sembla ser un sector estratègic de la plana occidental catalana fins als Ports durant el primer mil·lenni aC, com testimonia a part de l'exposat, la presència de grans basses (*veure infra*) i l'aparent control de les rutes de transhumança (Cura, Principal 1993, Asensio *et al.* 2005).

L'ARQUITECTURA SOCIAL

En un moment indeterminat del segle III aC, alguns edificis de Sant Antoni, en concret els edificis 1 a 5 del Bloc B, i 7 i 8 del Bloc A, semblen incrementar la seva grandària per formar una unitat arquitectònica

més àmplia, aquest model ens permetria parlar de residències multifamiliars. Acceptem, doncs, la existència d'una estructura social basada en la família extensa (Belarte, Bonet, Sala, 2009), és a dir, l'agregació de diverses famílies nuclears. La necessitat d'ampliar el grup familiar o grup domèstic s'ha interpretat, en el món ibèric, com una resposta a necessitats econòmiques ja que, per exemple, la unió de dues famílies pot permetre desenvolupar activitats productives complementàries (Belarte *et al.* 2009, 119); però també pot ser una via perquè les elits puguin consolidar i ostentar el seu estatus (Flannery 2002).

Fent una reinterpretació de la circulació entre els espais i la comunicació interna dels recintes que composen els edificis del bloc B, veiem com el conjunt d'unitats domèstiques i espais d'emmagatzematge s'interrelacionen entre si. En efecte, és el recinte 8/10 que, a mode de vestíbul, unifica els edificis 4 i 5. De la mateixa manera, que es pot transitar entre els edificis 3 i 4, i 7 i 8 mitjançant una porta en el mur mestre que els separa.

Per altra banda, pensem que el bloc B constitueix un cas adient en què es pot aplicar el plantejament definit com a "gradient de permeabilitat", o connexió entre els àmbits. Una de les formes que adquireixen els estudis de permeabilitat és el de "*justified gamma map*" (Hillier i Hanson 1984, 149), també anomenat "mapa jeràrquic" segons la terminologia de Blanton (1994, 37), que permet conèixer el gradient de penetració (Rapoport 1978, 289-298) o de profunditat estructural (Blanton 1994, 37). És a dir, les possibilitats de controlar la circulació entre l'exterior i l'interior dels habitatges. Des d'aquest punt de vista, hem de llegir el mur al nord-est del carreró 9 (Fig. 14.2) que restringeix l'accés, des de la plaça 10, als edificis 3, 2, 1 i annexes, accés d'altra banda controlat per l'edifici 4 i 5 (Fig. 14.3).

Seguint els autors esmentats, a partir de les variants d'aquest principi de coherència residencial proposem aquest bloc B de Sant Antoni com un exemple de "grup d'agregats residencials", similar a les zones 1 i 3 del Castellet de Banyoles (Asensio *et al.* 2016), els Estinclells (Grau 2013) i Castellet de Bernabé (Guérin 2003), entre altres.

Malauradament, no tenim constància de l'existència d'un element tan definitori com serien les llars de foc,

64. Creiem molt necessària una intervenció de neteja de la superfície vegetal de l'edifici 6 per tal de poder seguir el retall a la roca de la canaleta pel recinte H. No desestimem la possibilitat que a la roca pugui haver-hi alguna mena de retall circular corresponent a una base de premsa, com les aparegudes en jaciments de l'ibèric ple, per exemple els Estinclells o els Molars (Verdú), Montfau (Tàrraga) (Asensio *et al.* 2010) o el turó de la Font de la Canya (Avinyonet del Penedès) (López *et al.* 2015).

65. L'edifici 6 es troba aparentment vinculat al complex residencial 7/8 i els soterranis 1 i 2 estan vinculats al complex residencial format pels edificis 5 a 1.

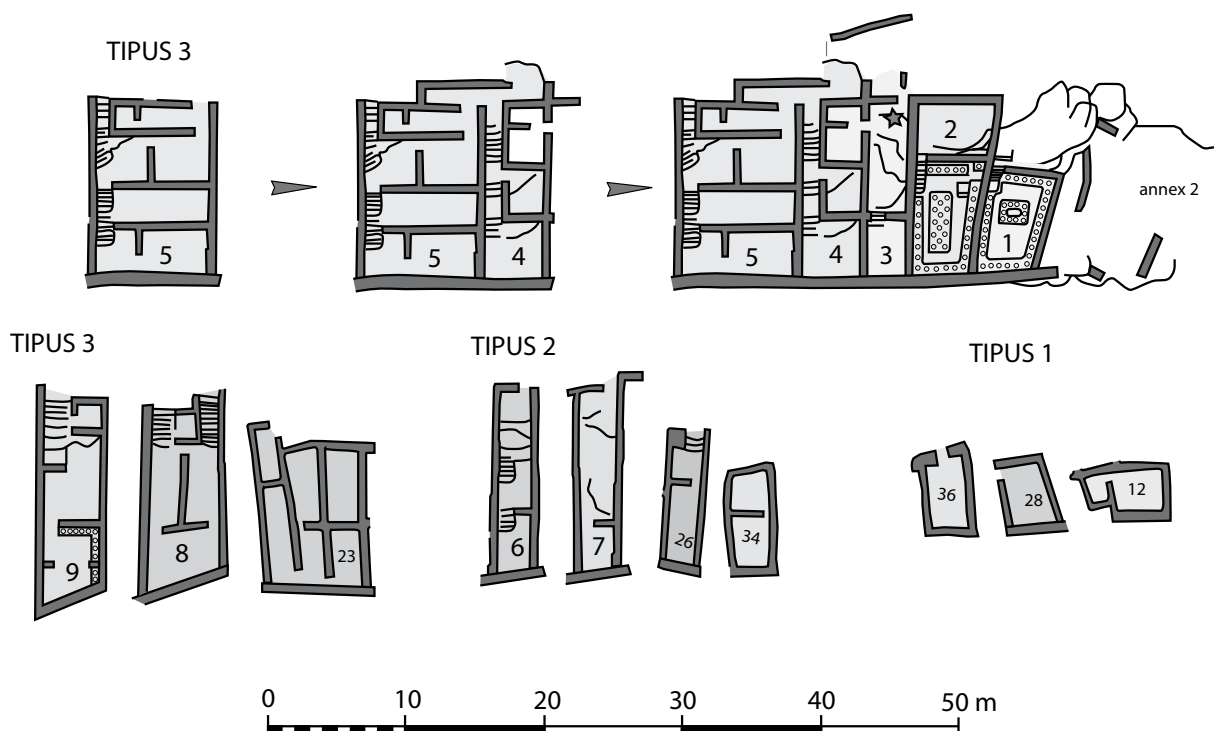
Fig.14.2. Mur que tanca l'accés als edificis 1 a 3 a partir de l'edifici 5/4.

malgrat algunes marques suggerents en el sòl geològic d'algunes estances més septentrionals del barri 2.

Pel que fa al registre material dins l'espai domèstic, destaquem que a la cambra 3 de l'edifici 2 es va localitzar una fosseta que contenia restes de mandíbules d'ovicaprí; els excavadors es refereixen a un sacrifici, molt probablement amb raó. En aquest bloc hi ha dos altars. Un d'ells a l'edifici 2; l'altre a l'1, més concretament als soterranis on s'emmagatzemaven les tenalles. En l'edifici 1, l'altar estava associat a vaixel·la de vernís negre àtica i grega d'Occident, a més d'alguns vasos cerimonials trípode i un dinos ibèric amb una decoració excepcional, probablement importat de l'àrea edetana. Pel que fa a l'altar de l'edifici 2, s'hi associa vaixel·la importada grega d'occident, un vaset geminat tipus *kernos* i fragments de ceràmica amb decoració zoomorfa (l'únic exemplar trobat al jaciment). Els dibuixos de Joan Cabré, així com les descripcions que fa d'aquestes estructures, semblen excloure que es tracti de restes de pilastres per a sostenir un pis superior. En aquest sentit, Cabré documenta els vasos *in situ* sobre d'aquestes estructures. Podem mencionar també que a l'extrem meridional (annex A¹, A⁰), zona que es troba gairebé arrasada, es van trobar dues figuretes de terra cuita, una d'elles zoomorfa.

A banda dels grans contenidors, el tipus de material recuperat als edificis 1 i 2, és eminentment vaixel·la fina importada, a més d'un suport de crater, o el vas tipus *kernos*; sumat a un clar context d'emmagatzematge ens fa pensar amb un fet ritual al voltant del consum. Creiem que el poder de les elits ibèriques a Sant Antoni no residia intrínsecament en els béns acumulats, que no són nombrosos, sino a la xarxa de distribució que eren capaços d'articular. Es devia tractar del nombre de famílies obligades a prestar la seva força de treball, els tipus de serveis, així com la lleialtat i el prestigi adquirits a través de la pràctica del comensalisme polític.

En aquest sentit podríem interpretar els edificis 1 i 2 del Bloc B, amortitzats cap al 200 aC. En l'edifici 1 aparegueren "tres vasos sagrados" (una copa càstulo, un *skiphos* àtic de vernís negre i un plat del taller de Roses (Lamb. 21/22) *in situ* a sobre de sengles altars (Cabré 1910), a més d'una safata o braser i un bas trípode de funcionalitat incerta. A l'edifici 2, en relació a l'altar, un craterisc del taller de Roses (Lamb. 40) i un possible *kernos*. Entre els materials hi ha terracotes que representen a dos bòvids (Bosch Gimpera 1919), perdudes. Per als altres blocs tenim més problemes a l'hora d'identificar elements domèstics de característiques similars. Per exemple, el grau de conservació menor del barri 1 a fet que probablement no es conservessin estructures

Fig. 14.3. Esquema tipus de les diferents plantes de les unitats domèstiques localitzades a l'assentament i hipòtesi del gradient de permeabilitat de l'edifici 5 constituint un exemple de mapa jeràrquic de l'assentament.

domèstiques fetes amb terra. Malgrat això, el recinte T4 (Bloc D), el recinte 33 (Bloc C') i el recinte 44 (Bloc F) són recintes de petites dimensions amb la particularitat de tenir bases de columna. En el cas de la T4 n'hi havia quatre en un espai reduït de 7 m². A més, en el recinte 33, s'ha documentat una safata de ceràmica, així com un fragment de terracota o capfoguer que representa a un èquid, un *pondus* decorat amb la representació d'una esvàstica a sengles cares planes i restes d'ossos d'ovicaprí sobre el sòl. Per als altres espais diferenciats no contem amb material moble, només amb restes d'activitats de moldre i metal·lúrgiques, associades a activitats de sacrificis d'ovicaprins i enterraments infantils. Per als altres blocs no tenim cap altra referència d'activitats culturals més enllà dels enterraments esmentats en recintes de petites dimensions, que a l'edifici 10 del bloc A i el 12 del Bloc C coincideixen amb una acumulació d'altres tipus d'activitats com la molta. En el recinte 10, a més, s'ha documentat una figureta de terracota o capfoguer probablement d'un èquid, i un ast de ferro per cuinar.

En efecte, les pràctiques de comensalitat es relacionen amb actes socials que esdevenen claus per a adquirir l'estatus privilegiat de les minories dirigents, per fer-lo visible i per mantenir-lo (Dietler 1990, 1999; Sanmartí *et al.* 2009; Sanmartí 2009). Aquests tipus de banquets, coneguts com a *diacritical feasts*, serien freqüents en societats estatals d'arrel aristocràti-

ca, generalitzades cap al segle V aC dins els territoris ibèrics (Asensio 2016). Tanmateix, com veurem, no podem considerar el territori de Sant Antoni com a part d'un estat arcaic en totes les característiques que així el defineixen (Sanmartí 2004). Si acceptem que les formes que adoptarien aquestes pràctiques està determinada per les particularitats dels diferents models d'organització socio-política i molt particularment per cada comunitat, podríem vincular a un altre tipus de festes que pot ser s'ajustaria millor als espais plantejats per a Sant Antoni. Es tractaria del que es coneix com *patron-role feasts* o convits oferts per patrons als seus clients, llegit en clau dels llinatges que habiten els blocs d'habitatges de Sant Antoni.

Especial incidència d'aquesta ostentació la podem observar en els grups familiars residents al barri 2, adossat a la muralla, controlant-ne els accessos i fins-i-tot no seria estrany que alguns edificis tinguessin accés directe a les estructures defensives.

Hi ha certs detalls arquitectònics que també singularitzen alguns dels edificis meridionals, especialment el Bloc B, on trobem concentrades les gairebé úniques mostres d'enlluïts i revestiments pintats de tot l'assentament de Sant Antoni (a excepció de l'edifici singular 44 del barri 1 i a l'edifici 7 excavat per Cabré). En efecte, conservem restes de pintura mural als edificis 1, 2, 4 i 5. Un dels fragments, el de l'edifici 4, amb una inscripció ibèrica, l'única d'aques-

tes característiques coneguda fins al moment. L'epígraf es compon de 5 signes, amb un mòdul que varia de 0,5-2,1 cm . La lectura és **ukunban**, o potser **ukunban [---]** (Simón 2012, 202).

Altres indicis que reforcen la hipòtesi de diferenciació social en el si de la comunitat que habita Sant Antoni al segle III aC els trobem en el béns mobles que s'han recuperat en els diferent edificis. En aquest punt, però, hi ha una dificultat considerable, ja que no ens ha arribat tot el material recuperat en les excavacions. Sabem que el conjunt de materials que presentem en aquesta treball, tot i ser significativa-ment més nombrós que l'existent en les publicacions anteriors, no és ni de bon tros la totalitat del que fou recuperat en les campanyes realitzades per Cabré i Bosch Gimpera. A més, la selecció de material que avui es conserva el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona i al "Museo Cerralbo" respon probablement a criteris qualitius. És a dir, el material ha estat triat, creiem que ja des del mateix moment de l'excavació, fins al punt que molts tipus ceràmics deuen estar infrarepresentats, o sobrerepresentats, en funció de judicis de valor merament subjectius, entre els quals hi deu haver els criteris estètics. A més, molt d'aquest material està descontextualitzat, tot i l'esforç que hem esmerçat a restituir els conjunts originals. Per aquesta raó, no creiem oportú aplicar l'anàlisi de representativitat quantitativa dels materials estudiats entre els diferents edificis, blocs o barris, ja que podríem obtenir uns resultats enganyosos i arribar a conclusions errònies.

Als diaris d'excavació de Bosch Gimpera i als quaderns i publicacions de Cabré podem comprovar un cert interès a l'hora de reconèixer, descriure i, fins i tot, dibuixar i fotografiar la vaixela fina de vernís negre. Això permet pensar que d'aquest tipus ceràmic probablement se'n pugui arribar a establir un valor quantitatiu aproximat. És, doncs, en aquest tipus de produccions importades que realitzarem un exercici de quantificació, havent quedat exposats els dubtes metodològics que això comporta (veure capítol 3). La vaixela importada de vernís negre que apareix al barri 2 (89,9 % del total) es concentra en aquests conjunt de 5 edificis. També cal mencionar l'únic exemple de ceràmica decorada amb representació figurada de tot l'assentament.

Un altre indicador d'estatus social són els metalls, especialment els conjunts d'armes, i els elements d'abillament personal. Pel que fa les armes, es troben concentrades en gran nombre al barri 1 (87,5% del total) especialment dins el bloc B, mentre que la seva presència és molt reduïda a la resta de l'assentament. Aquesta concentració d'armament ha estat interpretada en termes de restes del combat en el moment de la destrucció (Moret *et al.* 2006, 164, fig. 159), però això no és incompatible amb el nostre

discurs. De fet, podria significar encara més aquest bloc com un centre polític i un punt estratègic en temps de conflicte.

El bloc C, en canvi, es troba molt afectat per l'erosió pel seu costat occidental, i no se'n poden extreure gaires lectures pel que fa l'arquitectura de les unitats domèstiques. S'aprecia, però, que probablement els edificis més grans i de superior complexitat interna estan al bloc C' (edificis 29 i 30).

El Bloc D es troba molt ben delimitat per tots els costats per la xarxa viària. Al sud i a l'est el carrer 2; al nord, el carrer 3, i a l'oest el carrer 6. El model de cases més freqüent és del tipus 2, tot i que en destaca una sobre les altres nou, l'edifici 23 (del tipus 3), situat al centre del bloc i que assoleix els 70 m², amb sis compartiments. Cal assenyalar que, l'edifici 25 té un tipus d'organització interna gairebé igual que algunes de les cases del Taratrató. Són habitacles de planta rectangular allargada, amb un recambró adossat a la façana, de vegades enllosat, delimitant la porta. L'espai de referència del bloc és la reformada torre. Curiosament sense mostres d'haver-hi hagut cap tipus d'enterrament infantil o de restes faunístiques. De fet, és l'únic bloc on no en trobem cap (al carrer 2, adossat a la torre 4, hi ha dos sacrificis d'ovicaprins).

El Bloc E és una aglomeració d'edificis més aviat de petites dimensions i gairebé gens compartimentats (del tipus 1) que creixen al voltant de la torre 2. Pensem que aquest bloc respon més a necessitats defensives que no pas d'organització d'algun grup social. En efecte, a més de la torre 2, on s'hi construeixen una sèrie de reforços al parament oest, i pel costat sud, per on passa el carrer 8, s'hi construeixen 3 bastions que fortifiquen encara més aquesta zona, on creiem que es troba la porta principal.

Pel que fa el Bloc F, gairebé no es conserven estructures senceres, degut a l'acció d'una pedrera on encara s'hi veuen les marques d'extracció de carreus sobre la roca mare. A més, l'edifici 43 podria pertànyer a una remodelació important de la zona en un període posterior a la fase 2b. Creiem que no es pot dir gran cosa sobre aquest bloc, per dos motius. En primer lloc, per la poca informació que en tenim, degut al seu estat de conservació. En segon lloc, per la superposició de murs, que, juntament amb la restauració del 1973, en fa molt difícil la interpretació. Es faria del tot necessari l'excavació del barri de la terrassa inferior, a l'est, per tal de poder fer una valoració precisa sobre aquest bloc. Del que sí que se n'ha conservat informació és de l'edifici 44 (veure supra).

ASPECTES RITUALS

Tal com hem vist, sembla versemblant que totes les unitats domèstiques que conformen els diferents

blocs de Sant Antoni estiguessin vinculades a un edifici o recinte diferenciat per les seves dimensions i/o complexitat estructural. Aquests edificis, de vegades, tenen alguna especificitat arquitectònica o preeminència espacial que els diferencia o significa de la resta. En altres casos, on la diferència arquitectònica no es destacable, hem pogut identificar alguna funció de caràcter ritual o cultural vinculada amb enteraments infantils o d'animals, o totes dues a l'hora. Així doncs, un dels aspectes que vinculen l'arquitectura domèstica amb una intensa activitat ritual és la presència d'inhumacions infantils a recintes concrets.

Després de la reforma del segle III aC les unitats domèstiques que en la fase precedent es caracteritzaven per la seva uniformitat evolucionen cap a estructures arquitectòniques més complexes i amb funcions econòmiques aparentment compartides. A tot això hem d'afegir l'existència en aquests espais de pràctiques rituals que possiblement estarien relacionades amb el manteniment i reproducció del grup, ja que es realitzen en els espais col·lectius de treball o relacionats amb molins. De fet, es documenten nombrosos casos d'aquest binomi entre espais de treball i els enterraments perinatals. Els casos més propers són dos individus, d'entre 38 i 40 setmanes de gestació (Merino 2015), dins una banqueta de la instal·lació vinícola del segle III aC al Coll del Moro de Gandesa (Jornet *et al.* 2016) i sota un *tanour* dins un recinte dels bastions del recinte absidal 1B, proper a una bètil i una banqueta. Els nou individus infantils enterrats a l'àrea situada a l'entrada del jaciment arqueològic d'Olerdola, que era, segons els seus excavadors es tractaria d'espais relacionats en activitats metal·lúrgics i de tintoreria utilitzats durant el segle IV aC (Molist 2009, 591) posa de manifest aquesta associació entre enterraments infantils i zones de treball.

Pel que fa les ofrenes d'animals documentades en ambients domèstics, especialment d'ovicaprins, són molt nombroses arreu de la geografia Ibèrica i és un tipus de ritual que respon a una casuística molt diversa (Belarte i Sanmartí 1997; Almagro i Llorio 2011; Belarte i Valenzuela 2013). Tradicionalment, aquest tipus d'ofrenes s'ha vinculat a ritus de fundació d'un assentament o d'un edifici, amb una àmplia acceptació al nord-est peninsular. Val la pena destacar, per la seva proximitat i significació, la representació del sacrifici d'un xai en una de les pàteres trobades al Castellet de Banyoles, malgrat ha estat

interpretada com a ritual de fecundació de la terra (Olmos 1996).

La representació de l'ariet constitueix un motiu present en molts ambients mediterranis i europeus continentals en diferents tipus de materials i suports, i aquest animal, a més, fou molt la víctima de sacrificis fundacionals en cases ibèriques. Generalment s'associen a la llar, tant en sentit literal com simbòlic, i al culte als avantpassats. Cal recordar que el moltó constitueix un dels animals representats amb més freqüència en els penjolls de bronze de l'ibèric antic amb peanya decorada "à la tresse" que es documenten a Catalunya i el nord del País Valencià, especialment en la franja costanera, així com a Menorca (Rafel 1997). D'entre els materials pertinents a la fase 2B, on situem les ofrenes rituals de Sant Antoni, observem també algun exemple iconogràfic que representa l'ariet mitjançant traços esquemàtics (veure *supra*), com els documentats al Castellet de Banyoles (Asensio, Cela, Ferrer 1996; Jornet 2006) i en d'altres zones del curs inferior de l'Ebre malauradament producte de l'espoli (Marín 2000). La troballa més significativa, per la seva espectacularitat i singularitat es la del Coll del Moro de Gandesa l'any 1993, actualment exposada a la col·lecció permanent del MAC. La peça en qüestió és una marmita trobada sobre una llar de foc de l'àmbit 8, que conté decoracions complexes plàstiques i esquemàtiques de l'ariet, així com decoració plàstica d'un tetràskel al seu interior⁶⁶.

Les ofrenes d'animals i les inhumacions infantils

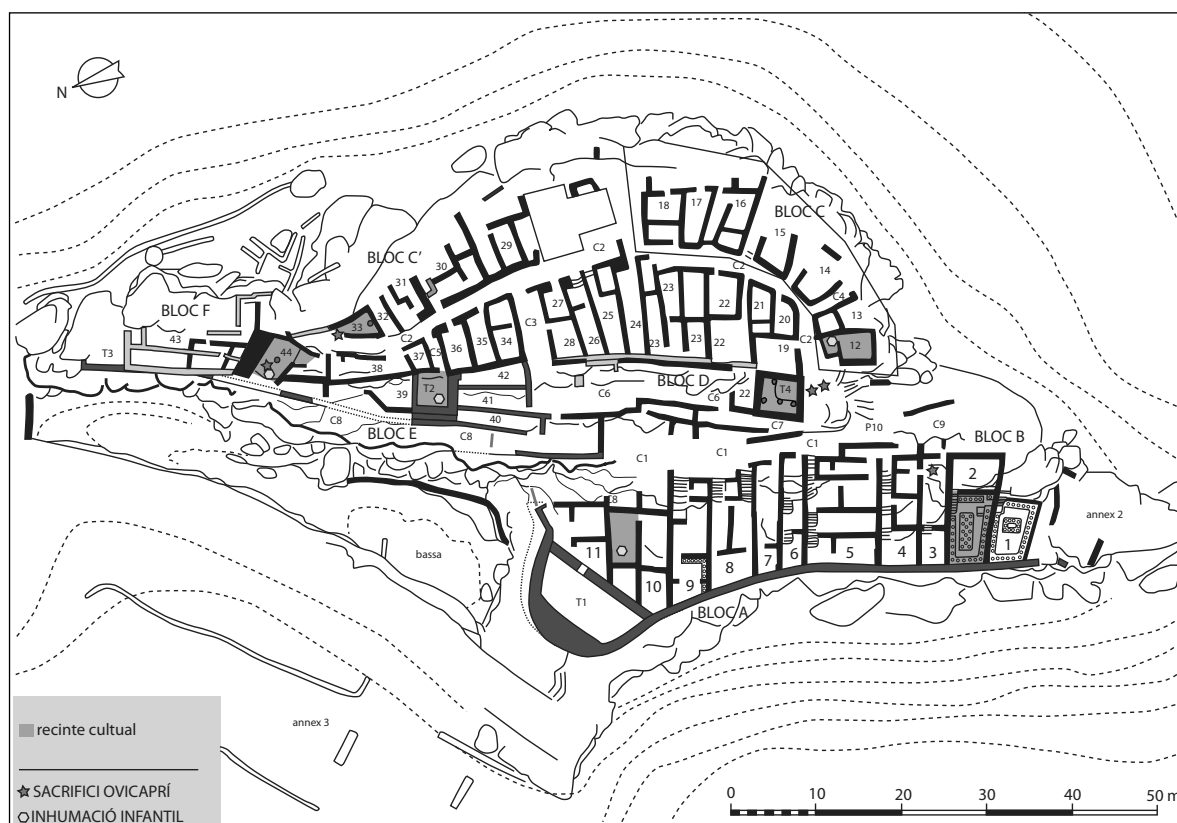
A continuació descriurem els casos concrets de diverses accions rituals que s'han extret de l'estudi dels diaris d'excavació. Aquests són bàsicament ofrenes d'animals i inhumacions infantils les quals descriurem i contextualitzarem en les properes línies de forma ordenada per blocs d'edificis. Sorprenentment, la documentació extreta dels diaris d'excavació de Bosch Gimpera permet individualitzar un sol edifici per bloc on es realitzarien aquests tipus de cultes (Fig. 14.4).

Bloc A: l'espai que hem pogut interpretar com a la cambra a de l'edifici 10 (Bloc A), adossada a la torre 1, Bosch Gimpera excavà una fosseta que albergava una inhumació infantil (Bosch Gimpera 2015, 49)⁶⁷.

Bloc B: a la cambra 3 de l'edifici 2 és va localitzar una fosseta que contenia restes de mandíbules d'ovicaprí; els excavadors es refereixen a un sacrifici

66. Excavació realitzada per Mònica Blasco i Núria Rafel i Fontanals, a qui agraïm les referències a la peça.

67. Al mateix àmbit apareix un molí rotatori *in situ* sobre el sòl, i restes d'una cunya de ferro de funció indeterminable. En l'espai adjacent "cambra d" destaquem la troballa d'un èquid de terra cuita i una punta sageta de bronze.

Fig. 14.4. Planta general amb indicació dels diferents recintes on s'han localitzat rituals d'enterraments infantils o dipòsits d'ovicaprins.

278

d'ovicaprí, molt probablement amb certesa. Al soterrani d'aquest edifici, i al del veí edifici 1, podem afegir la presència de dos altars relacionats amb vaixel·la fina d'importació i àmplies zones d'emmagatzematge. En l'edifici 1 l'altar estava relacionat amb vaixel·la de verenis negre àtica i grega d'Occident, a més d'algun vaset cerimonial tríode i un dinos ibèric amb una decoració excepcional, probablement importat de l'àrea edetana. Pel que fa l'altar de l'edifici 2, s'hi associa vaixel·la importada grega d'occident i un vas geminat tipus *kernos* i fragments de ceràmica amb decoració zoomorfa (l'únic exemplar trobat al jaciment). Podem mencionar també que a l'extrem meridional, zona que es troba gairebé arrasada es van trobar dues figuretes de terra cuita, una d'elles zoomorfa.

Bloc C: a l'extrem meridional del carrer 2 sobresurt l'edifici 12 (Bloc C). És un edifici preeminent (cambra 21), de planta gairebé quadrangular, de 3,5 x 3 m. Pel costat nord, a la banda de carrer, té un petit recambró adossat (la cambra 19) de 2 x 1,6 m. Al recambró es va documentar una fosseta amb una inhumació infantil, a més de fragments d'ossos dispersos sobre el paviment; també hi havia un molí. Segons Moneo, els recambrons adossats a aquests edificis són un espai a mode de *témenos*,

que de vegades conté enterraments (Moneo 1995, 248).

Bloc C': justament a l'altre extrem del barri hi ha l'edifici 33 (Bloc C'), el més septentrional del tossal i que es accessible pel carrer 2. Arquitectònicament és un espai de planta triangular, que aprofita un mur d'ortostats erigit probablement en la fase 1a o 1b. L'edifici 33 és molt petit i es caracteritza per tenir una basa de columna adossada al mur meridional a mode de pilar. No ha perdurat cap altre tipus d'arranjament intern, si n'hi hagué. Pel que fa el material moble, consta l'existència d'un nombre important d'ossos d'animals entre l'entrada del recinte i el sector 70 del carrer 2. Un pes de teler amb decoració incisa d'esvàstiques i una font circular amb broc són les úniques peces que hem pogut contextualitzar.

Bloc D: El recinte 29^l o torre 4 és de planta rectangular, de 3 x 4 m d'espai interior. S'hi accedeix mitjançant una porta situada al costat nord-est, que porta a l'edifici 30. Esdevé un edifici de caràcter singular un cop la torre queda en desús, degut a la construcció del barri 2. Quant als arranjaments interns que denoten aquesta singularitat, a l'angle sud-est del recinte es retalla la roca per crear una raconera o graó. Hi ha també quatre bases de columna en

forma troncocònica⁶⁸. Avui en dia, una d'elles es manté *in situ*, alineat amb el mur est, al límit del tapiat de la porta. Segons els croquis del diari de Bosch Gimpera, flanquejant els vèrtexs d'aquesta estructura s'aixequen altres tres bases de columna troncocòniques de pedra (una d'elles, la del costat nord-est, es troba encara en peu, alineada amb el mur est, al límit del tapiat de la porta). Juntament amb aquestes, una altra bassa, a l'extrem nord del recinte i alineada amb les altres dos del costat sud del graó, singularitza aquest espai. Per últim, apareix una banqueta circular a l'angle nord est del recinte. (Bosch Gimpera 1915, 41). No s'hi han documentat inhumacions infantils ni d'animals. Del material arqueològic recuperat només hem pogut deduir que hi aparegueren dos molins de vaivé, i que hi havia cendres i carbons sobre el paviment (pot ser degut a contextos post deposicionals).

Gairebé adossat a la Torre 4, a l'alçada de la plaça 10, on s'encreuen els carrers 1 i 2, Bosch Gimpera menciona la troballa de "molts ossos i sobretot mandíbules d'animals" (Bosch Gimpera 1915a, 35). Probablement siguin restes de sacrificis inhumats al voltant d'algun edifici marcadament diferencial.

Bloc E: a l'extrem nord del carrer 2 trobem la torre 2 (Bloc E), a l'angle nord-est de la qual es localitzà una inhumació infantil (Bosch Gimpera 1915, 57). No s'especifica si en posició primària o secundària. Per la seva localització concreta, creiem que hi devia haver una fossa amb una inhumació primària. En aquest recinte hem pogut contextualitzar els perfils complets d'una sítula i un vaset hemisfèric de ceràmica a mà.

Bloc F: seguint el carrer 2 en direcció nord, al punt on s'acaba el carrer, comença la plataforma on s'assenta el malmès bloc F. És una zona molt erosionada i amb diverses superposicions de murs consolidats, que fan difícil la interpretació de la xarxa viària i l'estructura dels edificis. En aquesta zona hi ha l'edifici 44 (cambres 74 i 74'), de planta rectangular, i un recambró molt semblant al de l'edifici 12. Segons el diari de Bosch Gimpera, al centre d'aquest edifici rectangular es documentà una columna central, actualment desapareguda. Generalment, a aquests tipus de columnes se'ls atribueix significació religiosa, per la qual cosa se'ls ha considerat com a *bètils* (Blázquez 1954). A l'extrem nord-est hi havia una raconera o gran basament de pedra cobert per una capa de cendres o foc. Sobre el sòl de circulació, restes d'ossos molt prims, i en l'enderroc una figureta de terracota d'èquid. L'espai estava enlluït amb argila de color groc. Adossat al sud d'aquest espai hi

ha l'edifici 38, on aparegué un *pondus* amb la representació en relleu d'un teràsqel o esvàstica, d'una font de ceràmica amb digitacions al llavi i un plat de vaixel·la de vernís negre àtica de la forma Lamb. 22. L'esvàstica té una evident càrrega simbòlica, la creu gammada es troba molt present a l'iconografia de nombroses cultures, especialment a l'hinduisme i el budisme com a element de bona sort, representació solar o amb l'idea de regeneració o reencarnació, però també es documenta a les cultures clàssiques occidentals. L'esvàstica s'interpreta, de vegades, com a amulet per a fer fora el mal, per això es troba com a segell per marcar determinats productes, com podria ser el cas dels pondera incisos de Sant Antoni.

Els exemples d'inhumacions infantils són molt nombroses i en destaquem els treballs de síntesi de M.C Belarte i J. Sanmartí (1997) per a la zona de Catalunya i L. A. Ruiz (2008) per a tot l'àmbit ibèric. Centrant-nos amb els paral·lels més propers; d'inhumacions infantils en trobem al Piuró del Barranc Fondo (Massalió) (Gusi i Muriel 2008, 281), i el Taratrato (Alcanyis) (Gusi i Muriel 2008, 259), la torre del Coll del Moro de Gandesa (Rafel 2015) i, al recinte 2 del materix jaciment, espai vinculat a estructures de producció vinícoles (Jornet *et al.* 2016).

En contextos d'hàbitat es documenten més tipus de pràctiques funeràries, a més de les ja esmentades a la província de Terol, com les trobades a el Palomar (Oliete), Alto Chacón (La Muela) i Castillejo de la Romana (La Puebla de Híjar). A la resta de l'Aragó s'han documentat pràctiques funeràries d'aquest tipus a Los Castellazos (Mediana de Aragón), Celsa (Velilla de Ebro), Cabezo de las Minas (Botorrita) i Salduie a la província de Saragossa; i Vincamet (Fraga) i Zafranés (Fraga) a la província d'Osca.

A Catalunya, a part dels casos més propers citats se'n troben a La Moleta del Remei (Alcanar) i Alorda Park (Calafell) a Tarragona; Molí d'Espígol (Tornabous), Vilars (Arbeca), Carretelà (Aitona), Estincellés (Verdú), la Pedrera (Vallfogona de Balaguer) i Tossal de les Tenalles (Sidamunt) a Lleida; a Darró (Vilanova i la Geltrú), Sant Miquel (Olèrdola), Turó de Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès), Penya del Moro (Sant Just d'Esvern), Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet), Can Roqueta (Sabadell), Torre Roja (Caldes de Montbui), Camp de les Lloses (Tona) i Camp Mauri (Berga) a la província de Barcelona; al Puig de Sant Andreu, l'Illa d'en Reixach (Ullastret) i Mas Castellar de Pontós a Girona (Almagro, Llorio 2011).

En resum, veiem que a Sant Antoni totes aquestes pràctiques d'inhumació es duen a terme dins espais

68. Les bases de columna mesuren entre 39 i 40 cm d'amplada i l'alçada és de 65 cm, 57 cm, 45 cm i 45 cm.

domèstics específics que es situen als extrems dels barris, i particularment en relació als blocs de cases definits. Per tant sembla versemblant vincular aquests edificis amb el seu respectiu bloc residencial. Entre els indicadors d'aquestes pràctiques cal esmentar la presència de ceràmiques amb representació d'escenes rituals, vasos per beure, deposició de petits vasos així com de restes animals i humanes (infants) sota els paviments (Belarte *et al.* 2009). Com ja hem descrit, en el registre arqueològic de Sant Antoni, es donen alguns d'aquests indicadors.

Els espais de culte no sempre estan presents als jaciments ibèrics, i no sempre es possible identificar-los si no hi ha les restes òssies. La realització de rituals de caràcter domèstic, en molts casos, devien implicar la celebració de banquetes rituals o de comensalitat política, al marge dels casos anteriorment citats.

La hipòtesi dels santuaris urbans

Segons Moneo, generalment es distingeixen, en l'àmbit cultural ibèric, quatre grups fonamentals de santuaris, incloent els santuaris urbans (Moneo 1993), com els que intuïm per a Sant Antoni.⁶⁹ Entre els santuaris urbans es trobem exemples de santuaris de tipus dinàstic, amb una litúrgia ben diferenciada d'aquella duta a terme en altres santuaris o llocs de culte. Inclou cerimònies familiars. El culte als difunts i avantpassats es realitza en capelles domèstiques (com podrien ser la cambra 19 i 74°). Són característics dins aquest tipus de santuaris dinàstics les pràctiques d'inhumacions infantils.

Una última hipòtesi, pel que respecta l'edifici 44 i 33 (amb més dubtes), degut a la seva situació, podríem vincular-los també als tipus de santuaris d'entrada. En efecte, l'edifici 44 està situat a l'extrem nord de l'assentament, on conflueix una de les artèries principals de la xarxa viària, el carrer 8, que és lloc de pas obligat per accedir-hi. Just a sobre, trobem l'edifici 33, amb una situació similar respecte el carrer 2, però amb un lligam més clar amb el bloc d'edificis C'. Tots dos recintes són de petites dimensions i

presenten bases de columna adossades a la paret en situació de pilastra. En efecte, aquest tipus de santuaris, segons Moneo, se solen situar prop de les portes, ja siguin dins o fora del recinte emmurallat, i se'ls relaciona amb activitats comercials o d'intercanvi. D'edificis singulars interpretats com a santuaris urbans amb els elements característics de bètil de pedra, llar o restes de foc, raconera i inhumacions infantils en trobem en altres punts de la ibèria septentrional.

Després d'aquesta exposició volem dir, que tot i la versemblança dels espais diferencials, coincidim amb l'idea de J. Sanmartí i M.C. Belarte (1997), i M.C. Belarte, H. Bonet i F. Sala (2009) que, a hores d'ara, no és possible establir un tipus d'espai de culte típic i que es repeteixi de forma constant durant el període ibèric. Sembla clar, en tot cas, que hi ha alguns elements d'indubtable caràcter ritual a Sant Antoni, i que es poden trobar clares analogies amb estructures semblants d'altres jaciments⁷⁰. Malgrat l'exposat, del que no hi ha dubte és que aquests recintes han de tenir un significat diferent de la resta d'espais domèstics privats, aquests sí, ben identificats.

A MODE DE RECAPITULACIÓ

En aquesta treball hem presentat una successió de fases d'ocupació diferents del jaciment de Sant Antoni, i hem intentat establir la correlació entre els horitzons cronològics i l'estructura urbana corresponent a cadascun. Les fases del primer ferro i ibèric antic es troben molt malmeses per l'ocupació del lloc durant l'ibèric ple. Malgrat això, encara es conserven alguns murs d'ortostats com a fonament d'alguns murs del barri 1 que podrien pertànyer a aquesta fase 1. És en l'ibèric ple quan veiem gairebé tota la planta de l'assentament del segle V aC, ocupant el cim del turó. L'estructura del barri de la part alta és la d'un típic poblat de carrer central amb cases adossades a banda i banda, amb un mur de tanca perimetral i amb dues torres defensives que dominen

69. El segon grup genèric de santuaris serà el compost pels anomenats santuaris d'entrada, a prop de les portes de l'*oppidum*, ja sigui intramurs o extramurs, profundament relacionats amb activitats comercials i d'intercanvi. En tercer lloc trobem els santuaris extra urbans, situats a certa distància del nucli poblacional de qui depenen i poden tenir un caràcter comunitari i local, i en aquest cas destaquen especialment les coves-santuari i els abrics- santuari. Solen trobar-se en zones amb topografies abruptes i elevades. Existeixen altres variacions dins del grup dels santuaris extra urbans, com els comunitaris de control territorial —els coneguts santuaris bastetans—; els santuaris supra territorials situats en els límits fronterers entre diferents *oppida* o territoris; o els palatins, concentrats en les zones d'influència de palaus i grans habitatges i vinculats a ritus dinàstics amb un ritual diferenciat del que podem trobar en àmbits domèstics més comuns. Finalment, cal esmentar els santuaris denominats com "incerts": zones de deposició de materials relacionats amb el culte, ubicats en llocs sense construccions determinables.

70. Exemples d'aquests tipus de recintes són els excavats als jaciments valencians de La Escudilla (Gusi 1995) i Los Cabañiles (Cura, Gusi i Falomir 2004-2005) a Sucaina (Castelló).

Fig.14.5. Planta de les diferents zones excavades al jaciment del Castellot de Banyoles amb indicació dels blocs d'edificis proposats i el mapa jeràrquic que en resulta.

la vessant occidental, més fàcilment accessible que la resta. Aquest tipus d'assentament remunta al segon mil·lenni aC (Burillo 1982), per exemple a Genó (Aitona) (Maya *et al.* 1998), i, amb matisos, perdura més enllà del segle V aC. És el cas del Taratrato (Alcanýs), que s'abandonarà al segle IV aC i no coneixerà les reformes urbanístiques que veiem a Sant Antoni.

La destrucció de Sant Antoni es produeix a les darreries del segle III aC, igual que la del Coll del Moro de Gandesa, el Castellet de Banyoles i tants d'altres nuclis principals del territori. L'abandó posterior a la destrucció de Sant Antoni ens ha deixat una sèrie de cambres i departaments que, fruit del treball d'aquesta tesi, hem reordenat en unitats domèstiques, carrers i espais públics, edificis culturals, estructures defensives, accessos i, en un nivell superior, en blocs d'edificis i barris. Aquesta nova ordenació de l'espai ha permès extreure'n algunes lectures de caire sociopolític, que ens ha portat a plantejar un sistema plenament estratificat en el si de la comunitat que habitava Sant Antoni en el segle III aC.

L'estudi dels edificis documentats a Sant Antoni mostra, per una part, un predomini absolut de cases formades per diversos espais, i, per una altra, una important varietat quant a dimensions i estructura. Aquest darrer punt indica l'existència d'una jerarquització de l'espai domèstic dins l'assentament, de la mateixa manera que els assentaments estan organitzats dins el territori segons un sistema jeràrquic. En el cas de Sant Antoni, proposem que la comunitat s'estableix en diferents blocs d'edificis, segregats entre ells per la xarxa viària i per espais construïts no domèstics. Dins cada bloc hem cregut veure, amb més o menys intensitat, diferències arquitectòniques entre les unitats domèstiques. A més, aquestes es troben estructurades al voltant d'espais de caràcter especial, amb elements arquitectònics diferenciats (basaments de columna, presència d'altars) i situats en un lloc preeminent i visible del bloc. En alguns casos, coincideixen amb les estructures defensives del poblat. Creiem que són espais comunitaris destinats a activitats culturals com les inhumacions infantils o sacrificis d'animals on es devia articular ideològicament la relació entre els diferents grups familiars

amplis que formen cada bloc. En efecte, creiem que són les activitats realitzades dins aquests espais les que legitimen la diferenciació social i cohesionen, a la vegada, el grup dins aquest sistema de desigualtat sociopolítica i econòmica.

Creiem que val la pena assenyalar que el cas que estem plantejant a Sant Antoni no és únic al territori de l'Ebre. De fet, recents investigacions al Castellet de Banyoles (Tivissa) venen a plantejar un comportament social similar de tipus de blocs de llinatges dins una comunitat (Sanmartí *et al.* 2012). A més a més, hi ha blocs on, a part de la jerarquia evident reconeguda per la diferència arquitectònica dels edificis, es constata l'existència d'edificis o recintes de caràcter singular. Per exemple, l'edifici 10 a la zona 1, o els recintes 182 i 183 per a la zona 3 (Fig. 14.5).

La presència de cases de diferent entitat a l'interior de Sant Antoni és també coherent amb l'estratificació d'assentaments dins el territori. Aquest patró jerarquitzat, plenament sedentari, és propi de les organitzacions socials del tipus cabdillatge, és a dir, de les primeres formes d'organització que els antropòlegs anomenen de forma genèrica entitats polítiques regionals (*regional polities*) (Johnson, Earle 2000). En aquestes societats els assentaments estan subjectes al control d'una elit que té domini sobre la producció, sigui a l'escala que sigui, però els grups familiars hi tenen un paper fonamental, ja que una part molt important de la producció es desenvolupa en el marc de la casa i de la família.

Amb l'estudi dels materials recuperats i l'anàlisi detallada de l'arquitectura i l'urbanisme de l'assentament hem plantejat un tipus de relacions socials basades amb la convivència de grups extensos segregats en blocs, amb una clara jerarquia i una possible relació de clientela. En efecte, entenem el Bloc B com una "residència agregada" diferenciada arquitectònicament, que en un moment determinat preval sobre la resta de grups, mitjançant el control d'una part important de la producció de subsistència (5000 litres de capacitat d'emmagatzematge als edificis 1 i 2), l'ús diferencial de vaixel·la de vernís negre (62,5% del total del barri 2)⁷¹ i, possiblement, la coacció (87,5% del total d'armament aparegut al jaciment).

71. El barri 2 obté una quantificació del 89,9% del total d'importacions de vaixel·la de vernís negre de tot el jaciment.

VII BIBLIOGRAFIA

VII BIBLIOGRAFIA

- ADROHER, A.M.; PONS, E.; RUIZ, J. 1993, El yacimiento de Mas Castellar de Pontós y el comercio del cereal ibérico en la zona de Emporión y Rhode, *Archivo Español de Arqueología* 66 (167-168), 31-70.
- ADROHER, A.M. 2005, Un nou model de sacralitat ibèrica: els espais rituals bastetans, *Cota zero* 20, 10-16.
- ALEGRÍA, W., SANCHO, M. 2009, Els Altimiris, enllaços i confluències entre la Tardoantiguitat i la Alta Edat Mitjana, *Tribuna d'Arqueologia*, 221-235.
- ALFARO, C. 1997, El tejido en época romana. *Cuadernos de Historia*, 29. Madrid.
- ALMAGRO BASCH, M. 1952, La invasión céltica en España, in MENÉNDEZ, R. (dir.), *Historia de España*, Espasa Calpe, Madrid, vol. I, 1-278.
- ALMAGRO-GORBEA M. 2001, Los iberos: nuevas perspectivas sobre sus orígenes, in LORRIO, A.J. (coord.), *Los iberos en la comarca de Requena-Utiel*, Universitat d'Alacant, Alacant, 35-42.
- ALMAGRO-GORBEA M.; LORRIO, A. J. 2011, Teutates, el héroe fundador y el culto heroico al antepasado en Hispania y en la Keltiké, *Bibliotheca Archaeologica Hispana*, 36. Madrid, Real Academia de la Historia, 408.
- ALONSO, N. 1999, *De la llavor a la farina. Els processos agrícoles protohistòrics a la Catalunya occidental*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 4, CNRS, Lattes.
- ÁLVAREZ, R.; ASENSIO, D.; JORNET, R.; MIRÓ, M. T.; SANMARTÍ, J. 2008, Residències aristocràtiques al món ibèric septentrional. El cas del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre, Tarragona), *La Cámara de Toya y la arquitectura monumental ibérica*, VARIA, Universidad Autónoma de Madrid 7, 87-102.
- ARANEGUI, C.; MARTI BONAFÉ, M. A. 1995, Cerámicas procedentes de un alfar ibérico localizado en el Pla de Piquer (Alfara d'Algímia), cerca de Sagunt (València), *Saguntum*, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 28, 131-149.
- ARGENTE, J.L. 1994, *Las fibulas de la Edad del Hierro en la meseta oriental, valoración tipológica, cronológica y cultural*, EAE 168, Madrid.
- ARTEAGA, O.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. 1990, *El poblado ibérico del Tossal del Moro de Pinyeres (Batea, Terra Alta, Tarragona)*, Monografies Arqueològiques 7, Barcelona.
- ASENSIO, D. 2000, El fenomen de la imitació local d'Púnico-Ebusitanes a la Cossetània Ibèrica (segles IV-III a.C.), *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, Extra 3, 381-388.
- ASENSIO, D. 2016, Ceràmiques importades, béns de prestigi, pràctiques socials i sistemes productius entre les comunitats ibèriques del nord-est peninsular, in BELARTE, M. C., GARCIA, D., SANMARTÍ, J. (eds.) *Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i a Ibèria, Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, del 7 al 9 de març de 2013)*, *Arqueomedieterrània*, 14, 237-250.
- ASENSIO, D.; BELARTE, M.C.; FERRER, C.; NOGUERA, J., SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. 1994-1996, El jaciment del Barranc de Sant Antoni (Ginestar, Ribera d'Ebre), *Actes Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya Meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*, Gala 3-5, Sant Feliu de Codines.
- ASENSIO, D.; BELARTE, M.C.; NOGUERA, J. 2001, El poblament ibèric al curs inferior de l'Ebre (Ribera d'Ebre i Baix Ebre), *Territori polític i territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret*, Monografies d'Ullastret 2, Girona, 283-299.
- ASENSIO, D.; BELARTE, M.C.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. 2000-2001, Les meules rotatives du site ibérique d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès, Tarragona), *Pyrenae* 31-32, Barcelona, 57-73.

- ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J.; SAULA, O. 2003, El jaciment ibèric dels Estinclells (Verdú, Urgell): un asentament fortificat ilerget del segle III aC, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 13, 223-237.
- ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J.; SAULA, O. 2005, Noves dades sobre el nucli fortificat ilergeta dels Estinclells (Verdú, Urgell), *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Món Ibèric als Països Catalans, Homenatge a Josep Barberà i Farràs*, Puigcerdà, 467-480.
- ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J.; SAULA, O.; GARCIA DALMAU, C. 2010, Una almàssera del segle III AC dins el nucli ibèric dels Estinclells (Verdú, l'Urgell), *URTX* 24, 55-76.
- ASENSIO, D.; CELA, X.; FERRER, C. 1996, Els materials ceràmics del poblat ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa). Col·lecció Salvador Vilaseca de Reus, *Pyrenae* 27, 163-191.
- ASENSIO, D.; JORNET, R.; MIRÓ, M. T.; SANMARTÍ, J. 2016, L'excavació de la zona 3 en el Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre), un nou fragment de trama urbana en l'angle sud-oest de la ciutat ibèrica. *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre*, 331-342.
- ASENSIO, D.; JORNET, R.; MORER, J.; PONS, E. 2014, El complex arqueològic del jaciment bièric de Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Les campanyes 2012-2013, in *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 127-136.
- ASENSIO, D.; SANMARTÍ, J.; JORNET, R.; MIRÓ, M. 2012, L'urbanisme i l'arquitectura domèstica de la ciutat ibèrica del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre), in BELARTE, M.C.; BENAVENTE, J. A.; FATÁS, L.; DILOLI, J.; MORET, P.; NOGUERA, J. (dirs.), *Iberos del Ebro. Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz - Tivissa, 16-19 de noviembre de 2011)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Documenta 25, Tarragona, 173-194.
- ATRIÁN, P. 1976, Consolidación y limpieza del poblado de Calaceite, *Noticiario Arqueológico Hispánico - Prehistoria*, 5.
- BARRACHINA, A.M. 1999, El sector S del Pic dels Corbs de Sagunt: materiales cerámicos de la fase final de su ocupación. Campañas de 1990 y 1991, *Archivo de Prehistoria Levantina* 23, 209-231.
- BARRACHINA, A.M.; CABANES, S.; VICIACH, A.; ARQUER, N.; HERNÁNDEZ, F. J.; VIZCAINO, D. 2011, En Balaguer 1 (Portell de Morella), gènesi i evolució d'una comunitat rural del ferro antic a la comarca dels Ports, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 21, 9-36.
- BATE, L. F. 1998, Sociedad concreta y peridización tridimensional, *Boletín de Antropología Americana* 32, 41-56.
- BATS, M. 1988, *Vaiselle et alimentation à Olbia de Provence (v. 350 - v. 50 av. J.-C.), modèles culturels et catégories céramiques*, Sup. 18. RAN, París.
- BEA, D. 2012, *Poder, arquitectura i complexitat social: formes polítiques al curs inferior de l'Ebre durant la protohistòria*, Tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona. [Treball inèdit].
- BEA, D. 2016, La configuració política del curs inferior de l'Ebre durant el primer mil·lenni a.n.e., in BELARTE, M. C.; GARCIA, D.; SANMARTÍ, J. (eds.), *Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i a Ibèria, Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, del 7 al 9 de març de 2013)* *Arqueomediterrània*, 14, 227-236.
- BEA, D.; DILOLI, J.; GARCIA, D.; MORENO, I.; MORET, P. 2012, Arquitectura de prestigio y aristocracia indígenas, in BELARTE, M.C.; BENAVENTE, J. A.; FATÁS, L.; DILOLI, J.; MORET, P.; NOGUERA, J. (dirs.), *Iberos del Ebro. Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz - Tivissa, 16-19 de noviembre de 2011)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Documenta 25, Tarragona, 51-70.
- BEA, D.; DILOLI, J.; VILASECA, J. 2002, El Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta). Un recinte singular de la primera edat del ferro al curs inferior de l'Ebre. *Ilercavònia*, 3, 75-87.
- BEA, M. 2012, *Arte rupestre de la comarca del Matarranya/Matarranya*, Comarca del Matarranya, Vall-de-Roures, 99.
- BEA, M.; DOMINGO, R.; URIBE, P.; REKALITYTE, I.; FATÁS, L. 2009, Actuaciones arqueológicas en los abrigos de Roca dels Moros y Els Gascons (Cretas, Teruel) y de La Fenellosa (Beceite, Teruel), *Salduie* 9, 393-418.
- BEAL, J.-C. 1983, *Catalogue des objets de tabletterie du Musée de la Civilisation Gallo-Romaine de Lyon* (Centre d'Et. Rom. et Gallo-Rom., Lyon III, NS n° 1).
- BELARTE, M.C. 1997, *Arquitectura domèstica i estructura social a la Catalunya protohistòrica*, *Arqueomediterrània* 1, Barcelona.
- BELARTE, M.C. 1999-2000, Sobre el uso del barro en la protohistoria del Bajo Aragón: estudio de materiales conservados en el Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona, *Kalathos* 18-19, 65-93.
- BELARTE, M.C.; BONET, H.; SALA, F. 2009, L'espai domèstic i l'organització de la societat ibèrica: els territoris de la franja mediterrània, *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (Ier mil·lenni)*. *Actes de la IV Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell*, *Arqueomediterrània* 11, Barcelona, 93-123.
- BELARTE, M. C.; NOGUERA, J. 2007, La necròpolis protohistòrica de Santa Madrona (Riba-Roja d'Ebre), *Hic et Nunc*, 2, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

- BELARTE, M. C.; NOGUERA, J. 2016, Estats sense ciutats? El curs inferior de l'Ebre, el Maestrat i la plana de Castelló a l'edat del ferro, in BELARTE, M. C., GARCIA, D., SANMARTÍ, J. (ed.) *Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i a Ibèria, Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, del 7 al 9 de març de 2013), Arqueomediterrània*, 14, 211-226.
- BELARTE, M.C.; NOGUERA, J.; SANMARTÍ, J. 2002, El jaciment del Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre). Un patró d'hàbitat ibèric al Curs inferior de l'Ebre, *Actes de les Primeres Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i Interpretació* (Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001), CERE-Ajuntament de Tivissa, 89-110.
- BELARTE, M. C.; PLANA, R. 2012, *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat*, Actes del col·loqui internacional, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, *Documenta* 26, Tarragona.
- BELARTE, M.C.; SANMARTÍ, J. 1997, Espais de culte i pràctiques rituals a la Catalunya protohistòrica, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 18, 7-32.
- BELARTE, M. C.; VALENZUELA, S. 2013, Zooarchaeological evidence for domestic rituals in the Iron Age communities of north-eastern Iberia (present-day Catalonia) (6th-2nd century BC), *Oxford Journal of Archaeology* 32 (2), 163-186.
- BELTRÁN, A. 1956, El Bronce Final y la Primera Edad del Hierro en el Bajo Aragón, in ALMAGRO, M.; BELTRÁN, A.; RIPOLL, E. (dirs.), *Prehistoria del Bajo Aragón*, Instituto de Estudio Turolense de la Diputación Provincial de Teruel, Zaragoza.
- BELTRÁN, A. 1963, Los poblados hallstáticos de Caspe y los problemas cronológicos de la Cultura del Bajo Aragón, *Homenaje a Pedro Bosch Gimpera en el Septuagésimo Aniversario de su Nacimiento*, México, 41-48.
- BELTRÁN, A. 1976-1978, Problemática general de la Iberización del Valle del Ebro, *Ampurias* 38-40, 197-210.
- BELTRÁN, A. 1980, Cabezo de Monleón, *Atlas Arqueológico de Aragón*, Saragossa.
- BELTRÁN, A. 1986, El arte rupestre en la provincia de Teruel, *Cartillas Turolenses* 5, Instituto de Estudios Turolenses, Zaragoza.
- BELTRÁN, F. 1996, Una liberalidad en La Puebla de Híjar (Teruel) y la localización del *municipium Osicerda*, *Archivo Español de Arqueología* 69, 287-294.
- BELTRÁN, M. 1976, *Arqueología e Historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*, Monografías Arqueológicas 19, Talleres editoriales Librería General, Zaragoza.
- BELTRÁN, M. 1984, Nuevas aportaciones a la cronología Azaila, *Boletín del Museo de Zaragoza* 3, 125-152.
- BELTRÁN, M. 1996, *Los iberos en Aragón*, Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón. Zaragoza.
- BENAVENTE, J.A.; FATÁS, L. 2009, Íberos en el Bajo Aragón, *Guía de la Ruta*. Zaragoza.
- BENAVENTE, J.A.; JUSTE, N.; PERALES, M.P.; PICAZO, J.; SANCHE, A. 1989, Tiro del Cañón, *Catálogo de la colección arqueológica de los padres escolapios de Alcañiz (Teruel)*, Zaragoza.
- BERGES, M.; FERRER, M. 1976, La torre ibérica del Coll del Moro de Gandesa, *N.A.H. Prehistoria*, 5, 393-398.
- BLANTON, R.E. 1994, *Houses and households: a comparative study*, Plenum Press, Nova York.
- BLASCO, M.; MIRÓ, M.T. 1999, El poblado del Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta). Campanyes de 1994 i 1995, *Jornades d'Arqueologia 1999: comarques de Tarragona (1993-1999), Prehistòria, protohistòria i època medieval*, 115-123.
- BLÁZQUEZ, J.M. 1954, El Heraklion Gaditano, Un templo en Occidente, *Congreso de Arqueología del Marruecos Español*, Tetuan, 309-318.
- BONET, H. 1995, *El tossal de Sant Miquel de Lliria. La antigua edeta y su territorio*, Diputación de Valencia, València.
- BONET, H.; GUÉRIN, P. 1995, Propuesta metodológicas para la definición de la vivienda ibérica en el área valenciana, *Actes du Table Ronde "Ethno-Archéologie méditerranéenne: finalités, démarches et resultats"*, Collection de la Casa de Velázquez 54, Madrid, 85-104.
- BONET, H.; MATA, C. 1995, *El poblado ibérico del Puntal del Llops (Olocau, València)*, Trabajos varios del SIP 71, València.
- BONET, H.; MATA, C. 1997, Cerámica ibérica del siglo V a.C. en la Edetania, *Recerques del Museu d'Alcoi* 6, 31-47.
- BONET, H.; MATA, C. 1998, La cerámica de importación durante los siglos III y principios del II a.C., *Les facies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiuses durant el segle III a. C. i la primera meitat del segle II a.C.*, *Arqueomediterrània* 4, 49-72.
- BOSCH GIMPERA, P. 1913-1914a, Campaña arqueológica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó (Caseres, Calaceit i Massalió), *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* V, 819-838.
- BOSCH GIMPERA, P. 1913-1914b, Les investigacions de la cultura ibèrica al Baix Aragó, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* VI, 641-671.
- BOSCH GIMPERA, P. 1915a, *Diari d'excavació de Sant Antoni*, fons de l'Arxiu del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona.

- BOSCH GIMPERA, P. 1915b, *Inventari de Sant Antoni*, fons de l'Arxiu del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. 1915c, *Planimetria de Sant Antoni de Calaceit*, fons de l'Arxiu documental del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. 1919, *Diari d'excavació de Sant Antoni*, fons de l'Arxiu del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. 1922, *Assaig de reconstitució de l'Etnologia de Catalunya*, Discurs legit a la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. 1923, Les excavacions en el Baix Aragó, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 6, 642-671.
- BOSCH GIMPERA, P. 1929, La civilisation ibérique du Bas-Aragon, *IVe Congrès international d'archéologie, Exposition internationale de Barcelone*, Barcelona, 5-37.
- BOSCH GIMPERA, P. 1931, Les investigacions de la cultura ibèrica al Baix Aragó, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 7, 72-80.
- BOSCH GIMPERA, P. 1958, *Todavía el problema de la cerámica ibérica*, vol. 2, Universidad Nacional Autónoma de México, Cuadernos del Instituto de Historia, Série Antropológica, México.
- BOSCH GIMPERA, P. 1969, Excavacions arqueològiques al Baix Aragó, *Xaloc* 32, 150-155.
- BRUGUERA, R. 1994, *Les àmfores ibèriques de l'àrea del Penedès*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona. [Treball inèdit].
- BRUHL, A. 1931. *Excavaciones en el Cabezo de Cascaraju, término de Alcañiz (Teruel): Memoria de los trabajos realizados*, Junta Superior de Excavaciones y antigüedades, 121. Madrid
- BURILLO, F. 1982, El urbanismo del poblado ibérico el Taratrato de Alcañiz, *Kalathos* 2, 47-66.
- BURILLO, F. 1984, Prólogo a Juan Cabré Aguiló. San Antonio de Calaceite, *Kalathos* 3-4, 9-17.
- BURILLO, F. 1987, Introducció al poblament ibèric en Aragó, *Iberos, Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico (Jaén, 1985)*, Universidad de Jaén, 77-98.
- BURILLO, F. 1989-1990, La crisis del ibérico antiguo y su incidencia sobre los campos de urnas finales del Bajo Aragón, *Kalathos* 9/10, 95-124.
- BURILLO, F. 1991, Introducció a las fortificaciones de época ibérica en la margen derecha del valle medio del Ebro, *Fortificaciones. Simposi Internacional d'Arqueologia Ibérica*, Manresa, 37-53.
- BURILLO, F. 2001, Propuesta de una territorialidad étnica para el Bajo Aragón: los ausetanos del Ebro u ositanos, *Kalathos* 20-21, 159-187.
- BURILLO, F. 2012, El periodo del Ibérico Pleno en el territorio de los iberos del Ebro, in BELARTE, M.C.; BENAVENTE, J. A.; FATÁS, L.; DILOLI, J.; MORET, P.; NOGUERA, J. (dirs.), *Iberos del Ebro. Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz - Tivissa, 16-19 de noviembre de 2011)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Documenta 25, Tarragona, 103-110.
- BURILLO, F.; ROYO GUILLÉN, J.I. 1994-1996, El yacimiento de castillo de cuarte (Zaragoza) y su contribución al conocimiento del inicio del Ibérico Pleno en el valle medio del Ebro, *Actes Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya Meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*, Gala 3-5, Sant Feliu de Codines, 387-397.
- CABRÉ, J. 1907, Excavaciones practicadas en el Monte de San Antonio de Calaceite, *Boletín de la Real Academia de las Buenas Artes de Madrid*.
- CABRÉ, J. 1908, Hallazgos arqueológicos, *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón* II (5), 214-244.
- CABRÉ, J. 1910, *Catálogo artístico-monumental de la provincia de Teruel*, Simurg Fondos Digitalizados del CSIC.
- CABRÉ, J. 1915, *El arte rupestre en España*. Madrid.
- CABRÉ, J. 1941, La acropolis de Alcalà, Azaila (Teruel), *Archivo Español de Arqueología*, 14, 42, Madrid, 232-235
- CABRÉ, J. 1943, La cerámica celtica de Azaila (Teruel), *Archivo Español de Arqueología*, 16, 50, Madrid, 49-63
- CABRÉ, J. 1984, San Antonio de Calaceite (Catálogo Monumental de Teruel. Tomo 1), *Kalathos* 3-4, 9-49.
- CARLÚS, X.; LARA, C. 2004, La necrópolis de camps d'urnes de Can Piteu - Can Roqueta (Sabadell, Vallés Occidental), *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, 49-75.
- CASTRO, P.; ESCORIZA, T.; OLTRA, J. 2006, Hipótesis sociales para las comunidades del arco Mediterráneo (del VIº al IIº milenios antes de nuestra era), in SANAHUJA, M. E. (dir.), *Contra la falsificación del pasado prehistórico. Buscando la realidad de las mujeres y los hombres detrás de los estereotipos*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 158-187.
- CASTRO, Z. 1980, Fusayolas ibéricas, antecedentes y empleo, *Cypsela* 3, 127-146.
- CELA, X. 1994, La cerámica ibérica a torno en el Penedés, *Pyrenae* 25, 151-180.
- CELA, X.; NOGUERA, J.; ROVIRA, M.C. 1999, Els materials arqueològics del jaciment ibèric del Coll del Moro de la Serra d'Almos (Tivissa, Ribera de l'Ebre), *Pyrenae* 30, 91-121.
- CERDEÑO, M.L. 1978, Los broches de cinturón peninsulares de tipo céltico, *Trabajos de Prehistoria* 35, 279-306.
- CLOP, X.; FAURA, J.M.; GANGONELLS, M.; NAVARRO, C.; MARTÍN, A.; MOLIST, M. 1995, Pla de la Bruguera - Centre de Distribució Sony (Castellar

- del Vallés, Vallés Occidental), una necrópolis de la Primera Edat del Ferro, *Tribuna d'Arqueologia* 1993-1994, 25-36.
- CONDE, M. 1992, Una producció ceràmica del món ibèric tardà: el kalathos "barret de copa", *Fonaments* 8, 117-169.
- CORTADELLA, J. (ed.) 2005, *Historia de un libro que se sostenía por sí mismo: Bosch Gimpera, Pere. Etnología de la península Ibérica*, Pamplona: Urgoiti Ediciones, Colección Historiadores 7.
- CURA, M. 1996, *El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell): el desenvolupament de les societats pre romanes a la Catalunya interior*, Tesis doctoral inèdita, Barcelona. [Treball inèdit].
- CURA, M. 2006, *El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous-Urgell). Excavacions arqueològiques 1987-1992*, Monografies 7, MAC, Barcelona.
- CURA, M.; GUSI, F.; FALOMIR, F. 2004-2005, Los Cabañiles (Sucaina, Alt Millars). Un assentament de transició dels segles VII al VI aC. Abans de la campanya d'excavacions de l'any 2001, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 24, 385-388.
- DIETLER, M. 1990, Driven by drink, the role of drinking in the political economy and the case of early iron age France, *Journal Of Anthropological Archaeology* 9, 352-406.
- DIETLER, M. 1995, The Cup of Gyptis: Rethinking the colonial ecotone in Early Iron Age Western Europe and the relevance of world-systems models, *Journal of Anthropological Archaeology* 3 (2), 89-111.
- DIETLER, M. 1999, Rituals of commensality and the politics of state formation in the "princely" societies of early Iron Age Europe, in RUBY, P. (ed.), *Les Princes de la Protohistoire et l'émergence de l'Etat, Actes de la table ronde internationale de Naples (1994)*, Collection Centre Jean Bérard/Collection École Française de Rome 252, 135-152.
- DILOLI, J. 2009, La perduración del poder en un espacio arquitectónico simbólico. La torre T3 del asentamiento protohistórico de l'Assut (Tivenys, Baix Ebre, Tarragona), *Trabajos de Prehistoria* 66, 119-142.
- DILOLI, J.; BEA, D. 2005, Presencia de elementos de vajilla de tipo orientalizante en el sur de Cataluña durante la Primera Edad del Hierro, *El período orientalizante, Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida: Protohistoria del Mediterráneo Occidental*, Anejos de AEspA XXXV, 1385-1394.
- DILOLI, J.; BEA, D.; SARDÀ, S. 2010, Evolución demográfica en el curso inferior del Ebro durante la Protohistoria. Aumento y disminución de la población como impulsor de la transformación sociopolítica, *Arqueología Espacial* 28, 285-309.
- DILOLI, J.; BEA, D.; VILASECA, A. 2003, *L'assentament ibèric de Les Planetes (Tortosa, Baix Ebre). Viure vora el riu durant la protohistòria*, Tarragona.
- DILOLI, J.; BEA, D.; SARDÀ, S.; FERRÉ, R.; VILA, J. 2009, El jaciment protohistòric de l'Assut (Tivenys, Baix Ebre). Resultat de les intervencions arqueològiques efectuades durant el període 2000-2008, *Tribuna d'Arqueologia*, 285-315.
- DILOLI, J.; SARDÀ, S. 2014, Vías de comunicación y territorialidad: relaciones entre el Bajo Ebro y la Terra Alta - Matarranya durante la antigüedad, *Kalathos* 26-27, 55-90.
- DOMÍNGUEZ, A.J. 2002, Greeks in Iberia, in LYONS, C.L., PAPADOPOULOS, J.K. (dirs.), *The Archaeology of Colonialism*, Getty Research Institute, Los Angeles, 65-95.
- ECO, U. 1968, *La estructura ausente. Introducción a la semiótica*, Lumen.
- FATÁS, G. 1973, *La Sedetania. Las tierras Saragossanas hasta la fundación de Caesaraugusta*, Caja de Ahorros de la Inmaculada, Saragossa.
- FATÁS, L. 2004, Un espacio diferencial en San Cristobal de Mazaleón, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 24, 163-172.
- FATÁS, L. 2007, *La Edad del Hierro en el valle del Matarraña (Teruel). Las investigaciones del Institut d'Estudis Catalans en el Bajo Aragón*, Tesis doctoral, Universidad de Saragossa. [Treball inèdit].
- FATÁS, L. 2016, La Edad del Hierro en el valle del Matarraña (Teruel), Las investigaciones del Institut d'Estudis Catalans en el Bajo Aragón, *Caesaraugusta*, 85, Zaragoza.
- FERRER, M. 1982, Necrópolis del Coll del Moro, Gandesa, *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys, Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona, 238-241.
- FERRER, M. 1982b, Poblado del Coll del Moro, Gandesa, *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys, Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona, 234-237.
- FLANNERY, K. V. 2002, The origins of the village revisited: from nuclear to extended Household, *American Antiquity* 7 (3), 417-433.
- FRIEDMAN, J. 1974, Marxism, Structuralism and Vulgar Materialism, *Man, New Series* 9 (3), 444-469.
- FRIEDMAN, J. 1975, Tribes, states and transformations, in BLOCH, M. (dir.), *Marxist analyses and social anthropology*, Malaby Press, London, 161-202.
- FURGÚS, J. 1909, Antigüedades ibéricas del Bajo Aragón, *Boletín de la Sociedad Aargonesa de Ciencias Naturales* 8 (2), 34-41.
- GALÁN, E. 1994, Estelas y fronteras: Un caso de estudio en el Bajo Aragón en Época Ibérica, *V Congreso Internacional de Estelas Funerarias*, Vol. 1, Soria, 94-106.

- GARCÉS, I. 2012, Les infraestructures hidràuliques en les valls del Segre i Cinca des de l'edat del bronze al període iberorromà, *Cypsela* 19, 31-47.
- GARCIA, D.; MORENO, I. 2009, Un servei de vaixel·la procedent de l'assentament de la Primera Edat del Ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià), *Citerior* 5, 97-162.
- GARCIA, D.; MORENO, I.; GRACIA, F.; FONT, L.; MATEU, M. 2015, Genesi and development of the first complex societies in the northeastern Iberian Peninsula during the First Iron Age (7th-6th centuries BC). The Sant Jaume complex (Alcanar, Catalonia), in MILITELLO, P.M., ÖNIZ, H. (dirs.), *SOMA 2011. Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania 3-5 March 2011*, BAR International Series 2695 (I), 445-452.
- GARCIA, D.; GRACIA, F.; MORENO, I. 2016, *L'assentament de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià). Els espais A1, A3, A4, C1, Accés i T2 del sector I*. Estudis del GRAP, Barcelona.
- GENERA, M. 1995, *El poblat protohistòric del Puig Roig del Roget (El Masroig, Priorat)*, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- GIL-MASCARELL, M. 1977, Excavaciones en la Torre de Foios, Lluçena (Castellón), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 4, 305-316.
- GODELIER, M. 1973, *Horizon, trajets marxistes en anthropologie*, Maspero, Paris.
- GÓMEZ, P. 1993, Tipología de lingotes de metal y su hallazgo en los depósitos del Bronce Final de la Península Ibérica, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* 20, 73-105.
- GORGUES, A. 2010, Économie et société dans le nord-est du domaine ibérique (IIIème-Ier s. av. J.-C.), *Anejos del Archivo Español de Arqueología*, CSIC, Madrid.
- GRACIA, F. 2011, *Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio*, Marcial Pons Historia, Barcelona.
- GRACIA, F.; FULLOLA, J.M. 2008, Pere Bosch Gimpera y Juan Cabré. La pugna por el control de las excavaciones en San Antonio de Calaceite y el Bajo Aragón (1914-1916) y su influencia en la creación del Servei d'Investigacions Arqueològiques del Institut d'Estudis Catalans, *Pyrenae* 39 (1), 129-174.
- GRACIA, F.; MUNILLA, G. 1993, Estructuración cronocupacional del poblamiento ibérico en las comarcas del Ebro, *Laietania* 8, 209-255.
- GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÈS, R. 1988, *La Moleta del Remei (Alcanar - Montsià). Campañas 1985-1986*, Diputació de Tarragona, Tarragona.
- GRAELLS, R. 2009, *Análisis de las manifestaciones funerarias en Cataluña durante los siglos VII-VI. Sociedad y cultura material: la asimilación de estímulos mediterráneos*, Tesi doctoral, UDL, Lleida. [Treball inèdit].
- GRAELLS, R. 2010, *Las tumbas con importaciones y la recepción del Mediterráneo en el nordeste de la península Ibérica (ss. VII-VI aC)*, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, Serie Extra 1, Universitat de Lleida, Lleida.
- GRAELLS, R.; SARDÀ, S. 2004-2005, Repertori ceràmic a Catalunya en el trànsit entre el segle VII i el segle VI aC: influències i canvis de caràcter orientaltzant, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 15, 247-271.
- GRAU, I. 2013, Unidad doméstica, linaje y comunidad: estructura social y su espacio en el mundo ibérico (ss. VII-I aC), in GUITIÉRREZ, S.; GRAU, I. (dirs.), *Lecturas arqueológicas del uso social del espacio*, Universidad de Alicante, 59-76.
- GRAU, I.; SEGURA, J.M. 2013, *El oppidum ibérico de El Puig d'Alcoi. Asentamiento y territorio en la montaña de la Contestania*. Alcoi, Ajuntament d'Alcoi-Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó.
- GUÉRIN, P. 2003, *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*, *Trabajos varios del SIP*, València.
- GUERRERO, V. 1995, La vajilla púnica de uso culinario, *Rivista di Studi Fenici* XXIII (1), 61-99.
- GUSI, F. 1995, "El templo ibérico i los recintos necrolátricos infantiles de la Escudilla (Zucaina, Castellón)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, 107-114.
- GUSI, F.; MURIEL, S. 2008, Panorama actual de la investigación de las inhumaciones infantiles en la Protohistoria dels sudoeste mediterráneo europeo, in GUSI, F.; MURIEL, S.; OLARIA, C. R. (Coord.), *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra: la muerte en la infancia*. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, 257-329.
- HARRIS, M. 1977, *Cannibals and Kings: The Origins of Cultures*, Vintage, Nova York.
- HAYDEN, B., CANNON, A. 1982, The Corporate Group as an Archaeological Unit, *Journal of Anthropological Archaeology* 1, 132-158.
- HILLIER, B., HANSON, J. 1984, *The Social Logic of Space*, Cambridge University Press, Cambridge.
- JACOB, P. 1987, Un doublet dans la géographie livienne de l'Espagne antique: Les Ausetans del Ebre, *Kalathos* 7-8, 135-148.
- JOHNSON, A.; EARLE, T. 2000, *The Evolution of Human Societies: from foraging group to agrarian state*, Stanford University Press, Stanford.
- JORNET, R., *Els materials ceràmics vasculars del jaciment ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre)*, Diploma d'estudis avançats, Universitat de Barcelona, Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Barcelona. [Treball inèdit].

- JORNET, R. 2010, El jaciment ibèric i medieval de Sifons de l'Horta (Sant Martí de Maldà, l'Urgell): l'evidència d'un probable nucli rural ilergeta (s. III a-ne), *URTX* 24, 92-100.
- JORNET, R. 2015, *Gènesi i evolució del poblament ibèric a les zones del Matarranya i la Terra Alta: el jaciment de Sant Antoni de Calaceit*, Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, Departament d'Història i Arqueologia, Tesis doctorals en xarxa, 441.
- JORNET, R., BELARTE, M.C., SANMARTÍ, J. Inèdit, El nucli fortificat del Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta). Informe de la campanya 2015 de l'excavació arqueològica. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- JORNET, R.; BELARTE, M.C.; SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; MORER, J. 2016, Noves excavacions al nucli fortificat del Coll del Moro de Gandesa (2014-2015), *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre*. 343-356.
- JUNYENT, E. 1972, Los materiales del poblado ibérico del Margalef en Torregrossa (Lérida), *Pyrenae* 8, 89-132.
- KENT, S. 1990, *Domestic Architecture an the use of space. An interdisciplinary crosscultural study*, Cambridge University Press, Cambridge.
- KIM, J. 2001, Elite Strategies and the Spread of Technological Innovation: The Spread of Iron in the Bronze Age societies of Denmark and Southern Korea, *Journal of Anthropological Archaeology* 20 (4), 442-478.
- LAFUENTE, A. 1992, La producció de la ceràmica ibèrica del Taller de Fonts Caldes, *La ceràmica de tècnica ibèrica a la Catalunya romana (s. I aC - s II)*.
- LÁZARO, A.; MESADO, N.; ARANEGUI, C.; FLETCHER, D. 1981, *Materiales de la necrópolis ibérica de Orleyl (Vall d'Uxó, Castellón)*, Servicio de Investigación Prehistórica Diputación provincial de València, Serie de Trabajos Varios 70, València.
- LILLO, P. 1981, *El poblamiento ibérico en Murcia*, Universidad de Murcia, Murcia.
- LÓPEZ, D.; ASENSIO, D.; JORNET, R.; MORER, J. 2015, *La Font de la Canya, Guia Arqueològica*, Institut d'Estudis Penedesencs, Sant Sadurní d'Anoia, 235.
- LÓPEZ, D.; CANO, A.; TARONGI, M., Informe tècnic del tractament de les mostres de sediment i estudi arqueobotànic de les llavors i fruits de l'excavació arqueològica al poblat de Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta), Campanya 2015. [Treball inèdit].
- LÓPEZ CACHERO, F.J. 2005, *La necrópolis de Can Piteu - Can Roqueta. En el context del Bronce Final y la Primera Edad del Hierro en el Vallés: estudio de los materiales cerámicos*, Tesis Doctoral, Universitat de Barcelona. [Treball inèdit].
- LÓPEZ CACHERO, J. 1999, Primeros ensayos urbanísticos en el NE peninsular: el ejemplo de Genó y los poblados de espacio central, *Pyrenae* 30, 69-89.
- LÓPEZ GARCÍA, P.; LÓPEZ SÁEZ, J.A. 1996, Análisis paleopalinológico del yacimiento de Els Secans: dinámica de la vegetación durante el Cuaternario, El abrigo de Els Secans (Mazaleón, Teruel). La ocupación del Valle del Matarranya durante el Epipaleolítico y Neolítico Antiguo, *Al-Qannis* 6, Boletín del Taller de Arqueología de Alcañiz, Alcañiz, 84-89.
- LÓPEZ GARCÍA, P.; LÓPEZ SÁEZ, J.A.; SÁNCHEZ, J.J. 1991, Análisis polínico del yacimiento de Botiquería (Mazaleón, Teruel), *Trabajos de Prehistoria* 48, 395-403.
- LUCAS PELLICER, M. R. 1989, El vaso teromorfo del poblado grande de Tossal Redó (Calaceite, Teruel) y su contexto arqueológico, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología* 16, Universidad Autónoma de Madrid, 169-210.
- MAESTRO, E. 1989, *Cerámica ibérica decoradas con figura humana*, Monografías Arqueológicas 31, Zaragoza.
- MAESTRO, E. 2010, Las armas en la cerámica ibérica aragonesa, *Gladius* 30, 213-240.
- MALUQUER, J. 1962, *Tossal del Moro*, Excavaciones Arqueológicas en España 5, Madrid.
- MALUQUER, J. 1966, *El impacto colonial griego y el comienzo de la vida urbana en Cataluña*, CSIC, Barcelona.
- MALUQUER, J. 1982, Problemática histórica de la cultura ibérica, *XXX Congreso Nacional de Arqueología*, Universidad de Murcia, Murcia, 29-49.
- MALUQUER, J. 1984, *La necrópolis paleoibérica de Mas de Mussols (Tortosa, Tarragona)*, Departament de Prehistoria y Arqueología de Universidad de Barcelona, Barcelona.
- MALUQUER, J. 1987, *La necrópolis paleoibérica de Mianes en Santa Bàrbara (Tarragona)*, CSIC - Universidad de Barcelona, Barcelona.
- MARCO, F. 1976, Nuevas estelas ibéricas de Alcañiz (Teruel), *Pyrenae* 12, 73-90.
- MARCO, F. (dir.) 2003, *El poblado íbero-romano de El Palao (Alcañiz): la cisterna*, Al-Qannis, Boletín del Taller de Arqueología de Alcañiz, Alcañiz.
- MARIN, A. 2000, *El antes y el despues de los iberos: 5000 años de poblacion continuada en la Catalunya de poniente y el Maestrazgo aragones*. Tarragona.
- MARÍN, C. 1886, *La provincia de Teruel*, Morella.
- MARTÍ, M.A.; ARANEGUI, C. 1995, Cerámicas procedentes de un alfar ibérico localizado en el Plá de Piquer (Alfara d'Algimia) cerca de Sagunt (València), *Homenatge al Professor Dr. Miquel Tarradell i Mateu, Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 28, 131-149.
- MARTÍN, A.; PLANA, R. 2001, *Territori polític i territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània*

- Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret*, Monografies d'Ullastret 2, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Ullastret, Girona.
- MARTÍN-BUENO, M. 1982, *Guía Arqueológica de Aragón*, Ed. Librería General, Zaragoza.
- MASCORT, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. 1988, Noves dades sobre el comerç fenici a Catalunya, *VII Col·loqui d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 185-199.
- MASCORT, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. 1991, *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici a la Catalunya meridional*, Diputació de Tarragona, Tarragona.
- MATA, C. 1991, *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia). Orígenes y evolución de la cultura ibérica*, Trabajos varios del SIP 88, València.
- MATA, C., BONET, H. 1992, La cerámica ibérica: ensayo de una tipología, *Estudios de Arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*, Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia, Serie Trabajos Varios 89, València.
- MATEU, M. 2016, Elements mobles elaborats amb terra crua, in GARCIA, D.; GRACIA, F.; MORENO, I., *L'assentament de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià). Els espais A1, A3, A4, C1, Accés i T2 del sector I*. Estudis del GRAP, Barcelona. 285-298.
- MATA, C.; SORIA, L. 1997, Marcas y epígrafes sobre contenedores de época ibérica. *APL* 22, 297-374.
- MAYA, J.L.; CUESTA, F.; LÓPEZ CACHERO, J. 1998, *Genó: un poblado del Bronce Final en el Bajo Segre (Lleida)*, Publicacions de la UB, Barcelona.
- MAYA, J.L., LÓPEZ, J., GONZÁLEZ, J.R., JUNYENT, E., RODRÍGUEZ, J.I. 2001, Excavaciones en el poblado de Carretelà (Segrià, Lleida), 1981-1983, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 10, Lleida.
- MAZO, C.; MONTES, L., RODANÉS, J.M. UTRILLA, P. 1987, *Guía Arqueológica del valle del Matarraña*, Colección Guías Arqueológicas de Aragón. D.G.A. Zaragoza.
- MELGUIZO, S. 2011, Palermo I (Caspé, Zaragoza). Estilos regionales defensivos entre los siglos III y I a.C.: paralelos con San Antonio de Calaceite, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 21, 199-210.
- MELGUIZO, S.; BENAVENTE, J.A.; BEA, M.; BLANCO, A. 2012, Aproximación al poblamiento ibérico en el Bajo Aragón y nuevas perspectivas sobre El Taratrato (Alcañiz), in BELARTE, M.C.; BENAVENTE, J.A.; FATÁS, L.; DILOLI, J.; MORET, P.; NOGUERA, J. (dirs.), *Iberos del Ebro. Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz - Tivissa, 16-19 de noviembre de 2011)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Documenta 25, Tarragona, 147-166.
- MERINO, J.M. 1994, *Tipología lítica*, Munibe, Suplemento 9.
- MERINO, M. 2015, Informe antropològic de l'individu ibèric del sector 2A al jaciment de Coll de Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta), in JORNET, R.; BELARTE, M.C.; SANMARTÍ, J., Informe de l'excavació arqueològica al jaciment ibèric de Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). Campanya 2015. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya. [Treball inèdit].
- MIGUEL GASCÓN, E. 2014, *El comercio fenicio arcaico en la Ilercavonia y la Cossetania. Proveniencia y tecnología del material cerámico en un contexto colonial del oeste mediterráneo*, Tesis doctoral inèdita, Universidad de Zaragoza, Zaragoza.
- MOLIST, N. 2009: Peces discoïdals, in MOLIST, N. (ed.) *La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Monografies d'Olèrdola 2, MAC Olèrdola, Barcelona, 401-403.
- MOLIST, N. 2009: Inhumacions infantils i ofrenes d'animals en espais industrials, in MOLIST, N. (ed.) *La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Monografies d'Olèrdola 2, MAC Olèrdola, Barcelona, 591-595.
- MOLIST, N.; ROVIRA. 1986-89. L'oppidum ausetà del Turó del Mongros (El Brull, Osona), *Empúries* 48-50, II, 122-141.
- MONEO, T. 1993, *Religión ibérica. Santuarios, ritos y divinidades (siglos VII-I a.C.)*. Real Academia de la Historia, Madrid.
- MONEO, T. 1995, Santuarios urbanos en el mundo ibérico, *Complutum* 6, 245-255.
- MONTEAGUDO, L. 1977, *Die Beile auf der Iberischen Halbinsel*, Praehistorische Bronzefunde IX 6, Munich.
- MORET, P. 1996, *Les fortifications ibériques, de la fin de l'âge du bronze à la conquête Romaine*, Collection de la Casa de Velázquez, Madrid.
- MORET, P. 2000, El Tossal Montañés (Valdeltormo, Teruel): une maison-tour ibérique du VIe siècle av. J.C., *Madrider Mitteilungen* 42, 84-100.
- MORET, P. 2002a, Reflexiones sobre el periodo Ibérico Pleno (siglos V a III a.C.) en el Bajo Aragón y zonas vecinas del curso inferior del Ebro, *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació*, CERE - Ajuntament de Tivissa, Tivissa, 111-136.
- MORET, P. 2002b, Tossal Montañés i La Gessera: ¿residencias aristocráticas del Ibérico Antiguo en la cuenca media del Matarraña?, *I Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació*, Il·lervavònia 3, Tivissa, 65-73.
- MORET, P. 2006, Torres circulars del Bajo Aragón y zonas vecinas: hacia la definición de un modelo regional, in OLIVER, A. (dir.), *Arquitectura defensiva. La protección de la población y del territorio en época ibérica*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 187-218.

- MORET, P. 2009, La época ibérica en El Palao (Alcañiz, Teruel), *Kalathos* 24-25, 155-175.
- MORET, P.; BENAVENTE, J.A.; GORGUES, A. 2006, *Iberos del Matarraña. Investigaciones arqueológicas en Valdeltormo, Calaceite, Cretas y La Fresneda (Teruel)*, Al-Qannis, Boletín del Taller de Arqueología de Alcañiz, Alcañiz.
- MORET, P.; BENAVENTE, J.A.; MELGUIZO, S.; MARCO, F. 2012, El *oppidum* de El Palao (Alcañiz, Teruel): balance de diez años de investigación (2003-2012), in BELARTE, M.C.; BENAVENTE, J.A.; FATÁS, L.; DILOLI, J.; MORET, P.; NOGUERA, J. (dirs.), *Iberos del Ebro. Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz - Tivissa, 16-19 de noviembre de 2011)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Documenta 25, 195-210.
- MORET, P.; GORGUES, A.; LAVIALLE, A. 2000, Un métier à tisser vertical du VI siècle av. J.-C. Dans le Bass Aragon (Espagne), Archéologie des colloque de Lattes, (octubre 1999), Montagnac, Monographies Instrumentum 14, 141-148.
- MUNILLA, G. 1991, Elementos de influencia etrusca en los ajuares de las necrópolis Ibéricas, in REMESAL, J.; MUSSO, O. (dirs.), *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona.
- NAVARRO, R. 1970, *Las fíbulas en Cataluña*, Publicaciones eventuales 16, Instituto de Arqueología y Prehistoria, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- NOGUERA, J. 2002, *Ibers a l'Ebre*, Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, Flix.
- NOGUERA, J. 2007, *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: la llercavònia septentrional*, Tesis Doctoral, Universidad de Barcelona. [Treball inèdit].
- NOGUERA, J.; JORNET, R. 2017, *Prospeccions arqueològiques a les parcel·les 14, 34 i 35 del polígon 1 dins el conjunt arqueològic del Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta)*, Informe preceptiu 2017. Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya. [Treball inèdit].
- OLIVER, A. 1994, *El poblado ibérico del Puig de la Misericordia de Vinaròs*, Associació Cultural Amics de Vinaròs, Vinaròs.
- OLMOS, R. 1996, Las incertitudes de los lenguajes iconográficos: las páteras de plata ibéricas, in OLMOS R. I SANTOS J.A. (ed.), *Coloquio Internacional: Iconografía Ibérica, Iconografía Itálica. Propuestas de Interpretación y Lectura*, Serie Varia 3, 91-102.
- PALLARÈS, F. 1965, *El poblado Ibérico de San Antonio de Calaceite*, Instituto Internacional de Estudios Ligures, Colección de Monografías Prehistóricas y Arqueológicas V, Barcelona.
- PALLARÈS, R. 1983-1984, El sistema defensivo frontal del Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre, *Pyrenae* 19-20, 113-126.
- PALOL, P. 1944, Avance de los hallazgos de la necrópolis de Agullana (Gerona), *Empúries* 6, 97-139.
- PELLICER, F.; ECHEVERRÍA, M.T. 1989, *Formas de relieve del centro de la depresión del Ebro*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza.
- PELLICER, M. 1959, Zaforas, nuevo yacimiento con cerámica excisa en Caspe, *Actas del V Congreso Nacional de Arqueología*. Zaragoza, 138-156.
- PELLICER, M. 1966, El Tossal de les Tenalles de Sidamunt y sus cerámicas pintadas, *Archivo Español de Arqueología* 39, 97-112.
- PÉREZ, J. M.; RAMS, P.; JORNET, M. 2000a, *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la conca del riu d'Algars (Batea, Terra Alta, 1997)*, Patronat Pro Batea. [Treball inèdit].
- PÉREZ, J. M.; RAMS, P.; JORNET, M. 2000b, *Memòria de les prospeccions arqueològiques a la conca del riu d'Algars (Batea, Terra Alta, 1998)*, Patronat Pro Batea. [Treball inèdit].
- PÉREZ, J. M.; RAMS, P.; JORNET, M. 2001, *Memòria de la tercera campanya de prospeccions arqueològiques a la conca del riu d'Algars (Batea, Terra Alta, 1999)*, Patronat Pro Batea. [Treball inèdit].
- PÉREZ TEMPRADO, L.; VALLESPÍ, E. 1954, "Las Caídas de Salbime, Mazaleón, Teruel", *Caesaraugusta*, 4, 31-40, Zaragoza.
- PIJOAN, J. 1909, La ceràmica ibèrica a l'Aragó. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 2, 241-262.
- PONS, E. 1984, *L'Empordà de l'Edat del Bronze a l'Edat del Ferro*. Serie Monogràfica 4, Girona.
- PONS, E. 1997, Estructures, objectes i fets culturals en el jaciment protohistòric de Mas Castellar (Pontós, Girona), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 18, 71-89.
- PONS, E. 2002, *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (Excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona.
- PONS, E.; VILA, M.P. 1975, Nuevos aportes al estudio de la necrópolis de Peralada (Gerona), *CNA XIV*, 681-694.
- PORTILLO, M.; MOLIST, N.; GUIBAJA, J. F. 2009, Els objectes lítics, in MOLIST, N. (ed.) *La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Monografies d'Olèrdola, 2, MAC Olèrdola, Barcelona, 411-424.
- PRINCIPAL, J. 1998, *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña sur y occidental durante el siglo III a.C.: Comercio y dinámica de adquisición en las sociedades indígenas*, BAR International Series 729, Archaeopress, Oxford.
- PRINCIPAL, J., RIBERA, A. 2013, El material máspreciado por los arqueólogos. La cerámica fina. La cerámica de barniz negro, in RIBERA, A. (dir.),

- Manual de cerámica romana: del mundo helenístico al Imperio romano*, Museo Arqueológico Regional de la Comunidad de Madrid, Madrid, 43-146.
- PUCH, E. 1996, *El poblament ibèric i romà a la Terra Alta*, Centre d'Estudis de la Terra Alta, Gandesa.
- QUESADA, F. 1997, El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la Cultura Ibérica (siglos VI-I a.C.), *Monographies Instrumentum*, vol. 3, Ed. Monique Mergoll, Montagnac.
- QUESADA, F.; TORTAJADA, M. 1999, Caballos en arcilla de la segunda Edad del Hierro en la península ibérica, *CUPAUAM* 25.2, 9-53.
- RAFEL, N. 1989, *La necrópolis del Coll del Moro de Gandesa: les estructures funeràries*, Col·lecció Monografies 1, Ajuntament de Tarragona, Tarragona.
- RAFEL, N. 1991, *La necrópolis del Coll del Moro de Gandesa: els materials*, Diputació de Tarragona, Tarragona.
- RAFEL, N. 1993, *Necrópolis del Coll del Moro de Gandesa (Gandesa, Terra Alta). Campanyes 1984 a 1987*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 12, Barcelona.
- RAFEL, N. 1996, El conjunt arqueològic del Coll del Moro de Gandesa: algunes dades sobre el procés d'iberització a la zona, *Gala* 3-5, 341-348.
- RAFEL, N. 1997, Colgantes de bronce paleoibéricos en el N.E. de la península ibérica. Algunas reflexiones sobre las relaciones mediterráneas. *Pyrenae* 28, 99-117.
- RAFEL, N. 2000, El poblament del Calvari del Molar. Excavacions Vilaseca, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 10, 261-275.
- RAFEL, N. 2003, *Les necrópolis tumulàries de tipus baixaragonès: les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya*, Monografies Museu d'Arqueologia de Catalunya 4, Barcelona.
- RAFEL, N. 2006, Sobre el canvi en la protohistòria. Un cas d'estudi: la primera edat del ferro com a fonament del món ibèric al Matarranya i l'Algars, *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental*, Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 25 al 27 de novembre de 2004), Arqueo Mediterrània, 125-144.
- RAFEL, N. 2013, La cuenca minera del Baix Priorat (Tarragona): explotació i distribució en època colonial. Recursos locals versus recursos alòctons, in AUBET, M.E.; SUREDA, P. (dirs.), *Interacció social y comercio en la antesala del colonialismo*, Actas del Seminario Internacional celebrado en la Universidad Pompeu Fabra (28 y 29 de marzo de 2012), Cuadernos de Arqueología Mediterránea 21, Publicaciones del Laboratorio de Arqueología, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 71-85.
- RAFEL, N.; ARMADA, L. 2005, Nous treballs al jaciment protohistòric del Calvari del Molar (Priorat, Tarragona). Campanyes 2001-2002, *Tribuna d'Arqueologia* 2002-2003, 53-66.
- RAFEL, N.; BLASCO, M. 1991, El recinte fortificat del Coll del Moro de Gandesa, *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a.C.)*, Manresa.
- RAFEL, N.; BLASCO, M. 1994, *El Coll del Moro. Un recinte ibèric fortificat*, Memòries d'intervenció arqueològica a Catalunya, Barcelona. [Treball inèdit].
- RAFEL, N.; BLASCO, M.; SALES, G. 1994, Un taller ibèric de tratamiento de lino en el Coll del Moro de Gandesa, *Trabajos de Prehistoria* 51 (2), 121-136.
- RAFEL, N.; GARCIA, D.; JORNET, R. 2015, Nuevos datos sobre la evolución del poblamiento en la Cataluña meridional entre el siglo VII a.n.e. y época romana: El Coll del Moro de Gandesa, *Kalathos* 26-27, 113-171.
- RAFEL, N.; MONTERO, I.; CASTANYER, P. 2008, Plata prerromana en Cataluña. Explotación y circulación del plomo y la plata en el primer milenio a.n.e., *Revista d'Arqueologia de Ponent* 18, 243-328.
- RAMON, J. 1995, *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*. Instrumenta 2. Universitat de Barcelona.
- RAMÓN, N.; RODANÉS, J. M.; TILO, M. A., 1996, *El abrigo de Els Secans (Mazaleón, Teruel)*, *Al-qannis: Boletín del Taller de Arqueología de Alcañiz* 6, 104.
- RAPOPORT, A. 1978, *Aspectos humanos de la forma urbana. Hacia una confrontación de las ciencias sociales con el diseño de la forma urbana*, Gustavo Gili, Barcelona.
- RAPOPORT, A. 1990, Systems of activities and systems of settings, in KENT, S. (dir.), *Domestic Architecture and the use of space. An interdisciplinary crosscultural study*, University Press, Cambridge, 9-20.
- RAURET, A. M. 1976, La metalurgia del bronce en la Península Ibérica durante la Edad del Hierro, Instituto de Arqueologia y Prehistòria, Barcelona.
- REY, J. 2003, Materiales diversos, in MARCO, F. (dir.), *El poblado ibero-romano de El Palao (Alcañiz): la cisterna*, Al-Qannis, Boletín del Taller de Arqueología de Alcañiz, Alcañiz, 201-207.
- ROCA, M. 1982, *Breve introducción al estudio de la sigillata*, Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada, Granada.
- RODANÉS, J. M. 1987-1988, Excavaciones arqueológicas en el abrigo dels Secans (Mazaleón, Teruel). Primera Campanya, *Kalathos* 7-8, 25-43. Teruel.
- RODRÍGUEZ, A. 2003, La ceràmica de la costa catalana. Ullastret, *La ceràmica de la costa catalana a Ullastret*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 6-69.

- ROMEO, F. 2002, Las fortificaciones ibéricas del valle medio del Ebro y el problema de los influjos mediterráneos, in MORET, P.; QUESADA, F. (dirs.), *La guerra en el mundo ibérico y celtibérico* (ss. VI-II a.C.), Collection de la Casa de Velázquez, Madrid.
- ROUILLARD, P. 1991, *Les grecs et la Peninsule Ibérique du VIIIe au IVe siècle a. J. C.*, Paris.
- ROVIRA, J. 2005, Hace 100 años. Bosch Gimpera y el Institut d'Estudis Catalans en el Bajo Aragón, in BENAVENTE (ed.), *Pioneros de la Arqueología Ibérica en el Bajo Aragón*, Teruel, 27-35.
- ROVIRA, M.C. 1999, Els objectes metàl·lics, in MARTÍN, A.; BUXÓ, R.; LÓPEZ, J.; MATARÓ, M. (dirs.), *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixach (1987-1992)*, Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya Girona, 333-367.
- ROVIRA, M.C. 2002, Els objectes metàl·lics, in PONS, E. (dir.) *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (Excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfica 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 333-367.
- ROYO GUILLÉN, J.I. 1999, Las manifestaciones ibéricas del Arte Rupestre en Aragón y su contexto arqueológico: una propuesta metodológica, *Arte Rupestre y Territorio Arqueológico (Alquizar, Huesca, 23-28 de Octubre. Bolskan* 16, 193-230.
- RUIZ, A. 1998, Los príncipes iberos: procesos económicos y sociales, in ARANEGUI, C. (dir.), *Actas del Congreso Internacional Los Iberos. Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Fundació La Caixa, Barcelona, 289-300.
- RUIZ, A.; MOLINOS, M. 1992, *Los iberos. Análisis arqueológico de una proceso histórico*, Crítica, Barcelona.
- RUIZ, L. A. 2008, Construmbres fenicias en ámbitos indígenas: los enterramientos infantiles en lugares de producción, in GARCIA, D.; MORENO, I.; GRACIA, F. (dirs.), *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI a.n.e.*, Simposi d'Arqueologia, Alcanar, 24-26 de novembre de 2006, Barcelona, 55-68.
- RUIZ ZAPATERO, G. 1979, El Roquizar del Rullo: Aproximación a la secuencia cultural y cronológica de los Campos de Urnas del Bajo Aragón, *Trabajos de Prehistoria* 36, 247-287.
- RUIZ ZAPATERO, G. 1985, *Los campos de urnas del nordeste de la Península Ibérica*, Tesis Doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Madrid.
- RUIZ ZAPATERO, G.; FERNÁNDEZ MARTÍN, V. 1984, Patrones de asentamiento en el Bajo Aragón protohistórico, *Arqueología Espacial* 4, 43-63.
- SALA, F. 2012, Los espacios periurbanos en el área ibérica contestana: las novedades y algunas reflexiones históricas, in BELARTE, M.C.; PLANA, R. (dirs.), *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat*, Actes del col·loqui internacional, ICAC, Tarragona, 199-214.
- SALA, F.; ABAD, L. 2006, Arquitectura monumental y arquitectura doméstica en la Contestania, *Lucentum, Anales de la Universidad de Alicante. Prehistoria, arqueología e Historia Antigua* 25, 23-46.
- SÁNCHEZ, A.; SIMON, P. 1986, La Caraza (Valdevalleras), in BENAVENTE, J.A. (coord.), *Catálogo de la colección arqueológica de los Padres Escolapios de Alcañiz (Teruel)*, 116-129.
- SANMARTÍ, J. 1993, *Una tomba de guerrer de la primera edat del ferro trobada a Llinars del Vallés (Vallés Orienta, Barcelona)*, Treballs del Museu de Granollers I, Granollers.
- SANMARTÍ, J. 2004, From local groups to early states: the development of complexity in Protohistoric Catalonia, *Pyrenae* 1 (35), 7-41.
- SANMARTÍ, J. 2005, La conformación del mundo ibérico septentrional, *Paleohispanica* 5, 333-357.
- SANMARTÍ, J. 2009, From archaic states to romanization: a historical and evolutionary perspective on the Iberians, *Catalan Historical Review* 32, 9-32.
- SANMARTÍ, J. 2010, Demografía y cambio sociocultural: el caso de la Iberia septentrional, *Arqueología de la población, VI Coloquio Internacional de Arqueología espacial*, Arqueología Espacial 28, 91-108.
- SANMARTÍ, J. 2011, *L'Escola Catalana d'Arqueologia i l'estudi dels ibers*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D. 2005, Fenicis i púnics al territori de Catalunya: cinc segles d'interacció colonial, *Fonaments: Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 12, 89-105.
- SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; JORNET 2017 en premsa, Urbanization and early State formation: elite control over manufacture in Iberia (7th to 3rd century BC), *Making cities. Economies of production and urbanisation in mediterranean europe 1000-500 BCE*, Cambridge University, Regne Unit.
- SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; BELARTE, M.C.; NOGUERA, J. 2009, Comerç colonial, comensalitat i canvi social a la protohistòria de Catalunya, *Citerior. Arqueologia i ciències de l'Antiguitat*, URV, Tarragona, 89-105.
- SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; MIRÓ, M.T.; JORNET, R. 2012, El Castellet de Banyoles (Tivissa): Una ciutat ibèrica en el curs inferior del riu Ebro, *Archivo Español de Arqueología* 85, 43-63.
- SANMARTÍ, J.; BELARTE, M.C.; SANTACANA, J.; ASENSIO, D.; NOGUERA, J. 2000, *L'assentament del Bronze Final i Primera Edat del Ferro de Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre)*, Arqueomediterrània 5, Barcelona.
- SANMARTÍ, J.; BRUGUERA, R.; MORER, J. 1998, Les àmfores ibèriques a la Catalunya meridional,

- Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 19, 267-290.
- SANMARTI, J.; SANTACANA, J. 1992, *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès*, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- SANMARTÍ-GREGO, E. 1973, El taller de las pequeñas estampillas en la Península Ibérica, *Ampurias* 35, 136-176.
- SANMARTÍ-GREGO, E. 1975, Las cerámicas finas de importación de los poblados prerromanos del Bajo Aragón (Comarca del Matarranya), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 2, 87-131.
- SANMARTÍ-GREGO, E. 1978, Les cultures protohistòriques de la comarca del Matarranya: un estat de la qüestió, *Fonaments: Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 1, 121-150.
- SANMARTÍ-GREGO, E. 1979, Les cultures protohistòriques del Matarranya: un estat de la qüestió, *Fonaments: Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 1, 121-149.
- SANMARTÍ-GREGO, E. 1984, Observaciones acerca del poblado ibérico de San Antonio de Calaceite en relación a su funcionalidad rectora en el poblamiento de su área de influencia, *Arqueología Espacial* 4, 161-171.
- SANMARTÍ-GREGO, J.; PADRÓ, J. 1976, Ensayo de aproximación al fenómeno de iberización en las comarcas meridionales de Cataluña, *Empuries* 38-40, 157-176.
- SANTACANA, J.; BELARTE, M.C. 2004, Cabdills, estats i vi en la cruïlla de la Protohistòria Ibérica, *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa e Formentera* 54, 127-144.
- SANZ MÍNGUEZ, C. 1997, Los Vacceos: cultura y ritos funerarios de un pueblo preromano del valle medio del Duero (Valladolid). *Arqueología en Castilla y León, Memorias* 6. Salamanca.
- SARDÀ, S. 2007, *Els materials ceràmics del Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta). Pràctiques de consum ritual a la primera meitat del s. VI a.n.e.*, Tesis Doctoral, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona. [Treball inèdit].
- SARDÀ, S. 2008, Estudi quantitatiu dels materials ceràmics a torn del jaciment protohistòric del Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta), *Primer Congrés de Joves Investigadors en Arqueologia als Països Catalans: La protohistòria als Països Catalans*, Vilanova del Camí.
- SARDÀ, S. 2010, *Pràctiques de consum ritual al curs inferior de l'Ebre (s. VII-VI a.n.e.): Commensalitat, ideologia i canvi social*, Tesis Doctoral, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona. [Treball inèdit].
- SIMÓN, I. 2012, Revisión de epigrafía ibérica turo-lense, *Zephyrus* LXIX, 199-211.
- STEADMAN, S. 1996, Recent Research in the Archaeology of Architecture: Beyond the Foundations, *Journal of Archaeological Research* 4 (1), 51-93.
- TOMÁS MAIGÍ, J. 1959, Elementos estables de los túmulos bajoaragoneses de cista excéntrica, *Caesaraugusta* 13-14, 79-127.
- TOMÁS MAIGÍ, J. 1960, Elementos estables en los túmulos bajoaragoneses de cista excéntrica (Conclusión), *Caesaraugusta*, 15-16, 41-89.
- TORTORELLA, S. 1981, Cerámica da cucina, *Atlante delle Forme Ceramiche*, EAA vol. II, Roma, 208-218.
- TRIAS DE ARRIBAS, G. 1968, *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, Publicaciones de Arqueología Hispánica 1, Monografías sobre cerámicas hispánicas, Madrid.
- UTRILLA, P. 1986-1987, Nuevos datos sobre la relación entre el arte rupestre y yacimientos arqueológicos del valle del Ebro, *I Congreso Internacional de Arte Rupestre, Bajo Aragón Prehistoria VII-VIII*, 323-339.
- VÀZQUEZ, M.P.; MEDINA, J.; GONZÁLEZ, J.R. 2008, Les tapadores de guix de la necròpolis d'incineració de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 18, 147-202.
- VEGAS, M. 1973, *Cerámica común romana del Mediterráneo Occidental*, Instituto de arqueología y prehistoria, Universidad de Barcelona, Barcelona.
- VERDÚ, E. 2015, La necròpolis ibérica de l'Albufera (Alacant). Ritos y usos funerarios en un contexto de interacción cultural, *Serie Mayor II*, Museu Arqueològic d'Alacant.
- VIDIELLA, S. 1908, Estaciones prehistóricas, *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón* II (5), 201-213.
- VIDIELLA, S. 1920, Las antigüedades ibéricas de Calaceite, *La Zuda*, 180-184.
- VILASECA, S. 1943, El poblado y necrópolis prehistóricos de Molá (Tarragona), *Acta Arqueológica Hispánica* 1, Madrid.
- VILASECA, S. 1953, *Coll del Moro yacimiento post-Hallstattico*, Estudios Ibéricos 1, Diputación de Valencia, Valencia.
- VILASECA, S. 1954, *Nuevos yacimientos tarraconenses de cerámica acanalada*. Instituto de Estudios Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Reus.
- VILASECA, S.; SOLÉ, J.M.; MAÑÉ, R. 1963, La necrópolis de Can Canyís (Banyeres, prov. de Tarragona), *Trabajos de Prehistoria* VIII, Madrid.
- VIÑAS, R. 1982, *Prehistòria de la Vall del Matarranya*, El Llamp, Barcelona.

SUMARI

PRESENTACIÓ	9	
Josep Manuel Rueda		
PRESENTACIÓ	11	
Joan Sanmartí Grego		
AGRAÏMENTS	13	
Rafel Jornet i Niella		
I. INTRODUCCIÓ	15	297
1. Intencionalitat i objectius. Anàlisi i interpretació de les dades	17	
2. Marc teòric	21	
3. Consideracions metodològiques	25	
II. HISTÒRIA I APROXIMACIÓ AL MEDI NATURAL	33	
4. El Tossal de Sant Antoni i el seu territori	35	
5. Història de les investigacions arqueològiques a Sant Antoni i els treballs de recerca al territori	41	
III. ARQUITECTURA I URBANISME	51	
6. Consideracions prèvies relatives a l'ordenació de l'assentament	53	
7. Els sistemes defensius: característiques i evolució	61	
8. La trama urbana i les àrees de circulació	67	

IV. ANÀLISI ESTRUCTURAL DE SANT ANTONI	73
9. Descripció dels edificis i contextualització dels materials	75
10. Materials sense context	167
V. ELEMENTS MOBLES DE LA CULTURA MATERIAL. FÀCIES I CRONOLOGIA	207
11. Les fases d'ocupació de Sant Antoni	209
VI. SÍNTESI I CONCLUSIONS GENERALS	241
12. Caracterització dels conjunts ceràmics per fases	243
13. La dinàmica ocupacional. De la prehistòria a l'època hispano-visigoda	247
14. L'organització de la societat dins l'assentament	269
VII. BIBLIOGRAFIA	283
SUMARI	297

